

с(кар) 2
к 12

кар: 3143-1

КЪАГЪЙЛАНЫ
НАЗИФА

ДЖЮЗ ДЖАРСЫЧУМ,
ДЖЮЗ КЪАЙГЪЫМ

КЪАГЪЫЙЛАНЫ
НАЗИФА

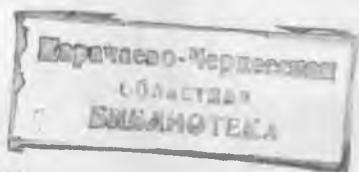
*Роман
Повесть
Хапарла
Новеллала
Миниатюрала*

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК, 1985

С (карач.) 2

К 12

кар: 3143

К 12

Кагиева Н. М. «Сто раздумий, сто тревог». (Карацено-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства), 1985.

328 с

Книга подготовлена к юбилею автора. В ней представлены в основном все жанры, над которыми работает автор: лирико-философская миниатюра, новелла, рассказ, роман... Писатель любовно рисует человеческие судьбы и их духовно-нравственное движение в тесном единстве с судьбами народов всей страны, с их историей. И это единство выступает как сила добра и справедливости, как сила, давшая народам возможность выжить и слиться в единую могучую семью...

С (карач.) 2

К $\frac{4702260000-52}{\text{М } 159(03)-85}$ 68-85

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1985

*Эки сүйгөн адамыма, эки
атама — Махамет бла Аслан-
бекке — алларында бюсюреу-
лю тобукълана, китабымы
атайма...*

ЧЫММАКЪ СЫНДЖЫР ТАУЛАРЫМ

Тауларым! Джерими джелими, джанымы джарыгъы—тауларым! Бир хапар айтсагъыз а манга! Мермер эрилеригизни бир-бирине кысыб, тил тутханча, печик шум болуб турасыз, кимден тартынасыз?

Сен а, сен а, кюмюш тауум! Ненча джырчы сыйлагъанды сени, ненча патчах тиш кысханды санга, ненча эр сукъланганды!

Эсингдемиди, ким джерлеген эди сени биринчи кере?

Адам эси бир кысхады, бир адаргыды. Тюзде тамызылгъан салам отлай, джана келиб, джукъланыб къалады. Сен а унутмагъанса, сени мермер ёхтемлигинги хорлагъан эрни атын! Аны мен да билеме. Алай а сени да билеме. Сени башынга чыкъланганы бирине махтанчакъ дигизала кеслерини Асхакъ-Чоккуларын санайдыла.

«...Къазауагъ этер ючюн къаст этиб, Минги Таууу башына дуния джарыгъы, джерде тенглик этерге киши табылмагъан эмир Темир эки кере чыкъланды», — деб джазадыла.

Чыкмай а! Асхакъ аягъы бла биринчи болуб! Сууну кёчююун джагъасында джашагъанла биледиле. Сени башынга биринчи кере да сени тегерегинде джашагъанла чыкъландыла...

1829 джылда Кавказ джанында аскер башчылыкъ этген Эмануел сени башынга чыгъарыкъ джыйынны къурайды.

Сени башынга 1829 джыл, биринчи болуб, хыйла Хыйса чыкъланды, таугъа дженгил чыгыб кегени ючюн анга хыйла Хыйса дегендиле, адам кюнден тышында бир башха амали барды деб Андан сора анга Хыйла деб тургъандыла. Хиллар деб, хыйла деген сёзюу кеслерича айтханлыкъларыды. Ол Учкуландан къарачай джаш Хачир улу Хыйса болгъанды. Хыйса аталарындан юренгенди тау башына чыгъаргъа, ала да кеслерини аталарындан...

Бюгюн мени учкуланчы къарнаным Хачир улу Хыйса бла Сотта улу Ахиягъа Минги Таууу башына биринчи чыкъланлагъа деб, эсертмеле салыныб турады, санга баргъан бир джолну юсюнде. Тюз этгендиле. Игилик этген адам — дуния уланыды. Анга хар адамны да барды эркинлиги. Ол хар тёлю бла да бирге джашайды. Ёлюмсюзюу да.

Кёремисе, адам эсни кысхалыгъын! Биринчи да тюл, биринчи болуб, ол джылда да тюл, ары дери да чыкъландыла Хыйса бла Ахия, лагъа дери да чыкъландыла тауула сени буз ёхтемлигинги башына! Адам эс а юзюлгенди. Унутханды.

Адам урлугъубузну, халкыбызны алтын бюртюктерин, Асхакъ-Чоккуну адамлыкъысызлыгы кюйдюрюб, артларын этиб къоймасын деб, Къарчаны атасы Батырбий талай сабийин Къатын дорбунлада, «Джетин эшик къалада» дагыда башха джердеде бугъундургъанды дейдиле... Асхакъ аланы кёбюсюн кыргъанды, Мисирге, башха узакъ джердеге сатханды, алай а халкыны артын этиб къоймакълыкъ тыч болмаз эди. Джаз башында кёк джанкёзлача, андагы-мындагысы да джыйылыб, ата-бабаларыны джеринде джангыдан ыстауат салгъандыла, от джакъгъандыла таулула. Джакъсыз халкыны джазынуу не кыйын болса да, Асхакъны джаныуарлыгындан кючлю болгъанды. Ата-бабаларыны джерлеринде атла кишнеб, малла ёкюрюб, къойла мангыраб, сабийле ойнаб башлагъандыла ол кыйын, ол зорулу дуняда. Не кыйын, не ачы болса да джашау, джурт кесипки болгъанды, бюгюлюб, Сиреу арбазда туюлюлюб джашамай, ёз тыбырында ташны джалаб, сууну ичиб джашау къуаргъа кюренгенди джигит тауду юзюк, бююн эм онгла кыралны къарнаш халкъларыны бирн, Къарачай бла Мамкъар, таш тюбюнден къайнаб чыккыган къара сууча, насыблы халкъланы бирн...

Кече-кюн да от джаннганы, джап-джашыл дуня къап-къара болгъаны, тау башында акъ къарла, юслерине къара къурум агъа, эригенлерн, къандан толгъан суула къайнагъанлары, джаны болгъан бары бирден джаннганы: сабий кычырыкъ, тиширыу сарнагъан, ат кишнеген, хайыуан мангыраган, джаныуар улугъан—ала бары бюгюн Асхакъны аты бла, анычаланы зорлукъларында айтылады къуру. Эшитгенни тейле тюклерн ёрге турады. «Кюер мадары болгъан зат аяусуз кюеди. Бу джерде энди джангыдан джашау болурму беш джюз джылдан сора да? Огъай, былайла ёмюрге джашау орналмаз», — деб махтаныб джазгъанды Асхакъ шайтанны кыагътычысы.

Къалай эсирик, оюмсуз болгъандыла Асхакъны дигизалары.

Кюйген ташланы арасында, Улуу тюзде джаралы джерге кёл этгенча, кём-кёк нарат терек сау къалгъанды. Сейир зат! Джер да кёк да бирден джаннган заманда ол назик джашыл терек къалай къалгъанды? Тёгерекде отдан аны джашыл ийнелери мууал болуб, тюбюне акъгъандыла, къабугъундан чайыры, чыр-чыр деб, къайнаб, джерге тамгъанды. Къартла айтханыга къарасанг, эки бутакълы таурухлу нарат терек «Тейри къала» деб сейир межаны ая эшигини онг джанында ёсгенди. Къаланы башына чыгыб, ата-бабаларыбыз таиг джарыкыгъа, таиг ырыгъа, Тейриге, кём-кёк кёкте табыныб тургъандыла. Кёк наратны да джай да, кыш да кёклей тургъаны ючюн орнатхандыла, кёкию джерде белгисиди деб.

Нарат терекни тюбю бла терен илиппи да къалгъанды Асхакъны зорлугъундан. Ол илиппи бла суу ийиб, сабанланы, кышлыкъланы сугъаргъандыла. Ол илиппинге да джетмегенди ташланы отда кюйдюрген Асхакъ мурдарны къарыуу.

Халкыны джанын алыб, джерни-кёкию джандырыб тургъан Асхакъ Темир илиппи бла нарат терекни ёмюрлюк хорламыны белгисиди деб къойгъанлыгы болурму? Терекни төгереги бары да, ма бу терекча, кём-кёк джашнай эди мен келгинчи, энди уа — кюл-кёмюр болду манга бойсунургъа унамаган джер; бу илиппи бла алгъын суу баргъанды, мен келгенimde уа — джахиллени къара къандары. Манга бойсунмагъаны болуру алайды деб...

Асхакъ Темирни кылычындан къалгъанла бир-бирлерине, эй алаң деб андан-мындан джыйылыб, нарат терекни төгерегинде ор-

налыб, халкъ болгъандыла. Малкъарда Раувазан, Къарачайда Джангыз терек, Минги Тауну эки джитисича, къушну эки къанатча — эки сыйлы белги таулуланы кёллендириб тургъандыла. Тереклеге, ата-бабаларын тапсыкълай, табыныб тургъандыла. Динчиле, эсприк джюйюсханла аны кеслерине джарамагъан адамны ёлтюргенча, ёлтюрюрге излегендиле. Бир киши да балта алыб чабмагъанды тереклеге. Къоркъуб тюл, огъай, сыйлаб, аталарыны кёзюнден кёрюб...

Заманла ёте, бир апенди орус джашха кёб ачха бериб, джалыныб Джангыз терекни буруу бла теш да, ичине окъла сал да, атылт. Межгитге джюрюрге унамайдыла, терекге уа, дин ахлу къабагъа баргъанча, джюрюб турадыла. Ол былайда болуб, мени элде сыйым джокъду деб тилегенди. Орус джаи да тиймегенди къарнаш халкъы сюйген терекге, ол анга табынмагъанлыгына. Терекге асыры сейирсингенден ол, барыб таякъ тюрюнден ётюб, таулулагъа къарнаш болуб, атына да Будуйан ататханды. Аны кибиб кёб адам келгенди мени тауларыма. Таулула аланы кеслерине улан этиб, тыбырларында орун бериб, кеслерича кёрюб джашагъандыла. Тюрлю-тюрлю динни тутханды халкъым, алай а кёкде кимге ийнанса да, джерде адамлыгын, эркинлигин, джумушакълыгын, халаллыгын, башха миллетни сыйын кёре билгенин, къарнашлыкъ борчун не къыйын кюнюнде да бузмагъанды, унутмагъанды. Къарнашлыкъ иннетин мени халкъыма къалгъан халкъла да унутмагъандыла. Къарнашлыкъны ышангылы джоллары мени халкъымы Эресейни халкы бла джолукъдургъанды. Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз деб, ма ол кюн айтхан болурла таулула. Андан сора Къарачайгъа джезхазыр джюйюсханла аякъ басмагъандыла. Къан ичген Чингизханны атын чюйресине айландырыб, джыртхычлагъа мени халкъым джюйюсханла дегенди. Андан сора орус халкыны джерине, халал къарнашыны джуртуна, Эресей атагъанды мени халкъым. Эр эсей! Кюн тукъумлу дегенлигиди ол!

Алимле бюгюн даулашадыла. Алагъа да шош къараб турасыз, тауларым. Мени уа къычырырым келеди!

— Алимле! Сиз неге даулашасыз?

Бизни къайдан чыкъгъаныбызны чучхуб неге кюрешесиз? Халкъ биледи ким болгъанын. Къаныбызда кёб тюрлю къан барды. Аны ючюндю къыйынлыкъгъа тёзе билгенибиз. Сифатыбызда кёб тюрлю тюрсюн барды. Аны ючюндю арнулугъубуз!

Джюрегибизде кёб джылыу барды. Аны ючюндю тыбырыбызда къарнашлыкъ отну джукъланмагъаны. Джерибизде таш кёбдю. Аладанды тёзюмбюз...

Венгер алим Бесс, мадырла бла биз бир бутакъданбыз, дейди. Тюз айтады. Болгъар джазыучу Иван Богдан а, биз аланы аталарыны, Аспарух ханны, уллу къарнашы Батбийни юйюрюнденбиз, дейди. Ол да тюппе-тюз айтады. Кесибиз а алан дейбиз атыбызгъа, бурун хоншуларыбыз айтханча. Эски атыбызды ол, ата-бабабызны аты. Эрке атыбыз бюгюн да аланды, тилибиз да аладанды!.. Бер-татуну юзюгюбюз, башчы скифден юзюлгенбиз.

Не джаны бла къарасакъ да, кёб миллетге эт джууукъбуз, къарнашбыз. Андан иги къайда?!

Джангыз тамчы кёл болмаз,
Джангыз киши эл болмаз!

Даулашма кьой алимлини. Даулашсылла! Кърал тамадала ангыласылла бир-бири сѣзюн, халкъла къарнашлыкъ джюрютсюн-ле. Джер юсюнде рахатлыкъ орналсын, бизникиледен къалгъанча, мындан ары къалмасын джангыз терек бла джангыз илипин. Адам къолу адамлыкъгъа, къарнашлыкъгъа, джашаугъа къуллукъ этсин.

Дунияны башында эм сейир сезим — Къарнашлыкъ — хар джюрекде, хар джерде юресин. Башханы сюе билмеген кесин да суймейди, башханы сыйын кѣрмеген кеси да сыйсызды.

Таулары ётгюр джашы, бизни суйген къарнашыбыз Михаил Лермонтов айтхан сѣзлени бюгюн да таулула аталарыны ахыр сѣзлерин сыйлагъанча сыйлайдыла:

Тебе, Кавказ—суровый царь земли,
Я снова посвящаю стих небрежный:
Как сына, ты его благослови
И осени вершиной белоснежной!
От ранних лет кипит в моей крови
Твой жар и бурь твоих порыв мятежный;
На севере, в стране тебе чужой,
Я сердцем твоем,—всегда и всюду твоей...
Над детской головой моей венцом,
Свивались облака твои седые;
Когда по ним гремя катался гром
И, пробудясь от сна, как часовые,
Пещеры окликались кругом,
Я понимал их звуки роковые,
Я в край надзвездный пылкою душой
Летал на колеснице громовой!..
Моей души не понял мир. Емю
Души не надо. Мрак ее глубокой,
Как вечности таинственную тьму,
Ничье живое не проникнет око.
И в ней-то недоступные уму
Живут воспоминания о далекой
Святой земле... ни свет, ни шум земной
Их не убьет... Я твой! Я всюду твой!..

«Сеникиме!» — дегенин эшитгенсиз, тауларым. Ол себебден болур эди, таулу къолундан ачымагъаны бу сейир уланны, — «Сеникиме!» — деб кычыргъанында, сиз мийикде титиреб, — «Сеникибиз!» — деб къайтарыб айтхансыз. Ант этгенсиз, антны эшитгенингизде.

...О, бюгюн дуняны бетине не деб къарар эдинг, аны джашауу бир таулуну къолундан юзюлсе? Учкуланчы джашны, Хачир улу Хыйсаны, Къабарты-Малкъарны халкълары энчи улан этиб, анда, бизникиди деб, эсгертме салыб турадыла. Кѣзлери къарагъандан этедиле алай. Этме кьой. Кѣзю къараса, ашхы зат этеди адам, ашхы улан хар миллетге да эмчек уланды...

Джырчыгъа тауларыбызда окъ тийсе уа, ол мурдар бизден эди деб ким айталлыкъ эди? Быллай затдан керн болсун хар миллет да, хар инсан да, хар тыбыр да...

Лермонтов «Сеникиме!» деб кычыргъанында, аны тауушун эшитгенде къонакъ болуб келгендиле сизге, тауларым. Сиз да тий-

ыншлы кьонакъбай бола билгенсиз алагъа. Ала да — халал эмчек улан, тенг, джууукъ бола билгендиле.

Бу хапарым сизни юсююзденди, тауларым, сизни тегсрегигизде джашагъан кьачан эсе да джакъсыз халкъны джашауундан бир хурттагыды. Аны джашауу амалтын кюрешгенини, адаргы дуняда башына, мадар эте билгенини, кьарнашлыкъгъа термилгенини, адамлыгъыны, чемерлигини юсюнденди. Халкъымы юсюнден. Аны тенгленини, кьарнашларыны юсюнден.

Юйге игилик деб кире билгениге, келгениге да игилик деб ёрге кьобуб, орун кьоюучу халкъыма, кыйын кюнде анга билек болуб, кьарнашлыкъ борчун толтура билген халкълагъа, Адамлыкъгъа, Эркишиликке атайма мен китабымы...

«КЪАРЧА»

РОМАНЫ

І-ЧИ КИТАБЫ

1390 джыл. Кюз. Хауа бал ийнс эте, ауузунг бла солуб кёрсенг, тилинг да бал татыу этеди. Чёртлеуюк тереклени чапракъларында бал тамчыла, хансда чыкъ тамчылача, джылтырайдыла.

Къаяланы джалай айланган калак джелчик салкъында кийик териле ийлей тургъан Сыйлыкъызны бетине урмайды. Тогъуз кёк кийик терини ийлеб, чыммакъакъ этиб, бир-бири юсюне атыб, ирагъачын да тери тагъыучу чюйюне тагъыб, хотасы бла бетинде терин сюртуб, ох-ох, деб алай олтурду арыб, сылыт болгъан тишируу. Алай а, этген ишине къууаныб асыры кёлү кёлтюрюлгенден, олтуруб чыдаялмады. Секириб туруб, ийленген терилени кёлу бла кысыб-кысыб кёрдю. Ала джыр-джыр деб, тамам кёл ашаб ийленгенлерин билдирди. Сыйлыкъыз, къууаныб, терилени кыйырында, бучхагъында ариуланмай къалгъан джерчиклерин джангыдан ийлерге, ёрге тагъыб, аягъын прагъачны баууна сугъуб ёрге кёлтюргенлейине, Джулдуз, алты-джети джыл болгъан кызчыкъ, эшикден чабыб кириб:

— Ания, Къарча уянды, — деди.

Эмчек ана, кызчыгъы таба сескекли къараб:

— Ызынга чаб, джыламасын, бусагъат джетдим, — деб, прагъачны чюйге тагъыб, эрлай хотасын тешиб, бир джанына ата, юсюн-башын арну къагъыб, барыб бетин-кёлу джууб, эмчек уланына ашыгъыш кетди.

Джашчыкъ аны кёрюб, бешикке бёлениб тургъан санчыкъларын кымылдата, къууанч тыбырлы болуб, неле эс да айтды.

— Алтын бууум! Уяныбмы кьалгъанса, кьалам?— деб, энишге ийилгенлейине, гъы-гъы-гъы, — деб, андан да бек кьууанды.

— Иссиден ёлемисе, балам? — деб, салкын кьол аязы бла джашчыкыны мангылайчыгын сылаб, эрлай бешик баулары тешиб, джылы тылпыу ура тургъан бешикден кымыжа сабийчикни алыб, ёшюнине кысды Сыйлыкъыз. Джашчык, бешикден азатланган кьууанчын не бла билдирге билмей, ёрге-ёрге силкиниб, кеси тилинде бир затла айта, эмчек анасын дуння бла бир кьууандырды.

Сыйлыкъыз, джашчыкыны белинден тутуб:

Алаладан, алаладан,
Къапталчыгъы — ала лаудан,
Биченчиги — къара кьаудан,
Къатын излей сени нерме юч элге,
Къайындарынг сени айырыб сюерле,
Эгечлерин сыйламасанг, джанган отда кюерле,—

деб тенсетди кьолунда ёрге чынгай тургъан сабийни.

— Къызчык, кийизни юсюне бир джастыкъ атчы, юй башына чыгъайык, алайда бир аяз кьагъар эсе уа, эриб къалады, — деб, Къарчаны кийдикигинден бай этди. Эрлай юсюне кёлекчик кийдириб, кьойнуна кысыб юйню башында ала кийизни юсюнде джабагъы джастыкъгъа олтуруб, аллын кьулакъ таба буруб, джашчыкыгъа эмчегин салыб, аны бурма чашчыгын ёрге сылай, эркетте тургъанлайына, кьайдан эсе да гузаба келген атны аякъ тауушун эшитиб, илгениб, башын ёрге кёлтюре, сабийни кёкюрегине кьаты кысды. Къарча чачайыб, ауузун эмчекден айырыб, джётел этди. Сыйлыкъыз аны эслемей, ёрге кьобуб, ат аякъ таууш чыкыган джанына кьайгылы къарады. Олсагъатлай джюзген садакъ келиб, онг кьабыргъасында кириб, бауурун, ашхынын да джырыб ёте, сол кьабыргъасында негисине тийиб, къарылды.

Къоллары сабийге къарышыб, джыгыб нерме деб къоркъганча, акъыртын джабагъы джастыкъгъа чёгелеб кьалды Сыйлыкъыз. Джашчык кычырыкъ этди. Сабий тауушха чабыб келген Къутас, Балтаны кьагыны, къан джугъу болуб тургъан тиширыуну кёрюб, ачы кычырыкъ этди. Сабийле, тиширыула алайгъа джыйылдыла. Къутас джылай тургъан Къарчаны Сыйлыкъызны къарышхан къолларындан ычхындырыб, алай-

да тиширыуланы бирине бериб, Сыйлыкъызны къолуна аягың тюзетди.

— Тери ийлей тура эдинг да, о джарлы, былайгъа да пек чабыб келе эдинг? Ол худжу садакъ сени излебми айлана эди?

Оу, мен джарлы, ёксюзлеринге не дербиз, джууукъларыңа не айтырбыз? Балагъызны баууру бла джабды дерме. О не дерме, не дерме? Не десем да, сени бизге ким къайытарыз?

— Тохта, Къутас, тың, джаным, азабха деб туугъан бир къыйынлылабыз, не этейик, не кычырыкъ этейик? — деб, Къутасха кёл этерге кюрешди Татлы, уялу ауур адам, бетин чечек тешиб, не къашы, не кирниклерин болмагъан къарт къатын. — Аны ёксюзлери энди бизни ёксюзлеге къошулдула, не этейик?

— Ой къойдум, джаным, къойдум, бизлей къойсун муңу сойгъан, бизлей джерин тырнасын аны анасы да.

— Кёк чартлагъан да бизни урад, къаядан тюшген таш да бизге тиеди, — деб сёзюн бонагъынчы, къаланы тышында элге къуугъунчу кирди.

— Къуугъун! Къуугъун! — деб кычырды, эмлик атыны юсюнде ёрге созула, — Къуугъун! Алтын Ордадан хан келеди! Алтын Ордадан хан келеди!..

— Ай медет! Кышлыкъгъа чаб! Анда киши бар эсе, бери джетсинле. Къалада да ким барды экен? — деб джетди Балта, Къутасны эри, темирчи киши. Олсагъатлай дунья, бал четини чибилерича къозгъалды. Къараб къарагъынчы бир бёлек къарт джетди. Аланы кёрген бусагъатда бичен чалгъан кылычларын алыб келди де дерик тюл эди, къазауатха кирирге хазыр болуб къобхандыла деген болмаса.

Ала алай джыйылгъанларын кёрген Къутас, сермеб къолуна Къарчаны алыб, эринден да кёлю къала, эркинле таба ёхтем атлады:

— Эй, былайда эркинни бармыды? Къачанига дерк тезериксиз бу зорлукъгъа? Бери босагъабыздан бёркюн алгъынчы, бири ырджыбызгъа таш салады, бири кетгинчи, бири келеди? Сиз да, урчукъ башлача, беллери-гизни мугур бюгюб, не деб къарайсыз кёзюбюзге?

Магъыз! Тиширыу болсагъыз, бизни да кёлюбюз къалмаз эди, — деб, башындан джаулугъун алыб джерге ата, — Балтагъа да гурушха кёзден къарай, бир джанымна бурулуб: — Азнаур а къайдады? Ибакъ улу джигит Азнаур? Ол тургъанлай, базыб, кесине базыб,

бизге ким келир? — деб төрт джанына къарады къарт Къутас.

Къыйынлыкъ ёлчесиз болгъаны себебли, анга киши джукъ айталмады. Эри да, къарт Балта, башын энишге ийиб, амалсыз болгъанын танытды.

— Акъыл-балыкъ болмагъан къыз сабийлерибизни алыб кетиб, сындырыб, улларыбызны элтиб теркден-тенгизден ётдюрюб сата, биз да, джарлы юйню киштик-лерича, бирерибиз бирер джерде симсиреб, къачаннга дери турлукъбуз? — деб башын ёрге кёлтюргенлейине, Чемич къулакъдан ашыгыш чыгыб келген Ибакъ улуну эследи. Эшта, Балта анга адам джиберген болур эди.

— Азнаур! — деб аллына силкинди Къутас. Сыйлыкъыз къайгылы болуб, не этерге билмей тургъан къартла кюзгъалдыла.

Азнаур, секириб атдан тюшюб, Къутасны кучакълады:

— Къан джерде къалмаз, амма. Джылама, — деб арну айтыб, эрлай секириб атына минди.

— Улан, биргенге бир-эки негер ала бар. Бусагъат джашла да джетерикдиле! — деди Балта, Ибакъ улуну атыны джюгениниден тутта.

— Огъай, джашла келселе, былайда болсунла. Ханчы аллына кесим чыгъайым. Айрыдан аскер ауса, кёрюрсюз, алай болмаса, кесим къайтырыкъма, — деб, къаядан учхан къушча, атын алгъа бошлады. Джамчысыны къанатлары джел эте, Гитче Айры бла ёрге чыгыб кетди...

Асыры дженгил баргъандан кёзлерине джыламукъ ура, ётю къайнай, тишлерин кысыб ачыта, атыны баргъаны кёлюне джетмей, къамчини джетдирди. Алайсыз да учуб баргъан акъ айгъыр, къаядан чынгагъанча, аллына ёхтем силкинди.

Адамны ич болумун къатында тенгинден алгъа тюбюнде аты сезеди, дейдиле. Акъ аджир да сезген эди песини къаны бузулгъанын.

Джулдуз кюйген Сыртха чыгыб, атыны джюгенин тартыб къараса, Къош дорбунлагъа джууукълаша, Тамчы башы табадан къуюлуб келгенлеин кёрдю: «Тохтамыш тюлдю. Къан гыбыларыны бириди. Къайсыды экен? Лобан тешклекча, бирчаладыла, къараб къайсын таныгъын?.. Аз да тюлдюле. Аймысына, бычагъымы кыылауу бир тюшер, тот болуб къалады», — деб, ти-

шини кыса, узакъдан кёрюшөб кыалмай, эрлай ханшы юсюне чыгъар джер излей, атын сыртны таша джанына сёдегей бурду...

— Итден туугъан ит! — деб, аллына учунуб, келгенле эслемез джер бла аны джолун кесерге чабды.

Багъырхан улу, Алтын Орданы талай джезхазыр мырзаларыны бири, кюркелеринден чыкъсала, барысы да этиучюча, атына хан атаб, кертда ханма деб, керпеслениб келеди. Кёб болмай келгенинде, акъыл-балык болмагъан кыыз сабийчикни кёрюб, джюрегине тюрөб кетген эди. Бююн аны аллында тахса излей келген джетеуленден бирини садагъы келиб ол кыызчыкны анасына тийгенди. Кыызчык, Джулдуз, бююн ёксюзчюк болду. Анасыны кыатына келсе, халкы джылагъанын кёрюб, джыла деселе, джылайды, эшикке чыкъса уа, унутады да, ойнайды. Энди ол сабийни кесине джетек кыатын этиб элтирге келеди итден туугъан Багъырхан улу!..

Ибакъ улу акъыртын сыртны сёдегей джырыб барды. Ол бир джаны бла да Багъырхан улу келеди, джукъусурай да, арбасы чайкыалгъанлай, илгене да уяна, Азнаурдан хапары джокъду. Алай а джолда бююнден бек кыйналгъан болмаз эди. Бир зат ёшюнюн талай, былай ызыма бурулуб кетейим дерча бола эди, дагъыда сабий Джулдузну, ууузча, назик тюрсюнюн кёзюне кёргюзе да мор эринлерин джалай, мыйык тюрсюнден ышара, несин да унута эди. Азнаур, джаным сууча, аскерине кыошулуб аллына чыгъар деб, джети джукълаб эсинде джокъ эди. «Кюрт басар элни кыулагъы сангырау» дегенлей, аскери да джукъусураб, алгъа кетген джетеуленден бири кыайытыб хапар айтыр деб сакълай, ашыкмай бара эди...

Арбада чайкыала баргъан Багъырхан улуну кыулагъына уа, огъай, джюрегине, таулуланы бир ёхтем джырларыны макъамы келе эди да илгендире эди.

«Барма кыой, мен ол табхырчыкны тюрю бла, эс-летмей, юсюне чыгъарма да кыалырма», — деб, Азнаур, кыарамы кыар джаудура, кыайын терекчикле таба бурду атын...

Бир зат да сезмей, сыртны кыаралтыб джайылды Багъырхан улуну аскери. Араларында алты айгъыр джегилген сенгилчек арбада Багъырхан улу кеси тёшемёшеледе олтурады. Бёрю тону кюнде джылтырай, сол джанында агъара тургъан Минги Таугъа, аны эки джа-

ны бла тизилиб, мермер санларын кюннге ёхтем тутуб тургъан сынджыр таулагъа не болгъанча, уллу кёллю къарайды Багъырхан улу... Бетине салкъын тау аязчыкъ уруб, сакъалын джелчик тарай тургъанлыгъына, бауур бетли семиз бегинде тер тамчылары кеберге унамайдыла. Сырты тон джылыуну онгсунганча, кёкюреги да, былай бир тукъум бир тюрю куюб баргъан джюреги, салкъын аязны кюсейди. Бёркюню тюбюнден саркъыб, хончалары бла эниб, бюрчеле джортханча, тер тамчыла джолоучуну тынчлыгъын бузадыла. Аллына силкиниб, ичинден арбачысына къара къанны къуяды, артына таянса уа, эки къолу бла арбаны гюрбесин тебергенча этиб, асыу табады. Ашыгъады Багъырхан улу, бек ашыгъады. Бара-барыб, ызына сескекли болуб да къарайды. Алай а аллында — аскер, артында — аскер, эки джанында — аскер. Ол а, Алтын Орданы айтылгъан бийи — Багъырхан улу кеси!..

«Неге къоркъама, джумуртха ичинде сарысыча, мен мырмама, Тохтамышны бир къылычыма, аны айтыр сёзю мени тилими учундады, аны оноуу—мени башымдады,—деб джюрегин басаргъа кюрешеди мырза, алай а ол кёкюрекде тыпырдай тургъан хадауус эт хуртдагы анга тынчлыкъ бермейди. Эдигей¹ кетгенли Иса бек² да тынч болгъанды, алай а, не ышаныу, мырзала тенглерине къой эсенг, къарнашларына да бузадыла антларын...

Бир сагъышы бир сагъышыны юсюн баса, бир къайгъы бир къайгъыны къозгъай, бир тукъум бир тюрю къатыша баргъаилайына, къулакъ артындан сокъур чибин ачы къабды. Мырза, джюреги джарыла, къулакъ артын аяусуз сермедди. Къулагъы занг-иг дегени бла бирге бармакъларында къызыл къанны кёрюб чамланды.

«Ай, ма бу чибинледен адебсиз зат болмаз дуняда. Не хан, не бий деб къарамайдыла. Энди келиб, къоркъмай-юркмей мырзаны къанын ичмей, ма бу быт-быт зыбаны бойнуна къонса, не бола эди? Огъесе бизни къаныбыз кимге да халалмыды? Чибин къой эсенг, ма бу маджала кеслери да ичерик эдиле бизни къаны-

¹ Эдигей, Эдиге — Тохтамышдан Асхакъ Темирге кёчген аскер башчы, Темир бла Тохтамышны бир-бирлерине ёчюкдюрюб тургъан ол болгъанды, дейдиле илмуда.

² Иса бек — Тохтамышны аскер башчысы, Эдигени туугъан къарнашы.

бызны», — деб, асыры ачыулангандан не этерге билмей, кьолунда алтын саблы муджурасы бла арбачысыны эки джауорунуну арасындан тюртдю. Ол илгениб ёрге чынгаса да, не этесе деб ызына бурулуб къарамады; мырзасыны халисин биле эди.

— Эй, чибин тулукъдан¹ чыкьгъанча, ойсураб турма да, терк бол, къатынланы кёзлерин ача бармай шойса да! — деб чамланды Багъырхан улу, — таулула тапг атмай кьобадыла, сакълаб тура болурла...

Арбачы, узун субай догъракёз джаш, сол мыйыгъын къаба, къуру да мырзасына ачыуланса эте эди алай, сыбыртхысын, хауада чакъдыра, айгъырланы гёбел сыртларында ойнатханлайына, ала юркюб, мыллыклары алгъа атдыла. Багъырхан улу, аллына силкиниб кетиб, хатхусун чанчдырды.

— Ай, санга таш тийсин, ичими буза эдинг. Сенде аралыкъ джокъду, итден туугъан! — деб, аллына тюзеле, онг кьолу бла чанчхан бауурундан тутуб, тегерегине инджилиб къарады. — Тохтат, джюрегинг тохтаб къаллыкъ!

Арба тохтагъанлайына, эрлай дигизалары, экиси эки джанындан, юсюне ёре сюелиб, не керекди, джюйюсхан, деген къарамда сын къатдыла. Ызчы итледен къачыб бугъунган джапыуарча, Багъырхан улу алагъа кёзюу-кёзюу ачыулу къарады. Огъурсуз тюрсюнюнде усу тутханы тюл, инджилгени таныла эди. Эки дигизасы да бирден:

— Не керекди, сыйлы джюйюсханыбыз? — деб, атларындан секириб тюше, баш урдула.

Инджилгенин джашыра, бойнун аллына созуб, хырз тишли ауузун ачханында, мыйыкъларында анда-мында адаргы тюклери, тешикден къарагъан къазма чычханны мыйыкъларыча, эки джанына тюзелдиле, кёсе сакъалында чал ургъан тюклерин джел тарады. Къан чабхан ачыулу кёзлеринде мылы ышан къалмай, къум себилгенча, ачыдыла, сора эрлай алагъа джыламукъ уруб, алас-былас кёрдюле...

¹ Чибин тулукъ — татар-монголлада адамны чибин тулукъгъа атыб азаблагъан адет болгъанды. Байтал тулукъну ичине кызыл бал чибинлени, неда сары чибинлени джыйыб, адамны ары сукъсала, ол ачыгъанына тёзалмай, шок болуб, ёлюб къалганды.

— Бауурум! — деди, тюр эрнин кяба, мырза.

Дигизала эрлай чабыб, арбаны артында джур терлеге бѣлениб турган кяпчыкѣдан исси будай гырджынланы алыб, джан джаулукъга чырмаб, баууруна салдыла.

Арбасында сыртына таяныб, джылы гырджынны баууруна кьаты кьысыб, кѣзлерин инджилиб джумду мырза. Бир кесекден алга деген маталлы бир затны айтыб, кьолун арбачысы таба узатды. Арба акьыртын аллына силкинди. Багырхан улу саргьалыб турган бетин джыйырды. Джукъ айтмады.

«Ай, бу джерле ичлерине оюлсунла. Ма ол кьарлы тауча, бузлаб кьалсынла. Бир адебсиэзледиле, джюйюсхан-зат деб хатер этмейдиле, кесибизникиле да, чаука-лача, нелерин да билмей, ат ойнатыб, тепси тюбюме ашыгыб барадыла, мен а былай бу сыртлагьа чыкьганлайыма, солуууму алалмайма. Хатхум бир джити тап болады да баууруму джырады да башлайды... Бу сырт кибиклери да бир-бири ызындан кьарай. Бир адаргы кѣрюннгенликге, барыб тебресенг, учлары-кьыйырлары джокьду. Биринден аусанг, бирине чыгьа, сырт сыртдан узун, тау таудан мийик... Ичине оюлсунла», — деб, тѣгерегине амалсыз кьарагьанында, Минги Тауну джылтыраукъ бузлары кѣзлерин кьаматдыла.

— Кьаллай бирни келебиз? — деб сорду адаргы ауаз бла Багырхан улу.

Дигизалары кѣзлерине сыртланы кѣргюзе, аланы атларын тизиб башладыла:

— Кѣлле сыртындан чыкьган эдик да?

— Кѣллерине кѣмюлсюнле, манга неге сораса? Айт да бар! — деб чамланды мырза.

— Кѣлле сырты, — деди дигиза хырха ауаз бла, джерлени атларын кьатыштыра, — Чыракъ сырты, Улу Гум, Ран сырты, Хушу ѳзен, Покун сырты, Батагьы айры, Тамгьалы сырт, Тамчы башы, Кьош дорбунла, Джулдуз кюйген сырты (Гошаях сырты), Кьызыл кьала, Батырбийни джайлыкъ кьаласы, андан арысы, — деб дигиза ауузун ачханлайына, мырза:

— Андан арысы бизге керек тюлдю! — деб чамланды.

Андан арысы — ала айланыб келген мазаллы сырт эди. Алайыны аты артда Алтайгьыр боллугьун киши да билмей эди...

Алай бара тургъанлайларына алларына Ибакъ улу Азнаур акъ аты бла чыкъды.

— Ай, бу ким болуб чыкъды джер тюбюнден, джан алыучуча? — деди Багъырхан улу. Аллына силкине, кӱзлерин джумуб, джити къараса — Азнаур, — «ай, сени джер джутсун. Сен мени аллыма игилик бла чыкъмадың», — деди Алтын Орданы мырзасы, алай а, не этсин, тамагъын тюзете:

— Къайдан чыкъдың, батыр Азнаур, аллыма? Иги бла джолукъ. Санга тюбесем, къуру да джолум болуучанды.

«Ай, аютабан, аллыма ёре нек сюелдинг, нек кесдинг джолуму?» — деб ичинден, тышындан а амалсыз кукаланды:

— Азнаур, кесинг джангыз, акъ кебиннге чырмалгъанча, акъ джамчы кийиб, бу акъ атха да миниб, къалай айланаса? Сакъ бол. Ма ол тауча, узакъдан кӱрюнесе. Деуме деб тура эсенг да, кынжалны бир сермегенини ашыса сен да. Асыры чӱрчек джорюйсе бу кыйын заманда. Алай а мени тылпыуум болгъан джерде санга хыянат боллукъ тюлдю, дагъыда «бек анасы джыламаз» дейдиле сизникиле... — деб, таулуну эрши-буршу болуб, аман къан алгъан тюрсюнюн эслеб, джумушатыргъа изледи: — Кел, мен баргъан джерде сен артыкъ боллукъ тюлсе, аскерге къошул.

Азнаурну джанына тийгенин сезмей, къоркъутдум деб кӱл кенгдире, ышарды Багъырхан улу.

— Бу залим заманда де, джюйюсхан! Бу джерле, бу суула, ма ол акъ таула! Кӱремисе, джана-джылтырай туралла?! Сора мен джерденми чыкъгъанма, туугъан джуртумда джай чилледе боз кийиниб, Багъырхан улуну дигизаларына къошулурча? Огъесе Азнаур сени атынгы джерлеб, ёзенингисинден тутуб, миндириучюледенди дебми келеди кӱлюнге, не? Алай эсе, атанг Багъырханнны арбазында изле аллайланы! — деб, къаты джууаб этди Азнаур, кесин кючден тыя.

«Къалай эркин сӱлешесе сен, итден туугъан. Ызынгдан аскер келе болурму? Огъесе, чабырларынгдан саламынг агъа айланынганынг унутуб, кӱкде учхан бир илячинме, сермеб къанатымы кеселмезсе, дебми базаса, бӱрю баласы?» — деб санларын бирден джызылдатды арбадагъы, алай а, бир джукъ болуб къалмасын деб къоркъа:

— Агъайым, — деди тышындай, — мен Тохтамышны эгечинден туугъанма. Къолумда, джолумда да аны иннети. Мен Батырбийге келечи ийген эдим, Кертүлан-ны. Джууаб келмегеннинде, неми да къоюб, уллу башым бла кесим салыб бара турама. Ол итден туугъан Кертүлан а, мени ким болгъанымы унутуб, сёзюмю джутуб къоймагъан эсе, — деб, энтда эркин сёление тебрегенлейине, Азнаур хыны ауаз бла аны сёзюп бёле!

— Биченликни заманында бизде келечиле ийген адет джокъду. Бизде бизнича джюрюмесенг, джолунг боллукъ тюлдю, ханны эгечинден туугъан кюй, таб кеси эсенг да! — деб, Багъырхан улуну юсюне бнягъы атын шын тургъуза,—уланынгдан туугъаннга кеси тегерегинде излесенг, таб тюлмю эди? — деди Азнаур, хыликке эгенин черте, башын юздюргюнчю джюрегин да бир джарайым дей.

— Ай итден туугъан, джамызынгдан джарыкъ ура, сен ким болуб ойнайса мени бла?! Огъесе баш токъмагъынг аркъанга ауурлукъ этибми башлагъанды?! — деб бычагъына узалгъанлайына, Азнаур къылычын сууруб алыб, сермеб, башын юздюрдю. Ш-ш-ш — деб кёкге къан урду. Атла юркъоб, къан къуса тургъан тёнгекни алыб къачдыла, арбачысы, онг джанына чартлаб кетиб, атлыланы аякъ тюблерине тюшдю. Юсюне чаукалача басынган бир-экини да джаралы этиб, бир джанына чыкъды Азнаур.

Къан ийисни ангылагъан аты, шын тура, кишнеди, юреширге таукел болгъанын билдире, кесине да кёл этди. Азнаур алгъа юрюлдю. Багъырхан улуну адамлары анга къаршчы турургъа излемей, арбаны юсюнден джерге тёнгереген башсыз тёнгекни джерде къоюб къачдыла. Азнаур джетиб, Багъырхан улуну арбагъа джегилиб баргъан алты айгъырын сюрюб, Къызыл къала таба бурулду...

Андан бери Къызыл къаланы башы Гитче айрыгъа Алты айгъыр — Алтайгъыр дейдиле, алай айтханлары бла бирге таулуланы джакъчысы джигит Азнаурну ханларын айтыргъа да джол ача...

* * *

Багъырхан улуну къан джугъу салын къара кийизге чырмаб, ючюнчю кюн ашхамда юйюне алыб келди. Арбазы бла бир къызы, къатынлары, къычырыкъ-сый-

ыт этиб, юсюне чабдыла, алай а бири да узалыб башын ачыб къарамады. Ёлюкден келген ийнсге чыдаялмай, кёллери бокъланыб, къатындан туруб кетерге да болалмай тургъанлайларына, молла бла ёлгенни эки къарнашы кириб келди. Эшикден киргенлейине, бурнуна аман ийнс ургъан молла, тылпыуу тыйылыб, артына туракълай, кёлю бокъланнганын тыяр дыгаласда дженг учу бла бурнун джабаргъа кюрешди. Мада-ры болмай, ызына чыгъыб да кеталмай, барыб ёлюкню башы сюремде чёкдю. Ауузун ачса, ары бир зат кириб кетерикча, бир кесекни сёлешелмей турду. «Джаратхан аллах, аманны ёлюсюн да аман этеди, кёремисе, болуб къалгъанын, астагъафируллах», — деб, башын булгъай, тышындан былай айтды:

— Дин къарнашларым, дин эгечлерим, уллу кыйышлыкъ киргенди бюгюн сизни юйюгюзге. Ол къуру сизники тюлдю. Элникиди, джамагъатныкыды. Алай а аллахыутагъала кеси биледи, андан изинсиз адам ёлген къой эсенг, башындан тюгю да тюшмейди. Энди, заман бизден залим болду, анга бой салмай амал джокъду, ол аллахны ёлчесиди, ёлюк шейитди, къазауатда, кяфырла бла дин къазауатда уруш этиб ёлгенди, джандетде мёлекле алтын тазлада зем-зем суу бла джууарла, ниша аллах. Джаны кёкде сакълаб турады, саны топрагъын табсын. Юч кюнню джылауун этдигиз, — деб, кьолунда китабы ачыб, кёб сёлешиб ийгенине кесине чамлана, ясыны окъуб башлады:

Абузубилляхи мина шайтан разим,
Бисмилляхи рахман рахим.
Иясын, ол къуркъани хахим... —

деб, андан ары окъуялмай, чачайды молла, джётел этиб, кёзлеринден джилтинле чачылдыла. Бети кёгериб, тылпыуу тыйылды. Кёзлери чыгъыб кетеди дегенча, ачыдыла. Не этерге билмей, тегерегине, амалсыз болуб, къарады. Аны дыгалас этгенин кёрюб, Багъырхан улуну кичи къатыны Кюнслуу, кычырыкъ этиб сарнады:

Кёк атынга нек миннгененг,
Таулу джаман шонтукъ алашалар джетер болуб,
Кёк кюбенги нек киеенг,
Таулу джаман тот кынджалла ётер болуб,

Терс джолуна нек бараенг,
Мурдар таулу кёзлеринги кьамар болуб,
Харам досха нек ышанаенг,
Езюндю джалгъыз сыртда кьояр болуб?..

Тамада кьатынлары, тобукъларын туююб, башларын ары-бери бушуулу чайкьаб, кичи кюнденшлеринне разылыкъларын билдиргенча, бирден сарнадыла. Ясын унутулду. Молланы кьатында олтургъан кьартланы бири, ёлюкню юсюне сын кьатыб тургъан кишилеге:

— Ай, сизге не болду? Ханны алты айгъырын джегиб, хан мухурлу арбагъа олтуруб, тегерегин аскер кьуршалаб баргъан Багъырхан улуу, кьазакъ берюча, джапгыз бир таулугъа нечик сойдурдугъуз? Сиз эшек мыйыны ашаб чыкьмагъан эсегиз, не? Мен джашагъанлы бир адам сау аскерни эсин алыб, башчыларыны башын кесди деб эшитмегенме, бюгюн а кёзюм бла кереме.

Ол неди? Ёлтюрюб да кесича бир ёлтюрсе, хо дер эдинг, этегин тутарыкъланы бири ёлтюрсе уа, джылау-лукъ ёлюкдю... Оллахи, сиз эркиши тютсюз, аскерчи кьой эсенг. Кьой сюрюуге кьазакъ берю киргенлей, чачылыб кетмей, тегерегин алыб, кьынджалларыгъызгъа тагъыб келсегиз да, ишти эди? Дерт, дерт джетмей, ёлюб барады ханны бир сыйлы адамы. Аны бетинне уа не деб кьарарсыз? — деб, башын булгъаб, кьан чабхан кёзлеринне бушуу тют, ачуланнганыны джыламу-гъу урду.

— Ала бизден юч кьат кёб эдиле. Аланы мылтыкълары бар эди, — деб алдаргъа кюрешген узун кьара джашны сёзюм бёле, чамланды биягъы кьарт:

— Ийманынг алай кёб болсун! Не мылтыкъ хапарды ол? Тишлерин чакъдыргъаннга да от кьусады деб, джаныгъыз табаныгъыздан чыгъа турады. Ат белинде айланнган кьой, кьатынлагъа суу ташыргъа керек эдигиз сиз.

— Ала бизден кёб эдиле, — деди биягъы джаш.

— Бойнугда бюрчеле джортсала да, сен таулула келсидиле деб атынга кьамчини сылаб, ызынга кьачаса деб, бош айта болмаз эдиле.

Зыба джашны кьатында сюелген, андан нгн танг алаша, онг кёзюню тюбю бла энниге тартыб тургъан кьараууз табы бла бетинде бир киши, не эсе да айтама деб, кьургъакъсыгъан эринлерин шырт деб бир-биринден

айыргъанлайына, тюб эрни джарылыб, бурнуна къан ийнс урду, алай а ол сёлешмей тохтамады:

— Ататай, Эсен тюз айтады. Ала бизден кёб эдиле, муджуралары — шыбыла таякъла, къынджаллары — сюлюгерле, къылычлары — от къуса, кёкде булут, джерде таш да ала джанлы болуб, а марджа деб, джетдиле. Биз алла деб атылдыкъ. Алланы марджа хорлады. Не этейик? Аны орнуна, амал болса, мен кесим ёлюрем.

Къарт аны сёзюн да огъурамады, алай а ясыны окъуб башлагъан моллагъа тыйгъыч болама деб, джукъ айтмады...

Къабырладан къайтыб келе, бир бёлек адам алай тохтаб, оноулашдыла: Багъырхан улуну къабыры суугъунчу дерти джерде къалса, ол ит бизни башыбызны да кесерикди деб бегитдиле. Джукъ айтмай, тынгылаб тургъан Хасан-бек а, кёзлерин джума:

— Ашыкъмагъыз. Ашыкъгъан суу тепгизге джетмез, дейдиле ала. Азнаур ёмюрю да сакъ джюрюйдю. Башлыгъыны чохунда да кёзю барды дейдиле. Аны амал бла къоратыргъа керекди. Андан сора да, алайын да чыртда эсигизден атмагъыз, Айтемир батыр Азнаурну туугъан эгечинден туугъанды. Ана къарнашымы багъалыды, сизми багъалысыз? — деб, тюб тишлерин аллына этиб, бойнуи къынгырына бурду, — нечиксиз дегенча.

— Тюз айтад, тюз айтад, — дедиле бир къауумлары.

— Мен айтхан болса, — деди Хасан-бек, къуру хыйлалыкъ бла аллыкъ эдим. Таулула джукъгъа джегил ийнаныб къаладыла.

— Тойгъа чакъырыб, эсиртейик! — деди ол зыба.

— Огъай, ол мыйыгъын не ючюн сюртгенни кесибиледи. Тойгъа келсе, тоюб келликди. Къонакъ къой тюлдю, сойсанг, бетинги джоярыкъса.

— Да сора не дейсе да? Сау аскеринг андан юркюб, мырзаларыны башын кесдириб къайтханды. Ит да ыстауатында юреди, не дейсе да? — деб къадалды зыба.

— Сени садакъ этиб, анга атаргъа излейме. Не дейме, деб а? — деб ачыуланды Хасан-бек. «Гяур динине бек» дегенлей, ала кеслерин эслеб джюрютедиле. Биз да ауузубуздан сёзюбюзю джел ала, былайда джан-

шай турмайыкъ да, юйде этейик оноуубузну, къан джерде къалса, бетибиз джерге кѣб къарарыкъды, — деб, къалгъанланы да ол оюмгъа бюгюб, Багъырхан улуну арбазы таба бурулдула...

Алтын Орданы батыры Айтемир, Азнаурну уллу эгечинден — Алтынджандан — туугъанды. Ана къарнаш бла эгечден туугъан — эки айтылгъан батыр — бир-бирлеринне джан бла тѣнгекча сакъдыла, алай а, ырхы джерни ашагъанча, тамчы ташны тешигенча, ордачыла Айтемирни эгеб турадыла. Азнаурдан тарыгъадыла, анга тиш къыса, этгенин этмегенин да аны аты бла айтадыла. Багъырхан улуну эки этиб кетгенли уа, не этерге биямей, сѣзлерин-тарыгъыуларын джел къанатлагъа къондуруб, Алтын Орданы боз юйлерини оджакъларындан башлаб, алтын шатырны тоханасына дери джетдиргендиле. Тохтамыш кеси Айтемирге сѣлшир, хыны этер деб тура болурла, алай а Багъырхан улуну ѳлгени ханнга бууну къулагъына аяз ургъанча да кѣрюмсейди. Аны къой эсенг, къурултайдан¹ сора Тохтамыш Айтемирни айырыб эркелетеди.

— Ана къарнашынга шашмай ушайса, аперим, — деб, ханны юй бийчеси уа анга алтын аякъ бла кеси узатыб, боза нчириб, эркелетгенин ангылатды. Мырзаланы саурулары тюшюб, тюб эришлери салышган эди. Ол кюнден сора ала Айтемирни кесине да тиш къысыб башладыла, Ибакъ улу Азнаурну ызындан тюшер къайгъыны унутмасала да, ачыуларын экисине эки тенг юлешдиле.

Азнаур а айлана эди сыртлада, къоллада, къуру да айланганыча, ол акъ атына да мишиб, аркъасында да акъ джамчысы, бойнунда акъ башлыгъы, башында акъ кийиз бѣркю. Къая джарылгъанча, кеси джангыз бир мазаллы адам: деу санлы, келбетли, тейри уф деб, бетинне нюр себгенча, уллу ала кѣзлери къыйылгъан къара къашларыны гюбюнден джилтиплене, ышарса,

¹ Къурултай — кенгеш.

тау сынджырлача, джим-джим джылтырай тургъан джумрут тишлери тышына тѣгюле, келбетлигинден да келбет бола эди. Азнаурну халаллыгына халаллыкъ джетмез дерча бир ачыкъ кѣллю, джумушакъ адам эди. Элни къурч къаласы, бузулмазлыкъ халиси дей эдиле халкъда Азнаургъа. Элде эркиши сабий тууса, атына Азнаур атай, Азнаурла асыры кѣб болгъандан сабийлени не эрке, не чам атларын къошуб айта эдиле, къайсы Азнаур болгъанын билирге излеселе...

Азнаур, бир кюн айлана барыб, Мара ѳзенни ѳрге бурулду, къулакъ суучукъну ызы бла. Джашил ѳзенни айланч-буйланч джоллары аны бир тюзге, бир тикге алыб бара, тѣгерекде сейир джерлеге эс бѣлдюре эдиле. «Анамдан туугъанлы айланама бу джерледе, бюгюн а биринчи кѳргенча, алай тюрлю нек тансыкъладым?» — деб сейирсинди батыр. Эки къош джитини артындан бир джити къараб, кѣм-кѣк кѣк таланы аркъаларында кѣгере, джитиле бир-бирлерине дагъан болгъанча, бир джанына тая, аланы артларында джап-джашил кюн талала, кѣм-кѣк сыртла! Джолчукъ барыб, къаягъа тирелиб къалады дерсе, алай а, бир джанына бурулуб, суу саркъгъанны ѳрге бара, мийнкден-мийнкге чыгъады. Энтда бир кюн тала...

Аны сѳдегей къыйыб, суучукъну ызындан джанлай, джаяу джолчукъгъа чыкъды Азнаур. Онг джанында биченликле, сол джанында къотур къаялача, бир сары дорбунла. Аланы кѳрюб, Азнаур дорбунладан къарачай хурелени тонаучула джолоучуланы мараб атыб, болгъанларын тонаб тургъанларын эсине тюшюрдю. «Бу арну джерни атына аны ючюн атагъан болурла Мара деб», — деди, дорбунладан кѳзюн алмай. — «Ай анасыны уа, ненча гюнахсыз адамыбыз ѳлгенди былайда», — деб, бушуу эте да бир тебреди, алай а тѣгерекде арнулукъгъа кесин алдатыб, атына къамчини джетдириб, аллына силкинди. Сол джаны — тик къабыргъа. Аллында джукъ да кѳрюнмейди. Онг джаны — къулакъ. Арлакъ барыб, арба чарх ызланы эследи. Тѳрт джанына сессекли къараб, мыллыгын алгъа атды. Қъараса, эки къолан ѳгюзю да джегиб, бир мазаллы агъач чархлы бир джызылдаукъ четен арбаны алыб баргъан адамы, арбаны ызындан тагъылыб да бир сарыторуну эследи. Ат джерлениб, юсюнде уа адамы джокъ.

— Тоба-тоба, атлыгъа бир джукъ болуб, ол адаргы

адам аны салып алыб бара болурму? — деб джазыкъ-сынды. Эрлай джортуб, аны ызындан джетди.

— Джол болсун, алан! — деб атдан тюше, салам берди къартха Азнаур. Къарт, илгениб, балтырлары къалтырай:

— Мен алан тюлме, улан. Мен Айтемир батырны джумушчусуну атасыма. Баламы бийини атын алыб барама. Бир хадауус эмиликти. Юсюне минерге базма-дым. Адеж элтирге къоркъдум. Дюлдюрдю, арбаны артына такъгъаныма ёкюне, энди аллына атларгъа уша-майды. Айтемир батыр а сакълаб турады. Бу уа мени-ча ашыкъмайды. Ит болдум, — деб, халат батырны кёзюне къараб, кесин джазыкъсындырды арбачы...

Азнаур артмакъларындан чыгъарыб, азыгъын къарт-ха ашатды. Суулугъундан сыра ичирди. Къарт анга, дунияны алгъышын эте, эрнин-бурнун сюртюб:

— Айыб этме энди, улан. Мен джолума барайым. Сен да бир бош айланиган адамгъа ушамайса, -- деб ёрге къобду.

— Айхай да. Мен этер затынг бар эсе, — деб сорду Азнаур.

Къарт, джерге къараб, ахсына:

— Да, балам, бир аллах бла Айтемир батыр бол-маса, бу айгъырны ауузлугъундан тартыб тыяллыкъ джокъду дейле, айыб этме, адежге берирге къоркъама. Баламы бийини хазнасыды. Бир зат болса, ол мени ба-ламы сояр, андан эсе, джаханим кеси бу эсе да, мени кюйдюрсюн, сен да джолунга бар, халат улан...

«Тоба-тоба, мен Айтемирни быллай аты болуб бил-мей ёдим», — деб сейирсинди Азнаур.

Къарт аны ичине кириб чыкыгъанча:

— Бу айгъырны мени баламы бийинне Тохтамыш хаи Мисирден келтиртгенди. Аны ючюн да бир къат джууаблыма, — деб джашны гамам да тагъаландырды киши.

— Атам, мен Айтемирни ана къарнашыма. Аны из-леб барама кесим да. Огъай демесенг, адежге элгейим атынгы. Сенден мен алгъа джетерме, бир къыйналыб бараса.

— Айыб этме, сыйлы улан, таныб тура болурма дей-ме! Азнаур батыр болурмуса, ышанынг эшитген хапар-ларыма ушайды?

— Хо, — деди Ибакъ улу, андан да бек джумушай

— Алай эсе, балам, ашыкъмай эсенг, бизни бла кел,

ашыгъа эсенг а, не этейим? Не дерге да билмейме, бий-ибиз сакълаб, къайгъы эте болур, мен бу джаныуарны элгенли ыйыкъ болуб барады, учар къанатлары бола тургъанлай, сюркелиб барабыз. Не этейик?

— Адеж тутуб, элтейим дейме.

— Огъай, балам, аллах айтмасын, бир зат болуб къалса, не деб ангылатырма мен? Атынгы аны орнуна такъ да, кѳресе, дуу джана турады, мин да бир сына. Къуш къанатыча, учуб кетерикди. Менден алгъа барсанг, къууаныр, сиз ашаб-ичиб бошаргъа мен да дже-терме, — деди тилекчи ауаз бла къарт, — алай а, бѳгек ат санга да бир хата этмесин, алкъынчы эмлик-ди, — деб джашны джюрегини тишлете, джашыртын сынады. Азнаур, бир кесек сагъыш этиб, атны башындан аягъына дери сынаб къарай, джюгенин тешиб, секириб атны юсюне минди.

— Ашхы, къонакъбайны юйюнде тюбеширбиз! — деб, алгъа учуб кетди...

— Фа-атиha! — деб, белни тюзете, къолларын кѳкге тутду арбачы, — сени насыбынг болса, тюбеширбиз, мешки озса уа, аланланы къалалары оюлду...

«Ай аман, къалай дженгил алдатдынг кесинги. Мен этерин этдим. Мырзаладан къутулуб, манга экинчи джолукъгъанда аллах сакъласын?»—деб, арбаны бир джанына буруб, ѳгюзлени ийди. Ол Азнаурну акъ атына миниб, дорбунладан ѳтерге, аллына чыкъгъанла аны къолун тутуб, неле эсе да айта, акъ атны юсюне къара джабыу атдыла...

* * *

Азнаур сарытору ат бла сыртха чыгъыб бара тургъанын батыр Айтемир къалгъанладан алгъа эследи.

— Тоба-тоба, ол келген кесибизини Азнаургъа, Ибакъ улу Азнаургъа, ушайды, аты уа башхады. Ким болду экен? — деди Айтемир.

— Эшта-эшта, Ибакъ улудан сора акъ джамчы кийгенми барды? — деди бири да, — сѳзню къыздыра, къайда, бир сермейимчи, — деб садагъына узала.

— Тохта! — деб аны къолун бир джанына бура, Айтемир, атлыгъа джити къарады.

— Эшта-эшта, Азнаургъа ушагъан бир джери да джокъду. Аны джамчысын хаух алгъан зат болурму? Сора Азнаур алай хомухму джюройдю да?

— Эркиши сауутун-сабасын хаух бермейди! — деди, не дерге билмей Айтемир.

— Сиз, къатынлача, даулаша тургъунчу, ол сѣдегей джод бла кетиб барады. Ибакъ улу уа ёмюрде джолдан таймайды. Ант этеме, бу не бир антсызды, не да Ибакъ улугъа бир хата этиб, аны кийимлерин кийиб барады, — деб Айтемирин джюрегинде от джакъды ол биягъында садакъны тартама деген.

— Алай эсе уа, алсын! — деб Айтемир ючгюл садакъны рахат келе тургъан атлы таба джюзджурдю. Садакъ барыб атлыны тюз киндигинден тийиб, омурауундан чыкъды...

Джер гебреппегенча, къалтыраб, юркюб мыллыгын аллына атхан тулпар атны ёзенгилеринден аякълары ычхынмагъанлай, Азнаур артына ауду...

Джюреги титирей, Айтемир агын аны таба буруб, джортуб кетди. Барса, юркген ат табанлаб юсюнден атхан киши джан бере тургъанын кёрюб, кычырыкъ этди:

— Сенми эдинг, Азнаур?! — деб, сакъалын джулкъду Айтемир. «Менем, эгечден туугъан..», — дегенча гурушха къараб, кёзлерин джумду Ибакъ улу джигит Азнаур, алапланы айтылгъан тулпарлары...

Кёзлеринден ахыр джыламугъу чыгъыб, кюнде адаргы джылтырады. Тулпар джан бергенлей, ахыр тамчысы да кёзюню тюрб къабагъы таба саркъыб, тас болду...

Айтемир, ичи бура, Чучхурладан бери аугъанлайына, Ташлы сыртда, Азнаурну бастырды. Къабырына да, ёлген джерине да сынга салыб, алайда кесин да ёлтюрдю...

* * *

Ташалдар, джылы келген токъ адам, ауур атлай келиб, таягъын алай сюеб, айю тери джайылгъан агъач табджанига олтуруб, бёркюн тешип бир джанына салыб, бетин, бойнун къолджаулугъу бла сюртдю.

Эй, анасыны уа, ёлмесенг да, къартдамы болмазса деб, къалай кертти айтхандыла, — деб, узун зугул тепсини юсюнде акъ сахтиян джурунчукълагъа къара мерекеб бла джазылгъанланы окъуб башлады:

Күйюб, мукъут болады
Джюрегим бошуна,
Джарылган джарама
Джарала кюшула...

Тохта, бу Наурузду! Огъай-огъай. Науруз алай ай-
таллыкъ тюлдю. Адурхайды. Джумушакъды. Керти да
кюе биледи. Джыламугъу да тазады аны.

...Джарылган джарэма
Джарала кюшула...

Ол, къуру ол джазаллыкъды былай. Бу а? Хы, Бу-
дуяшыкъды. Къара, хамбалятдюугъа!

Джансюекге кюлну тиреб,
Сюелесе бошуна.
Махтанырча, не этгенсе,
Джетгеннге кюшула?..

Бу да залимди, тейри. Къара сен анга! Ай да апе-
рим, къаракёзге! Сейирди, эгизле, бир-бирлерине уа
ушагъан джерлери джокъду. Адурхай, токъ, узун сан-
лы, алакёз, Будуян а къаракъаш, къаракёз. Сыфаты
бла Наурузду, кылыгъы уа — экинни арасында. Нау-
руз а, — деб Ташалдар башха теричикге узалды.

Кёк чагъырны нек ичеенг бошуна,
Сюйген тенгинг къайтхынчынга кюшунга?

— Ба-ба-ба! Бу не дейди? — деб, устаз къайтарыб
окъуду. Уй, джайдакъ, учхан кюшну кёзюм мараб
атаса, назмунг а — джаниган от.

— Э-эй, «боллукъ богъундан белгилли» дейдиле.
Ючюсю юч тюрю.

Джангыз сёзден юч назму. Юч оюм, юч сыфат...
Хар адамны кесини бир дуниясы барды. Ол аны ангы-
сына, сезимни кёре болады. Былада да—юч дуния, юч
юлюш, бир киндикден юзюлгенликлерине юч тюрюлю-
дюле... Огъесе сёзю кючюмюдю?.. Алай болур. Сёз.
Эмиллик ат. Джолунгда джолдашынг, кюлунгда кылы-
чынг, джигит эсенг, онгуна бур. Кёкден кюн болуб джа-
рытыр, алай тюлмюд, буз болуб, сабанларынгы кюру-
тур... Э-эй дуния, джетмиши джети джылны тюбге уруб
келеме, бир кюнню да сёзсюз джашаб билмейме. Азыкъ-
сыз болганма, джаланигач айланиганма. Сёз а, къа-
зауатда кылыч кибик, бешикде бала кибик, кюн ис-
сиде салктын кибик, кыш чылледе тыбыр кибик, —

деб, сабийлени джазгъанлары берген оюмгъа кетиб тургъаилайына, эшикден бий* кириб келди. Устаз, сескекли болуб, ёрге къобду.

— Олтур, олтур, устаз. «Къарт билгенни нарт билмез» дейдиле, мадарсыз кёзююм болса, санга келеме устаз. Бир-эки хапар айтсанг, джюрегими басыб кетеме. Бюгюн да санларым ашюгю тулукъча болуб, не этерге билмей айланама.

— Эшта-эшта, бийим, саным ауур, эсим азгъын болгъанды, къабар къабыным тауусулгъан болмаз да ансы...

Дуния, суу юсюнде кёмюкча, бир джалгъан затды. Биз да аны джалгъан къонакълары. Сен сукъланыр мени азгъын чархымда не барды? — деб, кирпичлерни энишге ийиб, симсиреди устаз.

— Устаз, бийле сабийле кибикидиле. Алагъа кёлюнге келгенни айтычу болма. Джюреклерине джарагъан затны айта тур, манга тюл, башхалагъа.

— О балам, юсюме топракъ джуургъан джабар заманым джетгенди, джалгъан сёз, тос къатынлай, барабаргъан кюн бетинги джоймай къоймаз. Айталмам, — деди акъылман Ташалдар, бий андан не эсе да бир зат излегенин сезиб.

— Эсингдемиди, устаз, Гийас ад-Дунна¹ деген патчах алимлени джыйыб, огъур кюнню айтыгъыз деб буугъанында, алимле, джулдузчула, аламчыла джукъ айталмагъандыла.

— Бир хыйнычы уа айтханды, бийим. Хыйнычы алим тюлдю. Анга хакъ керекди. «Баргъан суугъа джалгъан суу» деб, алимлеге кесин ышыгъанлыгына, ол бир зат да билмейди. Бир-эки демей, бар деб къойгъанды. Патчах да аны айтханы бла чыгъыб, джауун къаушатханды. Хыйнычыгъа да саугъа бергенди — эки джюз динар².

Алимле, аламчыла, къозгъалыб, тюз этмегенди хыйнычы, кесин адамгъа санагъан бир алим унарыкъ тюлдю аны айтханын деб кюрешгендиле. Ийнанмай эсенг, Умар³ алимге ий деб тилегендиле. Олсагъатлай патчах

* Бий — халкъны онглу адамы деген магъанада.

¹ Гийас ад-Дунна вад-Дин Мухаммад ибн Маликшах (1104—1117) Сельджукидлени джетинчи солтанлары.

² Динар — 3,6 г. ауурлугъу болгъан алтын ачха.

³ Умар — Умар, Омар Хайям (1040—1123).

ол хыйнычыны чагъырдан тойдуругъуз да бир соругъуз, ичи кыызса, махтаныб айтыб перикди дегенди. Эсирген хыйнычы кертиси бла да айтханды: экини бири болуучанды къуру да. Ол хорланса, мени тюзлюгюмю-терслигими ким излеб айланлыкъ эди. Хорласа уа — мен айтхан болду. Эки джюз алтын ачха мени къойнуму кюйдюрлюкдю?

— Устазым, мен патчах тюлме, сен да хыйнычы тюлсе. Сени сёзюнг а мени оноууму баш кылы боллукъду. Эки джюз алтын ачха да бермейме, айтханынг болмаса, чекден тышына да кыстамайма, — деб, устазы тобукъларында битикни¹ алыб, ичине къарай, аны сёзюн сакълады Батырбий.

Устаз, башын энишге ийиб туруб, ахсынды:

— Бийим, ол кюн да айтхан эдинг, эсимден кетмейди. Экиси да сени джауунгдула. Билек кючлери бла джеринги, ырысхынгы алгъан къой, орнунгда халал бийченги алыб кетселе да, джукъ эталлыкъ тюлсе. Дунняда джабалакъдан назик не барды? Джауа-джауа турса уа, къар бурчакъла къая болуб, кюрт эли да басыб къояды. Кёбчюлюк кючдю. Сагъыш эт. Тохтамыш телиди деб кетмейди андан Эдигей. Асхакъ бла ханны талашдырыб, тюблери къалама деб, эки айгъыр бирбирлерин союб, экиси да сау къалгъанларында, онлугъа къачады. Ол дунняда бир адамгъа да кертiley къаллыкъ тюлдю. Ол джыртхычды. Санга не деб келгенин билмейме, алай а, кёлюнг къалмасын, бийим, къойнумда ёгсенсе, кёлюме келгенин айтама. Ийнанма сен анга. Анга тохана керекди. Хандан хайыр джокъ энди анга, эмир а, кеси да чёгерик эди, мадар табса. Алтыны бар, аты джокъ, — деб, кёзлерин джумуб, артына таянды къарт устаз.

Батырбий аны азгын бетине къараб, сукъланды: «Бирин ит, бири бёрю, къайсына ышангыч, къайсындан къачхын?.. Майна, Азнаурну союб къойдула да... Алагъа не ышаныу, атасын, анасын бууа тургъанла кимни аярыкъдыла. Багъырханны къанын ала Азнаур бла джуууб тохтарыкъ тюлдюле... Хаман артыбызгъа атлай, дорбунлагъа кириб барабыз. Джерибизге, мюлкюбюзге да ала не болуб», — деб, тиш кыса, къобду бий, сора устазы таба бурулуб, ачыкъ айтды:

¹ Битик — kitab, эски къарачай-малкъар тилде.

— Аскер излейди менден Эдигей. Ханна сёзю бла айлана болурму, сылтау бла шымпылдыгъымы ача?

— Сени адамынг бла чабхан джеринде сени атынг бла айтыллыкъды. Эки ташны ортасына башынгы салама, балам. Иса бий, Эдигейни уллу къарнашы, энтда ханна къолундады. Ханна аямаса да, къарнашын аярыкъды. Ала бир кюн согъуша, бир кюн джараша турадыла. Алада кенге бол. Багъырханны къаны сууумагъанды. Аны да унутма. Эдигей да аны ючюн этиб айлана эсе уа, ким биледи...

— Багъырханны къанын Азнаурну къаны бла джуугъандыла, ала башха зат излейдиле. Не бу кесине бир зат, не да бизни сынаидыла, экисини бириди.

— Алай да болур, алай а Темир бла Тохтамышны араларына обур киргенди.

Тюгел Эдигей бичгенча болуб къалмагъанды да, энди ол орунсуз болуб, мадар излейди. Таулуланы кесине тартыб, ала бла бир билек болуб, ханнга чабыб, Асхакъны кёлюне джетсе, кеси джалыныб бармай, Асхакъ излесе деб дыгалас этеди. Эсинге алчы, хан Чынгызны юзюгю болгъанлыкъгъа, бираз бошбоюнду, Асхакъ а — къаны джаны да джорукъ, Хандан эсе Чынгызгъа Темир бек ушайды, андан ийиси да болмагъанлайына.

— Хо, хан оюмсузду, — деди Батырбий, сагъышы башын басыб, не дегенин да билмей, — Темирни къатыныды Чынгыз юзюкден...

* * *

Чыпчыкъ чыкъмаз мийикде Батырбий къала ишлетиб бошагъанында, таш ташыгъан ууаныкны юсюн арну джасаб, сыртына къызыл дарий джабыу атыб, бойнуна, мюйюзлерине алтын сынджырла тагъыб, къуйругъуна от окъадан эшме этиб, тепсеб-джырлаб, ойнайкюле тургъанлайларына, узакъдан къуугъун атны аякъ тауушу эшитилди.

Дуния симсиреди.

— Хан келеди! Хан келеди! — деген таууш, кёк кюкюрегенча, элни сагъайтды. Олсагъатлай, юслери дуу джана, тепсей тургъан къызла зыккылланы кийиб, бетлерине тууар бокъланы джагъыб, къатынла къатыш кими къазан джууаргъа, кими тери ийлерге джараш-

дыла. Алты-джети джыл болгъанчыкъланы да талайын джашчыкълача кийиндириб, малла таба ашырдыла, бир къауумчугъун да джегенлеге чырмаб, джыйгъычлагъа сюедице, арбазлада къыз сабий къалмады...

Ханла бошуна келмегенлери кимге да белгили эди: не Эдигей келгенин билиб, тау бий бла арасын айырыргъа келеди Тохтамыш хан. (Ол Багъырхан улу тюлдю. Келди эсе, джорукъну кеси саллыкъды.) Не да ханны келеккеси керекли бир зат барды. Алай-къалай эсе да, хан ханды: этек бюкгенлигинге отоуунгу эшигин ачыкъ къойма дейдиле...

* * *

Къарча арбазда джангы туугъан кютю мамурач бла ойнай келиб, бир затын ачитхан болур эди, мамурач аны бетин тырнаб, болгъанын къан этди. Къарча, джюрексиниб, мамурачны бойнуна къадалыб, хырылдата тургъанлайына, Махара джетиб, аланы бир-бирлеринден айырды.

Айю мамурач, къансыб, Махараны ызындап мыллыгын атды. Махара Къарчаны атха миндириб, эрлай Батталбийге, Къарчаны къарт атасына, алыб барды. Аны алай кѳрген къарт бий, бети агъара:

— Тамбла огъуна юйюнге кетериксе. Кюн сайын бир хата этесе. Энди барыб, айю мамурач бла джыртышмасанг, башха оюн джокъмуду санга? — деди къарт атасы, терслик Къарчадады деб.

Къарча, къашчыкъларын туюуб, онгсунмагъанын билдире:

— Ол тауукълагъа чабады. Тохта десем, къулагъына алмайды. Алай эте келиб, гитче сабийчикге да чабар ол, — деди Къарча, къарт атасыны кѳлюн ала.

— Ол джаныуарды. Джаныуарлыгъын этеди, сен а инсанса. Чауул ташча, аллынг айланган джерге, сэгъыш этмей, мыллыгынгы атыб къояса. Былай сабыр болуб, ойлаша билмейсе.

— Мен аны ачитмагъан эдим, дыгъы этгенем... Адурхай дыгъы этсе, ол шын турады, Науруз бла Будаунны бѳрклерин алыб да къачады. Мени бла уа къуру джагъалашыб ойнайды, — деб, терслигим джокъду дегенча, къарт атасына мыдах къарады Къарча.

— Ала мазаллы джашладыла, сен а сабийсе.

— Огъай, сабий эсем, хан байракъчы этерикме деб нек айтханды да? Тюлме, тюлме мен сабий! Уллума. Манга хан алтын бычакъ да, къанатлы ат да берликди, уллума мен, уллума, — деб джыламсырады.

— Ма санга, эркиши джылаб да бир кёрдюк. Бар, къарт анаңгы этегине кысыл да, хайда джыла, хотасы бла джыламукъларыңгы сюртер, башыңга да джаулу къысар.

Къарча, эслеб, кесип тыяргъа кюрешди.

— Кюн сайын бир хатаң чыгъады. Ишибиз, кючюбюз болмай, сени кютюб айланмаса къ болмайды, ант этдир.

— Мамурачны бугъоугъа тагъайыкъ, ол кеси хата излеб турады, — деди джашчыкъ, джарашыргъа излей.

— Мамурачны бугъоугъа тагъайыкъ, санга уа не мадар табайыкъ да? Биягъы сен атха миниб, хан таба джоргъаласанг а? Анда не излейсе?

— Ханны.

— Нек?

— Ол манга алтын бычакъ берликди, къанатлы атына миндирликди, дедим да? Байракъчы да этерикди.

Къартны эсине Кючюкню айтханы шаркъ деб тюшдю.

«Ай итден туугъан а, тамырларымы юзе тура кёреме сен», — деб ачыулана да бир башлады, дагъыда сабийни ичин билрге излеб:

— Алтын бычакъны не этесе, балам? Къанатлы атла да кюру таурухлада боладыла, кёзбау атха адам кюру тюшонде минеди.

— Огъай, ханны боз юйюнде бир къанатлы аты барды, дейди. Ол учуб джюрюйдю. Аны ат кюй эсенг, кюн таякъ да джеталмайды, дейди Кючюк. Сорчу кесине.

«Ай, Кючюкню къанын кючюкле джаласышла. Ол Кертуланны ёлтюрюб, Багъырхан улу келечиге ийген Кертуланны, кеси алагъа дигиза болгъанды. Кертулан а керти киши эди. Кючюкча итледен тюл эди. Ай, ол сау болса, ханны тюбюн билир эдик, бу сабийден бошатыргъа айлана болурбуз да?» — деб сескекли болду къарт бий.

— Атам, сен да минерсе къанатлы атха. Кючюк да

минерикме дейди. Қыанатлы ат джюрюген атдан игиди да? Ол тауланы юсю бла учуб ётюб кетеди.

— Алдайды, балам. Кючюкге алда де да кюй, кёсени да алдарыкды ол. Сен а ханнга барама деме: Ол бизни джерибизни алыб, энди кесибизни ууучуна джыярға умут этеди. Алтын бычагъы, қыанатлы аты да тюкю топларыдыла. Балтаны сабы кюлуна тюссе, бёрю тонун киерикди. Ой, ол атына ушасын!

— Огъай, атам, аны бёрю тону джокъду, ол джашил аба, кызыл аба киеди. Бёрю тонланы Багъырхан улу кийгенди дейди Кючюк, сорчу.

— Қыайсы Багъырхан улу? — деди қыарт бий, билмеген кирик эте.

— Азнаур ёлтюрген Багъырхан улугъа айтама.

— Хы-ы, мен а, не дейсе деб, ангыламай турама. Эсим башха затха кетиб сора тура кёреме. Кючюк аны да биледи. Ол пени да билген бир адамды.

— Хо, аны кёзюнде чыгъаналары да барды, кёргенни кёзюне илиндириб кюяды, сени уа чыгъаналарын джокъдула.

— Алай дегенинг?

— Ол менни кёзюме қыараса, кёзлериме сохан чабады. Ол а аны билмейди. Мен а билеме...—деб ахсынды Қыарча. — Ма былай қыараса, бир кёзю тохтаб қыалады, мияла болуб.

— Алай дегенинг?

— Қыалай айтайым, ханны кёзлери кюле турадыла, суугъа батхан джуддузлача. Кючюкню кёзлери уа кюйдюрген этедиле, кёзлери кюйдюредиле, огъай, чанчылгъан этедиле, ачытыб-ачытыб.

— Мамурачыктылача болурла.

— Огъай, мамурачыктыла башха тюрлюледиле...

Аны кёзлери кесипкичадыла, — деди сабий, ол сёз бла несин да айтдым деб, кыуана...

* * *

Балта, кесин кючден-бутдан тыя, келиб Кючхарны қыатына олтурду. Кызарыб, юсюн тер басыб тургъан бетин терни хотасыны кыйыры бла сюртюб, Кючхар анга эс бёлмегенине андан да бек ачуланды. Кючхар, аны сезгенча, чёгючюн алджаб-алджаб урду, алай а ишин бёлмеди.

Балта тѣзалмай:

— Болдунг, эртде джашча, кѣрмегенча этиб турма. Иги кѣл аша, хан бир кере хатеринги этиб, босагъанга бѣркюн салмаз.

— Бош сѣзлени къой, — деб мурулдады Къочхар.

— Кюреш-кюреш, сабан темир къылыч аууз тюлдю, джукъартсанг, ташсыныр. Алай болса, ол тыпырдай тургъан джюрегинги сермеб бери алыб къоярыкъдыла.

— Да биз, сенича, кѣзбау кюбе киймейбиз, алсала, алырла, не этерикбиз? — деб, ишини къоймады Къочхар.

— Темир кюбе эт да кий. Тауукъ багушну къармагъанча эте турма да.

— Сен Тейри джолуна джорюген бир инсан, мени юйдегим ачдан къата турады. Манга ашлыкъ бергениге мен да кыйынымы береме, юйдегиме ашарыкъ керекди.

— Ханни буйругъун толтурама де да къойсанг а! Элими эрине бычакъ этер орнуна ханнга сабан темир этеме де, ол да керек кюнюнде андан къама этер да бизни къамар...

— Ишлемеген тишлемез. Джанынг джашаса, кимге ишлегенинги не башхасы барды? Ханнга мен къой эсенг, сени бийинг да ишлейди. Сен менден не излейсе?

— Эшекин туюлюб ат этмезсе дейме... — деб мыдах болду Балта. Къалай ангыламайса, былайда ол бизге бычакъ этдирирге базмайды. Биз анга садакъ тутаргъа, мал джорютюрге керекбиз. Телсиге олтургъан кюнюнде уа — кесиникиле. Сатаргъа — бизни, къазауат этсе, бизни алгъа урады. Арбазны сакълагъан бир самырындап башха кѣрмейди бизни, айтдырмай къоймай эсенг, кюнюгю бизден багъалыды. Биз а аны ангыларгъа сыймейбиз.

Къочхар тѣрт джанына сескекли къарады. Балта аны эслеб:

— Зинг деб джанынг чыгъыб кетер, сакъ бол. Къулакъ артынга къонинган чибин тынгылаб турады, сермечин ансы, эсингдегини да айтыб барлыкъды.

— Бек анасы джыламаз. Бусагъатда миннген атынга ышаннган да кыйынды. Ханланы, бийлени соя туралла сора, биз не?

— Ханла-бийле бир-бири кѣзлерине чѣб болуб тюшелле, биз а чегетни бир тереги... Алай а хауаны кирсизлиги, джерни ариулугъу тережден-тауданды. Хан сау

дунияны эмиб турады, тогъуз башлы эмегенча. Гамая уа билмейди, сен да элтиб кесинги адаргы юлюшюнгю аны тамагындан кюяса...

— Дунияны джухтан, эмген бизни да джутарыкъды сора. Не этгин? Амал алай болса...

— Да сора бар да тамагына башынгы сукъ. Къарауашым келсе, башымы отдан аллыкъды деб турсанг, къазаннга тюшеринге ишекли болма.

— Балта, сен башынга бош бир адам, мени юйдегим ауурду, хакъымы алгъанма, айтханларың этерге борчлума...

— Да сора мени сенича юйдегим джокъмуду да?

— Юйдегинг барды. Джюрегинг джокъду, эсингдемиди, айтханлары? — деб, төрт джанына сескекли къарай, — дыф дегенни джюрегин алыб итге атарыкъбыз дегени? Къайда да мен бу затны этерик эсем, не башхасы барды, кимге этгеними, не ючюн этгеними? Мен бир джарлы, къайсы къаланы ышыгына кысылсам да, белими тюзетирге эркинлигим джокъду. Сен а, чегетден чыкыгъан джур эчкича, къартлыгыңда башынгы ёрге тутуб айланаса. Менде аллай ёт джокъду. Он бармагыңдан ёзге махтаныр затың болмаса, айтханларың этерге керексе...

— Барды. Тохтамыш бизни тар ёзенлеге тыйыб, джерлерибизни сыйырыб, сабанларыбызны, кышлыкларыбызны аскерлерине тебетиб тургъанлайына да келиб, джылгъа джети кере джасакъ джыяды. Кюлу кымылдагъан бары анга ишлейди... Ангылаялмаймыса?

— Билсе, гимикдирликди. Эки имбашыңдан басыб, омрауларыңгы бир-бирине киргизди да кюйду. Сен а алашы билмейсе.

— Билеме. Сени бошар, мени бошар... Барыбызны уа бошаб кюялмаз. Хо деб, кюрккуб турсакъ, кеслери бизни сойгъанча, сабийлери сабийлерибизни соярыкъдыла. Ангыладыңмы? Сен анга болуша, сабийлеринги ёлтюрюк мурдарланы айнытаса, баламы бойун кес деб кюлларына бычагыңгы узатаса.

— Ангылайма, ангылай. Сен ангылагъаншы мен да ангылайма, алай а, — деб, бнягыңлай төрт джанына сескекли къарады Кючхар.

«Кюрккъакъды. Кызбай адамгъа ышаныргъа болмайды. Эй дегенлейлерине, джаны чыгыб, сатыб кюярыкъды... Айхай, бирем-бирем седиресек, небиз къаллыкъды?..

Къалай этейинк? Тохта. Бу къаладжюкле этеди. Налла, чюйле да этсин. Эслетмей бир джанына салыб барса, киши да джукъ биллик тюлдю. Айтайым сора, тау бизники, темир ёзек бизники, къол кыйын да бизники эсе...»

— Къочхар, — деди Балта, — бир кюннге бир адам ненча нал бла чюй этерге боллукъду?

Къочхарны бети агъарды.

«Ай, къазакъ бёрю, сен мени къоярыкъ тюлсе...»

Балта джууаб сакълагъанын билдире, кёзюне джити къарады. Къочхар, биягъынлай, джунчуб:

— Къуру аны этиб турса, хазнамыды, къапчыкъ бла бир чюй бла алай бир нал да этер, — деди.

— Кёбдю. Сен ыйыкъгъа бир къапчыкъ нал бла, бир къапчыкъ чюй этсенг, санга башха дау джожъду, алай тюл эсе...

— Кимден?

— Тохтамышдан! Алайынмы излейсе?

— Мен аны къулуну къулума.

— Огъай, илгиздигисе. Сенича джесир, кеси мура-тын тас этиб, аны табар мадар излемесе, болады къул! Ангыладынгмы?! Къулну къулу уа, унутма, джулдузсузду...

Тохтамыш бизни джауубузду. Аны къаушатмай, бизге бошлукъ келлик тюлдю.

— Аны ючюн сени башынг нек ауруйду? Батырбийни къарны бурсун! Анга бир игиликми этеди? Майна, къарнашларын джумушчула этиб, кесин алагъа келечи этиб турады. Бизни уа... биз не? «Джарлы туюге минсе да, ит къабар», дейдиле. Джарлыны эшигин Тейри кеси джабады. Алай-алайсыз да мен къул эсем, кимники болгъанымы не башхасы барды? Аланы бири да мени онг жанларына саллыкъ тюлдюле. Терслик Тейри-деди, бирин кюлден, бирин нюрден этгенди да, энди уа кеси да сокърана болур...

— Энди сен не чюйле эт, не да былайдан къора. Эки-сини бири. Халкъ ючюн деб этмесенг, кесинг ючюн ёл-люксе, кюл бла нюр деб ахратда даулай турурса.

— Халкъ, халкъ! Къайдады сени халкъынг? Кимди ол халкъма деген? Хой-хой-хой, бир да деге эдинг?

— Сен, мен, ол! Халкъ деб бизге айталла. Черет деб тереклеге айтханча!

— Сен мени сойдурлукъса, не кыйынлыкъда да джан татлыды, ангылаймыса?

— Айтханыбызны айыбсыз толтурмасанг, менсиз да союллукуьса.

— Энди не дейсе? — деди джарашуу ауаз бла Къочхар.

— Чюй бла налдан гитче зат этилмейди темирден. Сени къолларынг чемердиле. Налла бла пал чюйле. Керек болса, бычакъла да этерсе, аны да унутма. Эринге илгик этсенг, кесинге туюме эт дейдиле.

— Айхай, кърселе уа? — деб аккыл болду, ол къадар къаджыкыгъанына сокърана.

— Ким кърлюкдю? Къоркъа эсенг, дорбунлагъа элтейим, былайда башха адам ишлер. Алайда бычакъла, муджурала этерсе. Не да керекди. Артыбызны-аллыбызны бегитиб, башыбызны алмасакъ, ёмюрюбюз ма былай къалтыраб турлукъбуз.

Къочхарны бети агъарыб, сескекли болуб, төрт джанына къарады. Не дерге билмей, джууаб этмей да болмай:

— Хандан башынгы меннге этдирген налларынг бла алыргъамы излейсе? — деб бетине къарады.

— Огъай, мен сенден джукъ да излемейме. Мен да сенича бир оджакъсызма. Алай сен, мен, ол, ол бирси... Хан бизни небиз болады? Атабыз, дини къарнашыбыз? Джугъубуз да тюлдю. Майна, алтын клисабызны бузуб, Терк башындача межгит ишлетиб къойду да? Энди уа биз, ишибиз-кючюбюз болмай, кюнюне беш кере мангылайыбызны джерге уургъамы керекбиз? Биреуню тили да, дини да бизге неге керекди? Аны бизден артыкълыгъы несиди?

— Пай-пай-пай, ол бизни тюб этерикди. Мен а, айтханын этсек, бир джазыкъсыныр деб тура эдим, — деди сокъраннган ауаз бла Къочхар.

— Юзгеренги ачыкъ къойдунг деб, бёрю сени сыйларыкъ тюлдю. Экинчи да ол умутун этиб келликди.

— Ай анасыны уа, андан эсе тыбыр таш болуб от-да да кюйге эдим. Неди бу таймаздан унугъуб туруу, анасын сатдыгъым?..

— Таш-агъач бола безгенбиз. Ол бошду. — Аны къой, бюгече бир тахсачысы келликди. Тынгыларса. Ырымын сёзюнден ангыларса. Ол айтханынга кёре, биз ач бёрюлеча, чачылыб кетерге керекбиз. Джерибиз, суубуз да алагъа къалыб, алай болмаса, Мисирге сатыб перекди барыбызны да.

— Тоба-тоба... Энди билдим, налланы, чюйлени да нек излегенниги.

— Къолубузгъа керек затны излейме. Сен, мен, ол этмесек, ким этер? Этиб да кимге этебиз, кесибиз башыбызгъа дыгалас излейбиз. Батырбий джашды. Ол Тохтамышны кёрюб болмайды. Къалаларыбызны бегитейик да, Темир келсе, Тохтамышдан бошарыкъды. Бизге ёшюн урама десе, джууаб этербиз, ол алай кёб турлукъ болмаз былайда, — дейди.

— Хан хорлаб къойса уа?

— Къундузчада туююлген хан былайда къалай хорлар? Темир а аны бир ууатмай, тохтарыкъ тюлдю, дейдиле. Итни къозугъанча, хан табанларыи сермей, джюрегин джаргъанды да, чурум излей турады. Сени джауунг да кесине Асхакъны ёчюкдюрсюн, хай-хай-хай!

— Хан да, тейри, бурну бла суу ичмейди.

— Ол да алайды, алай а экисини аралары атлы бла джаяу кибики бирди.

— Да бизден энди не пайда, бирер топал темирчи? Къачан эсе да биз да аскерчиле эдик...

— Нек топал боласа? Сени хан топал этерге излейди, сен да, бий болама деб, кесин алдатхан джашча, ол излегенни айтаса, унутма: биз къачан да къазауатчылабыз, — деди Балта, Къочхаргъа эс табдыра.

— Бююн биз небизни да унутханбыз. Алыб келиб, былайгъа тыгъыб, атыгы, сауутунгу сыйырса, къайдан къазауатчы боллукъса? Джюрегинги сындырса, къолунг кылычыны туталлыкъ тюлдю.

— Ашыкъма. Джетген кюн алай айтырыкъ тюлсе. Кесинги алдатма ансы.

Къочхар Балтаны сёзлерине тагъалана келиб, не этерге билмей, дюккючге олтуруб, бёркюн тешиб, бетинде терин сюртдю. Къыйын дуняаны къыйынлыгъы аны амалсыз аркъасындан басханча болду...

* * *

Батырбий, бир бёлек адамы бла Батталны къаласы таба бурулуб келе, сууну башы бла тапшатын джаяу джолчукъда атлыны эследи. Мияла кюнде джылтырагъанча, джылтырай эди атлыны юсю. Алай а тёрт бюклениб тургъанча бир затчыкъ кёрюне эди ол. Ат а—къарагъанны кёзюн къамата!

Батырбий атын тохтата:

— Сослан! Ары бир к̑арачы. Ол ким болур?

— Сабийди, тейри, к̑арачы, ат джерни к̑ашындан аз онглу бир зат, ким эсе да.

— Алай дегенинг? Сабий кеси джангыз?

— Батталбийни к̑ек аджириди ат да, майна.

— Эшта-эшта? — деди Батырбий, К̑арча болур деб, джюреги чыг̑а. Алай а олтург̑анны ашык̑лары атны к̑улак̑ларына тирелиб келгенин к̑ергенинде, К̑арча болг̑анына ишексиз болду.

— Аллына чабайык̑мы? — деб сорду Сослан.

Батырбий хо дей келиб, сок̑ранды:

— Ог̑ай, чабама десегиз, аты юркюб, не да кеси к̑орк̑уб, бир хата болмасын. Сабыр этейик. Былайтын ётерикди. Башха джол джок̑ду. Бир джанына турайык̑ да, аллын сак̑лайык̑, ол бизни к̑рмейди, кеси да джук̑усураб келеди. Ызындан к̑ууг̑ун джок̑ду, мындан бизни юсюбюз бла ётмей, чыпчык̑ да учарык̑ тюлдю, — деди бий.

Атлыла бир джанларына туруб, буг̑ундула. Келген аланы эслемезча. Бир кесекден сабыр ат аяк̑ таууш эшитиле башлады. Атла ссскекли болуб, тебджилдеб, ауузлук̑ларын чайнай, к̑айгыра эдиле. Бир кескип, бир тунак̑ы чык̑г̑ан ат аяк̑ тауушла, энди, буз к̑а-нга ташха джауг̑анча, ууак̑ таууш этиб эшитилди.

«Джолну кенгине чыг̑ыб атын джортдурду»,—деб келди Батырбийни к̑ёлюне. Олсаг̑атлай к̑орк̑уу сезим да к̑айдан эсе да чартлаб чыг̑ыб, джюрегини бир назик джерине тюрелди. «Джерде джюрюй билмегенлейинне эмилик атха миниб, ол келгенине бир к̑арачы... Атам асыры эрке этеди аны. Бизге ол к̑адар к̑атылыг̑ын унутубму к̑ойг̑анды?.. Бир зат болуб к̑алса уа?» — деб, бойнун созуб к̑араг̑аны бла, атасыны к̑ек аджирини башын к̑ергени теиг болду.

Аджир таныш атларын узак̑дан ог̑уна сезген болур эди да, гузаба келе, илгенмеди. Ала аны сак̑лаб тург̑анларын билгенча, назик ссскеклениб к̑алг̑ан болмаса.

Джашчык̑ аллына чык̑г̑ан атасын к̑ёрюб илгенди. Бир кесекден, эс джыйыб, эрлай к̑атына келиб, атдан тюшюб саламлашды.

Сослан атындан секириб тюшюб, К̑арчаны ызына, атха, миндирди.

— Алан, кеч эте, кесинг джангыз, к̑айры тебреген-

се?—деб сорду атасы Къарчагъа.—Юсюндеги да педи, къарт бабасы абасыча?

— Саугъамды! Аны манга уллу хан бергенди. Мен аны байракъчысы боллукъма! — деди, ёхтем ауаз бла Къарча, — уллу болсам.

— Тоба-тоба! Да сора аны ючюн ашыгъыбмы бара-са, былай кеч эте, — деди, атасы, ачыуун кючден тыя,— кесин кёргюнчюнге саугъасын да сыртынга къаблаб, ичинден а: «Ай ит, эм ингичке джеримден тутаргъа умут эте кёреме, «тюзю ётмеги тюзде къалмаз» деб, кесим тюбег къалгъанымы кёрдюнгмю?.. Атам а, атам кёз туурасындай къалай ийиб кюйгъанды, бир ишексиз ол итге ышаныб этгенди», — деб, атасыны дигизасын, Кючюкню, кёзюне кёргюздю...

«Сейир тюлмюд, ол адам этмеген аманлыкъ джокъду, алай а хар затына джуабын хазыр этиб, къараб тургъанлайынга алдаб кюяды. Ийнанмай тургъанлайынга, хо дейсе да джибересе, хыйны этмей эсе, анасын аллыкъ», — деб ачыуланды Батырбий, бери айланыб Къарчагъа да:

— Кече къалыргъа бара эсенг, атама айтыргъа керек эдинг. Мен санга непча кере айтханма, кесинг джаныгъы тышына атамдан эркинликсиз чыкъма деб.

Бийни бети кызарды. Къарча аны эслемеди. Эсинде болгъанны айтды:

— Эртде чыкъсам, къарт атам кёрлюк эди. Ол, мен атха минсем, джюгенни кеси тутады, мен анга кызы сабиймеми? — деб, оноууму кесим этерикме дегенча сёленди.

— Алаймыды да?

— Хо, — деди джашчыкъ, атасындан кёл таба.

— Да ма сен эркинликсиз, кеси оноуунг бла джюрге излегеннинги билиб этеди. Сен кюй эсенг, мен да сорама оноу атамдан.

— Сен узакъгъа кетсенг, не сюйсенг, аны этесе, мени уа ол узакъгъа иймейди дедим да?

— Энди не дейсе?

— Энди уа мен да кеси кесиме эркин болдум. Ол мени ызымдан сюрюб джетгинчи, мен Тохтамышха тюберикме. Хандан а къарт атам бир да бек кюркъады. Атдан тюшюб саламлашады аны бла.

Батырбий ачыулу ышара да башлады, алай а, джашчыкъгъа джукъ сездирмейим деб:

— Алан, хар адамны болушур адамлары болургъа

керекди. Керти адамлары. Къыйынлыкда, зауукълукда да биргесине болурлай. Аңгыладыңмы? Оноу сорур эт джууугъу, керти тенги, къайдам, акъыл юретир адамы...

— Барды. Мени да барды аллай адамым, атам, — деб кёзю-башы джарыды Къарчаны.

— Да сен энди эркиннсе сора. Игиди, алай эсе: Адурхай, Будуйи, Науруз, сен, — деб тюб билирге ашыкъды бий. Джашчыкъ да сабий төресинде атасына билгенин айтды, бир затын бурдурмай.

— Огъай, атам, Адурхайны сыбызгъы согъуб, джырлаб тургъандан башха заты джокъду. Ол кеси кеси бла сёлеше, ышара, нёгер излемейди. Будуйи да аңга ушайды. Науруз а, кёкге кёзюи аралтыб, учхан къушну кёзюи мараб айланнгандан сора иши джокъду.

Атасы сейирснийб:

«Бу бары сени сёзюиң тюлдю, аны санга ким шыбырдагъанды?» — деб, андан да бек сагъайды.

— Тенг деб, тил этмеучюге айталла да, атам?

— Айхай да! Тилчи эркиши эркишимди да?

— Тюз айтаса. Махара эркиши тюлдю! Ол барыб, мен айтханны къарт атама айтыб къоярыкъды. Алай а, энди айтама дей эсе, айтсын. Сары суудан ётерге мени аллымы Кючюк сакълаб турлукъду. Ол эртденбла огъуна кетген эди. Алайда кюн бата тюбеширбиз. Андан ары уа мен элтирме сени Тохтамышха, деген эди. Ол сенден къоркъады. Санга джукъ айтма деб тилеген эди. Ол сен огъурсуз болмагъаныңгы билмейди, — деди Къарча, атасына тамам джюреги бла ышаныб.

Батырбийни бурун къанатларына, кёз төгереклерине тер урду. Санлары бирден джызылдаб, не этерин билмеди.

«Къалай этейик? Кесин ийсек, бир хата этиб къойса уа? Эки бёлюнуб эки джанындан барырмы эдик?..»

— Къарча, кел атларыгъызын ауушдурайыкъ. Бу джылтыраукъ абангы да аңга бер, — деди атасы, — ма ол джаш кийсиң, — деб къантору атда Алимджашарны кёргоздю.

Къарча, сескекли бола келиб:

— Нек? — деди.

— Да ол къоркъакъ Кючюкню бир къозуюкъ. Сен келмегенсе деб джаны бир чыкъсын. Ол Тотхамышдан къоркъмайды сора, менден къалай къоркъарыкъды?

— Огъай, ол Тохтамышдан кѳоркъмайды. Теке да айтханды манга, алай а сепнге ышанган адамны алдаргъа болмайды. Къалай этейик? Джашы да мени тенгимди сора уа?

— Алай дегенинг?

— Аны джашына айтама. Аты Тскеди да? Тохтамыш аны атасына горда къылыч да бергенди. Алтынлы да, алкыныч къылауу тюшмегенди ансы.

«Хы-ы, атам а аны тѳрѳуне олтуртады, несин да ышаныб турады... Ай итден туугъан а, къылауу тюшмеген горда бычакъ... Манга да алай айтыб берген эди хап... ичибизден от салыргъа излейди».

— Теке иги джашчыкъды. Да сора аны биргенге алсанг а, Ибакъ улу Азнаур тюл эсенг, кесинг джангыз, кѳоркъмаймыса?

— Ол тюнене огъуна анасы бла къайры эсе да кетгенди. Юйде джокъду. Киши да билмейди, аны къайры кетгенин, мен да билмейме.

«Хы-ы, юйдегисин Тохтамышха элтиб, муну да ары чакъырыб, джулу алыргъа умутму этеди, кеси да Тохтамышны дигизасы болуб, ай анасын аллыкъ а!..» — деб, тишлерин къысды Батырбий, болумну тамам ангылаб...

— Къарча, — деди атасы, — сен манга иги тынгыла. Кючюк сатлыкъды. Ол юйдегисин джанлатыб, сени да джесир этиб, не ѳлтюрюрге, не да бизден джулу алыргъа умут этеди. Санга аны бла тюбеширге боллукъ тюлдо. Ангыладынгмы?

— Мен анга сѳз бергенме, — деди Къарча, кѳзлерине джыламукъ ура.

— Сѳз адам керти тенгине береди. Къаллысына уа, сатлыкъгъа, сѳз бермейди. Барсанг, ол санга бир уллу аманлыкъ саллыкъды. Сен мени къатымдан тайма. Биз эки бѳлюнюб аны Сары сууну бойнунда марайыкъ. Атланы кѳрсе уа? Джаяу марарбыз.

— Ол атда, сиз джаяу? Ол сизин озар.

— Къайгъырмаз. Атланы дорбунда кѳоярбыз.

«Тоба-тоба, бюгюн ишим болмагъанлайына бери ашыгъыб тургъаным муну ючюн болур эди? — деб Сосланнга бурулгъанлайына, алгъын Къарчаны кѳрген джолларында бир-бири ызларындан джортуб келген бир бѳлек атлыны эсledi.

— Ары къара! Джашны ызында кѳуугъун келеди дейсе! — деди Сослан.

— Майна, алларында Батталбий кеси. Къарча башын энишге ийиб, мыдах болду, алай а къоркыгъанын кишиге сездирмезге кюешди.

Батталбийни аллына джашы чыкъды. Батырбийни ышаргъанындан атасы хата болмагъанын аңгылады, алай а сабийни ол чакъыргъан болур эди деб кѣлюне келе, джашына чамланды, тюзюн билгенинде уа:

— Ай итден туугъан а, менде ашагъаны ичине джарашмаймы эди? Алай эгерин билгенем. Тохтамыш аскер башчысына бергенча, сабийни сыртына абасын атыб, хурджунуна алтынла къуйгъанын кѣремисиз?

Энди не этебиз да? — деб Къарчагъа джити къаралды къарт атасы.

— Тохтамышха барабыз! — деди ѳтгюр ауаз бла джашчыкъ, барыбыз да бирден! Быланы ол бермегенди. Бериб ийгенди Кючюкден, ары энди барабыз.

— Ай кѣпекден туугъан кѣпек! Барырса, хо, атаңга голня, бармай а!

— Эки бѣлюнуб эки джапындан сакъласакъ, кесин тутар эдик деб тураек, — деди Батырбий атасына.

Къарт, бир кесекни сагъыш этиб:

— Юйдегисин да къоратханды. Былай нени да къараб тургъанлайыма этиб къойду. Кѣралмадым. Ичмни биледи. Барыб ханга айтмагъан эсе, айтырыкъды. Душњада болмагъан бир ит адам болуб чыкъды да, кѣзюнг кѣре тургъанлайына, алдаб къояды. Къолгъа тюшгенден игиси уа джокъ эди.

Тейри, атасы да алай эди. Бир къуджур затчыкъ, агъач тауукъча, джукъа къынгыр бурунчугъун ѳрге тутуб, кѣзюнге битиб къалса, джунчутхан эте эди. Ауузчугъун да джоплучукъ этиб, къулакъларын джумуб, тынгылауну басыб туруучан эди. Атама уа бизден тил эте эди. Манга джетдире эди... Асыры халалдан, джазыкъсыныб тута эди атам, мен да атамы хатерин эте ансы, бир сѣзюне да ийнанмай эдим итден туугъанны. Кѣзюнг кѣре тургъан затны бир джанына силдеб, кесине табын этиб къоя эди.

— Бу да алайды, — деди эндиге дерн тынгылаб тургъан Сослан.

* * *

— Бийле бирлешмейдиле, туугъан къарнашла болуб тургъанлайларына, ала бир-бирлерин аямайдыла. Сора мен ала ючюн деб нек къан тѣгеме да? Манга не

башхасы барды? Тохтамыш, Батырбий, Батталбий? Мен джерден чыктыган бир мандалак, суйселе, джондула да ашадыла, суйселе, багушха быргьадыла... Аланы хар бири, не джау болсала да, менден эсе бир-бирлерин сайларыкьдыла. Тер кьуйгыан, кьан текген а биз. Сора ала ючюн деб мыллыгыбызны нек атабыз, ёлю гебелекке башын отха атханча? — деб Кьочхар, ол тегерегинде олтургыанлагьа кёзюу-кёзюу кьарады.

— Ай, Кьочхар, ангылаб эте тура эсенг, сёзюмю зыраф этерге суймейме. Ангыламай эсенг а, былай бир сагыш эт: бийге бийлик керекди. Элтиб джаханимге да сал, бий эт ансы. Халкыгьа уа — тынчлыкь. Тохтамышны былайда не атасыны башы барды? Барыб турса уа кесини джеринде? Бийлик сюрюб келгенди аны да берн. Санга уа, бар да Хорасанда хап бол деселе да, унарыкь тюлсе. Алайчыгьын айырдынгмы?

Биз бир кесек кыйналсакь, айнырыкь эдик. Бу хадауусланы тубюнде кьалсакь а, талкь боллукьбуз. Экисини бирин сайла да ал. Сени алтын кьолларынг барды. Сен устаса. Кьаллай кюбеле, кьылычла, кьалкьанла эте билесе. Кьолунг джетген зат чийсил кьалмайды, алай а бийсиз, адамла кьой эсенг, чибинле да джашаялмайдыла, джыйын джаллыны да аллында бачамасы болады, сууда чабакьны да, кёкде турна сюрюуно да аллында бири барады, биз а адам улубуз да? Башчыбыз болмаса, башсыз боллукьбуз. Кьарын тойгыан джерге кёл тартыб турсакь, биреу бизин тёрюне чёкдюрмез. Джумушун этген кюнюбюзде ышаргыанлыгына. Сууукь эсе да кеси тыбырым, кьара эсе да кеси азыгьым, — деб ахсынды Балта, не болса да элинде болурун черте.

Кьочхар сагышлы болду. Отну, джана барыб, юзюлюб тас болуб кетген джурунлары аны эсин кёб затлагьа бурдула.

«Адам ёмюр да ма алай адаргыды: келди, джылтырады, юзюлдю да тас болду...»

Отджагьада олтургыанла шум болдула. Балта аланы сагышларын чачама деб, тамагьын ариулаб, кёзлерин отха чыракь ийиб, джырлаб башлады:

Ёрюзмек деген ким эди?

Ёрюзмек деген бир ёзден эди.

Тауда туугьан эди, тюзде ёсген эди,

Ой, кёб кыйынлыкьгьа тёзген эди,

Ой, тѣзген эди,
Эки кѣашы кѣрпегей эди,
Бѣрю тону челпегей эди.
Атхан огъу таш теше эди,

Бардыргъанлай, баш кесе эди,
Ой, баш кесе эди,
Окъдан кѣзюн джуммай эди,
Эки кенгеш кѣурамай эди,

Етюрюксюз бир сѣзлю эди,
Джарлы халкъны ёкюлю эди,
Ой, ёкюлю эди,
Дуння билген улан эди,

Джауну джетиб бууа эди,
Юч ёзенде, бир тау кибик, тура эди,
Ой, тура эди, —

деб, андан арысын джырламай тохтады.

Кѣочхар, джыр анга аталгъанча, джунчуду. Башын кѣлтюрмегенлейине, тѣрт джанына кѣарады. Барысы да отха сагъышлы кѣараб, сѣзюю неден башларгъа билмей, сымсиредиле. Асыры шошлукъдан отну джаннган тауушу кѣк кюкюрегенча эшитиле эди.

Эркишилени сагъышларын бѣлейим дегенча, олсагъатлай оджакъдан топ-тун деб джангур тамчыла тамдыла. Къызыу джана тургъан отха тюшюб, пыс-пыс деб тыллыу болуб, тас болдула. От, аладан кесин джакълай, джалын этиб, къызыл джурунлары да багъыр бет алыб, оджакъгъа мыллыklarын гузаба ата, кѣайгъылы юзюлюб, уца барыб, зинг бола эдиле...

Балта ёре туруб, оджакъны арасына тѣгерек, къазан баш маталлы этилген иигичке сынджырчыкъгъа тагъылыб тургъан багъырны бир джанын бошлаб, отну юсюне джауум таммазча этди. Джангур тамчыла энди тоб-туб деб багъырны юсюне агъыб башладыла. Келиб багъыргъа тийген тамчыла адамланы сагъайтдыла.

— Джауаргъамы башлады? — деди Балта.

— Алай болур, тейри, — деб, бюсюреулю ауаз бла джууаб этди Кѣочхар. Балта аны тюшоннгенни ангылаб, бир джумушакъ зат айтыргъа изледи. Ауузуна сѣз келмеди. Эсин кѣармаб дыгалас этди, табсанг а, къыз кѣре баргъан джашча, джунчуду. Не этерге билмей, тѣгерегине кѣараб, Добайны эследи.

— Эй, алан, сен да бир джырласанг а. Джангур эжиу этеме деб кьоймайды, кёремисе? — деб, таукел ауаз бла Добайны кьозгьады. Добай ышарыб, башын эшишге ийди.

Былайда олтургъанланы сагъышлары, кьайгъылары да бир эди. Бир-бирлерин да кёбюсюне тюз ангылай эдиле, алай а былай деб айтыб, оноуларын тутарча джелим табылмай, бары бирден джунчуб тура эдиле. Джамагъатны быллай кюнюнде кьалгъанладан сабыр болуб, кьалгъанладан ётгюр болуб, ала эслеялмагъанн кёрюб, кёргенин тюз ангылаб, халкыны тегерегинге джыйыб, сёзюне бойсундуралгъан адам чыкьса, анга башчы дейдиле халкъда.

Бу тыбырны тегерегинде чёкгенледе аллай адам джокъ эди. Былайдагъыла устала эдиле: ёзек табыб, темир ийиб, кьатдырыб, сауут-саба эте билгенле. Аланы эслерин тюзюне бурур адам табылмаса, ала этген сауут бла аланы кеслерин сояргъа боллукъ эди...

Балта кьалгъанладан эсли эди, алай а ол да, ёрге туруб, халкыны ызындан элтирча адам тюл эди. Ётю, акъылы, сабырлыгъы да бола тургъанлайына, бир заты джетмей эди. Ол себеден кыйынлыкъ сынай келген адамла, ма ол деб араларында таянчакъ табалмай, джарсый эдиле...

— Кьошха игилик! — деген таууш бла бирге одджагъа джууукълашыб келген Кючюкню эслеб, ёрге кюбуб, кьозгъалдыла кишиле.

— Келгениге да игилик, бери ёт, — деб, тёрге чакъырды киргени Балта.

Кючюк, Къарчагъа этген муратына джеталмай, кьачыб. келе эди. Бёрю иннетли джут адам эди Кючюк. Тохтамыш бла Батталбийини арасына кириб, бий сени ханнга санамайды, джасакъны толусу бла телемейди. Беш джашы беш ёзеннге джыйыб, сенден джашырады. Гитче джашы Батырбий сени адамгъа санамайды. Мираншах бла джууукълукъ излейди, — деб, ханны кьанын бийге бузуб, бюгюн а Къарчадан бошар кюню болуб абынганды да, не этерге билмей, бийден кьачыб келе тургъаныды.

«Ол ит баласын бери бир табдырчы. Мен аны кьутургъан асланы ауузуна атайым. Тохта, кьарт бёрюге мен ким болгъанымы кёргюзюрме. Мираншах, сакъат

Темирден гыбышы туугъан кызтеке Мираншах алагъа не этерикди? Алтын Орданы алтын тоханасынамы чёкдюрлюкдю?» — деб кёзлерин джилтиндетген Тохтамышха да энди не деб барайым деб къайытхан эди бери Кючюк.

Аллына аш-суу салыб, къонакны сыйлагъанча сыйладыла устала Кючюкню. Ол алагъа бюсюреу эте, хар бирине, эринлерин кенг джайыб, джюреги ышармагъандай, тишлерин агъарта, джагъылыргъа кюрене эди. Алай а ол кесин суукуь тутханы, ачыкь ышаныб сёлешмегени да таныла эди. «Сен айт». — деб къарай эдиле кёзлери ушакъ этген адамыны бетине, «мен а билеме, ким болгъанымы», — деб кысыла эдиле эринлери бир-бирине. Аны алай болгъанын чинг алгъа Добай ангылады. Ол барындан да джаш эди былайда, джырчы джаш. Субай санлы, узун джаякълы алакёз Добай кёк кюбеле эне эди, къурчдан эне эди ол аланы, къурч кълалкъанла, къурч такъыяла эте эди джаш джырчы.

Кючюк да аны кълалкъанладан энчи эслеген эди. Джюреги огъурамагъан эди, кызы кибик, дуу джана тургъан алакёз Добайны. «Бусагъатда алай къайыр болгъан, азаулары чыкъса, не этерикди экен? Артыкь тишли болур», — деб келген эди аны кёлюне, Добайны кёргенлейинче.

«Къонакъ кюйдан джууаш деб бир заты джокъду юсюнде. Аман тишлиге ушайды. Ол сыфатсызлыкъгъа бир къара... Неси да бола тургъанлайына, иорю джокъду. Аман адам болур... Кеси да хамап илгениб турады, гудучуча...» — деб келген эди Добайны да кёлюне. Экиси да джюреклеринде къаршчы тургъан эдиле бир-бирлеринче. Алай а, адетдеча, бири къонакъ. Анга—сый; бири къонакъбай — андан адет, намыс. Не сёз бла, не бир тукъум бир зат бла ала бир-бирлерини джанларына адам эслерча тиймедиле. Ичлеринден а къаугъа кызыудан кызыу бола, тыбырда джана башлагъан къургъакъ эмен отунлача, чартлай эдиле. Тютюню, джалыны да ичлеринде къала, тюрсюнлерин анда-санда бир тюрлендирген да эте эдиле, алай а экиси да джюреклери таланганнга алкынычы тёзе биле эдиле...

Сууну аллын тыяргъа болады, алай а аны ызына буруб, чыкыгъан джерине джыядыла деб бир адам да айталмайды. Джюрек да алайыракъ болур: тыяргъа бо-

ласа, чыртда тохтатыб кьояргъа уа кьарыу джетмейди. Чартлаб бир джилтини ычхынса, баям, ёртен тюшерге боллукъду...

* * *

— Тоба аста, атыны кьуйругъун кёрген эдим. Не болду, джерге кирмеди эсе? Былай тюз аягъымы тюбюнден чартлаб чыгъыб, зинк болуб кьалды, — деди Сослан, Кючюкню ийиб кьойгъанына ёкюне.

— Аллай бир затды. Къараб тургъанлайынга, думи болуб кьалады.

— Алмастысы болурму? — деди кьайсы эсе да.

Къарча хар сёлешген адамны ауузуна къараб, анга джетерик уллу кьыйынлыкъны бу адамла бир джанына этгенлеринден хапары болмай, сейирсиниб тынгылайды. Кючюк умут этгенча болса, бусагъатда кьатыбызда бу гюнахсыз сабий боллукъ тюл эди, ол болмаса, мен не этерик эдим деб, джюрек джарасы ашлана тургъан Батталбий Кючюкню думп болгъанына барысындан да бек кьыйнала эди. Джашыртын ахсынса, кьолуна ургъан иеси тылпыуу былай кьайнагъан шорпа кьуюлгъанча кёрюне эди анга.

— Кьайда болур экен? — деб сорду къарт бий, джашыны кьыйналгъанын бёлюр мадар излей, — Нарсана тегерегинде кьаллыкъ тюлдю. Къоркъарыкъды. Тохтамышха да ёталмагъанды. Ары баргъан джол — кьол аязыбыздады. Ызына кьайталлыкъ тюл эди, бизни юсюбюз бла ётуб. Джергеми кирди да? — деди, кеси кесине гурушха этгенча, Батталбий.

Тейри, джюрегим ышанмай эди. Тышында кьатымда джатса, илгениб уяныучан эдим. Джукълагъан кирик этиб тура эди. Мен да эслетмей бир джаныма бурула эдим, алай а кёзюме кьалкыу келмей эди. Алайды деб терслерге джугъун кёрмей эдим, джюрегим а биле эди: харам, кёзбау адам. Былай буштукъ болуб да кьала эди, окъ болуб атылыргъа да хазыр эди. Неси да балтаны сабындан болгъан бир зат... Аллай адамгъа не нги кюнюнде да ышанмазгъа керекди. Тюбюнгден-башынгдан кириб, алдаб, харам кьапчыгъын толтурса, уру кьазыб башлайдыла аллайла. Ичинги билген джауунгдан аман кьапчыгъ болмайды, — деб ахсынды Батталбий, Къарчаны кьойнуна кыса.

Къуру ма бусагъатда, къол аязы джыланы сыртна тийгенча, сыйдам абагъа тийгенинде эсledi Батталбий Къарчаны сыртна къабланыб тургъан абаны, Тохтамышны саугъасы деб Кючюк джашчыкъны сыртна къаблагъан абаны.

— Бери тешчи бу затны, — деб, джеггинден тутуб тешдириб, эрлай чулгъаб, джана тургъан отха быргъады къарт, къолларын да, бир кир затха тийгенча, бир-бирине ышыб отха тутта. Ол, отну юсюне джайылыб тунчукъдура келиб, артда джер-джеринден тюгюнлей башлаб, бирден дуу деб джаныб, тегерегине от джурунланы чачды. Алайдагъыла сейирсиниб, джукъ айтмадыла. Къуру Къарча, ышарыб:

— Атты, иги этдинг, бутларыма чырмала, джюрюрге къоймай эди, хаман абындырыб, — деди.

— Да сора нек къаблаб айлана эдинг да сыртынга, къарт бабасча? — деди хыны ауаз бла Батталбий.

— Кючюк, аны кийсенг, джолунг ачыкъды, деген эди, — деди джашчыкъ, терсинги сезе, мыдах ауаз бла, ханны кийими юсюнде болса, сюйген атынга миндирликдиле деген эди.

Эркишле, бир-бирлерине къараб, башларын булгъадыла.

— Энди аны бир огъурсуз мураты болгъанына сёз джокъду. Тейри, чырмалмаз кёзююгюз болур эди ансы,—деб Сослан, къарт бийни бетине къарады. Ол абзыраб эди. Биле эди. Тохтамышны эсине тюшген зат унутулмаучусун, алай а Тохтамышныкъы болмай, ол ит кеси аллына эте тура эсе уа, бийни пайзасын да нек излей эди?.. Ким биледи? Джюрекге аманлыкъ орналса, адам джукъдан артха тура билмейди...

Къарт къызын Акъбилек къалада джашырыб тургъанын эсине тюшюрюб, асыры къайгъыргъандан бетине тер уруб, аллына сиккинди.

— Бусагъатда биз къалайдабыз? — деб сорду, къалайда болгъанын барысындан да иги биле тургъанлайына.

— Юч кёк эндебиз. Кёрмеймисе? — деди Батырбий атасына, соргъанына сейирсине.

— Кёреме, кёре... — деди ол, кёзюне Акъбилек къалада къызын кёргозе. — Сен кесинги адамларынг бла бар, бу сабий а мени бла барсын. Джолда да тюбер джерим барды, Балта сакълаб тура болур, — деб Батталбий ёрге къобду. Сослан анга эрлай атын келтирди.

Бийни атха миндириб, кеси да сол джаны бла ызындан тебреди. Ала алларын Акъбилек къала таба буруб, ашыгыш атландыла.

Батырбий атасыны ызындан къараб туруб, ахсына:

«Тоба-тоба, къаллай уллу къыйынлыкъдан къалгъанбыз. Къурманлыкъ этерге керекди», — дей, кёзюбашы бла атчысына атымы келтир деб билдирди...

* * *

Батталбий арбазгъа киргенлейинне, аны кёрюб чыкъгъанча, къошдан чартлаб Добай чыкъды. Бети учхун акъ. Сол имбашында кёлеги къан джугъу болуб. Аны ызы бла Кючюк чабыб чыкъды. Къолунда къамасы, — эки джанында, аны тыяргъа чабхан Балта бла Кючхар, — бийни эслемей, Кючюкге:

— Итден туугъан! Сен къан тегергеми келген эдинг. бёрю тонунгу чюйресин джашырыб, — деб сермеб, къолундан тутабыз дегенлейинне, ол Батталбийни эслеб, ёлдиом, ёлтюрюб ёлейим сора дегенча, къамасын Къарчаны мараб атды. Саут барыб ат илкичге кирди. Такъыйкъаны нчинде ол тюрлю затланы бирден кёрген Батталбий, къылычын суууруб алыб, сермеб аны башын юздюрдю. Баш, тоб деб джерге тюшюб, хансха тёнгереди. Богъурдагъындан, атылгъан гыбытдан къайнай тургъан сыра уруб чыкъгъанча, исси ийнс эте, къан чыгаб кёкге урду. Тёнгеги аллына атларгъа умут этгенча, силкине келиб, заф деб бир джанына ауду.

Адам къолундан адам ёлгенни Къарча биринчи кере кёре эди. Къусары келгенча болуб, кёлю булгъана, бети саргъалды. Къарт аны эслеб:

— Сатлыкъгъа кечмеклик болмайды. Аны ёлтюрген мурдарлыкъ тюлдю, — деб джашчыкъны кесине къысды.

Къарча кёзлерин къаты къысса, ол мурдарны бетин кёре эди, кёзлерин ачса уа, шуу деб, аны бойнундан кёкге уруб чыкъгъан къара къанны тауушун эшите эди...

— Ары къоратыгъыз! Къайдап чыкъгъан эди бери? — деб сорду бий.

— Тюнене, билмей тургъанлайыкъгъа, кириб келди. Игле чабадыла. Бир тюрлю зат, башы чорт юзюлгенин кёзюм бла кёргенimde да, ийпаналмайма. Туруб келеди деб турама. Адамын джукъусуратыб, онгун алыб,

айтханын этдириб кьоя эди, бу джол а... — Балта аны хапарын айтханына тынгыламай, башха сагъышха кетди.

«Тюбюбюзню Тохтамышха бериб ненча джылны турганды, барыбызны да джукъусуратыб...»

— Не излей эди? — деб сорду джангыдан бий.

— Эки джюз атлы аскерге кылычла, беш джюз джаяугъа муджурала этигиз деб бууду да, Добай ауузун джетдиргенлейине, анга мыллыгын атды. Алай чыкъмаса, союб да кьоя эди сабийни, — деди Къочхар, мазаллы зыбыр къоллары бла азгъын бетин сылай. — Алгъын а манга, ким да айтсын, бий кеси келиб айтмаса, мен айтхандан чыкъма. Саут этме. Сабан темирле эт. Хаман къан тегюбмю турлукъбуз деб, келюмю басыб, мен да кишиге ийилрге унамай тургъанма, аллай бир сабан темирни не этерик эсе да.

«Бий ансыз бери келмезин биллиб этгенди. Ханнга уа, сен саут-саба эт деб, ол да сабан темирле этдиреди деген болур», — деб келди бийни келюне.

«Керемсе, ол кызы сабийни да, бу къагъанакъны да бирден бошаргъа башлагъанлай, къазгъан урусуна кеси тюшюб къалгъанын?» — деб, Къарчагъа сескекли къарады Баталбий.

«Ай итден туугъан а, не иги болду алай келиб къалгъаным. Ол джашдан да бошарыкъ эди, бизге да къалай кыйынлыкъ саллыкъ эди...» — деб бир бушуу сагъыш бирин къозгъай тургъанлайына, аланы унутургъа излегенча, эркиншилеге бурулуб:

— Ханнга билдирелген болурму, сизни былайда болгъаныгъызын? — деб сорду, — башха джерге бармай, бери нек келе эди да, былайдан умуту джокъ эсе? — деб черте.

— Энди ол чырт сау боллукъмуду да? — деб сорду къарт атасына Къарча, Кючюкню къаны джибитген джерге абзыраб къарай.

— Огъай. Башы кесилген сау болмайды, — деб джууаб этди туудугъуна къарт бий.

* * *

1394 джылны джайы. Тохтамышны джайлыкъ боз ююю тюз тауну тюбюнде бир арну кек энни арасында джашнайды. Тегерегинде чыммакъ-акъ боз юйле. Хан

боз юй а мазаллы, дуу джана, джанкылычы джоппу джыйыб юсюне атханча, тюрлю-тюрлю багыалы чилледарий кумачла бла джабылыб эди. Башында, кюннге эрингенча, мазаллы алтын токмагы, аны юсю бла, джел тарай да шыбырдата, ханны кююн-кыаруун черте, кызыл-акъ байракъ, кёкге узалырга излегенча, ёхтем тигирей эди. Байракъны кумачы бир джанына болса, андан ычхыныб, кюн таякыла шатырны башында алтын токмакыга мыллыктарын ага, анга джан салыб, джылтырата эдиле. Алай а, аны алагы кызыгъанганча, шыр-шырт деб, джелге кесин талата, байракъ кёлеккеси бла бир такыйкыга алтын токмакыны кыамата эди, бир кесекден кюн таякыла токмакыны бир джанындан джетиб, бнягындай джандыра оза, байракъны истемегенча эте эдиле, байракъ да аны билгенча, олсагытлай мыллыгын токмакыны юсюне атыб, кесин джелге талата эди. Бираз кыраб турсанг, байракъ, мыллыкы кыушну ёхтем кыанатыча да кёрюне эди. Батырыйге ол бююн кертиси бла да алай кёрюндю. Былай хама узалыб, ол алтын токмакыны чимдеб турганча, тоярга уа унамай эди, Минги Тауну башында гёджебни бауурун тешиб турган харам кыушча... Не эсе да бююнлю бийни эсине ол тюшеди. Минги Тауну бугыйларына байланыб турган тулпарны кёк Тейриси тюл, тул-тубан кызы аскерни бачамасы ариу Алакёз джесирлегенча... «Сейирди, хар заманны кесини туюмчеги барды, кесин джарасы... Элиб тауда аны ким кыуршоугы урганды, айтыу а джашайды... эки тюрлю кеси да. Биринде—адам улуну кёк чартлагъандан алыб, тыбырларыгъызы джылытыгъыз, сабийлеригъизни инджитмегиз деб от джагыаргы юретгени ююн, зауукъланыб джашасала, мени сыйларык тюлдюле деб, кёк Тейриси чамланыб, бу азабны теджегенди деуге дейдиле. Андан бери ол кыуш да аны бауурун талайды.

Экинчиси уа — кызы аскерни бачамасы Алакёз, аны сау аскерни ичинден сайлаб ёчге алады. Ол а башханы сюеме деб, бачама кызыга эс бёлмейди. Кызы ачыуун анга не бла кыайтарыгы билмей, кыая ранда бугыулагы урады. Кеси да кюрт тюбюне кёмюлюб кетеди. Анда бююн да джылайды дейдиле, аны исен джыламукълары Минги Тауну этеклеринде, гара суула болуб, джерден кыайнаб чыгадыла, дейдиле халкыда...

«Халкы акылы акылман деб», — кимге эсе да айт-

ханча ышарды бий. Шырт-шырт деб байракъны тауушун эшитгенча болуб.

«Быстыр быстырды, ариу патчахны сархы эсе да... Сыйы уа, кѣресе, алтындан да багъалы... Джылап къуйрукъча, ол джел бла демлешиб тургъанына къарачы?» — деди, шатыргъа джете Батырбий, Тохтамышны хан белгилерине эрши къарай.

Ыстауатха кирир-кирмез, омакъ джумушчула къонакъланы атларындан тюшюрюб, аякъларын джуудурдула, юстеринде тыш кийимлерин тешдириб, сауутларын-сабаларын алыб, башдан аякъ ариу ийис этген ингил сууну себдиле, сора къатана джолчукъ бла къарагъанны кѣзлерин къаматайым дегенча джим-джим джылтырай тургъан хан боз юйге элтиб, эшигинден арлакъда суюдиле.

Батырбийни джюреги чанчды. «Бу ит хамап бизни сыйыбызны тюшюре да кѣл кенгдире, биз да баш ура да кете, къачанига дерн тѣзерикбиз?.. Кимди ол? Бир калак къалкъан... Къачан эсе да кимим эсе да хан болгъанды деб, бизде не иши барды? Ай, Къубратны сибиртгисича болгъанбыз да, бирем-бирем сындырыб, къаныбызны ичиб турадыла... Эбзеле, къумукълула, чеченлиле, юнгюшлюле, хачыпсыла, абазала, урняла, малгарла... Барыбыз да бир таууу тюбюнде, ах анасыны уа, бирлик болмаса, тирилик да болмайды. Орусну къаллай бир заманны теблеб турады. Алада да, кѣбюсю, мен деб, чачылыб, кеслерин туюдюрюб тургъан болмаса, биз деб, хамхотларына ургъан азды. Ансы была кюн таякъданмы джаратылгъандыла? — деб инджиле тургъан Батырбийни ичине кириб чыкъгъапча, аны джарыла тургъан джюрегин андан да бек джарырча, къатында суюлиб тургъан дигиза:

— Батырбий, сууукъсурагъанынгмы барды? Бетинг алай нек агъаргъанды? — деб чимдеди.

Батырбий, амалсыз болгъанын сезе, хан дигизагъа эрши къарады. Бир зат боллугъуна энди тамам да ишексиз болуб, не болса да болсун дей:

— Хар келгеним сайын сеи эшик артында кѣрсем, джазыкъсыныб, алай болама, — деди Батырбий, артыкъ сѣлешгенине сокъранмай.

— Бюгюн а сен маңга къой, мени джумушчуму къулуна сукъланыргъа да болурса, — деди дигиза да.

Бир кесекден ханны боз юйюню эшиги ачылыб, къонакъланы бирем-бирем ичине ийдиле. Тохтамыш тах-

тада төше-мөшеледе, алтын уяда алтын зайынча, дуу джана, олтура эди. Ариу, чырайлы адам, узун субай назик кьолунда алтын аякъ бла бозаны иче, келгенлени эселегенча этди хан. Шатырны арасында алтын кьошунла, шем-шер тепси, алтын сауутла, узун мийик алтын аяккы ачыкъ сауутлада ариу ийис этген тюрюлю тюрюлю нигил сула...

Батырбийини башы төгөрөк айланганча болду. «Бу аятын шиякылада кьалай джашаяладыла?» — деб келди кёлюне, ийилиб, кьалганлача ханны этегин бай этмей, тау адетдеча, сир болуб, сюеле. Тохтамышны бетни кёгерди, алай а кьаны бузулганын сездирмезге кюрешди.

Ханны аякъ сюренинде, алтын тозлагъа, накъут-налмаз чапраклагъа бёленгенча, ханны юй бийчелерини бири, Къунайим Джупар бегим, керпеслениб олтура эди. Кёк накъут бла джасалган алтын гёгенден алтын чёмючге кьюуб, кьонаклагъа чагъыр узатды. Батырбийге узатхан чёмючюнден, алгъа кесни уртлаб кёрюб, нечиксе дегенча, кёзюне кьарамай, кьолун узатыб кьойду, бир джанына бурулуб, ышара.

Батырбийини, биягъынлай, джюреги чанчды. Тиширюгъа хыны кьараб, кёзлерин от чакъдырды бий. Хан аны да эследи.

«Боллукъ болсун», деб Батырбий ханбийчени кьолундан чёмючню алмады. Хан, бетни кьаралыб, тишлерини кысты. Чёмючню эрлай, эки кьолу бла узалыб, Иса бек алыб, бийчени сыйлаб ичди. Тохтамыш аны эселегенча этиб кьойду.

«Кьалай ариу адамды», — деб келди Батырбийини кёлюне. — Кёк кюкюрерикди... Бир туугъан бир ёледи, аймысына. Кьалай чырайлы адамды хан... Алтын Орданы тоханагына бизден адам олтуруб тура болурму? Кеслерине ушагъан бир заты джокъду?.. Тейри, бизденди. Алай эсе, бизге алай кьаты некди да сора? Ордачы ханла кёбюсюне готманла, джайылтмакыла, ауурла, бу уа, джел ургъанча, дженгил, тоз кьабукъча, акъ бетли, неси да бизникилеге бек ушайды. Аланы кёзлери — чыгъанала, ма бу ханбийченкиле, муну уа салкын кьой кёзлери... Тохана багъанадан эншигедиле ала, бу уа, кьаягъа кьонган кьушча, ол залым олтурууна да бир кьара, тоханада туугъанча... Санга дери ненча хан чёкгенди алайда, сенден да кьаллыкыды...», — деб кесинден сора киши болмагъанча, Батырбий ич уша-

гъындан башха затха асыры эс бёлмегенин алайдагы-
лагъа сездирди.

Къаллай бир заман озгъанын ким биле эди, къараса,
ханбийчени орну къуру.

«Тоба аста, джергеми кирди? Къайдады? — деб сей-
ирсинигени бла бирге, ханны къолуна къой башны
бергенлерин кёрдю. Хан башны алтын табакъдан алыб,
сол къол аязына къаблаб, къама бла къулагъын кесиб,
Батырбийге узатды. Батырбий аны сол къолу бла ал-
ды. Хан аны да «сан этмеди». Андан башны терисин,
къама бла сыдырыб алыб, къатында олтургъан аскер
башчыларына, Бек Джарыкъ уланга, Таштемир улан-
нга, Иса бийге, Утуркъугъа, Дауут Суфийге, Акий-Бек-
ге узатды. Ала хан юлюшлени онг къол аязларын узата,
сол къол аязлары бла да онг къолларыны тубюнден ту-
туб, сыйлаб ала эдиле. Андан башны эки сындырыб,
ал джанын Бахши-Хаджиге узатды. Къолунда къалгъан
баш сюекден кёзюн чыгъарыб онг джанында олтургъан
Акътаугъа берди. Ол да къалгъанлача, хан юлюшню
сыйлаб алды.

Мыйысын кесине къоюб, ауузу бла бир къабыб,
ызына узатды. «Тау адетде юлешгенине къара. Тейри,
бу таулуду», — деб сейирсинди бий.

Ханны къатында сюелген, джанджаулукъну узатыб,
ханны къолларын сюртдюрдю. Ашаб-ичиб бошагъын-
чыларына, хан бир зат бла да ичин билдирмей, Батыр-
бийге сыйлы къонагъына къарагъанча къарады.

Бир кесекден хан отоудан бирем-бирем шапа, диги-
зала чыкъдыла. Акътау, ханны онг джанында олтуруб,
тургъаныча къалды, Иса бий сол джанына олтурду.
Къалгъанла да — хар бири кесини орнуна.

Батырбийни Акътауну къатына олтуртду хан. Хар
бирини бетине ёхтем къараб, кесине бойсундургъан
ауаз бла, ашыкъмай, сёлешиб башлады:

— Билгенигизча, мен Чынгыз ханны джилгигиденме.
Аны мюлкю — мени хакъымды. Нух фыйгъамбарны
къайыгъыча, мени ата-бабамы къылычы дуннягъа джа-
нгыдан джан салгъанды. Тибет, Къыпчакъ тюзледеп,
Къара Къытайдан, Къара-кумладан чыгъыб, къайы-
рылгъанны къаушата, джукъланыб, оту учхун болуб
баргъан кёб миллетни тыбырын джарытханды, мууал
болуб, къаратон болуб тургъан кёб бечел халкъгъа
аначылыкъ этгенди мени ёхтем ата-бабам, — деб сёзюн
бошагъынчысына, тау бийни кёзюне сынаб къарады.

Батырбий, Алтын Орданы кѳан зорлукѳларын кѳѳю-
не кѳргюзе, кѳарамы кѳар джаудура тура эди. Хан, аны
ангылаб, джангыдан:

— Кеси ѳлтюрмеген ѳлюрге керекди, теблеген теб-
ленмез, джухан джуулмаз, кюйдюрген кюймез.

Алгѳа атха миниген алгѳа чабар, алгѳа чабхан
юлюшюп табар. Алтын Орданы байрагѳы сау дунягѳа
байракѳ болур, эс берир! Миллет деб, бир байракѳны
тюбюне джыйылгѳаннга айталла — мени миллетим —
Тибетден Кѳара тенгизге дериди. Огѳай деген — кѳы-
лычымы ашыды. Ата-бабамы джерини бир элсини ыч-
хындырлыкѳ тюлме. Алтын Орданы алтын тохана-сы ма-
нга аллах кеси буюргѳан затды. Темир, эсебсиз эмир,
аны ангыларгѳа унамайды. Ким да болсун, мени ырыс-
хыма узалама десе, кѳылычымы ауузунда кѳызарлыкѳ-
ды, — деб, эслетмей Батырбийге кѳарады. Хан-ны мах-
таннганы аны сагѳышха ийиб тура эди.

«Ургенче, Тебризде, Кѳундузчада туююлгенниг
азмыды? «Джыгѳылгѳанны сырты джерден тоймаз»
деб, хамаи демлешиб турмай, бир кесек эс джыйсанг,
кесинге иги болурму?...» — деб, оюмуну ахырына джет-
гинчи, хан тамагѳын кѳлтюрте:

— Эмир Чынны бизге юстюрюрге излейди. Экибиз
талашсакѳ, ол тюбюбюзге чабарыкѳды. Огѳай, биз да
билебиз аллай бирни: джукѳласа да, тюшюнде Чынны
кѳреди. Искандер джесирлемеген джерлени мен тюб
этиб атама деб махтанады. Искандер дуняда Чын
деб джер болгѳанын билмегенди сора, кѳайдан джесир-
лерик эди?

Тау Артын, Кюнчыкѳгѳанны, Кюнбатханны да биз-
ге юстюреди, дуняны тонаб, аланы аякѳ тюблерни
быргѳайды. Бизни кѳаушатыр ючюн, бир затдан да ар-
тына турлукѳ тюлдю. Алай а аны алтынындан кѳарыла
тургѳанладан сора да бардыла. Литов бий Витовт, Ми-
сир солтан Баракѳукѳ, тюрк солтан Баязит бла бир бил-
лек боллукѳбуз, аны юсюнден Дамаскда да сѳлешген-
биз. Кѳресиз, эмир эки бетли эсе, биз да джангыз тюл-
бюз. Не тюбде кѳалыр, не тюбюбюзню тонатыр акѳы-
лыбыз джокѳду. Алай а, былай кѳарайма да Бѳрюкѳан,
Бѳрюберди, Батталбий-зат энчи билек тутаргѳа умут эт-
генча кѳреме. Былайы, бу джер—кюнчыкѳгѳандан кюн-
батханнга дери—атам Чынгыз ханны джериди, алай эсе
бюгюн меникиди. Сора былайда тирменлени мени сууум
айландырады.

Алаймыды? Алай эсе, тауу-тюзю да бир билек болсуңла, — деб Батырбийге къараб, джууаб изледи хыны ауаз бла хан.

Батырбийни кёзлери ханны кёзлерине тирелиб, ёхтемлешдиле. Ол ёрге кюбуб:

— Сыйлы хан, биз ёмюрюбюз Чынгыз бла да, Берке бла да, Бату бла къазауат этиб келгенбиз, бир кюл болуб, чырта джашамагъанбыз. Бюгюн да, отха кирсек, сени ючюн кирлик тюлбюз. Ол бирн. Экинчиси, оноу манга джетмегенди, атам сауду, — деди, кёзлерин кёзлеринден тайдырмагъанлайына, — эмир бла къазауатха кирсек, кеси джерибиз ючюн кирликбиз...

Узалаб Батырбийни башын юздюрюрю келди Тохтамышны. Оба сырт кёзюне кёрюндю. Алайда къаллай бир аскерчисин бастыргъаны эсине тюшдю, Багъырхан улугъа да бу юстюрген эди кесини итин деб. «Огъай, таулула ит юзюкдюле, хаман башларын сылаб турмасанг, хырылдаб турадыла, хырылдагъан ит а къабаргъа чабады... Огъай, бу джол, итден туугъан, сен мени болумуму ангылаб кёргюзесе азауларынгы... Тохта, Асхакъдан бошасам, сени башынгы кесим юздюрлюкме. Бюгюн а ол аллымда чабса, сиз сыртымдан урлукъсуз. Бюгюн тёзейим, «тёзген теш ашар» дейсиз сиз, биз да «арну тилли бузоу эки ананы эмер» дейбиз... Алай а джаным сау болуб, мен сизге Оба сыртны унутмаз. Итле, кеслери да Тохтамышны аскери къырылгъан джер, Оба сырт деб турадыла, аскер къырылгъан джер деб кюймай, бир кесекден кимни аскери къырылгъанын ким биллик эди... Къаллай бир аскерим алайда къалгъан эди. Ах апасыны, ала бюгюн кюлумда болсала эди уа...

Итден туугъаннга арну селешейим... Огъай, кеслери ча, сыртыдан къайынш алайым... Мени джакълай, ала кеслерин джакъларыкдыла...

Менден бошаса, Темирни аллын тау да тыймаз, менме аланы джаханимден сакълаб тургъан», — деб, не этерге билмей тургъанлайына, эсине Къарча тюшдю. Эрлай бети джарыб, баласы мени кюлумда болса, селеше билликди деб суйюндю, алай а дагъыда кёзюне биягъы Оба сырт кёрюндю. Тишлерин бир-бирине къаты кыса:

«Тохта, Тохта! Санга аллай ат бошуна аталмагъанды... Бир сабыр бол», — деб кеси кесин тыя:

— Батырбий джигит, — деди хан, — мен сени улаынгы, Къарчаны, эмчек улан этерге излейме.

Батырбий сессекли болуб, не дерге билмей:

— Бийни уланы ханга эмчек болгъан адет джокъду бизде, — дей, сабийин кёзюне кёргюздю, анга Къарчаны элтирге сёз берген Кючюк, башы юзюлюб, кёрге киргенинден да хапары болмай. Хан энтда тездю, алай а кёз гинджилеринде шыбыла кылыч огъурсуз джылытыраб, кындан чыгъаргъа хазыр тургъанын таныта эди, джауар кёкча, къаралыб тургъан Акътау бла Дауут-Суфи ханны тёзгенине сейирсине, беллеринде болса, кылычларын суууруб алыб, бойсунмагъан таубийни башын юздюрюрге хазыр эдиле, алай а адеб, хан джорукъ алапы кёуру сауутларын тышында кёйдургъан бла къалмай, ауузларын байлаб, дыф этдирмей эди. Утуркъу уа, анасы таулу кыыз болгъаны себеблими, огъесе Батырбийни къарнашы Болатбийни тенги болгъаны ючюмю, хан ачыуланыб, сауутуна узалса, джууабын этерге хазыр эди, алай а, по-медет, хан юйге кылычы бла кирген адет джокъ эди.

Тохтамыш да аны сезгенча, Утуркъугъа сакъ къарай, Батырбийге сууукъ джууаб эте:

— Къарча улан мени кёолумда аманатда болсун деб, мен къарт бийге келечи ийген эдим, — деди хан Батырбийни джууабын эшитмегенча.

Батырбийни эсине шаркъ деб Кючюк тюшдю. Къарча, къарнашларындан айырылыб, мыдахчыкъ болуб кёрюндю бийни кёзюне, къарнашлары Адурхай, Будуйан, Науруз да аны ызындан бушуулу къарай, бийчени да кёлюне чабыб...

«Ай медет, табсыз кюпюмде тюшдюм былайгъа... Тёрт джапын ашай турады, эмирден кьоркъады... Эмир мындан кючлю болурму? Ол хаман къазауат этиб айланады, тозурамаймыды экен? Бёрюле талашыб турсала, чыныкыгъанча, была да дунияны тонаб, айныб турадыла...»

Батырбийни сагъышлы кёргенинде, хан бираз джумушай да келди, алай а бийни бюгюлмезин сезиб, эрлай ызына олтуруб къалгъанын да кёлтюралмай, джюреги къайнады. «Ол эмир джанлы болургъа умут этиб этеди, ол ит Эдиге бла да шох болур эди. Мен сени джанынгы кёолунга тутдуруб, башынг къайгылы этиб иейим да, олсагъатда бираз эс джыярса», — деб анга азаб изледи, — «кеслерича, сыртындан къайиш алсынла, олсагъатда ханны къатында башха тюрлю симсирей билир».

— Къарнашларынг къайдадыла? — деб сууукъ сорду хан.

— Къалаларында, — деб сууукъ джууаб этди Батырбий да. Хан бармагъы бла Бек Джарыкъ уланны кесине чакъырыб, къулагъына неле эсе да айтды. Ол чыгъыб кетиб, мычымай, ызына кирди.

— Сиз багыгъызгъа бошсуз! — деди Тохтамын Батырбийге. Ол ёрге туруб, болур болду деб, ханны сыйламай, боз юйден ашыгъыш чыгъыб кетди.

Боз юйню босагъасындан чыгъар-чыкъмаз, эки джанындан эки къара багъанача, эки мазаллы киши сермеб билеклеринден тутуб, буудула.

Батырбий, ачыуланыб, силкинди.

— Сизден сора ханны парийи джокъмуду?

— Кёбдю, бий, кёбдю. Хан байды. Сизнича таш ашаб, къум ичиб турмайды ол, — деб, кёзлери башлары бла дагъыда бир бёлек адамны болушлукъгъа чакъырыб, Батырбийни бир башха боз юйге алыб кирди.

— Былайда бир кесек ойна, тос къатынынгы да келтирейик, — деб хыликке этди.

Ол да омакъ эди, башында алтын токъмагъы бла байрагъы джокъ эди ансы. Мазаллы тёртгюл боз юй. Ичинде юслерине алтын тоз байланиган эки уллу багъана, ючаякъ тепсиликде балхамла. Былай киргенлей, бийни бурнуна балхам ийис урду. Тамам ол юйдеча бир тохана да бар, кюмюшден эди ансы, былай ариу къарасаут салыныб, тёрт алтын тауукъ суратны юслеринде этилген, алтын тоханадан эсе бу чемер этилгенча кёрюндю. Тоханадан арлакъда башлары ачылыб, тёрт гюрбе. Биринде алтын, кюмюш къыз керекле, биринде сыйлы сауутла, биринде ачхала, биринде да ийилген алтын джассыла.

«Байлыгъын кёргюзте турады. Дунияны тонагъанды да, — деб келди Батырбийни кёлюне, — итден туугъан мени сатыб алыргъа излейди...»

— Харун! — деб кимни эсе да чакъырды Батырбийни онг къолтугъуна къадалыб тургъан дигиза.

— Не дейсе? — деб, олсагъатлай, джерден чыкъгъанча, боз юйню эки бёлюб тургъан къызыл шымпылдыкны артындан, адам къарамындан къоркъарча, бир мазаллы къара джаш чыкъды.

Дигиза кёзю-башы бла неле эсе да айтды. Харун дегенлери, Батырбийни башындан аягъына дери къараб, тёрт кере ууакъ-ууакъ сызгырды. Олсагъатлай аны

ызындан төрт ылыхтын чартлаб чыкдыла. Ала, этерлерин биле болур эдиле, джукъ да айтмай, эрлай гюрбелени шымпылдыкыны арты таша эшикле бла башхажюге алыб кетиб, олсагъатлай ызларына къайытдыла.

Төртюсю да бирден, сермеб тутуб, Батырбийни эки къолун, эки аягыны да эки джанында эки багъанагъа байладыла. Джелкесинден уруб, кёлюне чабханында ауузуна буштукъ этдиле. Юсюнде кийимлерин, огъары джанын тешиб, сыртын сыладыла. Харун, джим-джим джылтырагъан бир джити кынгыр бычакъны алыб:

— Бисмилляхи рахман рахим, — деб, Батырбийни омирауларыны юсю бла эки эниш сызны тартды. Шырт деб къасабчыны бетине къан чартлагъаны бла Батырбий эсин джыйыб, сыртын кымылдатханы бирден болуб, джунчуду, алай а, биринчи кере соя болмаз эди адам терини, джукъну да истемей, башы сюремден да чорт сыз этиб, бычакъны бурну бла къолуна илинирча тилимдини узунуна союб, эрлай энинге тартыб, сыб деб учун бычакъ бла юздюрюб, юсюне ёре туруб тургъанлашы бирине узатды. Батырбий, эсин джангыдан ташлай башлаб, тишлерин кысаргъа изледи, алай а ауузуна буштукъ амалсыз этиб, кёзлеринден зыр-р деб къуюлгъан джыламукъдан ёзге мадар табалмады башына...

Харун Батырбийни джарасын бир сууукъ суу дарман бла джууду. Ол эрлай кебиб, джара къургъакъсыб, къаны уюду. Аны юсю бла сууукъ балхам джагъыб, неле эсе да айтыб, чыгъыб кетди.

Ол аягыны, къолун байлагъанла, джетиб, эрлай тешиб, шымпылдыкыны артында бир орунга элтиб бауурундан къабладыла.

— Джукъла, джигит, башхаларыгъыз доммайлача ёкюредиле, сен а, аперим, — деб, учуз этдиле.

«Джалынчакъгъа джалынсын сени джауунг, ол итликлерин кёремсе?.. Ай ит а, шо, сени бла ат юсюнде бетден бетге бир тюбешир эди...», — деб инджилди сыртындан къайыш алынган бий, ханга къаны къайнай...

Талай кюнню бийни сыртын дарман-дары бла багъыб, ол кесп кийине тебегенинде, ханга элтдиле.

Хан аны, бир сюйген адамын ийнакълагъанча, арчу айтыб, къатына олтуртду. Не джаны бла да бийни кёлюн басаргъа кюреше, бир сейир джашыл абаны аркъасына къаблатыб, эки хурджунуна эки ууучу бла алтын ачхала салды.

Батырбий тешилмеди, къарама къар джаудура,

кюлмей-ышармай, олтурду, амалсыз болгъанын биллиб чёге эди ансы, бир мадар болса, туруб кетерик эди.

«Ай медет, амалсызлыкъ, чёб башыча, къолунга кылыч болуб тюшмейди. Шо, бир кюн келмезми, мен сени бла бетден бетге тюбеб, джууабынгы къайтарырлай? Ах анасыны уа, ай итден туугъан къанджилник а», — деб тамам джюреги джарылды.

Бир кесекден, хан юнню эшиги ачылыб, джел ургъанча, тепсеучю кызла кириб келдиле. Джылаплага чулгъана-булгъана, тепседиле. Келгенлерича, чыгыб, думи болуб кетдиле...

* * *

Ташалдар, тюрсюнюнде эки кёзю болмаса джукъ къалмагъанды дер эдинг, эриб тас болуб, кёрден чыкыгъанча, къарыусуз болуб тургъанлайына, Батырбий бийчеси бла кириб келди. Устаз ёрге къобаргъа дыгалаз этгенлей, Батырбий:

— Къыйналма, — деб, эки къолу бла аны ызына джатдыра, кёрпе джууургъанны юсюне, сабийинне джабханча, кёл ашаб джабды.

— Айыб этмегиз, бийче, — деб уятлы болду устаз. Бийче джукъ айтмай, мыдах ышарды.

— Батырбий, джаным, къойпумда ёсенсе. Кеч, мен тайыб барама, кылыкъ этсенг, балакъаны да джетдире эдим. Кеч, — деди, мыдах кёзлери джарый, устаз.

— Устаз, алай печик айтаса? Сен манга къара танытханса. Ол сют нчирген кибики. Сен разы бол. Оноубуз юсюбюзде къалмагъан бир кыйын заман болгъанды. Санга да, тыйыншылысыча, эс белюрге мадар талбайма.

— Батырбий, төрт дуня кибики, төрт уланынг барды. Экисича джерге джан джаратылмагъанды десем, сёзюме ётюрюкю болмам: Адурхай бла Къарчагъа айтама. Экисине да сакъ болугъуз. Адурхай атына ушайды, сайланган хан деб. Сайланган адам деселе тюз боллукъ эди. Аны ауазында кёгюрчюнге уцадыла, сёзюнде кёк джашнайды, суула шоркъулдайдыла, джаз келиб, джер уянады. Джюреги халалды, мамукъдан джумушакъды...

Джырчыды ол. Сени мухурунг аны сёзюнде ёмюрлеге къаллыкъды. Анга сакъ бол, — деб арыб, ауур солуб, къургъакъсыгъан эриклери сюртю. Будуйи, Адурхайны эгиз негери болгъанлыкъгъа, анга ушайды.

Башын тутхандан ёзге фахмусу барды деб айталлыкъ тюлме. Деменгили, керти адамды. Сакъды. Тогуз къатлаб, бир атларыкъды. Бийче къашларын кёлтюрдю. Будуйыны ол айырыб сюе эди, кесине ушагъаны ючюн эте болур эди.

Науруз...

Бийче, аллына бюгюлюб, анга уа не айтырыкъды дегенча, устазны кёзюне сакъ къарады. Науруз садакъчыды. Къаты джюреклиди. Кёкде къушну атса, кёзюнден мараб атады. Ёлтюргенин эки кере къармайды. Адурхай бла аны джюреклерин бир-бирине эритиб къошуб юлешсегиз, эки таб адам боллукъ эди. Асыры ётгюрдю. Чексиз батыр...

Устаз джётел этиб, тамагъын ариулады. Бир кесек солуун алыб, ышарды. Бети джарыды, кёзлери джилтнлендиле. Адамны аллына сабий чабса болады алай. Къучагъын джайыб, сау дуняны ёшюнюне къысхапча болду азгын санлы къарт устаз.

— Къарча къалам! — деди шыбырдаб, — Къарчам.. Джерде джаратылгъан джан тюлдю ол. Бийче биринчи кере джылы ышарыб, эрине бюсюреулю къарады.— Джулдузланы ичинде — Темиркъазакъчады. Бары аны тегерегине айлана, батарыкъдыла, джансала, аны джилтнни бла джарырыкъдыла. Аны киндигин Тейри кеси кесгенди. Адурхай сёздеча, бу хар неде да деменгили бир затды. Болур богъундан белгили деб, сиз кёрюрсюз, ол дуняны сейирсиндирликди.

— Иги бла сейирсиндирсин ансы, бусагъатда хар кюн сайын бир затха сейирсине, сер болуб барабыз, — деди бий, белин тюзетгенлейине, сыртында союлгъан джерн ачыб, ханнга сарыуу къайнады.

— Ашхылыкъ бла. Деменгилитиги бла сейирсиндирликди: ачыкъ джюрекли, терен эслиди. Ёмюрюнг джюз джыл болсун, бийим, джетген кюн осиятынгы анга эт. Джаш болса да, баш боллукъду.

Бир джолда джулдузланы юсюнден назму этингиз дедим да, Адурхай былай айтды, — деб, джастыкъ тюбюнден битикни алыб, ауур солуй, окъуду:

Джетегейли — джети джулдуз,
Боюнсхала — эки джулдуз,
Илкер — джопну, Чолпан — эрке,
Темиркъазакъ — кеси сынгар.
Къара айгъыр бла Сары айгъыр.
Джети айланыб джетер джерине джетгинчи,
Сюрюуюге танг атмаз...

Къарча, аны кёзюне къараб:

— Къайда, энгда бир айтчы, — деб тиледи. Сора хар джулдузгъа орун табыб сирелди.

— Джетегейли — джети джулдуз — эки эгешчиги-биз бла биз. Джетибиз да? Бирибиз эртде ёлгенди.

Боюнсхала эки джулдуз—эгешчиклерибиз.

Илкер — джоппу — Тенглерибиз!

Чолпан — эрке Науруз.

Къара айгъыр бла Сары айгъыр—Адурхай бла Будаян...

— Сен а къайсыса? — деб соргъанымда:

— Темиркъазакъ! — деб ол кюн кеси айгхан эди,— къыйыи ишден къоркъуб, не эриниб, артына турлукъ тюл-дю, боюнсхагъа уа, ёлсе да, бойнуи сугъарыкъ тюлдю. Ариу бла къала ишлетириксе, эрши бла олтургъан дже-ринден ёрге да турлукъ тюлдю. Джилтинди, джилтин-лени уа аяргъа, сакъларгъа керекди. Сакъ болмасанг, ала бир дженгил тас болуб къаладыла. Аласыз а дуния сууукъду, мутхузду, — деб, башын джастыкъгъа таб салгъанлайына, эшикден Къарча кириб келди:

— О-о, билсем, сиз мында болгъаныгъызны!—деб къууанды.

— Къайдан биле эдинг, сибилчи тюл эсенг? — деб ышарды атасы.

— Огъай, биле эдим, ма былайым биле эди, — деб, кёкюрегин кёргюздю. — Мен да устазгъа келеме, кел-сем, кетерим келмейди.

— Нек? Сенден бир солусун, хаман да сен келиб туругъамы керекди?

— Огъай. Устазгъа келсем, ишлерим келеди, ач бол-майма, къуру суусаб болама. Мен энгда келликме, сиз кетсегиз, — деб, ууушчугъу бла устазны ууучуна чёрт-леуюк ишчиклени салыб, къачыб чыгъыб кетди.

Устазны азгъын бети джарыды, кёзлери джылтыра-дыла, силкиниб, секириб ёрге турурлай болду.

— Кюн таякъ, Тейри къылыч. Былай келсе, дуня-ны джарытыб кетеди. Кёрдюгюзмю? Ариу бла, къуру ариу бла. Башха тюрлю затха кесни алдатырыкъ тюл-дю.

— Джарлыны энигин махтагъан джабар деб, кё-зюн байлатыб къояды.

— Огъай, аллай онгсузладан тюлдю. Джалгъан мах-тауиу сюймейди. Гитчеди деб, джашладан башхартыб

къарасам, джапына тие эди. Терсликни, кукалыкны айыра биледи. Кёзюню гинджисинде кыбыламасы барды. Нени да билиб турады. Сабийди деб, уятлы болур: гъа боллукъса.

— Ауузу бош да сёзю кыош болмасын ансы, анга акъылман боллукъду деб ким турады, — деди Батырбий.

— Ауузу да бек, сёзю да бек. Акъылманла аллайладан боладыла, — деб, сёзюню созмайык дегенча, эки кыолу бла бетин сылады устаз.

Бийче, алайсыз да кири териге чёгюб тургъанча, эрине кёзю-башы бла кёргюзе, ашыкдырды.

— Кёре барайык, устаз. Сюек саулукълу бол, ха-ким хатаг джокъду дейди. Артылырса. Джаз башын да алай да болады, — деб, биягъынлай кёрпей джууур-гъанын джарашдырыб, сыртын кыыстырыб кетди.

Андан чыкыгъанлай, песин да кыоуб, шапаны, ха-кимни чакъырды. Ингирде устазгъа хахим кесн келиб, джылы сют бла борсукъ джау ичириб, ызы бла кыра турманы бал сууундан кыашык бла бирич уртлатды. Андан отджагъада мурджаргъа джатдырыб, сыртын отха кыыздырыб, айю джауну джагъыб, игашхы ий-леб, ызына джатдырыб, сыртына сегиз мюйюзчюкню ич-лерин отха-отха кыыздырыб кыаблады. Аланы юсю бла акъыртын кёрпей тонну джабды, тегерегин кыыстырды.

— Энди тюкюр дей эсенг, тюкюрген да этейим, — деб ышарды хахим.

— О хахим, тюкюргенниг да джарайды. Тюкюр, — деди устаз, чам эте.

Хахим эснеб:

Муну кёзю джокъду,
Даует улу мындады.
Сокъур десенг, сокъурма,
Асхакъ десенг, асхакъма.
Мынга кёзю тийгени
Кёзю чыкъсын. Юш, тюу, чыкы!—

деб тюкюрюб, устазны кёзюн джукъугъа байлатдырыб кетерге тебрегеплейинне, эшиклени акъыртын ачыб, Кыу-тас кириб келди, биргесине да Джулдуз.

— О хахим, сен да былайдамыса? Джылы хычыла алыб келгенем устазгъа. Чыпчык чёблегенча, бир адар-гы ашайды.

— Ма бусагъатда ауузланганды. Кереклиси джокъ-ду. Бийден башлаб, сау эл бери азыкъ ташыйды.

— Ах, анга багъышлаб тылы басханем, — деб салкын ауаз бла айтды Къутас.

— Эгечим, джаным-кёзюм, ёксюзлеге ашат, андан уллу игилик эталлыкъ тюлсе ол анасызлагъа. Джарсыу кирген арбазда сенден алгъа кишини кёрмейбиз. Игилик бла къайытсын санга да.

— Хаким, джаным, санга Тейри кеси джолукъдурду болур, бутума бир эрши зат чыгъыб келеди. Миз бла тешгенча, сюегими джарыб, чыгъыб келеди. Бюгече, бёрю орнуна улуб чыкъгъанма. Кюндюз бираз да шаушалады, кече уа талаб турады, былай бир табалаб талайды кеси да.

Талакъ ауруу болур да деб, ичимде джаным джокъду. Алай болса, бу ёксюзлеге ким эс табдыыр? — деб, хакимни кёзюне сынаб къарады Къутас.

— Къайда, — деб, хаким Къутасны бутуна къарады. Тегерегин басыб кёрюб, ышара:

Къоркъма, талакъ ауруу тюлдю. Къаншау чыкъгъанды. Къаншау чапракъны салсанг, кетерикди. Алай тюл эсе, мамукъ как эт да байлаб джат. Эртденблагъа сёл боллукъду. Джашды, баш айырыб башламагъанды, джукъланыб къалыргъа да болур. Къыйналма, бош затды.

Ала сёлеше тургъанлайларына, эшикден Адурхай бла Къарча кириб келди. Адурхай уллу сюекли токъ сабий, къолунда да къылкъобузу бла. Къарчаны къолунда шемшер сыбызгъысы.

— Устаз джукълаймыды? — деб сорду Адурхай.

— Огъай, — деди Ташалдар кеси. Сагъайгъанма, улан. Кел, тахран¹ чарыкъларынгы джызылдагъанларындан да билгенме. Кел, къачан келликсе деб, сакълаб турама. Хаким, сен да бир кесек мычы. Юйюнгде этеринги Тейри этсин. Уланланы эслери къая ранды. Къалай джазсанг, алай къаллыкъды. Заманла аман тюшге ушайдыла, тау да, тюз да алмашынырча...

Устаз мангылайын сылаб, эшик юсюнде ёре сюслиб тургъан уланлагъа:

— Отджагъагъа олтуругъуз, — деди. Экиси да бирден хакимге къарадыла. Ол, барыб, алаша тапчанда джам-

¹ Тахран окъа — деб сахтиянны юсюн окъа бла тигиб ару чарыкъла этгенди. Ала, адам джюрюсе, джызылдагъандыла. Алай окъаны Тегеранда келтиргенди, тахран деб Тегеран деген сёзню терсине айтханлыкъларыды.

чыны юсюне олтурду, Адурхай — берлакьда таянчакъ шиндикчикге, Къарча да — юсюне джур теричик атылгъан тейгекчикге.

— Бар, эшикден отунла ал да кел, — деди хаким Къарчагъа. Ол, эрлай туруб, эшик таба атылды. Къучагъы бла бир эмен джаркъаны алыб кирди. Адурхай аланы, джазыкъсыныб салгъанча, бир тукъум бир ийнакълар, бир-экисин отха салды.

Бир кесекден юйю ичи джарыды. Устаз, джастыгъын ёргерек этиб, орундукъ къулагъына таяна, табыракъ олтурду. Отджагъадагъыланы бетлери, таурухдача, сейир тюрю болуб, хар бирини бир уллу сагъышы болгъанча кёрюню. Устаз тамагъын ариулаб, ахыр сёзюн айтханын билгенча, сабийлеге кёб хапар айтды. Джаш заманында джырлаучу узун сейир джырлары бююн, ауузу къургъакъсыб, къара сёз бла айтды. Арыб, ауузумдан сёзюмю ким болса да алыб кетеди дегенча, сескекли бола:

— Ёлгюнчюме бу затланы мен эсимде сакъларым, энди сизге береме. Сиз да алай этерсиз, манга да бир къарт айтханед, къара сызаргъа да ол юретгенед. Борч салыб айта туурсуз, — деб, танг атаргъа кёзлерин джумду устаз...

Джууб, сандыкълар салыб, доммай терини чийлей къаты тартыб, сандыкълар тегерегине чырмаб, къабыргъа ташлада кёр ачыб, бастырдыла, кёл ашаб устазны...

Экинчи кюн Адурхай суу джагъада къара ташха олтуруб, бу ханарны джыргъа салыб джырлады, къыл къобузну адеж согъуб, Къарча да сыбызгъы бла эжну юн этди. Будуйи бла Науруз тынгыладыла. Бир ыйыкъ ётуб, Басхан ауузда Узун къалада ата къарнашларына бардыла.

— Ата-бабабызны ханарыды ол. Атам аны кюн сайын да джырлайды, — деди Тонуш.

Тонуш, сары шинли, тёртсандыкълар, эмен терекча, деменгилли. Уугъа джюрюб банлагъан джашчыкъ эди. Къарнашлары — Чомарт бла Толкъун — андан бираз назикле, ала да сары шинлиле. Эгешчиклери, эгиз къызчыкъла — Джансурат бла Айсурат, гинджичикле, бир суу суратла. Айсурат аурукъсунуб тура эди, Джансурат а юч-тёрт джыл болгъан бир азмыч сабий, Къарчаны бойшуна къадалыб:

— Тай тери, тай тону,
Тай тери, тай тону, —

деб нерге унамай тура эди, тай териден аркыалыгын томпур кыолчугуу бла сылаб, ийнакылай.

— Кел, джанкыозла джый да бер,— деди Джансурат уялыб, башын энишге этиб тургъан Къарчагъа, — кел, келничкча, кыбулуб турма да.

Къарча, азатландым деб кыууана, ёрге туруб, кыайры барлыгын билмедн. Кыаланы кюнбет джанында кыар эриб, кём-кём джанкыозла джопну-джопну чыгъыб тура эдиле.

— Ма, кёрмеймисе? — деди, джетиб гоккачыкъланы джулкыа Джансурат.

— Джыртма, кый, эчкича, узалгъан джеринги кыурутуб бараса, — деди Къарча, эртденли бириччи кере ауузун ача.

— Мен эчки тюлме. Айтма алай, — деди, эрлай ызына бурулуб. Назик, тири сабий, эрлай ууучу бла бир джанкыозну джулкыуб алыб, Къарчагъа да гурушха эте, онг кыолу бла аны сол кыолундан тартыб, кыаланы сол джаны бла энишге элти.

— Кышиге айтмасанг, мен санга бир зат кёргозтейим, Тейри де, — деб шыбырдады кыызчыкы.

— Не зат? — деб сорду Къарча.

— Тейри де, айтырма, — Тейри де!

— Тейри, — деди басымлы ауаз бла джашчыкы.

— Кел сора. Кыоркыма.

— Сен кыоркымайса сора, мен кыалай кыоркыарыкыма да, сен кыызса да? Мен — джаш!

— Алгъа хар ким да алай айталла, — деди Джансурат,—артда уа, кёзлерни джабыб кыачалла. Мен бир кере да кыачмагъанма. Топушха айтма. Ол тюерикди, кеси джашырыб турады. Болсунму? Ол сени да аярыкы тюлдю.

— Болсун, — деди Къарча.

Кыызчыкы элтиб мазаллы хунаны башындан кыаратды, уллу чунгурну тегерегине мийик хуна ишлениб эди.

— Майна! — деб бармакчыгъы бла кёргозе, эрлай ауузуна кыабыб, бармагын ачитды.

Къанга ташда, кюннге бетин буруб, талгъыр къаблан джата эди. Сабийлеге ол эсин да бёлмедн.

— Айттайым? — деди Джансурат, шыбырдаб, — айттайым?

— Айт! — деб, къулакъ салды Къарча, — айт.

— Топуш чегетде юч балачыкъ табыб алыб келгенди да, эксин ханнга бергендиле. Муну джашырыб къойгъандыла. Энди атам ур дейди, Топуш джылагъан этеди. Ичине кирсенг, ашаб къоярыкъды, барма къатына.

— Къалай ариуду...

— Огъай, эршиди, хырылдаса уа, къоркъаса.

— Къоркъмайма, — деди Къарча, ёхтем ауаз бла.

— Топуш да къоркъады, сен къой эсенг. Онбир джылы толгъанды Топушну, ол уугъа да барады, атам бла.

— Мен къоркъмайма. Кел, ол джанындан барайыкъ.

— Огъай, ол джанында садакъчыла бардыла. Ала аны мараб турадыла, чыгъама десе, уруб къоярыкъдыла.

— Мен а урлукъ тюл эдим аны... Къарачы, къалай ётгюрдю...

— Мен да, — деб, Къарчаны тай терн аркъалыгъын сылады Джансурат. Къабланнны унутуб, бир-бирлерин эркелете, мычыдыла алайда сабийле...

— Сабийле не болдула? Къызчыкъ къайдады? — деб, нлгендирди юйде сабийленн къарауаш къатын, — кёзню джумуб ачхычыннга, думп болады да къалады.

— Бнягъы джерде болур, — деб, уллу адамча деменили къан ала, Топуш ёрге къобхан бла сабийле эшикден кирген тенг болду.

— Къайры баргъаненг? — деди Топуш.

— Ма! — деб Джансурат, аны кёзюне жанкъозлапы тутду, — Ма. Кёрмеймисе?

— Гергеджыз, — деб джумушады Топуш...

— Сен кёрмеген бир затым барды менн, — деб, къызчыкъ боюнчугъун бир жанчыгъына этиб, кёзчюклерни джилтиндетди.

— Сени кюн сайын бир затынг барды, Бёдене, — деб сан этмегенча этди Топуш.

— Хо бир да, — деб кёлкъалды болду къызчыкъ.

— Бар эсе, бер, нек къошакълапаса да?

— Алыргъа болмайды. Кёрюрге болады, — деб, эки къолчугъун бир джумдурукъчукъ этиб, Къарчагъа узатды. Къарча джунчуб, бети къызарды. Топушха къараб, ышара, къызчыкъны къолчукъларын аузуна салыб,

белин тюзетиб, ёрге кёлтюрюб, юй туюбюнде тегерек-тегерек бурулду. Қызычкы, кыуанч тыбырлы болуб, тегерегиндегилени сейирсиндире, кюлдю.

Топуш тамам кёлю бла Қыарчагы сукъланды. Бетше суукъ уруб, Қыарчагы башдан аякъ кыараб, ах-сынды.

— Ма кёрюрсюз, ол айтхан эди дерсиз, бу тейри улап, джерлеген джер тебрэндире, дуния сейири бир адам болмаса. Киндигин Тейри кеси кюн таякъ бла кесген болур, кёз тиймесин. Кёргенмисиз, атха мише, ашыкълары кыулакъларына тиреледи. Эл сайлагъан эр болсун, тутханын кючлю тутсун, джуханын джулуб джухсун. Тейриден джакълы болсун, юлюшлю болсун, басхан джерин библиб бассын, тыбырына тогуз кыазан ассын, — деб сюйюне, Топушу сагъайтыб, джангыдан сукъландырды кыарауаш кыатын...

1395 джыл. Джылан джыл. Кыара кыш айы¹ джый-ырма бла сегизинде азий эмир Асхакъ Темир кеснин аскерин Шимал Кавказгы бурду. Алайлары Алтын Орданы ханы залим Тохтамышха кыарайдыла. Бештау тегерегинде Алтын Орданы ханлары джайлыкъларгы да ёчдюле. Тохтамыш да дуняны титиретген Темир сан этмезча бош хан тюлдю.

1394 джылны аягында, Тохтамыш бла сермеширин эсге ала, Асхакъ Темир Шамгы² чабханын кыюуб, Гюрджюню тонаб, Шимал Азербайджанда кышларгы кыалады, бираз кюч алайым деб. Алайда аскерин джаныгыртады. Тохтамышны чырта эсинден кетермей, хан пени бегитеди. Аскер башчыларына керексиз улуу сау-гыала этиб, кёллерин ала, аланы кесине илешдирген-лей, аскерчилерине артыкъ джал бериб, иги ашатыб-ичриб, арну айтыб турады. Ол тегерекде джашагъан халкъланы Тохтамышха юстюреди. Алай бла Чында, Кытайда, Тау артында, Кюнчыкыгъанны берн джанында халкъланы арасында Тохтамышны айгыакълайды, аны бла джаулукъ тутханын сингдиреди, мадар бо-

¹ Кыара кыш ай — февраль.

² Шам — Сирия.

луб, ала ханны джапына турмазча этеди. Бу иште бир затын да аямай кюрешеди эмир.

Тохтамыш ишекли болмаз ючюн а, аны бла джарашыр чурум излейме деб, алдаб, кесине керек заманны созар муратда ханнга келечиле педи эмир. Келечилеге башчылыкъ аллай ишледе уллу сынамы болгъан акъыллы, бек уста, бек хыйла адамын — Шемсаддин Алмалыккыны этеди. Шемсаддин, хан эмир излеген оюмдан чыкъмазча лагъымла табыб сёлешеди. Къайыр хан да эмирге бой салыргъа унамайды. Салса-салмаса да, араларында джарашуу болмазын биле эди.

Хан, Тохтамыш, Чынгыз ханны таза юзюгюнденди. Алтын Орданы тоханасында олтурургъа не джаны бла да эм тыйышлы адам. Чынгызны джерин-мюлкюн кюлума джыяма деб кюрешгенди. Эмир Чынгыз юзюкден тюлдю. Хан болуб тоханагъа чёгерге эркинлиги да джокъду. Ханланы тоханалагъа чёкдюре, тоханаладан тайдыра тургъан аны сауут кючюдю. Тохтамышны кесин да ол олтуртханды Алтын Орданы алтын тохана сына...

1376 джыл тозурагъан Тохтамыш бир бёлек аскерчиги бла джалынчакъ болуб Самаркантиха келди, Темирге. Темир анга Отрар, Сабран, Сыгъанакъ деген шахарланы бериб, кёб аскер, сауут-саба да къураб, алайда хан этди. Кёб турмай, Тохтамышха Чынгыз ханны юзюклеринин бирин, Тохтамышны атасыны, Тули ходжаны, туугъан къарнашы — Орус ханны — джашы Къутлукъ Бугъа чабды. Къутлукъ Бугъа алайда ёлдю, алай а аны аскери Тохтамышны хорлады. Тохтамыш къайтыб эмирге келиб, ол да анга энтда аскер бериб, алайдан къайтыб Сабраннга келди. Кёб турмай, Орус ханны башха джашы, Тохта-Къыя, Тохтамышны джангыдан ууатды. Тохтамыш энтда эмирге къачыб келди. Эмир ол джыл огъуна, 1377 джыл, Тохтамыш бла бирге Орус ханнга чабды. Хорлады. Орус хан, кёб турмай, ёлдю, орнуна джашлары — Тохта-Къыя бла Темир-Мелник къалдыла.

Темир-Мелник бир кесекден Тохтамышны ууатды. Алай болса да Асхакъ Темир Тохтамышны атыб къоймай, Сыгъанакъда хан этиб чёкдюрдю. Джорукъ-адет Темирге джукъ да тюлдю. Къаруу, кюч не суюсе, аны этер мадар бередице анга.

1377—78 джыллада къыш — Тохтамыш Темир-Мелникни къаушатыб, аны джерин кесиникиге къошду.

1378 джылы джайы. Тохтамыш Алтын Орданы Кюн батхан джанын тонады.

1380 джыл, Мамайны, Алтын Орданы джорукълу ханын, Орус бий Дмитрий Донской ууатды, Куликово тюзде, андан сора Азакъ джанында аны, Мамайны, Тохтамыш къаушатды...

1381 джыл. Орусула Тохтамышха бой салыргъа упаматгъанларында, ол 1382 джыл кюзю а.л айыны, августу, джыйырма бла алтысында Орусуланы джерлерин къаннга бояб, Москваны тонаб, кюйдюрюб, татар-монгол азаблыкъны энтда джюз джылгъа созуб кетди...

Тоханасына эркин олтургъанлайына уа, хан эмирге къаршы тура башлады. Аны джерлерине чаба, адеб-сиз тонай, къыра-джыра, эмирге ачыу этер затладан чыртда артха тура билмеди. Сёз ючюн, 1379 джылдан берн эмирники болуб тургъан Хорезмде 1383 джыл кесини атын салдырыб, ачха этдирди Тохтамыш. Аны бла къайыр эмирни къозуй, 1385—86 джыллада къыш сегиз кюнню Тебрезни тонаб, къан тёгюб кетди. 1387 джыл, къоян джыл, Дербентни юсю бла Азербайджаннга чабды, андан бир джылы алгъа уа эмирни эски джерлерине чабыб, Аму-Дарьягъа джетди, Бухараны къуршалаб, кёб инджитди. Бу затлагъа тёзюб болмай, Темир Перседе къазауатын тохтатыб, ызына къайтыргъа керек болду. 1388 джыл къара къыш айны аягында, несин да унутуб, ханны ызындан тюндю эмир. 1391 джыл Асхакъ Темир, ачуланыб, Тохтамышха чабды. Тохтамыш, эсин джыйыб, джарашайкъ деб, эмирге келечиле ийди, алай а Темир энди аны къулагъына да алмады.

1391 джыл баш кюн башкъусхан айны, июнну, онтогузунда Къундузчада, Итил суудан узакъ болмай, Темир Тохтамышны нгашы ууатды, Итилге дери джетиб, кёюн къандырады, алай а не эсе да, Алтын Орданы джесирлемей, ызына, Шамгъа, къайтды. Мындан сора Тохтамыш бир кесекге Алтын Орданы тохана-сындан тайды, ызына чёкгенлейине уа, биягъынлай, артха туругъа унамай, кюрешиб башлады.

Энди эки залым да бир-бирлерин таларгъа хазырланадыла, тёрт джанларын бегите, онгун излей, ким да билгенича кесине таблыкъны этеди.

Тохтамыш бек чырайлы, акъыллы, тири, таукел, тюз-

люкшо суйген адамды. Алай а эмирге ёшюн тирейме деб, кесин таймаздан ууатдыргъанлай турады...

Темир ханнга ийген келечилерин Дагъыстанда Самур сууну джагъасында сакълайды.

Шемсаддин ызына къайтыб, ханны джууабын эмирге айтханында, ол алыныб-къутуруб, аскерине къарай чыкъды. Аскерин отуз кычырым чакълы бир джерге джайылыб тургъанын биринчи кере кёргенча, асыры къууангандан залим эмирини кёзлерине джыламукъ уруб, джунчутду.

Аскерин алларын джау болгъан джер таба буруб, кылычларын чыгъарыб, дауурбазла, сыбызгъыла, зырнайл а ёкюре, кычырыкъ-сыйыт этиб, ант этгенлеринде, джер тебрениб, таула титиреб, теириз чайкъала, дуння башы тюбуне боллугъу танылды. Аскерчилерни къайыр бёрюлеге ушай эдиле, алларына чыкыгъанны, аталары эсе да, нара-чара этерге термиле эдиле. Аскерни къан гёгерге хазыр болгъанын кёрген эмир джут айны ючюнде Самур тюзден Дербентге айланды. Таркъгъа, бусагъатдагъы Махачкъалагъа джете, солургъа тохтады. Бу кёзюде анга келечи этиб, Тохтамыш кесини тахсачысын, Утракъны, нйди. Ол бара-барыб, Темирни тултубан аскерин кёрюб, барыргъа базмай, эрлай ызына къайтыб, ханнга хапарын айтды.

Хан бир кесек заманны кёзлерини кысыб туруб, ким эсе да бир джеринден чимдегенча, эрлай аязыб:

— Къазанчы! — деди, — сен кесинги аскеринг бла Къойсууну кёчююн сакъларгъа бар. Аллах джол берсин! — деб, кёзюне къараялмай, аны ахыр кере кёргенне кыйналгъанча, такъыр ауаз бла буйрукъ берди.

Къазанчы аскерни бла олсагъатлай ашыгъыш кетди.

Танг атаргъа эмирни эмилик аскерни, Къазанчыны аскерини къаушатыб, Чечен тюзлеге джетиб, Сунж сууну онг джагъасында, ол Терк суугъа къошулгъан джерде шатырларын къуруб тохтады. Темир, Терк сууда кёчюулени къолгъа алыргъа мурат этиб, атайгъа аны ючюн артыкъ да бек ашыгъыш джетген эди, алай а хан да ол келгинчи, эрлай суудан ётюб, сол джагъасын бегитди: индекле къазыб, джолланы оюб, чауул ташланы, тереклени джоллагъа къалаб, аланы юслери бла да табханын салыб, Асхакъны аллына сюелди.

Эмир Тохтамышны алда аскерини къатышдырыб, къазауат эте, Сунж суудан ётдю. Аллына тюбеген элени тонаб, малларын мюрзеулерини да алыб, эркинчилерин

аскерине кышуб, Темир, башха тонар джерле излей, Терк сууну онг джагысы бла ёрге Джулат таба, айлапды. Ат кишигенден, адам кычырыкыдан, туяк тауушдан джер тебине, каяла зангырдай, адамла, ахырмаман келди деб, шапартга джетиб, инджиле эдиле. Эки джаны да ол джерде не джерин, не адамы аямай эдиле — эки залим джыртхыч — ким онг болса, ол баш кесиб барган болмаса. Биреу джурт алагга кзуру кызауат майдан эди. Джарылыб ичине оюлса да, куйуб, учхун болуб, кёкге чыкыса да, сан этерик тюлдюле. Талашайык деб, атылыб барган эки джаныуар эсерин аллай затлагга белмейдиле. Хорлам, тонауду ала излеген затла.

Алтын Ордачыла да, эмирге кёчюню бермез муратда сууну сол джагысы бла ёрге барадыла. Юч кюн бла юч кечени, суу энишге, ала да эки джагысы бла ёрге барыб турадыла, алларына тюбеген элге от сала, тонай, тиширыуларына артыкык эте...

Ючючю кече Асхак кесинкилеге да, тиширыуларына, джесир тиширыулагга да, башларыгызга темир такыяла кийгиз, кызауатчылача кийингиз деб, буйрук берди, эркишилеге хар биринг бирер адеж атны тутуб, атыгыз джаралы болган тереси болса, башхага минерсиз, не баралганыгызны барыгыз, — деб, кеси ызына кайтды. Юч кюн бла юч кечеге барган джолун бир кечени ичине ызына айланыб ётдю. Эрлай келиб, Тохтамышны джол бегитгенлерин чачыб, кырабкырагынычы суудан бир джанына ётдю.

Тохтамыш келеди деб тахсачылары джетгенлейлерине, ол аланы алларына, аскерин эки джанын ёрге тартады, Тохтамыш таба, алчыларын да алга джибереди. Экинчи кюн эки аскер да бетден бетге узак болмай джолугуб, бир-бири аллында кече кыладыла.

Эмирге алайда шатыр кырадыла. Чыммак-ак шатыр, башында алтын токмагы, аны юсю бла, кёк джюзюню бауурун джабайым деб турганча, мазаллы сары-кызыл байрак, джутлана да кёкге узала, ачылана да ызына джайыла, келюн кындыралмай, джелге кесин тарата да чулгана турады...

Эки джюз бла джарым адам да тегерегин саклай, залим кыра-тору ат бла шатырны аллына келди Темир. Талай адам, эрлай юсюне ёре туруб, атдан тюшюрюб, бир джанына турдула. Шатыргга барган кыатана джолчукту эки джанында кырауулла, башларын

ёрге тутуб снмсиредиле, алашы аллары бла тургъанла уа, беллерин бюгюб, энишге пийлиб, эмирни къуру асхаб баргъанын, аякъларында джим-джим джылтырагъан мессилерин кёралдыла.

Эмир узун, къуу сюекли уллу адам, хышы сагъышлы тюрсюню, тегерек уллу къара кёзлерине кюрен тартыб, ауур атлай, боз юйюне кириб, эки джанында эки мазаллы омакъ аскерчи къолларында да муджуралары бла сюелиб тургъан джолоучу тапчанына ашыкъмай олтурду. Олсагъатлай кёк накъутдан джасалгъан алтын аякъ бла анга салкъын бозаны узатдыла. Акъыртын, джутланмай, бозаны ичинде тамбла кюнюн кёргенча иче, аллында сюелиб тургъан тюнгюч уланыны байланыб тургъан билек къошуна къарады.

«Ай медет, сени бу ышанынгы ушатмайма. Ёмюрюнг ат белинде ёсгененг, къалай да джыгъылдың?» — деб, къарамын аны къатында сюелген Эдигейге буруб, эс-летмей, ичгенин бир такъыйкъагъа тыйды. «Эй, батыр, ётюнг уллуду, джюрегиң а — къаб-къарады. Антсызса. Тамбла сен манга не кёргюзюрсе? Аллах бла ант этеме, къарнашыңга джан басама десенг, башынгы кесим юздюрлюкме...» Алай бла, аякъ бозаны белине дерн ичгиничинге, аскер башчылары бла ичинден «ушакъ» этиб чыкъды. Эдигей джунчуду. Қарнашы Иса бий Тохтамышны аскер башчысыды. Тамбла джазыу алашы аджал майданда сынарыкъды. Эдигей тамбла эмирни онг билегинде, аны къарнашы Иса бек да Тохтамышны сол билегинде эки джау аскерни башчылары болуб, бир-бирлерине джолугъурукъдула.

Бозаны ичиб бошагъанында, Темирни кёзлери Орус ханны джашы Қындже уланда тохтадыла. Джашны саптары титиредиле. «Огъай, бу хан тохашаны кюсейди. Алдарыкъ тюлдо», — деб Ахмат, эмирге кечдю. Анда кёзлери мычымадыла, эрлай тайыб кегиб Исмаил эмирде тохтадыла. «Бу да меникиди. Осман бий а... къалай таза къарамы барды бу адамны, файгъамбар деб ма быллайлагъа айтхандыла. Меникиди. Орданы тохана-сына бек арну джарашырыкъ эди, не келсин, хан юзюкден тюлдо. Э-эй, хан юзюк, хан юзюк», — деб, биягъы Қындже уланга къарагъанында, ол Эдигейни артында бугъунду. «Тамбла ёллюк болур», — деб бир бош затны айтханча, кёзлерин джумуб ачды эмир.

Бир арый да билсенг а. Хар адамыны хар атламын, кеси кёрюб, кеси ёлчелемесе, тынчлыкъ табалмаучу

эмир, бюгюн да, кѳуру да болуучусуча, сакъ болуб, орпалгъан джерини тегерегине индекле кѳаздырыб, буруула салдыртыб бегитигиз деб буйрукъ бѳре, кѳатында тенгичикде боза аяккы кеси узалыб алыб, бу джол кѳл кѳандырыб ичди...

Джут айны онтѳртю. Тохтамыш бла бетден бетге сюеледи Темир, джыйырма бла джети полку барды. Тѳртджюз минг чаккы бир адам — Тохтамышны да алай бири.

Аскертеге кѳарасанг, кѳблуклери суу джагъада кѳумгъа ушайды, уллулукклары уа — таулагъа. Адам эсин ташларча бир кюч. Быллай бир аскер аяусуз тѳкген кѳанны саны уа кѳаллай бир болур? Эки аскерге да бу джер биреуню джериди. Экиси да джыртхыч аскер. Энци юлюшлери ючюн, биреу хакъ ючюн бир-бирлеринне эришиб джыртышырыккдыла. Темирни аскерни кѳб тюрюлю миллетден кѳуралгъанды: монголла, Орта Азияны адамлары, персе, курдла, афганлыла, Тау артындан зор бла кѳошулгъанла...

Ханны аскерни — татар-монгол, Болгъардан, Эресейден, Кърымдан, Шимал Кавказдан, дагъыда башхаладан джыйылгъанды. Ханны аскерини кѳошулгъан таулу миллетле, кѳанларын бошуна тѳге, алай а, бир себеб болуб, кеслерини джерлерини азий эмирден джаккларгъа да умут этедиле. Азий эмир, кѳб сынамлы, адебсиз ѳтюр, кѳаты адам. Кесини аскерини ол монгол джоруккда, Чынгыз ханны адетинде, джюрютеди. Аны хар аскерчиси кѳазауатха тебрей, кѳолунда джаясы, садакк орну, анда отуз садагъы, кѳалкѳаны, муджурасы, бычагъы, экеулениге бир адеж аты, он адамгъа бир шапыры, эки кетмени, бир чага, бир оракк, бир мычкы, бир балта, бир миз, джюз ийне, бир аркѳан, бир гыбыт, бир кѳазан, ашарыкк-ичерик да мардада чаккы бир алады. Темирни адамсызлыкк кѳатылыккы аны аскерини да джаныуар джорукккы сингдиргенди. Джетген джерлерини тонагъанлары кѳллерине джетмей, кѳаннга бояб, кюл-кѳмюр этиб кетедиле. Ала кирген джер эминна кирген, от тюшген элден осал болады. Кѳара аджал, от аджал — бары да бошду аны кѳатында...

Кенден кѳарагъаннга кѳумурсха тѳбе кѳозгъалгъанча кѳрюнедиле аскерле. Алай а хар адам кесини орнун биледи. Джорукк. Таш джорукк. Тебеме дегенни башы алына тюшюб, сафдан кѳорайды. Кѳазауатчыла Ас-

хакъны аскер джоругъун, къанларына аналарыны сютю бла сингдиргенча, сакъ тутадыла.

— Эмирни неда аскер башчысыны айтханларын голтурургъа хазыр болуб турур ючюн, аскер ишни тахсаларын билиб, ангылаб, джауну къалай къаушатыргъа керек болгъанын эсде тута, къазауатха кирсенг, алджамай, ненги да хорламгъа атаб джорукъдан таймазгъа керексе, — деб джазгъан эди эмир, кесини аскер джорукъну юсюнден китабында.

Аскерчиле миллетлеринне кёре бёлюнуб, бир-бири тилин кескин ангыларча джыйынла болуб сюеле эдиле. Терк сууну шимал джагъасы бла, учу-къыйыры болмаз дер эдинг, юслери кийиз бла джабылгъан аскер арбала, атлыла, джаяула. Алайын тул-тубан пелиуан къаргъа-къузгъун басханча, кёк бла джерни арасына, джерни джетн къатында чыкыгъанча, бир тукъум бир ачы ауур дауур сыйынмай, аны эшитген инсанны джюрегин кёрге сугъа эди. Хар бёлекни къатында къазанла къайнай, мингле бла джерленген атла, аллай бир да адеж ат. Бир джанында джесирле, тиширыула, сабийле... ала да джесирле. Арлакъда омакъ шатырла, тюз араларында мийик джерде мазаллы акъ шатыр, башында алтын токъмакъ, кюннге эрише, төрт джанына алтын таякълары чача эди. Шатырда киши джокъ эди. Аны иеси къара тору атны юсюнден тюшуб, чыммакъ акъ аджирге минди. Тёгерегинде эки джюз бла джарым джан сакълаучусу, арлакъда энчи аскерн...

Тахсачы джортуб келиб, ауур солуй, тили чала, неле эсе да айтыб тебрегенлей, Темир, къолун силкиб:

— Эсинги джый! — деб хыны ауаз бла сёзюн бёлдю.

Тахсачы, эсин ташларгъа джетиб, бетн агъара, ызына тебджилдеди, джаны чыгыб, эмирни кёзюне сескекли къарады.

— Лйт! — деб буйрукъ берди эмир.

— Такъсыр, Тохтамыш аскерн бла ашыгыш аллыбызгъа келеди, — деди, бир затдан къарылгъанча, ахыр сёзюн кескин айтатмагъанына къоркъа, тахсачы.

Темир, кёзлерин джумаракъ этиб, төгерегинне, биринчи кере кёргенча, деменгили къараб, ышарды. Дагыл тюзню учу-къыйыры кёрюнмей эди. Атлы аскер ойнар джер бек эркин эди, бугъунургъа, джашыртн джюрюрге, ташатын чабаргъа — чегет, мырдыла, тикле, дунпурлу джерле, кёчюле, узакъ болмай да Терк аууш...

Ызына бурулама десе, былайы Темирге асыры таб-
тюл эди, алай а ол бюгюн, ханда болмагъан саууту
къолунда, ол сауутха база, артха турурма деб чыртда
эсине алмай эди, ханны кючюне да тыйыншы багъа
бере, кишини кёзюне къарамагъанлайына:

— Ызыбызгъа бурулабыз десек, биз суудан ётерге
керекбиз. Къачханны уа джерде да къаматадыла, сууда
къой эсенг. Къачыб суугъа кирген аскер, джанын къо-
луна алыб барады... Аскер башчыны сырты ур-р деб ал-
гъа къазауатчыны учундурургъа керекди. Ызына къа-
чама деб бурулгъанны сыртына — эки садакъ! — деб,
тишлерин джылтырата, — дуняда мени къылычыма
табынмагъан миллет джокъду. Тохтамыш аны татыуун
тёрт джылны мында алгъа ангылагъанды. Къыпчакъ
аскер — сынган къамагъа ушайды. Мени аскерим а —
къылауу джангы тюшген къурч къылыч. Джел ургъан-
ча джетиб, башларын джерге къууб къоярыкъды. Ан-
дан сора да — чын отум — ол а шайтан джел, ёртен
салгъан от сауут. Къыпчакъла шашарыкъдыла...

Джети дуняны биринде мен, алтысы аякъ тюбюме
джатарыкъдыла. Хан сакъалы бла ат орунларымы тю-
бюн сибирликди.

«О-о оюмсуз, атасына табынганча, джалышыб тур-
мады. Ненча игилик этген эдим мен анга? Чыгъана тё-
шегинден алыб Алтын Орданы алтын тоханасына чёк-
дюргенимде, олтура билмеди... Олтура билген къой, бю-
сюреу этиб, башын джарашдырыргъа да суюмеди. Алай-
мыды, Къундузчада топулдатханым аз эсе, мен сени
сакъалынгы юйютейим... эмирлери, бизни кесинги бёле-
гинге ал деб джалыныб, джалбарыб къагъыт джазгъан
эдиле, тилек къагъыт... Аны сатхан мени да сатарыкъ-
дыла деб, унамагъан эдим. Ала кертиликни халал бе-
тин сатлыкъны кир къоллары бла тырнаб, соуб, табан-
ларымы джаларгъа хазыр эдиле. Мен алагъа налат бе-
риб, хамхотларына ургъанча этиб къойгъан эдим... Ол-
сагъатда ханны джазыкъсыныб, аманлыкъ излемеген
эдим. Ол игилигими бу джол да ангыламады. Шималда
аллыма турургъа умут этди. Огъай, хан, игиликни уну-
туб, аманлыкъ излей эсенг, тас болургъа керексе. Мени
аллымда адам къой эсенг, терек да сюелмесин, суу да
ётмесин аллым бла, башым бла къуш да учмасын. Ме-
ни башымда — къуру аллах кеси. Мен аны джерде
кёзюме, джоругъума, джолума», — деб от сауутун кё-

зюне кёргюзюб, Тохтамыш джесир болуб аллында сюелгенча, хылыкке эте, кюлдю.

Тёгерегиндегиле, кирпич къакъмай, эмирге къатыб тура эдиле. Халисин билиб эте эдиле алай. Тахсачы, бюгюлген сыртын тюзестирге кьоркзуб, бюгюлюб турургъа да чыдааялмай, не этерге билмей, инджилди. Бир кесекден эмир, къарамаы бла башынга бошса деб, азатлады тёрт бюклениб тургъан тахсачыны...

* * *

Хан шатырында, джукъгъа ашыкъмагъанча тынчлыкълы кёрюне эди, тойгъа хазырланганча таукел. «Эмир узакъ джолда сылыт болгъанды. Солууун алыргъа кьоймай, билмей тургъанлайына чабыб, кесин джесирлеб, ёмюрлюкге аны тырнакъ тубюнден чыкъсам, Темучин¹ къабырындан кьобуб келиб, бюсюреу этер эди. Самаркъантны кюйдюрюб, аны къара кюл тюзюнде бир мискин мазарда джанынг саулай обагъа кёмерме сени, асхакъ шайтан. Сени джюрегинг къуру къара къанны сыгъады, мен а, мен Темучинни киндигинден юзюлгенме. Мен Менме. Джулдуз Хан Юзюкме мен», — деб, Темирни аскер джоругъу бла кесини джоругъун тенг-лешдире, алада башхалыкъ болмагъаны ханнга кёл эте, аскер башчыларына бурулуб, бёркюн артына эте, эрлай узалыб, тепсичикни кесине тартды. Тепсиде эки джашил накъут аякчыкъда, биринден акъ, биринден къара ташчыкъланы чыгъарыб, джайды.

Эмирлерни, аны алай этгенин биринчи кере кёргенча, тепсиге бирден пийилдиле.

Иса бий, ханнга эслетмей, ахсинды. Кёзюне къарнашы Эдигей сойланыб кёрюндю, тюз кёкюрегине, джюре-ги сюремге, юкюл садакъ чанчылыб. Ичинден титиреб, кеси кесин тыя, имбашларын ёрге этиб, бойнун энишге тартыб, башын кимден эсе да джашырыр амал изледн.

Акътау аны тюрленнгенин эслеб, сагъышлы болду: «Тохтамыш Той Ходжаны джашы, анасы Къотан Къунчакъ бийче, Къонграт юйюрден... Атасын, Мангышлакъны ханын, Акъ Орданы ханы Орус хан ёлтюргенди, 1375 джыл, къоян джыл. Ол джыл огъуна Тохтамыш Темир-ге къачыб, Орус ханны дертинден къутулгъанды. Темир аны арну кёрюб, хан этди... Оналты джылдан экиси да талашадыла. Къундузчада эмир ханны игашхы ууатхан

¹ Темучин — Чынгызханны хап болгъунчу аты.

эди да... Бюгюн а? Бюгюн, ким биледи, ханда да къарыу кёбдю... Кесини да бу таукеллигине бир къара, къыз кёре баргъанча... Ёмюрю да таукелди, алай а ма бу бёрю, къарт бёрю, гитче къарнашын эмирге бош ашырмагъанды», — деб, Иса бийге джашыртын къаранында, ол да аны сынаб тургъанча кёрюб, джунчуду... Алай а эки къарнаш—эки къанлы джау аскер башчыла болуб, бир-бирлерине баргъанларын джюрегинде огъурамай, чурумун излей, хан тепсиге джайыб кюрешген ташлагъа асыры эс бёлюрге унамады Акътау бий. Тепсиде хан къалай суйсе, алай бола эди. Алайда джюз минг ат кишигеген, къылыч къылычны юзген, адам къычыргъан, джер тебинген, кёк кюкюреген джокъ эди. Алтын аякълы тепсичикде ханы субай бармакълары ууакъ ташчыкъланы къайры суйсе, ары элте эди...

— Эмирни аскер джоругъунда юч бёлюмю барды, сёз ючюн, опеки минг джаяу аскер, къыркъ минг атлы аскер, джюз минг, андан артыкъ атлы бла да. Айтыргъа, къыркъ минг аскерни джоругъун алайыкъ. Аны мен онтёрт тюмениге¹ бёлдюм. Киндиги ма былайда. Онг билеге, сол билеге. Ма онг къабыргъасы бла арт бёлеги. Чабхан аскер юч тюменден къуралады, аланы бири алчы бёлекди. Ма. Ма экиси да. Сол билекде да тамам алайды. Эки сайланган, мен деген бёлек киндикни алчысыды. Былайда эм ётгюрле, залым садакъчыла, уста муджурачыла, къылычны тута билгенле.

Алчы бёлек джаугъа алгъа чабаргъа керекди. Чабханы бла бирге «Аллах акбар!» «Аллах акбар!» — деб, къычырыкъ-хахай этиб, джунчутуб, илгендириб, башы къайгылыкъ этерге. Энди алчы аскер бёлек къазауатха кирди.

— Хан мийик джерден къараб, джауну учхара джерни табыб, алайын уругъа керекди. Алай а эмир харамды. Аскери да кесичады. Басхан джерлери ичине оюлгъанча, ала, башларын алыб, ызларына къачхан кирик эте, бизни къучакъларына джыйыб, бууаргъа умут этерикдиле. Биз да этебиз да алай? Алай болмай, джау, тубан басханча, бирден келе эсе, не этерге керекди? — деб, эмирлеге джити къарады хан. Аланы бири да аузун ачыб сёз айтмады.

— Аны аллына ара бёлекни буругъа керекди. Эки джапындан да эки билекни алчы бёлеклерни. Джау

¹ Тюмен — дивизия.

юрюлюб келеди. Бизни чабыуулубуз аны аллын тый-майды. Келме кьой, — деб биягылагъа джити къарады. Ала энтда ханны сёзюн бёлмедиле.

— Не этерге керекди? Олсагъатда артда келген аскерлени ал бёлеклерин аланы юслерине атаргъа керекди. Алай бла да тохтамасала, арт аскерни онг билегини биринчи бёлегин, сол билекни да экинчи бёлегин. Бу да болушмадымы? Эки билекде болгъанны да бирден джибересе. Аны бла да болмады эсе, аскер башчы, мычымай, ара аскерини, киндикни, джаугъа юстюрюрге керекди. Асхакъ кесини аскер джоругъунда былай айтады:

«Ара аскер, киндик, джауну аллында чыпчыкъ ётмез тау болуб къалсын, аны юсюн басыб эзсин, теплессин, джокъ этсин...»

Алай тюлмюдю, башчы, къазауатха кесн таукел кириб, ёлгенлени да кьобарыргъа керекди. Алай а не къаты урунха кирсе да, байракъ аны кёз аллында турургъа керекди, — деди хан, байракъ деген сёзюн кескин айта.

Байракъ ауду. Аскерчи къазауатчы тюлдю. Ол кесн кесни джесирге бериб кьоярыкъды. Эсин джыйыб, шындык джатхан кырылгъанлапы кёрсе уа, кьой да кьой, — деб, белни тюзете, сёзюн бёлмедн, — Байракъ бла ханнга бирча къаршчы чабады эмир. Хан ёлдю эсе да, байрагъы джашнаргъа керекди, — деб, ахсынды хан, дагъыда эсин джыя:

— Байрагъы аугъан аскер ийнанмакълыгъын тас этеди, не этиб, сары-кызыл байракъдан бошаргъа кюрешигиз, — дейди ол. Байракъчыны сатыб алыргъа да огъай демейди. Алай этгенлери да болгъанды, бир затдан да артына турмайды эмир...

Алай а бюгюн бизде аскер кёбдю. Тёртюшер джюз минг аскер! Ол къалайгъа баргъан затды? Эки джанындан да? Джер да къалай кёлтюредн аны барысын да? — деб, бети гюнахсыз сабий къан алды, эмирле аны алай болуб кёрмеген эдиле ёмюрде да.

Асхакъны джоругъунда баш излеми — аскер башчыны джесирлеудю, байракъны аудурууду, — деб, эмирлерини кёзлерине кёзю-кёзю къарады.

Акътау бий сагъышлы эдн. Иса бий — къайгылы. Къалгъанлагъа не эсе да эс бёлмедн хан. Бу экиси уа, бир-бири ичлерине кириб чыкыгъанча, бир-бирлеринден джашныртын бир-бирлерин сыпай эдиле...

1395 джыл. Джылан джыл. Джут айны онтёртю. Бай-рым кюн.. Эки аджал, эки ачы кьапплы джаныуар бир-бирлерине джууукташыб келедиле. Джер титиреб, кёк джийиргениб, бауурун ёргеракъ тутханча кёрюнеди.

Тохтамыш хан, тойгъа баргъанча, кече арасында аллына таукел барады. Темирни ыстауатында уа алкьынчы киши кьымылдамагъанча кёрюнеди. Эмирни тегерегини, бири бирини ауушдура, эки джюз бла джарым айырма атлы сакълайдыла. Аланы юслери бла чыпчыкъ учхан кьой, ургъуй да джызылдаб ётмез. Аскерчилеш тюрлеринде багъылгъан атла, токъ кекире, чючкюре, тебджилдей, дуння «несни» сакълагъанларын сезгенча, ёхтем джорююдюле.

Тапг кьарангысында джортуб келген бир атлы, аскер белекден айырылыб, эмирни шатыры таба бурулду. Аны тегерегинде, кьылычларын суууруб, он-онекки адам, джан алыргъа баргъанча, гузаба бара эдиле. Ала сакълаб келген адам аскер башчы Зирбек Чаку эди, меркитлени эмирлери, Асхакъны бек ышаниган адамларыны бири. Джел ургъанча, эрлай шатыргъа джетиб келе, анга киши белги сёз соргъан кьой, эки джанына туруб, джол кьойду. Зирбек Чакуну аскери, меркитле—тау джоллада кийик эчкилеча айлана эдиле: дженгил кьымылдагъан, тишлери бла ташны кемирирле дерча бир кьыза билген ётгюр затла.

— Такъсыр! — деди Зирбек Чаку, башын энишге не,—хан, суу кьобханча келеди. Аскерини бирден алыб, мыллыгын атыб, учу-кьыйыры джокъду.

— Талагъы турсун, чабма кьой, — деди эмир, Зирбекни айтханын кьулагъына алмагъанча. Ол, алджаб, эмирни кёзюне битди. Эмир аны эслеб:

— Хан ётгюрдю, аллай бир да оюмсузду, ёмюрю да оюмсузлай кетди. Хайыр, — деб ёрге турду.

— Такъсыр, — деди, акъыртын ауаз бла Зирбек Чаку, — биз тюнене нохчуланы джюзден артыкъ элтерин кюйдюрдюк. Кёб зат келтиргенбиз. Джесирле да, бийлерини башларын да...

— Кьазауатдан сора, — деди сууукъ ауаз бла эмир, — дагъыда ызына бурулуб: — Алайда кимни кьойдунг? — деб сорду, кёзюне джити кьарай.

— Умар-бекни, такъсыр, — деб, белин энишге бюкдю Зирбек Чаку.

Эмир «игиди» деген маталлы башын аз-буз кымылдатды...

Танг атаргъа, джер ёкюннгенча, ауур таууш эшитти-либ башлады. Бир джаны бир джаныны тауушуу, узакъдан келген тауушча, эшите эди. Минг-минг туякъ джерин талай, сермегенлери сайын ол да сарнай, аны юсюне да, джан алыргъа баргъанча, джюзле бла дауур-базла, къарнайла сарнайла, адам кычыргъан, ат киш-неген...

Бу затха джаханим десек, ол ала этерге баргъан затха уа не дербиз?..

Атлы аскерле, джаяула, арбала, тюеле ёкюре-кычыра, кёкде къалын чыбыкъ чегетча, муджурала джылтырай, джалан бычакъ джан алыргъа ашыгъады...

Аскер тамадаланы буйрукълары, аджал келечиси къара къушлага, бири тохтаса, бири эшитиле, огъай, кёрюне, къобхан къобанча, ханны аскери таба ёхтем барадыла.

Бу къадар аджал, бу къан тёгюу боллукъ кюн, не эсе да бир ариу, бир джылы, бир шыкьыртсызды, бешикде джукълагъан сабийча. Быллай кюнле адам улу-ну бир сыйлы байрамына тыйышшы эдиле, бюгюн а, бюгюн а кюнню ахыр кере кёре тургъанланы ёмюрлюк-ге тюрсюнлерин кесине алыб къояйым дебми этеди кюн алай, огъесе ол да хан бла эмирге эрише, сиз сауут-саба бла къан тёгюб ала эсегиз адамы джанын, мен да кесиме, бу джазгъы къудретге сукъландырыб алайым дейми эди? Ким биледи, бу ит неси танымагъан кюн, эки адамы джаныуарлыкълары бла пенча насыбсыз джанындан бошарыкъ кюн алай ариу некди? Туумай къалгъа эди огъесе ол кюн, аны ызында ол къара кюн да туумазча...

Сафдан бир элиге да таймай баргъан аскерлени дюндунясы ётдю дегенде, эмирин джыйыны да атланды. Не да дуу джана: атланы кёзлеринден башлаб эмирин джан сакълаучуларыны мессилерине дерн. Эмир бюгюн акъ аджирге миниб эди. Джангы джетген джашча, таб олтура эди элли тогъуз джыл болгъан эмир ат белинде. Акъыртын бара келиб, атын джортдурду. Ат, джюреги тишлей, учуб кетерлей эди, алай а пенн да масхабда тута юреннген къол, аны да бошламады, бир кесек джюрегин къандыргъанлайына, джюгенин ызына тартыб тохтатды. Андан башха, былай джюреги тишлеб да кериллик болур эди, эмир а не бош затчыкъда да джаш-

лыкъ этмей эди: аны юй бийчеси Улджай Туркѡан агъа алай айтычанды:

«Гур эмир, ёмюрлюк джанлыкъ юсюнгде тургъанлай, кесинг ючюн деб дуняны къуру бир кере териятсенг, не боллукъду?»

«Тойгъан джерге тогъуз къат деб, экинчи да излери», — деб, кескин джууаб этиб къояды эмир.

Бюгюн эмирин юсюнде кийими да байрагъы бетли эди: сары-кызыл окъа къапталы, ичинден джашил кёлеги, тыны бла да сарысындан кызылы бла чий окъасы озгъан аркъалыгъы, башында — дуу джана тургъан джитиси бла ёребаш бёркю. Бармакларында, джолоучулукъда, не да байрам кюледе салычу джюзюклеринден не эсе да бири да джокъ эди. Аланы эмир алай кёб джюрютюрге суймей эди. Аякларында мор месслерини тыны бла арну, ала бетли, тахран окъа бла тигилген, бурун сюремлеринден ёрге, табанлары бла да ёрге алтын чапракдан тутхучла салыныб, алтын ёзегиледе джылтырай эдиле. Эмир атын тохтатханында, эрлай аны къатына джашында туугъан Мухаммет-Султан бла къагъыгчысы келдиле. Эмир ёлген джашыны баласына суюмлю къараб, ичинден:

«Мени джазыуум энди учхан джулдузну къуйругъуна ушайды... Сени джазыуунг да, джулдузунг да джапгы чыкыгъан толгъан айлайдыла. Инша аллах, джер джюзю сени патчах тоханаг болур», — деб эринлерин кымылдатханында, къагъыгчысы, «не айтды экен эмир, бети аллай бир джарыгъанында?» — деб, аны ауузундан чыкыгъанны джазар дыгалас этди.

Джанлары, туудукълары, суйген аскер башчылары тегерегинде, Темир, кёлю кёлтюрюлюб, атын аз-буз бошлаб, омакъ джорта, бир джарым кычырымны барыб, мазаллы дуппурну башына чыкды. Дуппурну башы тюз эди. Анга Кюнтабакъ дей эдиле.

— Ма былайда къуругъуз байракъны! — деб буйрукъ берди эмир, тегерегинде сынаб къарай. Джалыпчакъ дигизала, бири бирине кёл эте, эрлай алайда мазаллы сары-кызыл байракъны орнатдыла.

Ауур байракъ, кимден эсе да кёлю къалгъанча, бир кесекки салпыланыб турду, бир уллу иш этиб сытыт болгъанча. Асхакъ аны алай мыдах кёргенинде, джюреги чанчды. Не этерге билмей, атында секириб тюшюб, сынчыкълай, байракъны къатына барыб, тюзете, бир джанына къарагъанында, чыммакъ-акъ шатырын кё-

рюб, кѣлюн басды. Олсагъатлай къайдан эсе да озгъун джелчик шыб деб джетиб, къазауатлада сыналгъан ай-тылгъан аскер башчыла къатына барсала, тобукълары кыйыла тургъан сары-къызыл байракъны учуз этгенча, сермеб, адебсиз чулгъандыра келиб, бюсюреусюз талады. Джелли кѣрген адет болса, аны ма дерлей бир сыфаты болса, алайда пенча кылыч кыпыннан чыгъыб сермер эди аны?.. Насыбха, дунняда ханнга, патчахха да бойсуумагъан да пенча сейир залимлик барды!..

Эмир, атына миниб, къол аязы бла кѣзлерин кюнден джаба, Тохтамыш таба джити къарады.

Алайда, кеси, байракъ, акъ шатыр болгъан джерде эди Темирин аскерини ѳзегин да, киндигин да. Ханны да «киндигине» къарай эди ол, онг билегине. Ханны акъ-къызыл байрагъын кѣрюб, къаны тюрленди эмирини.

Олсагъатлай аны къатына Эдигей келди.

— Такъсыр, сол джанына къарагъыз. Иса бек сол джанындады, — деб, бойшун энишге бюге, бир джанына турду.

Эмир аны таба бурулмагъанлай, Тохтамышны «киндигини» сол билегине къарады. Не да аруу кѣрюне эди, биягъы акъ-къызыл байракъ да, акъ шатыр да, ханны шатыры...

Асхакъ Темир, тѣгерегине къараб, кесини акъ шатырыны къатында кючлю мийик сабында джел серпуюн тарай тургъан байрагъын кѣрюб, аны тюбюне бурулду. Шатырны башында алтын токъмакъ кѣзлерин къаматды.

Олсагъатлай къуугъунчу джетиб:

— Такъсыр! Ханны онг билегинден Къундже улан-ны, Бек Джарыкъ уланны, Акътауну, Даут Суфийни, Утуркъуну аскерлери бизин сол билегибизин аллына чабдыла, — деб, эмирини къанын къайнатды. Ол ал-къынчы аскерини ушатханыча тизмеген эди. Эс ташламай, джаякъ сингирлерини ары бла бери эте да къуруштура, кѣзю джумуб ачхынчынга, байрагъыны тюбюне туруб, сермеб къойнундан сары дарий джаулугъун чыгъарыб, хауада аны бла къолун хыны-хыны ситкди. Олсагъатлай, аджал таууш эте, узун, беш къарылы багъыр къарнайла улудула, кычырыкъ-хахап эте, джерни кѣкню да бирден титиретдиле.

Эмирини атлы аскерлери юсюн джабыб тургъан улуу тюз тебрени. Юч алчы атлы аскер бѣлек, тебиниб, къалгъанладан юзюлюб, алгъа чыкъдыла. Мычымай,

тёртгюллей-тёртгюллей, хан аскерге чабдыла. Аскерни ызы бла кёкге, къалын тубан болуб, боз букъу чыкъды. Аскер анга ташайды. Бир кесекден, кюрт юзюлгенча, гюрюлдеген таууш чыкъды...

Андан сора эмир биягъы сары джаулукъну кёкге туб, къолун хыны силкди. Биягъы багъыр къарнайла улудула. Энтда юч аскер бёлек, онушар-онушар болуб минг атлы «киндикден» юзюлюб, тёртгюллеб алгъа кетдиле. Ала да боз букъуда ташайдыла.

Тохтамышны аскери Татартюбдеди. Чигим къаланы къатында, Темирни аскери уа Сунж суу Терк суугъа къошулгъан джерде, Теркин сол джагъасында. Джер эки джарылыб, эки джау аскерни тюбюне тюшюб, андан сора бир адамгъа бир эли джетмегенча кёрюне эди эмирни кёзюне. Ол, солуууму алайым деб, былай тапчанига олтуруб, боза аякъгъа узалгъанлайына, къуугъун келгенин кёрюб, аякъны эрлай ызына салыб, секириб ёрге къобду. Атын къара тер басыб келген къуугъунчу, секириб атдан тюшюб, солууун алалмай, эмирге неле эсе да айтды. Асхакъ, къаны бузулуб, кёзлери огъурсуз джилтиплене, биягъы сары джаулукъну къойнундан тартыб алыб, хауада къолун хыны силкди. Энтда къарнайла, къарыла-къарыла, кычырдыла, отуз минг атлы алгъа юрюлдю, сууну джагъасы сюрем бла да къарнашланы, Мухамед Азад бла Алишахны башчылыкълары бла алтмыш минг аскер майдандан юзюлюб, хан таба кетди.

Къазауат кызыну бара тургъанлайына, ханны аскерлери артха тура, кеслерин «хорлата» башладыла. Эмир, кёлю кёлтюрюлюб аланы ызларындан артха салыб тургъан аскерини хар бёлюмюнден элтинер атлыны джиберди. Эмирни жангылычын сезгенча, алтынордачыла бекден-бек къача барыб, кеслерини аскерни «киндигине» джетерге, эрлай ызларына айланыб, Темирни аскерин буз ургъачча урдула. Уадых эте, аланы аркъаларында баргъанча, Темирни станына кириб, тегерегин къурша-лаб, эки аскер да бир-бирине къатышыб, хыйсабсыз баш кесиу, къан тегюу башланды. Былайда ханны адамлары онглу болуб, бир-эки узалсала, эмирге джете-биз деб тургъанлайларына, алайда болгъан азий аскер башчыла, аскер бёлеклери бла, нелерни да унутуб, эмирлерин къутхарыргъа мыллыкларын атдыла.

Сесекли болуб, кылычын чыгъарыб, тёрт джанына къоркъуулу къараб тургъан сакъат эмирни аллына,

мазаллы кѣуш келиб кѣаягѣа кѣоннганча, аскер башчы Шейх-Нур-ад-дин Сабукѣа сюелди, мен болуб санга бир зат да болмаз дегенча.

— Такъсыр! Мен ёлмейин, сени кѣатынга ол итлени бери да келалмаз! — деб кѣылычын суууруб алыб, кесин аямай, джаралы асланча, ёлюм кѣазауат этди алайда. Дженглери, кийимлеринин этеклери кѣол сермешде бычакѣладан сагалланган эдиле, этинде уа, пасыбына, сыдырылгѣан, джырылгѣан болмаса, джарасы джокѣ эди. Сапты, Алауганча, бир мазаллы адам, кѣылычы бла сермегени сайын эки-юч адамны бир джанына силдей, эмирге кишинин джууукѣлашыргѣа кѣоймады Шейх-Нур-ад-дин Сабукѣа. Атлыларын атдан тюшюрюб, эмир таба джюзген садакѣлагѣа аланы кѣкюреклеринден кѣабыргѣа этиб сюеди. Кѣалгѣан аскер башчыла: Мухамед Азад, аны кѣарнашы Алишах, Тукел-баурчу дагыда башхала, эрлай арбаланы алыб келиб, аланы бир-бирлерине байлаб, бир-бири юсюне кѣалаб, эмирин тѣгерегин бегитдиле. Эмирлерин джашыргѣанлай, кеслери кѣан кѣазауатха кирдиле. Олсагѣатлай алайгѣа Аллах Даданы аскерин, биргесине да Вефадарны аскерин джетиб атладан тюшюб, кѣол кѣазауатха кирдиле. Аланы ызлары бла Зирбек Чаку бла Хусейин-Мелик Кѣаучин аскерлери бла джетдиле, алай а хан аскерден башларын алыргѣа умут юзюб, эмирин тѣгерегине джарты ай маталлы сюелиб кюреше тургѣанлайларына, сайлама аскерин бла Темирин уланындан туугѣан Мухамед-Султан джетди. Алай а аны чабыуулу да олсагѣатлай кѣарылды. Аны ызындан келген Устуй да андан аз онглу болду. Темир аскеринден айырылыб, буйрукѣ берююн тас этди, джюрегин джарыла, башы кѣайгѣылы болуб, не этерге билмей, сабийча, ёпкеледи.

Эс ташлагѣан эмир аскерге Тохтамыш, кѣобхан сууну толкѣууларыча, бир-бири ызындан аскер бѣлеклени ийиб, аланы тамам онгларын алды.

Алай а эмирин тѣгерегине джыйылгѣан сынамлы аскер башчыла, кеслери оноулары бла кюреше кетиб, нигиралагѣа джауларына тенглик эте башладыла. Сол билекде сермешген Худад Хусейин Кѣундже улан бла Акѣтауну аскерлеринин артындан кириб, юслерине, буз джаугѣанча, садакѣланы кѣуюб, эмирге атылыб баргѣанланы эслерин кеслерине бурдула. Олсагѣатлай Джеханшах бла Хаджи-Сейф-ад-динин аскерлери, бугѣунуб тургѣан джерлеринден чыгѣыб, Тохтамышны сол джа-

нындан урдула. Бу экиси болмаса, алтынордачыла Ас-хакъ Темирни джесирлерик эдиле.

Аскерчилени джылтырауукъ къамалары, сермегенле-ри сайын, хар такъыйкъагъа джерге бирер башны тю-шюре эдиле, хар дуу джаннган къылычлары уа узал-гъааплары сайын аджал джелге бирер адам джашауну быргъай эдиле, адам адамы джанын ала, аскерле, ча-лыннган хансча, джерге тешеле эдиле.

Ачы аджалдан, джесирлики сыйсызлыгъындан къу-тулгъан эмир, эсин джыйыб, аскер башчыларына бю-сюреу эте, къан майданга чыкъды. Аны тегерегини энди алты джюзге джууукъ айырма аскерчи къуршалаб бар-са да, ол ичинден сескекли бола, ёлгенлени ичинде ке-син излегенча, джашауунда биринчи кере аллай сезим-ден инджиле, белгилл адамы ёлюгюн эслесе, ким бол-гъанын соруб билсе, аны орнуна кесин сала, бюгюн не ёлсе, не джесирге тюшсе, бусагъатда не бола турлу-гъун кёзюне кёргюзе эди. Аджал майданны ичи бла бара, мингбашы, джюзбашылары сойланыб тургъанла-рын кёрсе, аланы энчи къагъытха джаздыра эди. Хар аллай ёлгенин юйюне башхартыб болушлукъ иерге буй-рукъ бере эди.

— Джесирлеге къабырла къаздырыб, сыйлаб асы-рагъыз, ма ол сыртда, — деб бир джанына бурулгъан-лайына, мазаллы талгъыр ташны ышыгъындан анга къа-раб тургъан эки инджилген кёзню кёрюб, илгенди. Бе-тине къаны къатыб, эринлери джарылыб, тюрсюнюнде къуру эки тилекчи кёзден сора джукъ болмагъанча кё-рюндю. Ышарыргъа кюреше:

— Эмир-джан, эмир-ата, — деб къобуб, эмирни сыйларгъа дыгалас этиб, ташны тырнакълай, ёрге сил-кингенлейинне, къоллары бла тутуб тургъан джарасы ачылыб, ичегилери тышына тегюлдюле. Эмирге къараб, болушлукъ излеген кёзле, сериун джукълана, адаргы ачылыб къалдыла. Джерни титирете ынгычхады джа-ралы, эсин ташлай...

Эмир, сол мыйыгъы ёрге-энишге чыгъай, бетн тюрле-ниб, башын ёле тургъандан бир джанына эте, къамчи-си болгъан къолун «къоратыгъыз» деб кескин силке, алайдан башын къоратыр дыгалас эте, бир джанына бурулуб кетди.

Джюзбашы Махмуд, къамасын чыгъарыб, джаралы-ны кёкюрегине, тюз джюреги болгъан джерине, урду.

— Иы-х, — деб ахыр тылпыуун чыгъарды эмирден

болушлукъ излейме деб, аджал табхан аскерчиси. Ол онджети джылы толмагъан Исмаил Алий эди. Эмир кыйынлыкъгъа тюшген заманда Шейх-Нур-ад-дин къатыш биринчи келгенлени алларында эди. Эмири ючюн сабий кёкюрегин аджал жангургъа ачыб, несин да унутуб чабхан эди. Энди уа ол къазауатчы тюлдю. Джашарыкъ эсе да, багъылыргъа керек эди. Аллайла уа—бюгюн эмирге джюкдюле. Къытыч тутхан, садакъ атхан къол керекди, баш юздюрюучю таджалла керекдиле бюгюн эмирге. Бюгюн бу аджал майданда керексизлени учу-кыйыры джюкьду. Ташла джылай, суула сарнай тургъанлайларына, ауур джаралылаы чунгурлагъа атыб, юслерин топракъ бла джабыб барадыла. Тамбла сермеш кюндю. Майданы ариуларгъа керекди. Джаралы къазауатчы — терекден тюшген бир чапракъ. Эмирни адамы кёбдю. Ары бастыра кирселе, джер-джерден келген ыгычхагъан, суу, болушлукъ тилеген тауушла бир тохтар эселе уа... Тамбла не боллугъун ким биледи. Къазауат а боллукъду, ачы, джаныуар къазауат. Андан сора да ненча джаралы, ненча инджилген адамны кёзлери, болушлукъ излей, жанлары саулай бастырыллыкъдыла? Эмир-ата деб ышана, атысындан тилегенча, джакъ излей кёзюне къарагъан болса уа, эмир биягъы къолун силкерикди... Кимни болса да мурдар къамасы аны титирей тургъан адаргы джашау джибин юзсерикди...

Аджал майдандан къан ийис, джелни къанатына къолуб, эки джанына да чаба эди. Замансызлай ёлген минг-минг джаш аскерчилени ахыр тылпыулары бир огъурсуз джаныуар болуб, эмирни юсюне ёре тургъанча, ол, илгене, къайры къараса да, ёлгенлени кёре эди. Къарагъан кый, кёзлерни кыйсса да, «Эмир, такъсыр, бир болушлукъ эт!» — деб эки азгъын къол анга созула эди, эмир-ата деб, сабий ауаз ол ташны артында Исмаил Алийни, анычаланы ауазы эди.

«Нек болдум мен былай?» — деб, ёмюрюнде этмеучю сагъышы бюгюн эсин кючлеб, джюрегин чимдеб тургъаныны чурумун къуру ол кюндюз сынагъаны бла келишидириб кыймай, башха джары элтирге да излей эди, келир кюнню кыйынлыкъын кёзюне кёргозе, алай а биягъы тауушла, биягъы тилекле, биягъы ёлюкле юсюн басыб, чыртда тынчлыкъ бермедиле. Къолун-бетин сууукъ суу бла джуудурдула. Сууукъ бозадан джутланыб иче тургъанлай, ол таш артында кёрген кёзлери

боза аякъдан къарадыла. Чачайыб, башын артына этиб, аякъны тепсиге салды. Тёгерегиндегиле аны болумун ангылаб, эсин башха затха иерге излей эдиле, алай а, ол джугъун да унутургъа излемей эди. Унуталмай эди.

«Боза орнуна мени къанымы нек ичесе, эмир-ата?» — деб кескин ауазны эшите, эки мазаллы инджилген кёзю кёре эди эмир. Ол тауушдан, ол кёзледен аны киши да къутхаралмай эди...

* * *

Экинчи кюн да Тохтамыш алгъа чабды. Сол билегинден Иса бий бла Ашхы-Хаджини аскерин ийиб, эмирни онг билегинде Хаджи-Сейф-ад-динни аскерин буздурду. Эмирникиле тюенене кёргенлерин да унутмай, къычырыкъ-хахай этиб, шашхынлылача, ызларына юрюлдюле. Аланы алай кёрген Хаджи-Сейф-ад-дин, атындац тюшюб, аскерин да тюшюрюб, алларына къалкъапладан буруу этиб, тобукъланыб, джауларына садакъ джигур джаудурдула. Джёнгерлерини джигитликлерин кёргенле, къачыб баргъанла, ызларына бурулуб, алача, тобукъланыб, джангыдан къазауат этдиле. Аллай къыйышлыкъгъа тюшюб тургъанлагъа Джеханшах багъатырны аскери джетди. Аны ызы бла Темир-Хаджи-Акъбугъа да келди. Ала къызыугъа кириб тургъанлайларына эмирини ёлген джашыны, Омар-шейхни, уланы Рус-там джетди. Беш-алты минг атлы къазауатчы хан аскерге къаршы турду. Бири хорлай, бири артха тура, кёзюу-кёзюу ары бла бери тепчилдей, араларында эки джанындан да ёлгенлени теплей, ёлюкледен кеслерине бетджан этиб бугъуна, бири-бирин хорлаялмай, эки джаны да бек кёб адамларын тас этдиле. Джерде — джаралыла хахай-сыйыт, кёкде къаргъа-къузгъун къозгъалыб, къан, тер ийис хауагъа сыйыналмай, сауланы боюнларын бууа, ёлгенлеге сукъландыра эди...

* * *

Ючюнчю кюн хауа ауур болуб, аскерчиле джукъуларындан аязыялмай, инджилдиле. Тохтамыш аскерин тюзетгенлейинче, анга онг билегини бир бёлегини башчысы Акътау багъатыр келиб:

— Хан, Иса бийни къолума бер. Мен аны, къара

тюлкюню сойгъанча, дуния къараб тургъанлай, сояйым. Алай тюлмюдю, джер джарылыб, аны ичине джутса да, мен сенден кетдим деб, асыры джюреги джарылгъандан ханны кесин бычакъ бла сермерча болду. — Неди бу? Кёзю болгъан кёрмеймиди?! Сатлыкъ, итден туугъан ит сатлыкъ! Мен къазауатчыма. Ким бла чыкыгъан эсем, анга кюллукъ этерге керекме. Аллахны ханны да алдай билген бизни алдаяллыкъ тюлдю. Изин бер, кеси кюлум бла соярыкыма, — деб, кёзлери джана, дженгил-дженгил солуду.

Акътау багъатыр — ётгюр, къазауатда кишини аллына иймеген, атхан садагъы джерге тюшмеген аскер башчы эди. Керти адам, керти киши! Хан аны айырыб багъалата эди, бююн а, бююн ит несин танымагъан кюнлени бирн эди...

— Акътау агъай, — деди хан, суйген тенгине айтханча, — бир сабыр бол. Тилегинги къазауатдан сора къабыл этерме. Бусагъатда энчи гурушханы унут, кёрмеймисе?

— Огъай, ол манга ма бусагъатда керекди. Алай тюлмюд, мен санга кюллукъ этмейме, — деб Акътау хан бла демлешди, джюреги джарыла.

— Ашыкыма, бир кесек тёз. Кёрмеймисе, къаллай кыйышлыкыгъа тюшгенибизни? Сени энчи гурушхангдан эсе бизни джарсыуубуз уллуду. Эл тёзгениге сен да тёзерге кюреш. Артда талашырсыз, — деб, хан джукъ ангыламагъанын билдирди.

— Не ол, не мен, хан! Ол болса, болурунга сокърапыр кюнюнг болмазгъа да болур. Бёрюню кюй сюрюню ичине ийгенсе, кёрмеймисе?

— Акътау! Сокъур адамны джар башында бугъун деб кысма! Алайсыз да кёре тураса. Бу кыйын кюн бойнумдан нек бууаса? — деб чамланды хан.

— Эх, ол шайтанды, сен а сокъурса, хан, сокъурса! Кёрмеймисе, ол къарнашын ёлтюрлюк тюлдю. Эмир сенден кючлюдю. Аны джанына ётуб, бери айланыб, сени бла къазауат этмесе, кёюрсе. Ол билмеген аскерингде неиг барды? Ахыр кере айтама: Иса бийни манга бер. Бёрюню сойгъанча, кюлум бла сояйым. Артда сокъураимазса, хан! Олду бизни абындырыб тургъан. Ол болмаса, бююн эмир сени джесиринг боллукъ эди.

— Сиз бир-бирингизни сойсагъыз, Къундуздача болурбуз, — деди хан такъыр ауаз бла, Акътауну тюзлююн энтда ангылаялмай.

— Къундузчада да аны къарнашы Эдигей амалтын туйюлген эдинг, энди уа экиси да, бири ичинден, бири — тышындан! Кёрюрсе! — деб, андан арысын айталмай, асыры къыйналгъандан не этерге билмей, къолунда къамчисин шаркъ деб эки сындырыб, бир джанына шууулдатды Акътау. Дагъыда тёзалмай:

— Эдигей эмирини онг билегин тутады, сени сол билегини анга барады. Кимди сол билегини? Аллай бирни печик эсгералмайса? Туугъан къарнаш туугъан къарнашха барады, къарнаш къарнашны сенден эсе бек суйгенин билмеймисе? Эдигейди экигизни да алдаб, бир-биригизге этиб тургъан. Ол Асхакъны санга юстюрюб, къарнашы да сени Асхакъгъа демлешдириб... Кёзюлгюпек ачмайса? Биреу ючюн къарнаш къарнашны соярыкъмыды? Экигизни бир-биригизге сойдуруб, туюбюзюню джыяргъа излейдиле ала. Сагъын эт, хан.

— Къой, Акътау, къой, андан анга не барды? Къой, — деди хан, тилеб айтханча.

— Не барды! Эки къуш талашса, садакъчыгъа туюк туюшер. Кёрюрсе, не болгъанын, — деб, сый бермей, ачыуланыб кетди Акътау. Аны ызындан Бек Джарыкъ улан бла Таштемир улан да кетдиле...

Хан, ёрге къоба, аланы ызларындан чыгъаргъа да тебреди, дагъыда, не этерге билмей, ачыуланыб, ызына чёкдю.

Акътау, Бек Джарыкъ улан, Таштемир улан, кече бла аскерлерини хан аскерледен айырыб, къазауат майдандан тышына чыгыб, Чигим Къаладан озуб, Терк сууну онг джагъасы бла энишге айландыла...

Юч айтылгъан аскер башчысын, ол къадар аскерин тас этгенин хан эртденбла, аскерин тизе, эсгерди. Къазауатчылары мыдахла болуб, ахыр кюнлери ол кюн болгъанча, мууал болгъанларын кёрюб, хан кеси да абзырады. Кёлю толу къуру Иса бий эди. Аны аскери Тохтамышны аскерини сол билегин тута эди, Эдигейники уа, Иса бийни гитдже къарнашны аскери, Темирни аскерини онг билегинден келе эди. Къарнаш — къарнашха...

Хан, эсин джыйыб, атлы аскерин, джаяу аскерин да тизди, арасында, билеклерине да кюч къошуб, эм залмлерин бетден-бетге эмирини аскерине юстюрдю, тюнене-ча онглу болургъа умут эте, кече арасында Иса бий эгечинден туугъаншы, Мусса бийни, эмирге ханны тахсасын ачыкъла деб ийди.

— Сол билекде мени аллымда Агълы-бай барлыкды. Мен аны ызындайма. Сол билекге чабсыла. Эдигей кеси келсин эмирни онг билегинде. Мен хамап ызыма тепчилдеб турлукъма. Къоркъмай келсинле, керек болса, мен Агълы-байны сыртындан урурма. Бар, чегет бла бар. Кесинг ызынга къайтма. Анда къал-Къазауатха къошулма. Унутма: Акътау, Бек Джарыкъ улан, Таштемир улан аскерлери бла хандан айырылыб кетгендиле. Терк сууну онг джагъасы бла энинге кетгендиле, эмирге къатыллыкъ тюлдюле. Хайда, ашхы джолгъа, — деб Мусса бийни эмирге ашырды.

Мусса бий келгеншиде, Эдигей аны эмирге кеси алыб барды.

Эмир, экисини да кёзюу-кёзюу къарай, сууукъ ауаз бла:

— Не алыб келдинг, айт, — деди.

Мусса бий, Эдигейден кёл излеб, ышангылы къарады. Ана къарнашы къарамы бла кёл этди.

— Бюгече, аскерлерин алыб, Акътау багъатыр, Бек Джарыкъ улан, Таштемир улан хандан ёнкелеб кетгендиле...

Эмир, сыйдам къаяны ууакъ буз ургъанча, джылтырауукъ тепсичикде бармакъларын ойната, джашны кёзюне сынаб къарады, алай а джумушамады.

«Биреуню сатхан биреуню да аярыкъ тюлдю. Хорласам, бойнунгу кесим юздюрюрме...»

Ханны сол билегин Агълы-бай элтирикди...

— Алий-Бек! — деб эсгертди эмир. Агълы-бай анга къуллукъ этген заманында азийле анга Алий-Бек дегенлери эсини тюшюб.

— Иса бий агъай аны ызы бла келликти. Хамап артына туракълаб турлукъду. Керек болса, Агълы-байны сыртындан урлукъду, — деб эмирге къарады, андан сора не айтыргъа билмей, джунчуй.

Баньин аз-буз силкиб, болду дегенин ангылатды эмир. Джаш олсагъатлай бир джанына турду...

Келечи алайдан тайгъынчынынга огъуна, эмир ханны сол билегини къарашчылыкъгъа Осман багъатырны аскерин да къошду. Осман багъатыр юч-тёрт бёлеги бла Агълы-байны бёлегини мыллыгын атды.

Джаралы болуб онсуз болгъан хан аскерле ол къадар кючню кёргецлеринде, джанлары чыгъыб, ызларына къачдыла. Къачханланы сыртларын садакъла джетиб къабсала, ала, артларына бюгюле, джыгъыла эди-

ле. Ол кыатышханны кёрюб, кычырык эте, Агълы-бай, атына кишен салдырыб, ёлсем да, бетим бла кыазауатчыча ёлейим деб, алайдан тебмей, кыазауат этди.

Ай медет, аякълары байланган кыаратору аты аллында чыммак-акъ тору ат шын турду. Аны юсюнде эмирни аскер башчысы Осман багъатыр олтура эди. Эки багъатыр да кёб кюreshдиле, кылычларыны ауузлары от чагъа. Осман багъатыр ызына айлана кетиб, кескин бурулуб, кишенленген айгъырыны юсюнде Агълы-байны джелкеси сюремни сермеди. Кыаратору ат кишенленген ал аякъларын ёрге кёлтюрюб, шын турама деб, юсюнде багъатырны артына джыкьды. Джердегилени бири, кыайсыларындан эсе да, аты кишенин кыама бла кесиб, секириб юсюне минди...

Биринчи кюн эмирни кыуршалагъан заманда баргъан урушха ушай эди бюгюн уруш да, алай а бюгюн эс ташлагъанла ханшыкыла эдиле. Биринчи кюн эмирни джашауу ючюн салыша эдиле аны адамлары, бюгюн а хан аскер Агълы-байны ёлюгю ючюн кыан кыазауат этиб кюreshеди...

Ахырында аны ёлюгюн кыара кюбеле кийиб, боюларында акъ чачакълары болгъан акъ атлагъа минген сегиз джюз джаш атлыны тюбюнден, бёрюню ауузундан алгъанча, тартыб алдыла. Ала Осман багъатырны аскерчилери эдиле. Башха тюрю кийингенлени уа кьой да кьой!..

Шашхынлы атла, юслеринде адамларын тас этиб, ол кыан тюзде кишниб, «джаныуарла, бир эс джыйсагъыз а, нек ашайсыз бир-биригизни?» — дегенча, джалларын джел тарай, айлана эдиле, джаралыладан, ёлюкледен юрке, кыан илишилде, уюргъа унамай, джангур ырхылача, кеслерине джол ача, уллу суугъа кыошулуб, аны кыызартыб энишге бара эдиле, кёрген кёз унутмасын деб. Алай а хан бла эмир, бирер кыазауатчылары кыалгъынчы кюreshирге деб, демлешиб, аскерле кыырылыб, шындык болгъанларын кёрмей эдиле...

Ингиралагъа Темирни аскер башчыларыны бири, Осман, ханы сол билегин теплеб, ызларына ыхтырды. Сылыт болгъан, джараларындан кыан келгени тохтамай, юслеринде кийимлери кыан джугъу болуб, ким болгъанларын унутхан кыазауатчыла, сауутларын атыб, джан кыайгъылы болуб ызларына кыачдыла. Олсагъатлай Тохтамышны байрагъы ауду. Эмирни аскери, кёл

алыб, юрюлюб, алгъа чабханлай, алларына чегетден чыкыгъан таулула, ёлгенле къобханча, юрюлдюле.

— Ол неди? Ала къайдан чыкыдыла? Тахсачыла аланы юсюнден манга нек айтмагъандыла?! — деб эмирни бети къаралды. Къойнундан сары джаулукъну джукъуб алыб, аджал къанатыча, хауада силкди.

Отуз минг атлы аскер онг билекден, элли минг да орта аскерден мыллыкларын таулулагъа атдыла. Отуз мингни аллындагъы Пир-Ахмат эди, анга къаршчы таулу тулпар Бёрюкъан эди. Аны аскерчилери бурул атлада кёк кубелиле. Эмирни элли мингине башчылыкъ Вефадар багъатыр эте эди. Аны аллына Батырбий кеси чыкды.

— Алла акбар! — деб кычыра, эмир аскерини аллында мыллыгын алгъа атды. Пир-Мухамед, уланындан туугъан бла Шейх-Нур-ад-дин энди эмирни къатындан узаймадыла.

— Таулулагъа къатылмагъыз! Аланы онг джанында къоя, ханны ызындан сюрюгюз, джаны саулай алыб келигиз, мен таулуланы ыхтырайым! — деб буйрукъ берди Темир, бютеу аскерин таулула таба буруб. Ханны аскерин, бёлек-бёлек болуб, аллы айланган джары къачыб, неда джесирге тюшсем, джаным сау къалыр деб, сауутларын атыб, шашхынлы хайыуанлача, бир-бирлерине кысылыб, джерге джата, кечмеклик тилей эдиле. Эмирни къутуруб баргъан атлы аскерин аланы теблеб, кырыб, джырыб, аяусуз эте, кесине джол ачыб, ханны ызындан мыллыгын атды...

Сууда атла, адамла, ёлюкле, саула—аны тюбюнде ташындан кёб болур эдиле, суу джагъаларындан чыгыб, эки джанына тёгюле, юсю къан ырым болуб, ол къадар бошуна кырылгъан адамы джылауун этгенча, къуру да кёксюл ёхтем суу бюгюн кызыл бокъла-ныб бара эди...

Ханны байрагъы аугъанында, патчах улула, нойонла, нукерле аскер бёлеклери бла, башларын алыб, кими Тана суу таба, кими Азакъ таба, Днепрге, кими да Кърым таба къачдыла...

Хан Итилни аякъ сюрени бла энишге кете барыб, Болгъарлагъа бурулду. Алай а анга джасакъ телеучю Болгъаргъа ышанмай, эски шоху Витовтха барыб, Литвада мычир умут этди.

Батырбий бла къарнашлары Бёрюкъан, Бёрюберди, Болат кёб да джарсымай, ханны ызындан бармадыла.

Ала кеслеринне, таулапы теренине к̑айтыб, к̑алаларына джарашдыла. Ала бла бирге алтынордачы аскер башчы Утурк̑у отуз минг аскери бла Болатда буг̑унду.

Темир, к̑елюп кенгдирир ючюп, ханны ызындан бир да аямай сюрдю, алай а ол, учхап джулдузча, кесни табдырмады.

Дертли эмир ханны Итилде Тура-тур деген к̑айык к̑ечюуге дери бир да аямай сюрдю, андан Укекаг̑а¹, джетиб, Болг̑арланы тонаб, от салыб, тюб этди, К̑ыбыла Эресейге ертеп болуб тюшюб, тамам да аяусуз этди, К̑ырымны тонаб, келир джылг̑а Шимал Кавказг̑а джол ачды кесине..

Бош умут этеди Батырбий, к̑алаларыбыз деменгилли, джерибиз к̑ыйын, Темир, ханны ууатыб, т̑ерт дуняны тонаг̑анды, энди ол ызына к̑айтыб келлик тюлдю деб. Ог̑ай, ол джесирге тюшерге аз к̑алг̑ан кюшюнде аны т̑егерегини к̑уршаллаг̑анланы ал тизгинлеринде таулула болг̑анларын ол, джаны ичинде болуб, унутурук̑ тюлдю. Утурк̑у уа, ол да таулада буг̑униганды. Андан сора, Тохтамыш к̑ачханлай, бир джанындан таулула чык̑масала, ол ханны джесирлерик эди.

Бюгюп а, ханны туталмаса да, байрамына бек ашыг̑ады. Терк сууну эски ызында, К̑урайда, тохтаб, таурухха салыб айтырча байрам этди к̑ууанчлы эмир. К̑азауатчыларына разылыг̑ын билдире, элталг̑аныг̑ызча бир мюлк, туталг̑аныг̑ызча бир джесир тутуб элтигиз юйюгюзге, деб буюрду.

Алайда талай кюню солуб, ашаб-ичиб, дуняг̑а джангыдан тууг̑анча, уллу к̑ууанч этди, алай а, не бек к̑ууанса да, таулулаг̑а дертин артха салырг̑а излемеди. К̑ууаныб к̑елю к̑елтюрюлгенлейинне, аджал к̑уршоуг̑а тюшгени, ханны тутайым деб, аны ызындан мыллыг̑ын атхаплайына, аллын таулула тыйыб, муратын кескенлери к̑езюне к̑ерюне, эмир тишлери дертлн к̑ыса, бетин к̑егерте эди. «Мени ичимде джаным болуб, сизни джер юсюнден тюб этмей к̑оймазма, шайтап юзюк.. Джуртуг̑узну кюл-к̑емюр этиб, джеригизде юзюгюгюзюню юзерме, ишпа аллах», — деб ант этгичи тынчлык̑ табмады эмир...

К̑азауат кюпдеде к̑ан т̑егюлгенча, энди чаг̑ыр,

¹ Укека — бусаг̑атда Саратов, Сары тау.

сыра, боза тѣгюле эди. Сау кьалгъанла, ѳлгенлени атын сагъынмай, кеслерини саулукълары ючюн уллу кьууанч этдириб, тамам сылыт болуб, гамайыб артларына аугъунчуларына кьууанч этдиле. Асхакъ Темир джанын кьутхаргъан Шейх-Нур-ад-динни кьалгъанладан айырыб сыйлай, тюбюнде алтын кереги бла акъ аджиринден тюшюб, джюгенинден кеси тутуб, аны миндирди. Юсюнде патчах абасын тешиб кийдирди, кьолуна да алтын горда бычагъын бериб, бюсюреуюн ала бла унутмазлыгъын ангылатды.

— Джесирледеи кьыркъ сейир кьыз, уланладан кьыркъ улан, хазна юлюшледеи кьыркъ артыкъ юлюш беригиз! — деб буюрду. Мухурчусу Шарафиддин Алини чакъырыб, бармагъында накъут джюзюгюн аны бармагына сала:

— Акъ кьагъытда алтын хариф бла джаз батырны атын, тѣлюле сейирсиниб эниклерча, кьаялада кѣк джашнагъанны кьалам этиб джаз сен аны атын, Чындан, Перден, Индийден келген накъут-налмаз гонпанлада аны атын джаздыр...

Тоналгъан хазнаны элтген тюнгюч уланына, Мираншахха, аны ашыра баргъан аскер башчылагъа Ядгарбарлас бла Хаджи-Сейф-ад-диннге энчи аманат этди:

— Шейх-Нур-ад-динни энчи юлюшюн сыйлаб беригиз, — деб.

* * *

Темир Тохтамышны сюрюб кетгени таулуланы кѣл-лерин кѣлтюрсе да, сагъышландыргъан да эте эди. Къанлысындан бошады. Этерин этди, энди бери кьайтыб келлик болмаз деб тагъалана башлагъанлайларына, келсе уа деген оюм, кѣк джашнагъанча, барын да унутдура эди.

Батталбий, ауруб къарыусуз болуб, кюз согъумдан башлаб къар тюшгюнчю тѣшекде турду. Батырбий, атакъсын аяб, кеси билгенча оноуун эте, Тау артына, эбзеледе джууукъларына — Дадашкелианлагъа, Тенгиз бла Анзоргъа — адам ийди: алтмыш атлы. Ала ауушдап аугъанлайларына, таулада къар джаууб, джол бегиб къалды. Хапар джокъ. Не этерге билмей, кьайгъылы болуб тургъанлайына, Балта кириб келди. Бий, сескекли болуб, ѳрге кьоба, кьартны бетини кьайгъылы кьарады. Къарт аны эслеб:

— Къайгырма, бий, былай бир сёлешейим деб келгенме. Адамларынг, бир ишексиз, ауушдан ауалмай, анда джазгъа дери турлукъдула. Хо десенг, мен, къуру кесим, ары ётуб, хапар билиб, эрлай ызыма къайтайым.

— Эшта-эшта, кесинг джангыз къалай барлыкъса?

— Мен къыш чилледе да ётеме ауушдан. Анда не барды? Ол бёрю бизни унутуб къоярыкъ тюлдю. Тозурагъан аскерин джыйыштырыб, орнуна салса, чабарыкъды. Не тауда, не тюзде бизден сора джесирлемеген джери джокъду. Тохтамышны къанын бизден излерикиди. Утуркъу да аны юсюне, — деб, Балта къайгыргъанын билдирди.

— Тейри, бек къыйын затха хо этдирирге излейсе. Атам тёшекде, сен да кетсенг, сауутха-сабагъа кёз-къулакъ болур адам джокъду.

— Къочхар, Долай, Тёппе, Гитче... Эл алайдады. Нек болмайдыла? Барысы да темир усталадыла. Бири къалмай айтханынча, сауут этедиле. Бар да бир къарачы. Къаллай бычакъла, муджурала, садакъ учла, къамала, къалкъанла, кубеле этелле.

— Сени къолунг джетмесе, тынчлыкъ табалмайма, бир джаны бла, барсакелмезге ийгенча, ол къыйын джолгъа бар деб иерге да болалмайма.

— Тейри, кетгенледен хапар билмесек а, андан да бек джарсырыкъбыз. Ий, — деб къадалды Балта.

— Бар, деялмайма. Огъай деб да джарсыталмайма. Сюйгенингча эт. Алай а, барама десенг, ауушха дери кесим ашырыкъма, — деди бий.

— Анга уа не? Айхай да, — деб сабийча къууанды Балта. Эрлай азыкъ этдирейим.

— Азыкъ этерле. Айтыр сёзюнгю унутма. Тенгизге да Анзоргъа да, джукъ сезгенлери болса, мычымай билдирсинле: алада да болур сенича бир уучу. — Игит-да дейсе! Кеслери да не дерик эселе да бир сорурса. Джашланы да кёрюрге. Танг аласы бла чыгъарбыз, къайгы этме да, сен бар да тынчай, ненги да хазыр этерме, — деб бий, Балтаны къууандырды.

Танг аласы бла чыгыб Балтаны Эбзе ауушха дери ашырдыла.

— Хы, хайда, энди къайтыгъыз.

— Тохта, былайда бир ауузланган да эт, итлеринге да бир джукъ ашатайыкъ. Алай къыстарса, — деб, эрлай алайда джашлагъа от этдириб, тишликлени джылы-

тыб ашатды, ызындан кёк чагъыр да ичириб, эки итин да игашхы тойдуруо, Тейри джол берсин, — деб бий Балтаны кычакълады...

Кюн иги кыызаргъа, Балта Эбзе ауушну башына чыгъыб, төрт джанына къарай, джамчысын джайыб, алай олтурду. Итлери да, тиллери чыгъарыб, экин эки джанына чөгеледиле.

— Къалайсыз? Энди уа кыуйругъубузда учуб барсакъ да, хатабыз джокъду, — деб, тенглерине селешгенча селешди. Бир кесек солуун алыб, джамчысына таяныб, эшиге тайгъалаб тебреди, узун муджурасы бла да кыайкыны сууда къалакъ бла тебергенча тебриб.

Учуб бара да, къар тебеге тиреле, ёрге къоба да, башха джол излей, кеч бола, тюбуне тюшдю. Къая тюбюнде эбзе къошлада кече къалыб, эртденбласында, итлери да алай къоюб, атха миниб, биргесине да адам алыб Тенгизлеге кетди...

— Къара сен мынга, къара сен мынга! — деб, бийни келечилери Балтаны кёрюб, кеслери ызларына кыайытханча, кыууана, ашыгъыб хапар сордула.

— Сиз а къалайсыз? — деб, Балта да чыдаамай сорду.

— Юй башына экишер атлы этиб, атыбыз-башыбыз да, ана кърнашларыбыз да бек тынчбыз. Сизге кыайгъы этебиз ансы. Джазгъа дери юслери басыб турмакълыкъ да кыйынды, — дегени бла бирге эшикден Тенгиз кирди.

— Кимге кыйынды?.. — Сангамы? Алай эсе, там-бла темир тюерге барлыкъса, — деб кюлдю, къонакыны кычакълай.

— Батырбийни джюреги чыдамазлыгъын билген эдим, — деди Тенгиз. Неге кыайгъырады? Ма бусагъатда гюрбеджилени хазыр этдириб келеме. Джюз уста да, былагъа кыошулуб, бычакъла этсинле. Кыш азий эмир сизни къалаларыгъызгъа бурнун урлукъ тюлдю. Джазгъа дери джараларын джалаб, аскерин толтуруб, алай келликди. Келмей а къаллыкъ тюлдю. Бир кюнню башын алдамай, хайырлансын. Биз да кыолубуздан келгенни аямазбыз. Беш минг атлы аскер, джазгъа дери эталгъан сауутубузну да иербиз. Алайда дюгерлеге, Къабартыгъа да билдирирге керекди. Нохчуланы уа артларын этгенди. Кыумукъгъа да... — деб, мангылайындан тутуб, сагъыш эте. — кыйын кюнде барыбыз да

бир бѣлек болсакъ, Темирни кѡлан аскери бизге не?
— Ёртеп киргенча, келликди, тейри. Дюн-дуняны кѡралтыб, аны бир аскери бар эди. Ханны буууб кѡйду да.

— Хан андан онгсуз тюл эди. Ханны сатхан Эдиге бла кѡрнашы болдула, — деди эндиге дери сѣзге кѡшулмай тургѡан Керти. Эдиге эмирни онг билегинде эди, анга келген ханны сол билегинде уа — Иса бий, Эдигени уллу кѡрнашы. Ханны тюбюн эмирге билдириб тургѡанды. Кѡзауат бара тургѡанлайына Акътау, ханны айтылгѡан аскер башчысы, сезиб, ёлтюреме, аны менн кѡлума бер деб тохтагѡанды. Утуркѡу кѡатында болгѡанды, шо, кеси былайда болуб бир айтыр эди. Хан унамагѡанды. Сора Акътау, дагъыда эки аскер башчы, ючюсю да, аскерлерни да алыб, Терк сууну сол джагъасы бла энишге кетиб кѡалгѡандыла.

— Ба-ба-ба. Хыйлалыкъ болмаса, хан хорларыкъ болгѡанды?

— Эки кюнню, ал кюнлеринде, хан эмирни таш тамакъгѡа джыйгѡан эди.

— Бирн оу да, бири шау! Хан да джерлерибизни сыйырыб, тау этеклеге кѡысыб, ых этдирмей эди, джылгѡа джыйырма джасакъ джыя эди. Алай а анга бир кѡайырылыб да кѡлюбюзню кѡандыра эдик. Бу уа, джетген джерин тонаб, элтелмегенине от тыгъыб кетеди, дейдиле, — деб ахсынды Балта. — Сизни теригизни да непча кере сойгѡанды.

— Гюрджюню сояды, бизге джеталмагѡанды. Тохтамышны кѡрутду эсе, Гюрджюню да кѡрутурукъду, Давидни юй бийчеси кѡпчакъ кѡыз болгѡанды, Артыкъ патчахны кѡызы Туранбийче, Тamar патчахны кѡарт анасы, аны бла бирге Гюрджюде джарым миллион кѡпчакъ орпалгѡанды, Гюрджюню, Эрменини, Азербайджанны да арабладан, сельджукъладан азатлай. Давид аланы Гюрджюде тукъумла бла, кеслериндеча орнатханды. Хар тукъумну кесини аскери, бачамасы болгѡанды, — деб Тенгиз азий зорчуну кѣзюне кѣргюздю...

Сегизинчи кюнине Балта ызына кѡайтыб келди. Батырбий кѡайда эсе да тышында эди. Балта, аны излей барыб, гюрбеджилеге кирди. Узакъдан огъуна чѣгюч-тѣш тауушну эшнѣиб, кѣлю кѣкге джете, ашыгъыб кирди. Дуня былайдады дер эдинг. Бий кеси да, аны

къой эсенг, сабийлери да. Хар адам къолундан келгенни эте эди.

Келе тургъан Балтаны кёрюб, Батырбий, сабийчикча, аллына чабды. Кёкюрегине къаты кысыб къучакълай, ашыгыб, хапар сорду:

— Сау-эсенмидиле?

— Не сораса? Ана къарнашларыбызда ара багъананы титирете, керпеслениб турадыла: хар юйге экишер атлыны бергенди, къонакъ этиб. Сен къайгырыр зат джокъду, — деб накъырдадан хапаргъа кёчдю.

Келдим, учуб баргъанча, джамчымы юсюнде, къыйнамай бир таб тюшюб кетдим, тейри. Итле да ёшюнлери бла учуб. Алайда эбзе къошлада кече къалдым, ат бериб, биргеме Тенгизге дерн бардыла.

Тенгизни айтханын, ауузундан чыкыгъаныча айтайым: Бизни юч джыйырмабызгъа Тенгиз джюз устаны къошуб джазгъа дерн сауут-саба этдирликди. Джол ачылгъанлайына, беш минг атлы аскер, ол этилген сауутларын, дагъыда къолундан келген бир затны аярыкъ тюлдю, перикди. Дюгерге, Къабартыгъа, Къумукъгъа да билдирирге керекди, деб айтды.

— Ай апсрим, джетген джеринги джарытмай къайытмайса, — деб, тамам кёлю бла къууанды бий, Балтагъа бюсюреу эте.

От сюзебиз, ма, — деб залыкылдыдан, кюкюртден, ич джаудан этген отларын къобралагъа джыйыб тургъанларын кёргюздю.

Арлакъда — алкъын биленмеген бычакъла, муджурала, садакъ учла. Гюрбеджини сол джанында терн ийлеген, кийиз этген — дюн-дуння былайда.

— Балта келгенди! Балта келгенди! — деб, Къарча чабыб джетди.

— Къара сен анга! Къаймакъ къозла келтиргенме мен санга, бусагъат, артмакъларымы ачханлай берликме, болсунму? — деб, джапчыкъны башын сылады, Батырбий бла сёлешгенни да бёлмей.

Сууну джагъасы бла кёзюнг джетмез узунлугъуна къашпакъла тюбюнде аскер керек этилгенин кёрдю Балта.

«Энди уа бизге бурнун уруб бир кёрсюнчю гампик бёрю», — деди къарт уста, ол къадар затны кёрюб къууана. Балта темир уста эди. Аскер башчы болса, Темирге алай уллу кёллю сёлеширик тюл эди. Былайда элли къадалыб ишлегенин кёрюб, джангыла турады...

Къышны къыш узуну ма былай кетди: джерде темир
езек, бир юйде да джюп устукку къалды болмаз
дер эдинг. Аны къой эсенг, эски тонланы тюклерни джул-
къуб, кюбе тюблук кийизлеге къоша эдиле. Не да —
джан ючюп эди. Алай а алкъынчы Асхакъ джукъ да
билдирмей эди. Барыб аны ичин билиб келирге базгъан
адам да табытмай эди...

* * *

1396 джыл. Азакъ бла Тананы арасы учу-къыйыры
болмагъан тюзле энди кёсеу башча къараладыла.
Алапы Батырбий от салыб кюйдюргенди. Маныч-
дан ётгенлей, къап-къара кюйюб тургъан тюзю джу-
буран тешикле элек этиб, лобан тебеле къабырлача
кёрюндюле. Анда-мында кёсеу болуб тургъан къаурала-
ны ичинде, аладан эсе кёб болуб семиз джубуранла арт
аякъларында ёре сюелиб, неди бу таууш, бу келген де-
генча симсиреб-симсиреб тура эдиле. Джууукълаша кел-
генин эсегенлейлеринне, эрлай сызгырыб, барысы да
бирден башларын энинге этиб, тешиклеринне мыллык-
ларын ата эдиле.

— Ай бёрюле, ай итле! — деди асыры ачыуланган-
дан атындан секириб тюше, Асхакъ, — бу затха бир
къарагъыз, бу неди? Учү джокъ, къыйыры джокъ, сау
дунягъа от тыгъыб, джубуранлагъа хыликкелик этиб
къойгъанына къарачы, кёпекден туугъан кёпекни, —
деб бёркюн тешигенлей, кюнню иссинги анга башып от-
ха тутханча кёрюндю. Эрлай бёркюн кийиб, бойун со-
зуб узакъгъа къарады. Къап-къара къарангы кечеча
кёрюндю учсуз-къыйырсыз кюйген тюз. Асыры ачыулан-
гандан кёзлеринне джыламукъла урдула, не этерге бил-
мей, тюб эрини къабыб ачыта, къанлы ант этди, аллы-
на тюбегенин былай кюйдюрюб, ичинде джаны болгъан-
ны, джаны болмагъаны да аямазгъа деб, тишлерин
къыса, атына миниб, тауланы джана тургъанларын кё-
зюне кёргозе, ёхтем табалады.

— Ай апасыны, шо, ма ол сылыкъ джаныуар да
менден эсе бекди башына, кёремсе, дуня кюйюб тур-
гъанлайына, ол семирб турады. Энди уа зауукъ ала-
дады. Ёлгенин бирден кемирликдиге, атын адамын да.
Дуня джана тургъан заманда тешигине кириб, башын

сакълагъанды. От да эрлай джетиб, кызыл тили бла джалаб, къара джабыуун джайыб кетгенлейине, не болду деб, башын къаратхан болур эди...

«Тохта, къарт бѣрю, мен сени теринги джейранны терисни сойгъанлай соярма, мен сени мыйынги учхун этиб, тауларынга себерме, юкюнгю-юйдегинги сыйсыз этиб, тенгизден-теркден ѳтдюрюб, къара къул этдирирме, кызыларынги зылды аскерчилени тюблерине атдырма, намаз юйлеринги тонгуз орун этдирирме, къалаларынгда ташны ташда къойдурмазма. Тохта! Юзю-кюнгю джер джюзюнден тюб этиб, атынгы унутдурурма, — деб, секириб, джаш заманындача, атха кеси миниб, Мираншахха пеле эсе да айтыб, сол джанына джоргъалаб кетди. Аскери да ызындан мычымай джортуду...

Мираншах бу кюйген тюзледе азыкъ маллары, минген атлары ачдан кѣлтюрѳм болуб, кырыллыкъларына ачуулана, онг джанына бурулуб, былтыр атасын ѳлѳмден къутхаргъан Шейх-Нур-ад-дин Сабукъагъа:

— Нур-ад-дин багъатыр, бу затха сен не дейсе? — деди, бетинде къара терин сюрте.

Аскер башчы, аллына тебджиладѳб:

— Бек кыйналлыкълары. Малларыбыз кырылыб, атларыбыз кѣлтюрѳм болуб, алларына атлаяллыкълар тюдѳле.

— Ненча кюнюбюз зыраф болур былайда?

— Да бек иги кесек мычырыкълары, алысын чыкъларыны, кюйген джерде уа алай дженгил чыгълары къларымайды.

— Аллай бирге артыбыз боллукълары.

Мен аны башын кеси кълум бла ма былай кюйдюрмей кълсам, атам бетине тюкюрсюн, — деб, былтыр Тохтамыш бла кълзауатха киргинчи атдан джыгълары сындыргъан билегинден тутду. Ол бусагъларда сынганча бети-къуту тюрленди.

Мухамед-Азад бла Алишах Мираншахны мыдахлыгълары чачар муратда, бир аууздан:

— Меркит аскерини алгълары джибер, Нюр Эмир-улу, — дедиле, — аланы атлары тѳзюмлюдѳле, кеслери да, кълалгъларлача, гѳбел тюдѳле. Тауда-ташда кыйик эчкилеча джюрѳдѳле.

— Меркит аскер? — деб, кълашын-башын тешмегенлей, кълайтарыб сорду Мираншах.

— Хо, — дедиле энтда бир аууздан къларнашлар.

— Зирбек Чаку багъатырны чакъырыгъыз, — деб буйрукъ берди Мираншах, атасыча кескин ауаз бла.

Зирбек Чаку бла бирге, дауур-суююр эте, тахсачыла да келдиле. Аскер башчыны кыюуб, Мираншах тахсачылагъа бурулду.

Бир кыулагъы чорт кесилген меркит тахсачы джент учу бла мангылайында терин сюрте:

— Джюйюсхан Нюр Эмир улан, бу къара джаханимден чыкъсакъ, не да барды. Кём-кём суула, чегетле, ичлери кийикледен толу. Сууларында чабакъла, джауда бауурсакълача, кыжгъыл-мыжгъыл бола турадыла. Таулагъа баргъан джолла кыйындыла: айланч-буйланч, чегетни, сыртланы юсю бла. Джол этиб бармаса, бир-бири ызыбыздан бирем-бирем тизилиб ётерге керекбиз. Алай барабыз десек, ала бизни, бирем-бирем мараб, артыбызны этерикдиле. Элле суу боюнлада узунуна созулуб, бири биринден айланча бла айырыладыла. Сууланы джагъаларында джашайдыла. Маллары бек кёбдю. Гёбел малла.

— Кёбдюле. Кеслери да тонгуз сюрюуле суу боюнланы толтуруб, дунияны джаханим ийне этдириб турадыла.

— Хо. Клисаларыны башлары джылтырай, намаз юйлери къалалача, арнула. Бек бай джерледиле, арну миллет, субай, сабыр адамла. Кыонакыгъа да чакъыра эдиле.

— Бештаудан ёргедиле да? Кюнеслебиз дедик да, тегерегибизге айландыла.

— Хо, Бештау сол джанында къалады, Бештау тегерегинде да, кёбюсю Минги Тауну тегерегинде джашайды.

— Алай эсе, алай эсе, — деб Мираншах къамчисини сабы бла мангылайын къашый, сагышха сингди, бир кесекден илгениб уянганча, молланы чакъыртыб, тюш намазгъа азан кычыртды. Азанчы пилли юсюнде ёрге туруб, аузуна мазаллы мюйюз быргъыны тутуб, азан кычырыб башлады:

— Аллаху-акбар! Аллаху-акбар! Лаилаха-иллалах!..

Къара кюйген тюзю эки джарыб келген суу джагъалары адамладан толду. Суугъа бони болгъанларына кыууана, эрлай тешиниб, кими джууунуб, кими абдез алыб, суусабларын да къандырыб, хар ким джетген джеринде намазгъа уюду. Эрлай эки рекет намаз этгенлейлерине, къодучу эслерин джыйдырды. Энди пилли

юсюне хаджи Али ибн Хасан минди. Ол да азанчыча, ёрге сюелиб, мюйюз быргъыгъа:

— Муслиманла! — деб кычырды базыкъ ауазы бла:

Бу ассы джерини ит иелери кыуру да от бла ойнай-быз деб, ёз башларын юйютюб тургъандыла. Былайы бла Искандер падишахны ёхтем аскери да ётгенди, хунла да ётгендиле, кыынчакъла да ётгендиле, былайда Джебе бла Субудай да ойнатхандыла атларын, алай а аллах былайгъа кыуру кесини сыйлы уланыны сарыкызыл байрагъын теджегенди. Бизни аллыбызны тыяр бир тукъум бир зат да джокъду. Аллыбызда Джинни-Падишахны ёзенлери Джиннистанга элтген джолладыла. Анда кёкле тюбю дунняда, хар биринги бир сейир хур кыыз сакълайды. Кыатапа джагъалы салкын земзем кыобанланы бойнунда, кёгет терекленн тюбюнде зауукъланлыкъбыз барыбыз да, лаилаха-илла-аллах, мухаммаду-расулуллах дегенле. Бирден атланайыкъ! Ассы гяурладан хакъ джерибизни сыйырайыкъ. Аллах джол берсин! Амин! — деди.

— Амин! — деб титиреди куйген тюз...

* * *

Отджагъада Батталбийни тегерегинде Батырбий, Бёрюкъан, Бёрюберди, Башил, Болат олтуруб, аталары не айтады деб тынгылаб тургъанлайларына, аскер башчылары кyarнашла Алаи бла Аскер кириб келдиле, ызларындан да талай адам кирди. Мычымай, Утуркъу да келди. Ол мыдах эди. Эмирини кылыгъын, эшта, таулуладан эсе бу иги биле болур эди...

Къарт бий келгенлени тегерегинде олтуртуб, биринчи кёргенча, сынаб кyарады. Сёленген кыйын эди. Тамагъына тыгъылыб тургъан зат ауузун ачаргъа мадар бермей эди. Хар бирине кyаланга бар демеклик — чачылыб, бирем-бирем кесигизини чёблетиб кyоюгъуз дегенлик эди, барыбыз да бирден чыгъайыкъ демеклик да — ыстауатынгы ат дегениге бара эди... Кyалала уа — бирери бирер тауда, бири биринден узакъ, араларында джолла кыйын...

«Не деб бетлерине кyарайым?» — деб инджилди къарт Батталбий. Хар бири аны аузуна кyараб, не айтса, аны этерге хазырды. Бу зат а Батталбийини ауузун андан да бек байлайды...

Бёрюберди Гыланч къаладан, Бёрюкъан — Индишен, Хубун — Тебердиден, Азнаур улу Сарыбий — Акъбилекден, Башил — Чегемден, Отал — Басхандан, Болат — Къызыл къаладан, Батырбий, къарт кеси — Мамиядан. Хар бирини кесини джазыуу, джолу, бири-бирине эт, бири-бирине дагъан. Бюгюн а — хар ким кеси джангыз...

Батырбий, Батталбийни уллу джашы, джауну тюз аллында эди. Биринчи джау садакъ аны къаласы таба учарыкъ эди. Ол себебден къарт бий аны билегине хар къаладан бирер бёлек аскер алыб къошаргъа оноу этди, аны къаласында сабий къоймай, тиширыула бла, къартла бла бирге дорбунлада джашырыргъа деб келишди.

Джалан сыртны кёзюне кёргюзе келиб, андан Мамия къалагъа, кесини къаласына, кёчдю, Акъбилек къалада эсин мычыта: «Азнаурнукъу барындан да онгсузду, джашды», — деб, эсинде не эсе да бир затны излей, джерленн санады: «Уллу Кам, Четен къол, Къоту тюбю, Къоту тюбю аууш, андан Эбзеге, Болатха, Басханнга, Къой сюрюлген аууш, андан Эбзеге, Макъалы аууш да Эбзеге, Узун къол да, Уллу Хурзук, Эни къол, Кичигине къол, Джууакалы къол... Джууакадан тойгъан къозула, борсукълача семирдиле, андан татымлы ханс кёрмегенме деб, Чомарт къолну кийиклери уа? Ала айырылыб семиз боладыла. Быкылы къол деб бош айтмагъандыла, хар терекни алайда быкы этиб тургъандыла, — деб уугъа барычу заманын эсине тюшюрдю... «Битик тюбю бла барыб Джылы сууну юсю бла Брын Ташдан аууб Балыкъ башына, Басханнга... Хубун, артыкъсыз да Отал узакъда къаладыла», — деб Теберди бла Архызгъа эсин ийди.

«Сют джол, Джууакалы къол бла Чомарт къолну арасы бла ёталмаз, ол ары кириб айланыкъ болмаз», — деб энди эсин джау келир джоллагъа бурду.

«Тар гызых¹ бла Баразукъгъа чыгъыб, Кёклени юсю бла ёте Ачалы къышлыкъдан Индишге чыгъарыкъды, Бёрюкъаннга. Тейри кюч берсин анга, джау ары бармай къалмаз, алайдан Хан къырылгъан джерге² Мард-

¹ Тар гызых — Аман ныхитны эски аты.

² Хан къырылгъан джер — Тохтамышла, алайда таулула Тохтамышны кёб адамын къыргъандыла, къыйналгъаны эсине тюше турсун деб, кесини атын атагъандыла, ары дери Зыкалы болгъанды аты, дейдиле.

жагъа, Къызыл къала, Джулдуз кюйген сырт... Хасау-кадан чыгыб, Багъатыр тала бла ёрге барыб, эки арагъа ётюб, андан Кёк ёзен бла Джалан къолгъа... Акъджарда дорбунла... Барыб тебресенг, джолла табылыб къала кёреме, была барысы да эл билген джолла... Джау кеси да табарыкъды да, сангамы сорлукъду?.. Тейри онг берсин, чачылсынла, хар ким къаласына барсын, Къызыл къаланы бегитейик», — деб, джангылыч оноу этгенин сезмей, джашланы ызларына ашырды...

Былай деб эсгералмагъанлыгына, джюреги бир терс зат этгенин биле эди. Ол себебден, кеси кесин ойлашдыра, дагыда бир затланы къурашдыра эди, алай а, не этеме десе да, эсинде Темирни, къара джыланча, уу аскерни кёре эди, тауушун эшите эди, аны аякъ тюбюнде ёкюнген джерни инджилгени аны тёппе тюклерин ёрге тургуза эди...

* * *

— Тахсачыла къайтмайдыла. Темирни ийиси уа келеди. Азакъ тюздеде ол кёб мычырыкъ тюлдю. Азыгъы джокъду. Сууладан, мырдыладан да бир ыйыкъ — эки ыйыкъ дегенча бирге ётсюн. Бир айны ичине ол бери джетерикди. Тохтамышны от садакъла бла хорлагъанды. Бизни къалалагъа ала джеталлыкъ тюлдюле. Азыгъыгъызыны, сауут-сабагъызыны эркин этигиз. Таш эшиклеригизни ала табмазча бегитигиз. Қъанга ташны къуру кесни атыб къойсагъыз, муджура бла къакъгъанлайларына, аны къой эсенг, аякъларында тагъайла бла юсюне мингенлейлерине, къуууш таш чокъракъ таууш этиб, такъсагъызыны ачыб къоярыкъды. Қъарауулларыгъызгъа ышаныб, эшикленн ачдырыб къоймагъыз. Қъарауулгъа да къарауул салыгъыз. Алайына бек сакъ болугъуз. Не да болсун, адам башыгъызыны сакъларгъа кюрешигиз. Аны аскерини былтыр саны джокъ эди, быйыл а андан да кёб джыйгъанды, хандан къачханла, джаным суулача, барыб анга къошулуб къалгъандыла.

Тиширыула бла сабийлени Ташатын къалагъа элтигиз... Бу уланига адам не этсин? — деб, къатындан кетерге унамай тургъан Қъарча таба къарады Батталбий:

— Тиширыула бла барсын, былайда не этерикди?— деди Бёрюкъан.

— Эшта-эшта, алагъа аны къайдан ышаныгын, ке-

сим бла кьалсын, — деб Батырбийге эслетмей кьарады, сора, эсине не эсе да тюшюб, орнундан ёрге турду. Джашла бирден кьобдула.

— О Тейри, кёкю-джерни да джаратхан Тейри! Адамны джокьдан бар этиб, аякъ юсюне салгъан, башына акъыл, аузуна сёз, кёкюрегине джылыу бериб, джаныуардан башхартхан Тейри! Кёкде кюнню, джерде отну джаратхан сыйлы Тейри, кёлюбюзню сындырма, джаныбызны сыйырма! Ий, бу кыйын кюнубюзде сен болуш, кюнубюз кече болмасын. Таш-агъач да санга базады, биз да ышанабыз санга, сыйлы Тейри, — деб, кёкге джалынчакъ кьарады.

— Амни — дедиле джашла, эрлай сауутларын джараштыра, джолгъа чыгъарыкъларын билиб, ызларына олтурмай, аталарына кьарадыла. Къарт бий, бёркюн кийиб, Къарчаны да кьолундан тутуб, эшикле таба бурулду. Джашла аны ызындан атландыла..

Бу аланы ахыр тюбешиулери эди, алай а аны бюгюн ким сезе эди?..

* * *

Озар бла Тохтар, эгизлеча, бир-бирлерине ушаш эки деу улан бир меркитни тутуб келдиле. Кьолу-аягъы байланыб тургъан азий тахсачы, кьабхanning тюшген джаныуарча, төрт джанына сескекли кьарай, Осман эмирни айтханын эсине тюшюрдю:

«Сейт улан, таулула, олтургъан ташынгы эки джарыб, ичинден чыгыб кьаллыкъдыла, сакъ бол. Аллынга эки кёз бла кьарай эсенг, артынга төрт бла кьара. Атлаб барыр джерингде джортуб бар, джортуб барыр джерингде чабыб бар!..

Кьолларына тюшсенг, кьачхынчыма де, былтыр Тохтамышны аскеринден джесирге тюшюб, сатылыб кетген-леденме де...» — деб Осман эмирни ауазын эшитиб, илгенди, алай а ол кёзбау ауаз болгъанын сезиб, башын эшинге мыдах ийди.

Бийге меркитни алыб келдиле. Кьолун-аягъын тешгенлеринде да, юречек болгъанча, огъесе кьоркьубму, эширге ийиле да, джерге кьарай сюеледи. Бий аны эс-лемегенча, Озар бла Тохтаргъа, ышарыб кьарады:

— Къайдан табдыгъыз бу орман кишини?

— Орман киши тюлдю ол, кьыр кишинди, меркитди. Ханныкыма дейди, былтыр Асхакъгъа джесирге тюш-

генледен, алай а кылыгы ол асхакъ джекникине ушайды.

— Атангы алда, де. Былтыргы джесирлени башлары кёрдеди, дечи, — тамбла эгечден туугъанма деб кыоргъа да артына турмаз.

— Саутсуз эди, тюз айта эсе да, ким биледи...

— Да сора садак орунуу дууа ордуна тагыбмы айлапады? Кийимлери уа, джаб-джапгы аскер кийимлери? Атаргъа унутуб кыйгъанды. Башкесерледенди.

Меркит, төрт джанына кырккунчу кыараб, джыйырылыб, болумундан гитче болду. Чыгъана кёзчюклери-ни юсюне букчу кыонганча, ау чабыб, мыдах болдула. Эсине былтыр тонагъан хазнасы, тогуз джесир туюш-дю. «Ай, кыалай чомартды бизни асхакъ эмир, кыалай чомартды», — деб, эси такыйкыагъа башха джары кетди, — «ёлтюрмей кыйсала, эмир келсе, джерни туюб-бла, кёкню джети кыаты бла сыбдырылыб чыгыб, кесибизникилеге кыошулур эдим, эх, анасыны уа, кыалай болмагъан заманда тузакъгъа туюшдюм», — деб башын ёрге кёлтюргенлейине, кёзлери, гинасуу тамчылача титирей, ары бла бери джортдула, тегерек-тегерек айлана, кёзюнде огчу болса, барын уруб чыгъарлай болуб, алайсыз да кыара бети, андан да бек кыаралды.

— Ары кыара, джубуранча, ол кёзлерине да! Мадары болса, сютёусюн, боюларыбызны кесиб кетерик эди, — деди Озар, меркитни табаны бла ура.

— Тийме!—деди бий,—амалсызны ура турма. Кыазауатда этген аяусузлугун адам онглу кыююнде этмейди.

«Ай, сиз мени кыолума онглу кыююмде туюшге эдигиз, мен сизни Мисирге элтиб сатар эдим, — деб ахсынды джесир, — огъай, терекге тагыб сояр эдим...»

Бий, бир бёлек заманны аны кесине «илешдириб»:

— Кимсе, кыайдапса, джолунг кыайрыды? — деб рахат ауаз бла сап этмегенча сорду.

Меркит кыургъакъсыгъан эринлерин джалаб, төрт джанына джалынчакъ кыарады. Кёзлери, биягынлай, гинасуу тамчыла болуб титирей, чыгъаналы бола келиб, сериуюн джукъландыла.

— Боза, чагыр да ичиригиз, ашарыкъ да беригиз,— деди бий.

Садакъ, мазаллы джаш, эрлай аякъ бла бир боза, кыошун бла бир чагыр, бир кийик базукну, эки арпа пардыуну алыб келди.

Меркит, мыллыгын атыб, алгъа бозаны ичди. Мыйыкъларын юф-ф деб ичине тартыб, алагъа джагъылгъан бозаны джута, ашарыкъгъа джутланыб къарады.

— Аша, — деди Садакъ, агъач табакъны джесприн алтына тюрте.

Сермеб базукну алыб, ач джаныуарча, эрлай шырт-шырт-шырт деб этин тишлери бла джыртыб джута, лыкъ-лыкъ-лыкъ деб, ызы бла биягъы бозаны ичди. Этни ашаб бошагъанлайына, джашыргын алгъанча, эки нардыуну да былай бир тюрлю узалыб ала, экисин да эрлай ашады.

Бий, къошун бла чагъырыны эслемей:

— Мюрзеуню ызындан сюрдюрюр бир зат беригиз, — деб орнуна табыракъ олтурду.

Биягъы Садакъ гоппан бла бир бозаны алыб келди. Меркит аны башындан ичиб, ауурланиган болур эди, ауузун алгъынчыныга солуб ийиб, чачайды.

— Джел элтмезча болдунг, бир кесек сабыр бол, — деди Садакъ, бийни къатында хыны сёз айтыргъа тартына.

Батырбий, сагъышлы болуб, меркитни унутханча олтура эди. Замансызлай агъаргъан къутас чачы имбашларына тёгюле, къалын чал къашлары сагъышлы ийилиб, огъурлу тюрсюнюне мыдахлыкъ ангны джайгъан эди. Узун, кенг джауорунлу, къуу адам эди бий. Сабийлигиндеча таза тургъан ариу ала кёзлеринде меркит къатылыкъ табалмай, ышангылы ахсына, джашла таба къарады. «О, была уа къаскъырла, юст дегенлейинне, джыртыб атарыкъдыла... Бу да азаулуларынданды, — деди, Садакъгъа къарай. Кеси да, терекча, ол мазаллыкъгъа да бир къара, джауум тюшсюн аны къолуна, эки бутунгдан тутуб, эки джанына тартса, чатынгы айырыб къоярыкъды», — деб тойгъаны бла джашары келди. Бий, башын кёлтюрюб, меркитни кёзюне джити къараб:

— Бизде джашаргъа сюеми эдинг? — деб сорду. Меркит, имбашларын бир-бирине къыса:

— Огъай, ханым, — деди, кесин джазыкъсындыра.

— Нек? — деб къысха сорду бий.

— Аджал шагъатчылача, бу таула юсюнге ауабыз деб турадыла, ол Джинни-Падшах да башларындан къараб, — деди, тенги бла сёлешгенча джесир меркит. — Мен бир кечени да былайда тынчлыкълы джашаялыкъ тюл эдим...

«Нек огъай да дер эдинг», — деди Садакъ, меркитин кёзюне хыны къарай.

— Асхакъ Темир да алай дебми турады? — деб, хыйла ышара, сорду бий.

— Огъай, эмир аджалсызды. Анга аллах узакъ ёмюр бергенди.

Ол Махти келгинчи джашарыкъды. Андан сора Махти бла бирге кетерикди, ол аджалсызды, — деб айтханына кёлю бла ийнана, тюбюн билдириб къойду меркит.

— Тоба-тоба, тамам да шыйых кёреме эмир, ол къадар къан тёкгени бла да. Сизин аллахыгъыз джукъну эслемей болурму?

— Алай айтмагъыз, бий, эмир кертиси бла да шыйыхды. Анга ёлгенле къабырдан туруб къазауатда болушадыла, — деди, тёрт джанына сескекли къарай, джахил меркит.

Ала алай эте тургъанлайларына, Сослан кириб келди. Джесирге хыны къараб:

— Бу маймулну къайдан табхансыз? Мени адамларым да экин алыб келгендиле, — деди.

«Хы, Улакъ бла Туякъ да тюшдюле сора... Ала мени сатхан болурла», — деб, соргъанларына джууаб этерге хазыр болду джесир.

— Не излейсе бизде? — деб къылыч къыны бла къабыргъасындан тюртдю Сослан.

— Урма, у-урма, джюйюсхан, билгеними айтайым. Мен бир джарлы, билгеним азды, мен джумушчума, айтайым, къурманынг болайым, айтайым, урма ансы, — деб джалынды.

— Қъангсыма! Ол бирлерин, бёрю кючюккеча, тишлерин чакъдыра туралла, бу уа сарнаб, джаралы тюкюча, къангсыб тура кёреме. Эрлай соруу алыб, ауузун ачмаса, элтиб бугъоугъа быргъасагъыз керекди, — деб, джекил солуй, Батырбийини къатына сюелиб, табджаны къулагъына таянды Сослан. Аскер башчыны ачыуу бийге кёчдю. Батырбийини бетин агъарды. Кёзюне кёзюу-кёзюу бир Тохтамыш, бир Асхакъ кёрюндюле. Экиси да аны къаплысы эдиле. Сыртында къайиш алынган джерин ачыды. Ким эсе да, кёлегин ёрге кёлтюрюб, къыпкъызыл кёсеу баш бла омрауларыны юсю бла энишке сылагъанча болуб, ачыуун ичине сыйындыралмай джанды.

— Дуниягъа от тыгъыб айланган ма бу тёрт аякъ-

лы шайтапладыла. Ол кёзлеге бир кыарачыгъыз, джаханим тамчылача. Ол экисин да бери келтиригиз! — деб буйрукъ берди.

Озар бла Тохтар, эрлай чыгъыб кетиб, эки тахсачыны да алыб кирди.

Боз кийизден ёребаш бёрклери, кийиз кюбслери, аякъларында темир тагъайлары бла гаммеш териден мессилери, чубур боз кыапталлары, кысха кынгыр бычакълары, муджуралары, джыйырма бла онушар садакълары, кюлтукъгъа сыйыныр гитче джаялары, хызенлеринде кюрт бышлакчыкълары бла бирер уууч чёртлеуюкчюклери. Бу меркитни кийимлери да тамам алай эди. Бу кынындан кыалгъан сауутун кыайры эсе да быргъагъан эди ансы. Ала киргенлей, Сеитни джюреги чанчды. «Хы, ючюбюзню да тутдула... «Олтургъан ташынгы эки джарыб, ичинден таулу чыгъыб кыаллыкъды» деб кыалай тюз айтхан эди Осман агъа», — деб ахсынды Сеит. Меркит тахсачыла бир-бирлерин кёргенлеринде, ачыла башладыла. Улакъ бла Туякъ, киши соргъунчу, кеслери айтыб тебретиле.

— Сизде, Джинн-Падишахны тегерегинде алтын джюню кюй сюрюуле айланадыла, учхан тюелеге миниб, Джинн-Падишахны башына чыгъыб ёлмез суудан ичиб, алалгъанынг чакълы бир алтын хазнаны алыб тюшсег, садакъ тиймейди, бычакъ кесмейди, ёмюрюнг джюз джыл болады, дейдиле бизде.

Эмир, аллах аны сыйлы атын айтхан ауузубузну ачитмасын, Джинн-Падишахны башына минмеген улан минки тюдю, дейди. Чынг алгъа кеси минерикди, аны ызындан Мираншах багъатыр, аны ызындан Пир-Мухамед багъатыр, андан сора Шейх-Нур-ад-дин багъатыр, Мухаммед-Азакъ...

— Болду! Асыры кёбсюз! Тюелеге миниб, ахратда уа турурсуз. Бизде кыушлагъа минедиле, — деди хылыкке эте Батырбий. — Алай а айтханыгъызны кёзюгюз бла кёрюрча, Джинн-Падишахны башындан бир кыаратмай кюймазбыз, ючюбюзню юч кыушну кыанатына байлаб. Огъесе Джинн-Падишах Керуленни джагъасыды дебми турасыз?

Тохта. Эмир бусагъатда кыалайдады? — деди бир кесек джумушаб.

Туякъ, джёнгерлерин истемей:

— Азакъ тюзледен чыгъалмайды. Алайгъа ёртен

тюшюб, кёб малы ктырылгъанды, аскери ач болуб, инджиледи. Эмир бек ачыуланады.

Батталбийи джерин кюл-кёмюр этмей, ызыма къа-йытмам деб къаст этгенди.

— Аскери целляй бирди?

— Алтыджюз минг.

Улакъ бла Сент сескекли титиредиле, негерлерини айтханына сокъраныб тюл, алты джюз минг аскерни бери бурулуб кёргюзе кёзлерине.

— Алайыи къатышдырдынг, джесир, — деди бий.

— Юч джюз мингди, юч джюз, — деди меркит, алда айтханы аны ауузундан чыкъмагъанча.

— Сен а не дериксе? — деб, Туякыны кёзюне джити къарады бий.

— Мен да юч джюз минг дерикме...

— Азакъдан былайгъа непча кюннге келдигиз?

— Биз Азакъдан келмегенбиз. Итил Болгъардан келебиз. Азакъдан келгенле Зирбекинкиледиле, Зирбек Чакупу. Ол эмирни биргесинеди. Аны аскери бизден алгъа кирликди. Ала тау аскерледиле. Меркит бары да бирча тюлдо. Зирбекин аскери тау джерледе кийик эчкилеча джорююдюле, — деб Туякъ, кесини адамына айтханча, хапарны тизди, алдагъанны сезмейдиле деб, ышана.

— Азакъ тюзле кёсеу башча къараладыла, кёрсенг, кёлюнг такыр болады, — деб кёшду. Улакъ да, алагъа ким от салгъанын биле тургъанлайына, бийи кёлюне джетерге умут эте.

— Азакъдан былайгъа ашыгыш аскер джорюш бла къаллай бир заманнга келирге боллукъду? — деб къайтарыб сорду бий.

— Темирни джорюшю бла эки ыйыкыны ичине келир, ол джорюмейди, учуб келеди, — деди Сент, башын энишге ие.

— Хайыр, къоратыгъыз, — деди бий, бир затха ашыкыгъанча.

Джашла элтиб джесирлени къаланы башында бир мийик къабыргъалы эркин юйге салдыла. Къошакъ юйча джасалыб эди. Джесирле бир-бирлерине джукъ ангыламай къарадыла. Узун ингичге терезеден ургъан адаргы джарыкъ юйню ичин тыйыншылысыча джарыта болмаз эди да, къошха киргенча, былай киргенлейлерине, джесирле кёзлерин кысаракъ этиб, алларына таукел атлайлмадыла. Бир кесекден Садакъ кириб, тыбырда

кёмюлюб тургъан отну мыдыхын ачыб, юсюне бир эки кёк агъач джаркъаны атыб, от джакъды. Юйню ичи джарыды, от джылыудан суююмлю болду. Джесирле, юйюрсюнюб, кыйынылыкъларын унута, от джагъада ушакъ эте баппладыла. Садакъ бишген кийик этле, боза алыб келиб:

— Ашагъыз, — деб от джагъада ючаякъ тепсичикге салды, къонакълагъа салгъанча.

Меркитле, бир-бирлерине къараб, ышардыла. Сент, аладан алгъа бир кере ашаб къарнын тойдургъан адам, ашарыкъгъа мыллыгын атмады.

Улакъ бла Туякъ а, чайнамагъанлай джута, эрлай ашаб онгсуз болуб, гамайгъанларында, Улакъ кекире-кекире:

— Эшптемисиз, бу затла бизни согъумгъа бакъмай эселе, тегерегибизге айланыб нек дыгалас этедиле? — деб сорду.

— Темирни от садакъларындан къоркъуб этелле, — деди Сент, бир-эки демей.

— Хо санга, Темирни от садакълары аны къаласыны башына джетерикди дейсе, суууб-суууб, ызларына тюшерикдиле.

— Не да болсун, бизге къонакълагъа къарагъанча, алай ариу бошуна къарарыкъ тюлдюле, — деб Улакъ сескекли болду, кёрюсюз, соярыкъдыла, адамны терисин сойгъан адет барды алада.

— Не этерлери да, сол къулагъыбызны кесиб, ызы-бызгъа периклери тюлмюдю? Темирден къоркъмай, ала бизге тиерик тюлдюле.

— Къалада кююб, джумушларын этдирселе уа? Биз къайда да джумушчубуз да?

— Нек огъай да дер эдинг, алай болса уа, мен къарт бийни тохана сына бир ыйыкъгъа чегерем, — деди Туякъ, кёзю-башы джылтыраб, кертда тоханагъа не болгъанча.

— Да олсагъатда сени кесибизникиле тюб этерик эдиле.

— Сора нек? Мен алагъа къала эшниклени ачыб, сыйлы къонакъгъа къарагъанча, тегерегине айланырем, къонакъ атангдан сыйлыды деб.

— Таулула уа «къонакъ къойдан джууашды» дейдиле. Мен аланы тиллерни башдан аякъ билеме, бесге беш дейдиле, сыйыргъа ийнек дейдиле, — деб кюлдюрдю.

— Деме кьой, тели таулула не билиб этелле? Алай акьыллы болсала, Тохтамышха кьошулуб, эмирни урмай, эмир джанлы болуб бюгюн ох деб туруп эдиле, энди уа кьангсыйдыла.

— Ала хан хорларыкьды деб тура эдиле.

— А-а, суубаш кийикле! Кьундузчада ким туююлген эди? Хан. Андан юлгю алсала уа. Ойлаша билмеген адам суудан ёгюзню муююзюнден тутуб ётеди, — деди Сент.

— А-ай, кьойчу, тартайыкь. Ёлсек, ёлдюк, ёлмесек, эмирге кьаланы эшиклерни ачарбыз да? — деб Туякь, кёзлери сюзюле, боза джигине джетгенин ангыламай, акьылында болганын тёкдю.

— Эй, «тёре кёрмеген төрге чыгьар» деб, сиз былайда элигиздеча джаншай турасыз. Ала уа адетлерни джесирлени юсюнде да унутмайдыла. Юч кюнню ашатыб-пчириб, төртюнчю кюнюнде бурнунгдан чыгьармаса, кёрюрсе, — деди Улакь, барындан да мыдах кёрюнген, бозаны да нчерге унамагьан джесир.

— Кьой, сен кьайгы чыгьарма. Арну айтайыкь, соргьанларына алагьа таб джууаб этейик, алай-алайсыз да эмир аланы тюб этмей кьоярыкь тюлдю, бизни да джаныбыз сау кьалса, хакьыбыз аман болмаз, — деб бнягы Туякь, бозаны тогьуб, зауукьланды.

— Э-эй, сен бир тынчы, — деди Сент Туякьгьа. Тохта, аджал аллахны кьолундады. Бу затла уа гяурдула, аланы аллах кеси да кьамарыкьды. Сабыр бол. Ол кьоркьунчу акьылынгы отха ат, — деб бир кесек тагьаланиганында, эсине не эсе да, быллай бир сёзле тюшдюле:

Болат бышакь кьайрайды,
Богьурдакьгьа таяйды.
Кьан езде¹ кьой, дейди;
Таз таукем², гяур, сой, дейди...

— Сен кьарнынг тойгьан джерге кьор болургьа хазырса. Эмирни унутуб, таулулагьа кёчюб кьаллыкь эдинг, не? — деди Улакь, Туякьны бетине демлеше, — сен сатлыкьса, кьарнынгы багьасы джокьса!

— Сенсе сатлыкь! — деб, ызына бурулуб, тепси бычакь бла Улакьгьа сюзюлдю Туякь.

¹ Кьан езде — хан кьайын джууугьум (кьыпчакьча).

² Таз тауке — чыгыр, кьутукь кьулум (кьыпчакьча).

Экиси, экиси кьой, тахсачы меркитле бары да бир-чала эдиле. Тышындан къарагъанигамы кёрюне эди алай, огъесе кертиси бла да алаймы эди: ууакъ сюекли, джити кёзлю, джукъа гымыш сакъаллы, къатангы адамчыкъла, джаныуар къарамлары бла, гинасуу тамчылача, тегерек айлана тура эдиле. Эрлай, бир-бирлерине болуб, талашыб тебregenлейлерине, юйню мийик джыйгъычында джегеннге чырмалыб алай сюелиб тургъан Уста, акъыртын тегерек айланыб, джегенден чыгъыб, сол джанында тери эшикчикини ачыб, чыгъыб кетди. Меркитлени ушакъларын бийге айтды.

— Бий, хапаргъа тынгылаб, ол кюн аланы алайдан къайытмаздан къоратдырды...

Батырбий, юсюнде сууурулгъан къара джамчысы, кюлунда къамчиси, башдан аякъ сауут-сабасы бла эртден бла эртде бийчеге кирди. Узун субай, адам къараб къарамындан тоймазча, кыркъ эки джыл болгъан бир арну, суююмлю адам, джылы-джылы ышара. Бююн а мыдах эди. Уллу ала кёзлерине джыламукъ ургъанча, мылы, ауузу да къургъакъсыб, узун къуу джаякълары ичине кетиб, азгъын тюрюнюне салкъын сыфат салгъан эдиле.

Бийче сескекли болуб, аны кёзюне джити къарады. Батырбий, юй бийчесини эки имбашындан тутуб, ызына олтурта, джамчысыны сол этегини бир джанына атыб, кеси да олтурду. Бир кесекни джукъ айталмай турдула экиси да.

Сора бий таукел ауаз бла:

— Мен, бир бёлек заманны кече кюн да, кёбюсюне къаладан узакъда айланлыкъма. Сиз, не да болсун, тышына чыкъмагъыз. Сабийлеге сакъ бол, кишиге ышанма. Биргенге джатдыра тур, — деб кёзюне суююмлю къарады.

Бийче джыламсырай келиб, эрини ёнюнюне бетни салыб джашырды.

— Къой, аман ырым этме. Ма, муну да кюбюрчегинге сал, — деб мухурун бармагындан алыб узатды.

— Джолунг болсун, Тейри болушсун! — деб джыламукъларын сюрте, кесин къатдырды бийче. — Мура-тынга джет, къууанч бла къайыт ызынга, къаллынг орманда-кырда къалсын, — деб эрин къучакълай, бойпунда алтын сынджырда къачын алыб, бай этиб эрине

узатды. Ол эки кьолу бла аны кьолун, эркетете тутуб, башын энниге этиб, аны кьолунда кьачны юч кере бай этиб, алыб, джан хурджунуна салды.

— Хайда, джигит бол, — деб, кьучакълаб, барыб мюйюшде азиз тасфирге табышыб, ызына айланыб тыбырда кюлню онг аягыны бурну бла басыб, ичинден неле эсе да айта, эрлай чыгыб кетди. Бийче аны ызындан сиккиниб, кьолларын узата, бир зат айтыргъа изледн, алай а ырыслаб, кеси кесин тыя, ызына къайытыб, не этерге билмей инджилди. Бир кесекден секириб туруб, мюйюшде тагылыб тургъан алтын азиз тасфирин аллында тобукъланыб:

— Джашауун юзмс, тилеб айтама, плячин къанатын сындырма, юйюне кьууанч бла къайтар, балаларын ёксюз этме, манга тул къатынны учузлугъун сыпатдырма, — деб джалынды, кёзлерине джыламукъ ура. Ёрге туруб, не этерге билмей, къаланы узун ингичге терезесинден къарады. Къаланы тюбюнде чегетлени юсю бла боз тубан басыб, сангырау джангур джауа тургъанын кёрюб, не дерге билмей, кёзю кёрген чакълы узакъгъа сагъышлы къарады. Андан акъыртын ызына айланыб, орундугъуну къатына келиб, кюбюрчегини ичинде эрини мухурун алыб кёкюрегине кысды, андан кюзгюге къарагъанча, кёз алтына тутуб къарай, бай этиб ызына салды. Андан эрлай юсюнде кечеги кийимлерин теше, къарауашын чакъырды:

— Кёкташ!

Шыб деб бийчени отоууна Кёкташ кирди. Орта бойлу, джел ургъанча, дженгил кымылдагъан джаш тиширыу бийчени аллына сюелиб, не дейсе, деген халда бетине бойсунуб къарады.

— Энниге тюшеме, кийиндир! — деди бийче.

— Бусагъат, бийчем, бусагъат! — деб, эрлай бурулуб кетиб, бир уллу кюмюш тазны, кюмюш кьумгъанны, бир сайыракъ кюмюш табакъны алыб келди, эрлай ызына бурулуб эки кюмюш кьошунну, бири ултуракъ, — бири гитчерек, — алыб келиб, джассы тепсини юсюне салды. Дженглерин артына къайырыб, ух-х, деб кьол аязларын джылытыб, барыб бийчени тешиндирди. Этни сылаб, аяулу ууа, санларын бошландырды. Сора гюл джаууу джагъа да, сингдире, джангыдан сылады. Юй-

¹ Азиз тасфир — икона, аллахны сурат джюзю, сыфаты.

ню ичи, джазгы сыртда арну ийнсден толду. Джукъа орун джабыугъа чырмаб, алай орунга олтуртуб, чыгъыб кетиб, кесини отоуунда гитче багъыр тазчыкъгъа къолларын джууб, сюртюб ызына кирди.

Гюл джаудан бийчени саны кереклисин алды дегенлейине, къол аязлары бла аяулу сюрте, бийчени чыммакъ акъ саптарын ийнакълаб ийледн. Башын бир джанына этиб, сукъланыб къарай, энди болду болур деб, орунга олтуртуб, бнягъынлай джабыугъа чырмады. Эрлай тазларын бир джанына этиб, эшмелерин ийиб, алтын таракъ бла, аяулу узала, арну тарады. Неге да къолу таб джарашхан Кёкташ къараб къарагъынчы бийчени чачларын эшиб:

— Не кнериксе? — деб сорду.

— Сары къауракъ чепкеним, къызыл абамы, — деди бийче, андан къалгъанын Кёкташ кеси ангылгъанын биле.

Эрлай джумушакъ ич кийимлерин кийдириб, дуу джана тургъан сары къауракъ чепкенин алыб келди. Алтын туймесин салыб, алтын кямарын белине къысыб, башына да окъа бёркюн кийдириб юсю бла алтын окъа санджохлу къызыл абасын атыб, ийилиб, бурунларындан ёрге алтын джохар чапракъла салынган тархан чурукъларын кийдирди.

Къызыл къына салынган тырнакъларын арну ийнс этген джау бла сюрте, онг къолуну башла бармагъына мухурлу джюзюгюн салды, къалгъан бармакъларын да сыйлы джюзюкле бла джасаб, бууунлукъла салыб, бойпуна алтын сынджырда тамгъалы алтын къачын тагъыб, кюзюге джууукъ элди.

Бийче, кюзюге кесин кёрюб, кеси кесине сукъланды.

Кёкташ, аны сезиб, джалынчакъ ышара:

— Бийче, толгъан айча, дуу джанаса, — деди.

Бийче, сансыз ышара:

— Улашны хазырладыламы? — деб сорду, — улан деб ол къуру Къарчагъа айта эди.

— Бусагъат, бийчем, бусагъат! — деб эрлай чыгъыб кетди.

Бир кесекден омакъ кийиниб тургъан сабийни къолундан тутуб келди къууанчлы Кёкташ, неге къууанганын кеси да билмей. Кёк къауракъ кийимлери, юсю бла суу бетли чепкени, алтын хазырлары, алтын къамасы, юсюнде суурулгъан акъ джамчысы, башында кёк

такыясы, аякъларында кюмюш бетли тархан сахтияндан чурукълары, кьолунда кийик туякъ саблы кьамчиси. Дуу джана тургъан ана бла бала, бир-бирлерини кьучакълаб, нек кийинингенлеринден хапарлары болмай, бир кесек турдула.

— Толкъунум! — деди, кёкюрегинден айыра Къарчаны анасы, кел, бюгюн мен сени джеспринг болайым. Не десенг, аны этерме.

— Огъай! — деди Къарча, анасыны кьойнуна кысыла.

Атасы болмагъан заманда ол анасына илешиб, гитче сабийчик болуб, кьалыры келе эди, бюгюн да алай этди. Атасы кьатларында болса уа, ол анга ушаргъа излей, кесин кьатдырыб тёзерге кюреше эди, алай а, не десенг да, сабий ана джылыуну излеб турады Къарча да, бийче чакъырмаса да, атасы болмагъан кюн шыб деб, анасына келиб кьалыучан эди.

— Апам, — деди Къарча, кёкюрегинден башын алмагъанлай.

— Не, кьалам?

— Кел, мен сени бир сейир джерге элтейим. Дуння алайдады, дейди Балта, уста Балта.

— Къайры, кьалам? — деб, сабийни бетине суйюмлю къарады анасы.

— Бир джерге, бир алапат джерге.

Къая ранда улагъым,
Тюгенмезлик булагъым,
Къайры элтесе сен мени,
Алтын кьалангдан кери? —

деб ышара, кёзюне суйюмлю къарады анасы.

Къаладан узакъ элтмем,
Санга мен хата этмем,
Сени кёзюнгю ача,
Къатынгда болур Къарча, —

деб джууаб берди анасына Къарча, кьарт анасы юретген сёзлерин айта.

— Ой, балам, толкъунум! — деб анасы Къарчаны кёкюрегинде кьаты кысыб, тюймеси бла бетин ачытды, алай а джашчыкъ джукъ айтмады. Апа джылыу, ана ийнакъ андан кючлю эди...

— Энди къайсыбыз болайыкъ башчы? — деб сорду бийче.

— Сен башчы, мен алчы. Къайры десенг, ары, алай а сенден бир тилегим барды.

— Айт, кюнюм! Джанымы излей эсенг да, берейим.

— Огъай, хаким, устаз хаким, бизни бла келсин, дейме.

— Къайсы устаз? — деб сескекли болду бийче, ёлген Ташалдарны эсине тюшюре.

— Мени устазым, — деди Къарча, башын энишге не.

— Устазла бары да сеникидиле, къалам.

— Огъай, мени устазымды меники. Ол келсе, мен сени бир джерге элтиб, бир зат кёргюзюрге.

— Келсин, — деди бийче, кимге айтханын билмеген-лейине.

— Мен анга чабайым! — деб къууанч тыбырлы болду сабий.

— Огъай. Анга чабар адамынг джокъмуду? Чабдыр, — деди бийче, буйрукъ берген ауаз бла, алай джашчыкъ аны эшитмедн. Джаядан ычхынган садакъ киби, анасыны отоундан чабыб чыгыб, эрлай устазыны отоуна бурулду:

— Акътай-хаким! Акътай-хаким! — деб, дженгил солуй, юйге кирди.

— Не болгъанды? — деб Акътай-хаким, джыйырма бла онтёрт джыл болгъан субай киши Къарчаны алтына чыкъды.

Сабыр, джумушакъ ауазлы, балбетли джохар сакъалы, джумушакъ мыдах къой кёзлери, хакимни бетине къууат сала, аны кёрген адамы эрлай илешдириб, ёмюрлери бир-бирлерин таныб тургъанча бир сезимге бойсундура эди.

Къарчаны ызындан бийче кесн джангыз ашыгыб келе тургъанын кёрюб, джунчуду хаким, алай а, эрлай, эсин джыйыб, аны аллына чыгъа:

— Кюнюнг ашхы болсун, нюр бийче, — деб, эки къолун бирден узатды.

— Ашхылыкъ кёр, — деб, джууаб берди бийче, хакимни къол джылыуун сезе.

«О ширин¹, кёкде кюн джергеми тюшдю? Санга ушатыб, кёк кёлледе сапран чабакъланы ийнакълайма. Тейри джарыкъ кёкню этегин джарытса, акъ къалангда сен уянган болурса деб, олсагъатлай мен орнум-

¹ Ш и р и н — джорек илешген сейир зат.

дан къобама... О, сени дунягъа джаратхан аллах сени башхагъа нек буюргъан эди?..

Къалай арнуду, къалай ариуду... аллай бир арнудукъ бир адамгъа къайдан табылады экен?» — деб, табынды арну тишпыругъа хахим. Бийче да джунчуб, алай а, былай кѣргенлейинне, аны сыфатын ёмюрлюкге кесине алыб къойгъанча, хахимни бет тюрсюнюн эсине джыйыб, ийнакълады. Ариулукъ кимни да терилтеди. Бийче да терилди джюрегини теренинде хахимни чырайына. Ичинден баласына бюсюреу эте, хахимге ышарды:

— Кимге айтханын билмегенем, устазым деб чабыб кетгенинде.

— Акъылманды, улан, — деб бийчени кѣзюне къарагъанлайына, Къарча джетиб, экисини арасына кириб, къолларындан тута:

— Келигиз, энди мен сизге бир зат кѣргюзейим, — деб, аллына силкинди.

Бийче да хахим да джунчудула, бир-бирлерине къараб, орунларындан тебмегенлеринде, Къарча, экисине да кѣзюу къарай:

— Кимден къоркъасыз? Анда бютеу мени шохларым ишлейдиле: уста Балта, Токъмакъ, Тутар-акка, Махара, Къочхар... Тутар акканы сакъалында къуш уя этгенди дейдиле, келигиз, — деб тилекчи болду. Экиси да, къалай эсе да, таукел болатмадыла.

— Кел, устаз, анда джаралы мамурашчыкъ барды. Тутар акка тутханды, сен да кел, арну бийче, — деб, этиучюсуча, анасына накъырда этди джашчыкъ.

— Бийчеге джыйынсыз джюрюрге болмайды, — деб экисине да кѣзюу-кѣзюу къарады, мадар болса, джер этекге барыргъа да хазыр хахим.

Къарча, бир кесекни сагъыш этиб туруб, эрлай башын ёрге кѣлтюрюб:

— Билдим! Бу къызыл кийимлени теш да, хахимни кийимлерин кий. Сени анда киши да танымайды. Бетинге да маске¹ кий, хахимни бийчесиди дербиз да къоярбыз, — деб, эсине аллай оюм келгенине къууанч тыбырлы болду сабий.

— Тохта сора, — деди бийче, — мени ызыма элт да, хахим бизни сакълаб турур, мен кийиниб келейим, хахимни бийчесин да алырбыз.

Хахим къызарды.

¹ Маске — маска, эски къарачай-малкъар тилде.

— Хакимни бийчеси джокъду, ол кеси джангыз джашайды, — деди Қъарча анасына.

Бийче, дженгил атлайма деб, бир тегерек лябатта ташчыкъгъа абынды. Хаким, аллына юрюлюб, бийче джыгъылады дегенча, эки къолун аны таба узатды. Бийче аны эслемеди, ашыгъыш кетди. Хаким эрлай чабыб, бийче абынган ташчыкъны алыб, къол аязында джылытыб, къойнуна салды.

«Узайма, тилейме, узайма... Джюрек джарам эсенг да, аджал кюнум эсенг да, узайма... Кёбге, узайма... Кёз гинджим бол, тылпыуум бол, огъай десенг, кёз джашым бол, кёзюмде джылтыра...

Джылай-джылай къобан эгиб, джууунурма ичиде...

Огъай, терк къайыт ызынга. Мычыма узакъда, суугъунчу аязымда джылыуунг, къайыт ызынга, сен солугъан тылпыу бла солурма... Кюн кечени къыстагъанча, кел да къыста джарсыууму...», — деб, ташчыкъны къойнуна терен сугъуб, этини салыб, зауукъланды.

Эртденбла тегерекни басыб келген боз тубан зинг болду, къайры эсе да къачыб бугъунду. Кюн, о, дунияны джарытхан сыйлы кюн, кёкню къызлыкъ кёгюнден ышарды, джерни джети къагына ётюб кетиб, андан къара сууланы тышына тёкдю, хар неге да джетди аны асыл кючу, хакимни къойнуна джюрегини тегенине тыгылаб тургъан ташчыкъгъа дери...

Дуния бирден тиллениб, энтда бир кёрюн, сени кюсеген кёзлеге, къайта кир ызынга, мычыма деб, тилегенча кёрюндю хакимге...

Бийче да суймей эди мычыргъа. Анга да джетген эди сыйлы кюнден бир джилтинчик, кеси сезмесе да, джюреги биле эди. Эрлай тешиниб, джумушчусун чакъырмагъанлайына, терк огъуна кийинди. Башала бармагъындан эри къойгъан мухур джюзюгюн сыбдырыб алыб кюборчекге салды. Қъалгъан джюзюклерин да аны ызындан атыб, джанында-саында да бир тукъум бир учунууну сезе, тюз кийимлерин кийиб, башына джаулукъ къысыб, аякъларына джумушакъ чарыкъла кийиб, учуб чыкъгъанча, отоундан чыгъыб:

— Толкъунум! — деб Қъарчаны изледи.

— Анам! — деб джашчыкъ, аллына къууанч тыбырлы болуб чабды, — къалай ариуса, джибек киби, бир джумушакъса, — деб, анасына къысылды.

— Кел, хаким сакълаб турады, — деди бийче, джашчыкъны ашыкъдыра.

Аланы келгенлерин кѳрген хахим, аллына кѳууанчлы силкиниб:

— Келдигизми? — деб бюсюреулю ышарды, — кѳалай ариу джарашадыла, шюр бийче, бу кийимле да саига, кюн таяккы джанкылычха бѳлегенча.

— Элг, энди кѳайры дей эсенг да, барайык, — деди Къарчагѳа анасы, Хахим айтханны эшитмегенча.

— Келигиз! — деб, биягѳышлай кѳолларындан тутуб тебрегенлейише, хахим тартынды.

Бийче хахимни кѳзюне сююмлю кѳараб:

— Кел! — деди, ѳмюрю кѳатында тургѳан адамгѳа айтханча.

Хахим аллына атлагѳанлайына, аркѳасына эки кѳуш кѳанат битгенча болду. Тюшюндеча, учары келди. Кѳлюн кенгдириб джырларгѳа талпыды. Ёшюнюнден толкѳунлу суу тѳгюлюб, кѳк джагѳаларын ийнакѳлай баргѳанча, сейир болумгѳа кириб бара тургѳанлайларына. Кѳарча, кѳууанч тыбырлы болуб, алгѳа чыгѳыб, ызына бурула:

— Балтаны, уста Балтаны гюрбеджилерине барайык, болсунму? — деб, экиине да кѳзюу-кѳзюу кѳарады, — анда кѳамала, бычакѳла этедиле.

Бийче, аккылы бола келиб:

«Мени анда ким таныйды? Джыйын бла ары барыргѳа бийден изин керекди, алай-алайсыз да джорукѳну буза эсем, бир тюз тиширыуча барайым... айхай, джашчыккы таныйла да? Аны дигизасы деб кѳоярыкѳдыла, юсюм-башым да бозду да», — деб, кѳына салынган бармакѳларын эслеб, кески-кескиден джунчуй, кѳолларын джашырды...

Кѳаланы тюбю бла эшигге тюшюб, ачыкѳ джаны тюз джаргѳа тирелиб, кѳала таба джаны уа, атлы ат юсюнде ѳре туруб кѳамчиси бла узалыб джеталмазча, мийик таш хуна бла бегитилген бир джерге элти Кѳарча анасы бла устазын. Кѳайдан эсе да, джер тюбюнден келгенча, бир тунакы чѳгюч тауушла чыгѳа эдиле.

«Кѳайры алыб келди экен?» — деб, бийче сескекли болду, алай а кѳадама хунадан ары ѳтерча эшик кѳрмей, кѳайсы джары барлыкѳларын ангыламады, хахим а, бир кере анда болгѳаны себебли, санагѳатчылагѳа бара болурбуз деб, ишекли болгѳан эди, алай а ол да, алгѳын кѳзлерин байлаб элтгенлери себебли, кѳалай барлыкѳларын билмеди. Джашчыкѳ аны сезгенча, мычыды. Бир кесекден хунаны джапында кѳоз терекни

юсю бла сары садагъын кёкге тутуб атды. Садакъ ызына тюшер-тюшмез хунаны ол джанындан да кёкге бир садакъ учду. Бир кесекден хунаны онг джаны, джар аузуна тирелиб тургъан бир мазаллы къая акъыртын ичине тебджилдей башлады. Къарча мыллыгын ары атды. Алайы бла джол ачылгъанын билиб, джашчыкъ къатларындан джанлагъанында, экиси да джунчуб, не этерге билмей, аны ызындан тебретиле.

— Тутар акка! Тутар акка! — деб чабды джашчыкъ эшикни ачхан къартха.

— Аперим! Аперим! — деб къарт къучагъын джайды.

— Устаз бла анам да келедиле, — деб, къууанч тыбырлы болуб, ызына къарады джашчыкъ.

— Бийче? — деб, белни тюзете, Тутар акка келгенлеги аллына атлады. Къоллары тутуб, хунаны ызына эте: «Кеслерими келдиле, огъесе джашчыкъ, оюмсуз, алыбмы келди? Бий кёрсе, не дер? Кёрмей а, эл кёргенни ол да кёрюр, элден алгъа да кёрюр...», — деб къайгылы болду къарт, алай а арну сёз табханын бийчеге айта, хунаны эшигин джабды.

Темир кюйген ийис, темир туюлген таууш, ат кишигенле, аскер буйрукъла эшитилдиле. Аскер болумдан хапары болгъан адам къайры келгенин олсагъатлай огъуна ангыларыкъ болур эди, алай а бийче бла хаким ол затладан эсе джерни кесине бек сейирсиндиле. Былайда хунаны къабыргъасы бла ишленген узун къашпакъ маталлы мекам бёлюмлеге юлешиниб, хар бёлюмде талай адам, хар адам кесини ишин эте: аскер атлагъа налла ура, сауут-саба эте эдиле.

Былай сол джанына бурулгъанлайынга, чепкен согъа тургъан талай адам, андан ары, халы ийиргенле, джюн тарагъанла, суу джагъада, тери, джюн джуугъанла, джюн чакъгъанла, кийиз, джамчы ургъанла, алайда огъуна къаты къалын кийизден эркиши кюбе тюбле, ёре аскер бёркле, уюкъла, джамчыла эте эдиле. Андан арлакъ барыб, айрымкъанчыкъча бир джерде тауукъла къангкылдагъанны эшитиб, сейирсинди бийче. Алайда къара, сары, кюл бетли, суу бетли, наныкъ бетли, мор сахтиянланы кёрюб, андан да бек сейирсинди, алагъа ушаш боялгъан чепкенликле да, къурукълагъа джайылыб, джерге бояу суулары агъа...

— Ары къара, бирери-бирер тюрлю, къалай этелле

аланы? — деб сорду Тутар аккагъа бийче, сахтиянланы кёргюзе.

Тутар акка, барыб, кюмюш бетли бир сахтиянны алыб келиб, къолу бла кысыб джырылдатды.

— Къарачыгъыз. Бу джур териденди. Сахтиянны эм игиси эчки териден болады. Ма энтда бири, — деб, къыл бояулу бирни да алыб, аны да джызылдатды.

Этгенлери уа, ханары кысха, иши кыйын. Териге эрик ашатыб, тюгюн аласа, андан ма ол тауукъ сюрюуленн кёремисиз, аланы башларындан эсе, айыб этме, сыйлы бийчем, бокълары багъалыды, тауукъ бокъдан биямукъ этиб, беш кюнню ол эрик ашаб ариуланган терни анда тутаса. Андан алыб, сууда джууб, саркытыб, эмен суугъа салыб, тогъуз кюнню тутаса, хар юч кюнден эмен сууну алмаштыраса. Андан сора игашхы ийлейсе. Басхан талкъыда, ёре талкъыда, прагъач бла, къолунг бла да. Бу, къол кюч излеген бек кыйын ишди. Ийлеб, ару джараштырсанг, майна, къаялада кёрдеуюк топ-толу, бояйса. Андан сора не суйсенг, аны тик, — деб, ишинн къурамын кысхасы бла айтыб, сахтиянланы ызына салды.

Сёзюн бошаб, бир джанына туракълай:

— Бийге туберик болурсуз? — деб сорду.

Бийче, эслетмей, ичинден илгенди. Бий мында болгъанын билсе, ёлюб да келеми эди, келсе да, джыйыны, джан сакълаучусу бла, юсю-башы джылтырай келлик эди...

— Кеси келлик болур?— деди, джукъ билдирмезге кюреше, бийче.

— Кеси аргъы эндеди. Аны сизден ханары болмаз. Огъай дей эсегиз, адам иейим? — деб, бийчени кёзюне соруулу къарады къарт.

— Да сора кесибиз барайыкъ, — деди бийче барыргъа да асыры онгсунмагъанлайына, бармаса да, былайгъа келиб айланнганымы эшитсе, не дер деб ойлаша...

Тутар акка аланы атлагъа миндиртиб, кеси да бир бурул джоргъагъа минди. Тапхырны энишге тюшюб, сууну ёрге барыб, кёпюрге джете, чёгюч тауушла, кысыр къаяны юсюне буз джаугъанча эшитилдиле. Бийче, атыны джюгенин тарта:

— Неди бу? — деб сорду.

— Гюрбеджилерибиздиле, бийче. Майна, ма ол къаяны тюбюнде темир ёзек барды. Андан алыб, алайда темир биширебиз, насыбха, неси да юсюндеди да,

алайда ма ол кызыл кыялада келилерибиз, быргы-ларыбыз, алайда шокот от сюзебиз, бери джанында уа, ма тюз юслери бла да ётейик, алайчыгы бла да джол барды. Алайда сауут-саба этебиз, — деб, атын ары бу-ра, бийчени атына джол кыйду.

— Алайда этмеймисиз да сора? — деб ызына кёр-гюздю бийче.

— Алайы бошду. Кийимликте этебиз алайда. Инден бошасала, булджуб этедиле алайда башха затны.

Кыашбакъла тубюнде джюзле бла устала бычакъ-ла, муджурала, садакъ учла, тагъайла, кыамала этс, арлакыда билеучюле да аланы билей, кыарагъан кёз кыоркыарча болумну кёрдюле.

— Кыарча, балам, былай бир келчи, санга бир бы-чакъ сайлайыкъ, — деди кыарт. Сабий, кыууанч ты-бырлы болуб, эрлай атындан тюздю.

Тутар акка кыарт темирчинни кыатына барыб, неле эсе да айтды.

Ол, дженг учу бла мангылай терин сюртюб, бёркюн джелкесине эте, Кыарчагъа сынаб кыарады:

— Кыаллай бычагынг болса сюесе, улан? — деди кыарт.

— Джити бычагым болса, — деди джашчыкъ.

— Кыылауу тюзген бычакъ излейсе, сора? Тейри, минер атынгы кесниг юретсенг, ашхы болурму эди?

Кыарча кыартны сёзюн иги айыралмай, кёзюне джи-ти кыарады.

— Былай келчи, — деб, бир таш межамчыкыны эши-гин ачды. Ачса, аллайны ачсын, тюз эшикден кирген-лей, кыабыргъада, кюмюш салынган кыара кыындада бугъунуб джюз минг бычакъ болур эди, быкыылагъа опушар-опушар тагъылыб тура. Джашчыкыны кёзлери джаныб, беги джарыды, кыаны-саны да бирден учунуб, бычакълагъа эси кетди.

Кыарт бир бычакыны бир бычакъгъа уруб кёрдю, зыр деб джилтиниле чачылдыла, эки от ауузлу джылан талашханча кёрюндю сабийге.

Андан алайда сослан ташны сермедн. Таш да джил-тин джууаб этди. Бычакыны ауузу уа тюрленмедн.

— Бери кыарачы, — деди кыарт, бычакыны кыыз-гъан ауузун кёргюзе.

— Хой-хой-хой, — деди Кыарча, асыры кыууаниган-дан башы кёкге джете.

— Джаратамыса?

— Игитда!

— Къайда, — деб, бычакъны аны къатында ёрге сюеди, — огъай, кеси бир къарыш, сакъаты минг къарыш деб, бычагъынг кесингден уллу болса, кёлтюрелмезсе. Кесинге кёре излейик.

Сабийни бети агъарды. Бычакъгъа асыры кёзю къарагъандан, ауузун ачыб, не дерге билмей къалды. Акъылман къарт, юйню теренине ётиуб кетиб, къарангыдан эки къарыш болгъан бир къара къаманы алыб чыкъды.

Джашчыкъ, къаманы джаратмай, мыдах болду. Аны эслеген къарт уста бир мазаллы къылычны Тутар аккагъа узата:

— Бир кёрчю! — деб, кеси къама бла сермеди. Чыр-рт-чыр-рт! — деб тёрт джанына джилтинле чачылдыла. Къарчаны бети джарыды. Уялыб, башын энишге эте, тюб эрнин къабды.

— Джаратамыса?

— Хо, — деди, башын кёлтюре, джашчыкъ.

— Ол ылыхтын къуру къан тегеди. Къара къама уа теингиг кибиб бирди. Неге да джарайды. Ма, мени кёзюмден кёрюб тут. Бери къарачы, деб, къаманы сабын буруб ачыб, джашчыкъны кёзюне тутду, — ма атапгы мухуру. Тас этме. Уллу болсанг, уллу къама да этерме, бычакъ керек кюнде уа, кесинг сайлаб алырса, — деб, къаманы сабийге узатды. Къайда айлансанг да, биргенге тут. Бёрк тюбюне сыйыныр бир затды.

— Сау бол, — деб, къаманы къойнуна къыса, къартны къучакътаргъа аллына силкинди сабий.

— Сау тут, атапг кибиб, бир киши бол, — деб, сабийни къууандыргъанына кеси да къууанды къарт.

— Нохта бауун мен этерме, — деди Тутар акка, устагъа бюсюреу эте.

Къарча арлакъда атдан тюшмей тургъан анасына джити къараб, бойнунда алтын сынджыр бла мухурлу алтын къачын тешиб, къарт устагъа узата:

— Бу да мени кёзюмден, — деб, къартны джуичутду.

— Ай юйюнге, къойсанг а, — деб, бети къызарды, — сен ёсюб келген бир улап, хазыр къаманы берген къой, мен ёшюнюмю теш этиб да этейим санга къама.

— Ал, ал, Джашарбий, сабий, къууаныб береди ал! — деди Тутар акка, Къарчаны адеблилигине къууана.

— Ай джашаулу бол, муратынга джет. Бернучю бол, бергенинг кѳууанч болуб, юйюнге кѳайта турсун. Сау-саламат джюрю. Энди келиринге, мен санга кѳк кубе этиб турурма, — деб, кѳарамы бла джашчыкѳны санын ѳлчеледи кѳарт.

Кѳарча, кѳаманы кѳынындан чыгѳарыб бай эте, белине тагѳыб, кѳартны кѳучакѳлаб, Тутарны аллына, ызына, айланды...

Суудан ѳтюб, бир кесекки чегетчикки ичи бла барыб, бир мазаллы джашил эннге чыкѳдыла. Уллу тюзю бир джаны суу, бир джаны да чегет эди. Сууну ѳрге барыб, онг джанынга бурулсанг а, джашил сыртла бир-бирлерини ызларындан тизилиб, дуния былайдады дегенча, бийчени кѳлюн бери салды. Атлы, джаяу аскерле, суу ызында кѳазанла кѳайнай, арлакѳда, мийик душурпу юсюнде акѳ шатыр, башында чыммакѳ-акѳ байракѳ. Ол Батырбийни шатыры эди. Кѳарча атын ары бурганлайына, Тутар акка:

— Тохта, улан! Ары буйрукѳсуз барыргѳа джол джокѳду! — деди, кескин ауаз бла. Арлакѳ барыб, тыш адамланы кѳрюб сесскеленген кѳарауулланы бирине неле эсе да айтды.

Бир кесекден акѳ шатыр таба акѳ атлы джоргѳалаб кетди.

Ат, кѳуш учханча барганлыгѳына, Кѳарчагѳа ол алай залим кѳрюмеди. Эригиб, атындан тюшюб, аны ауузлугѳун алыб, ийнакѳлай келиб, хамхотундан бай этди.

— Ары бир кѳара! Хайыуанны хамхотундан бай этгенин кѳайда кѳргенсе? — деди бийче, джыйырыла.

Кѳарча анасыны кѳатына джууукѳ барыб, кѳулагѳына:

— Аначыгѳым, алай айтма. Атны да, адамшыча, бети барды. Бет джюзю, — деди. — Кѳарачы, аны кѳзлери хакимни кѳзлерича, джумушакѳдыла, майна.

Бийче, джумушаб, сабийден тартына:

— Атны ауузунда кѳаллай тишлери болгѳанын билемисе? Кѳабыб юзюб алса, не этериксе?

— Ат несин кѳабмайды, — деди, уллу адамча, сабыр ауаз бла джашчыкѳ.

Ала сѳлеше турганлайларына, акѳ атлы эрлай, шыб деб, ызына кѳайытды.

Акѳ шатырдан кѳзюн алмай кѳараб турган бийче, бийни эсledi. Шатырны эшигини юсюне эки аягѳын

кенг джайыб, ёре сюелиб, къол аязы бла кёзлерин кюн-ден джаба, ала таба джити къарай эди бий.

Бийче, къайгылы болуб, эрине айтырын излеб, не дерге билмей, кеси кесине гурушха этди: «Кёремсе, къарауаш къатынча, джаланбаш келгеними, гютдю юсюне къалач деб, биргеме да бу адамы тагъыб, бий не дер, сабий келтиргенди десем, ашгылармы?» — деб, эслетмей, аны таба къарады...

Бу джашил энни кёзюгюзге уруш майдан этиб бир кёргюзчюгюз. О эссиз инсан! Не керекди санга?

Къалай къуджурса... Бир адамынгы тас этсенг, бир джеринги сыдырсанг, бир джигинги чыгъарсанг, бармагъынга чыгъана кирсе, джылай, сарнай кюесе. бишесе...

Къолунга сауут алыб, кесинг кибиб джюзню, мингни къыраса, хорладым деб, суюнессе, бир джангызгъа кюйген, мингнге джылай билмейсе... Огъесе уллу къыйынлыкъ сабырмыды, гитче къыйынлыкъ а, гитче сабийча, кесин тыялмай болурму? Кёремсе, ма бу къадар адам не ёлюрге, не ёлтюрюрге керекди...

Не ючюн? Бирине аман болгъан бирине нги нек болады? Адам улу тюрлюдю, терекни бутагъы сынса, симсирейди, абзырагъан джюджекни къойнуна салыб, э табдырады, кесича бирни уа... джашауун юзюб, юйюн топайды, чыпчыкъ уяны чачмагъан адам элени, шахарланы, къралланы кюйдюреди, таула кибиб къалаланы ташларын бирем-бирем алыб чачады... Джахиллик, кючюне базыб, джаныуарлыкъ этерге таукелленген инсан джаныуардан огъурсуз болады... Аллаила дуняда печик кёб болгъандыла...

Аланы мурдарлыкъларына джигитлик атаб, бюгюн аланы тёлюлери алагъа сыйлы эсгертмеле салыб турадыла. Минг сабийни джылатыб, бир сабийни къууандыргъан адамгъа налатдан башха джукъну теджерге болурму да? Минг-минг гюпахсыз урунганны джесир этиб, тосларын алтын тоханалада эркелетгенлеге бюгюн биз, адамла, аланы къатылыкъларына, адамсызлыкъларына тыйыншлы багъа бере нек билмейбиз?..

Кир, Дарий, Ксеркс, Македонский, Помпей, Митридат, Аттила, Чынгызхан, Асхакъ Темир, Гитлер!.. Башхалыкъ бармыды бу затлада?

Бирн садакъ бла, бирн газ камера бла — кесини заманыны саууту бла — тюб этгенди адاملаны. Не ючюн? Джаныуарлыкъ. Мен, къуру мен деген сезимни айныта, дунягъа от тыкъгъандыла... Александрны тос

къатыны Таис дуня сейпрлик Персеполгъа от тыкъгъанды. Не ючюн? Эсиргенликден ёзге неси болгъанды ол алынган тиширыуну? Дуня, джашау ючюн ол не игилик этгенди?..

Табигъат берген джанны джерде кесини энчи юлюшю барды. Аны юзерге кишини да джокъду эркинлиги. Бир адамны да. Джангыз болуб, бир нсан да кеси аллына джукъ эталлыкъ тюлдю...

Джамагъат этсин джангызны оноун, джангыз акъылман эсе да, сатлыкъ эсе да, джамагъат болсун аны ёкюлю...

Джер, эрке анабыз, хар бирибиз да, бютеу барыбыз да анга бирча сакъ болайыкъ: бузулмасын кём-кёк тюрсюню, кюн кюйдюрмесин юсюн, сууукъ бузлатмасын. Аны юсюнде, ана къойнундача, рахат джашасын адам улу: къарнашлыкъ, тенглик, халаллыкъ, адамлыкъ баш джорукълары болсун...

* * *

Батырбийни атлы аскерлери беш бёлек бола эдиле. Хар бёлекни кесини энчи тюрсюню, джоругъу уа — бир.

Чабакъ терича этилген дженг учлары, тобукълукълары, аллай кубелери, башларында къурч такъыялары, садакълары, къамалары, уллу бычакълары. Бир къауумларыны узун саблы муджуралары, кюнде кёзню къамата, джюреклени титирете.

Джаяу аскерини кийими дженгилди. Ала темир кюбе орнуна кийиз кубеле киедиле, башларында да ичли — тышлы кийиз бёрклери, тёппелери ёреле, башларына къаб кийилиб. Кийизге муджура къыйын киреди, бычакъ кесмейди, ташны кесген бычакъ кийизден къамаб къалады...

— Азбыз, — деди Батырбий, аскерине къараб, — азбыз. Ол тул-тубанды, биз а — бир уууч!

— Учу-къыйыры кёрюнмейди, сора къалай азды? Қъаллай бирди? — деб сорду бийче, эрини кёзюне сесекли къарай.

— Азбыз. Аны къатына бармазча бирбиз, — деб къатыныны кёзюне къарады Батырбий: «Манга бир джукъ болгъаны болса, не этерикди бу джарлы? Қъар-

нашларым атыб кьоймазла.. Ала да, айхай, менден да кьарыусуздула. Бир-бирибизден узакьбыз. Бирерибиз бирер джерде, кьаягъа кьоннган кьушлача, бирем-бирем агъызыб кьойса уа?.. Ханна кьалай этди? Ханна аскери кеси аллына чачылгъан эди, ит Эдигей, башлаб... Айхай, кесинг сьогенча болмайды, хан, бий эсенг да... Къазауат кеси джорукъ салыб кьояды, аны джазыуу сени джазыуунг болуб кьалады», — деб эси сагъышха бѣлюннгенлей, аны болумун сезгенча:

— Да сора не этерге керекди да? — деб кьайгъылы болду бийче.

— Асхакъ Тохтамышха тѣрт джюз минг аскерни бетден-бетге салгъан эди былтыр. Эмир Тохтамышха! Биз а анга не? Кѣремисе, кеси Азакъдан чыгъалмай тургъанлайына, тахсачыларын тѣрт джаныбыздан джи-бергенин? Кеселекке таш тьобунден чыкьгъанча, шыб деб кьайдан эсе да чыгъыб кьаладыла...

— Къайда тутасыз аланы?

— Тутмайбыз.

— Алай дегенин? Ызларына ийибми кьоясыз? — деб сескекли болду бийче.

— Хо, — деб ышарды бий, — барсакелмезге ашырабыз, ала чыкьмаз зидан, ала чачмаз бугъоу болмаз. Кетгенлери игиди...

— Ол кьайдады да?

— Чынгылда, — деб бий сѣзюп бошагъынчы, Къарча чабыб келиб:

— Мен ма ол юккюл аскер бла кьалыргъа сюеме джюзбашы алайым дейди, ат да, бычакъ да берирме дейди! — деб къадалды атасына, кьууанчы кѣкге джете.

— Алай деген неди? Сен ала бла кьалсанг, анангы юйге ким элтир, огъесе алыб келиб, кьалай сьогенг, алай эт дебми кьоярыкъса? Къайда, кесинги да джангы къаманг да болур дейме? — деб къамагъа узалгъанлайына, Къарча эрлай аны кынындан чыгъарыб, сабын буруб ача:

— Къара, ма сени мухурунг! — деди.

— Хой-хой-хой, ким этгенди аны санга?

— Кѣрчю, — деб, къаманы атасына узатды.

Бий кесини къамасын чыгъарыб, экисин бир-бирине демлешдириб, кѣлю бла сейирсинди. Сора кесиникин кынына сугъуб, Къарчаны къамасыны сабын буруб ачыб, арлакъ барыб, къара залыкълдыны гоккасы

бла юзюб, бурнуна тутуб ийнсгей, Къарчагъа да ийнс-
гетди.

— Ийнсгечи! Унутма, ма бу ханс къуру бизни дже-
рибизде ёседн. Къайры барсам да, къайда болсам да,
бу сейир ийнс мени биргеме айланады, хаман ызыма
чакъырады. Джазны бурну къарагъанлай, буз гыйыны
тешиб чыгъады, къачда къар джауса да къалын чап-
ракълары кёгере, юшюрге унамай, кёгериб турады, —
деб, мыдах зат айтыб иеме деб къоркъуб, гоккасын
энтда бир ийнсгёб, эрлай чапракълары бла бирге
Къарчаны къамасына салыб, сабын буруб бегитди.

Къарчаны бурнуна ургъан ариу ийнс, джюрегин джу-
мушата, сабий халаллыгъын сездирди.

— Хаким андан суу этиб, алма сууча, ичиреди, —
деди Къарча, хаким бла атасына кёзюу къарай.

— Хаким биледн. Ол хансны, ташны да тилин ангы-
лайды, — деди бий, ышара.

— Хансны, ташны тили джокъду.

— Барды, барды.

— Бычакъны — къан тили, ташны таш тили, ханс-
ны — дарман тили...

— Джыланны — айры тили, — дедн атасы. — Адам-
ны акъылы уа не тилге да келишеди: хансны гоккалы
тиллине да, джыланны уууна да. Сен акъыллы бол, ба-
рысын да кесинг ангыларыкъса. Бу мен айтханны уа —
унутма: ийнс эсингде къалсын, кеси — къамангы са-
бында. Кишиге берме. Тас этме. Ол къаманы санга ус-
та кеси этиб бергенди. Унутма. Болсунму?

— Болсун, — деди сабий, къамасыны сабын къаты
къыса.

Хаким, бий алай нек этгенни сезиб, аладан башын
бир джанына этиб, таулагъа термиллиб къарады: «Азды,
азды бийни аскери... Алай а Асхакъ бери созулуб ай-
ланникъ болмаз... ким биледн... Къарнашларыны да
танг кесегн барды. Утуркъуну аскери уа? Ол, тейри,
бери келиб айланмай, Утуркъуну сюрлюк болур...» —
деб, кеси кесине кёл эте, аны бла бирге бийге да ичин-
ден ант этди.

«Бий, мен къазауатчы тюлме. Мен джашау джиги
юзюлмесин деб тургъан бир адам, мени къолум кы-
лыч тутмайды, бармагъымда балхам эрийди, алай а
джетген кюн мен халкъны къатына сюелirme, бир
джугъунга джараялмасам да, сабийлени сакълар ючюн
джанымы берirme, ол хансны да, баланг акъыл-балыкъ

болса, эсине салырма, джаным ичимде болса», — деб, бийчени хатери ючюн бийге сыйлы ант этди. Алайда бий сындыргъан къара залыкъылдыны бутакъчыгъын алыб, ийнсегей, балхам кюбюрчекчигини къатына сукъду. Бий, бюсюреулю ышара, аны ариу иннетин ангылады...

* * *

Асхакъ Темирни аскери, къуйругъу эзилген уу джыланча, аллы башын кѣлтюре да алгъа чаба, арты да, кѣлтюрем болгъан джаныуарча, аны ызындап чабыб баралмай, ауур сюркеле да тохтай, тохтагъаны сайын алгъа баргъанладан юзюле да чачая, эмирни алайсыз да джарыла тургъан джюрегине туз себе эди. Асыры кѣбден бола эди ол алай, алай а эмир аны эсине алыргъа унамай эди.

Кюйген тюзледе аш табмай, кѣлтюрем болгъан азыкъ атлары, бара-барыб, ачдан атларына атлаялмай аугъанларын кѣрсе, Темирни кѣзлери от чагъа, ызына айланыб кетейим деб да бола эди, алай а, къан дерт богъурдагъына тыгъылыб, бар деб къоймай эди. Ханни аскеринде таулула тѣгерекин алыб, джесирге тюшерге аз къалгъанын, ол бедиш кюнюн кѣзюне кѣргюзюб, кечмезлигини тишлерини къаты къысханы бла чертди. Юсюндегини кѣзюне джетерге излегенча, аты бурун тешиклерин тургъуза, сызгырды. Джасамма кюбеси кюнде джылтырай, Темир, аскер башчыларыны джан сакълаучуларыны арасындап айырылыб, атын кѣллендире, джортуб мазаллы дупшурну башына чыкъды. Кюн джарыкъча кѣрюндю. Ингичге аякълы тири къуу ат, неси джюгенин бошламагъанына чамланганча, биягъы бурун тешиклерин кѣбдюре, кишиеди, туягъы бла джерни тырнай, джюрексинди. Атлы, кеси да ъмюрде кишиге бойсунургъа суймеген, атыны ол халисине суйюне, ышарды. Қъатангы, неге да тѣзе билген сакъат киши, джетген джашча, учунду. Бети къызара, сол джаягъында узунуна тартылыб тургъан бычакъ табы агъаргъанлай къалды. Кѣзлери, кийинки марагъан джаныуарны кѣзлерича, джаңдыла. Ат белинде къууанчлы чѣге, къарыуун-кючюн сезе, ызындап келген аскерине ышангылы къарады. Атлы аскерини учу-къыйыры кѣрюнмей эди, джаяу аскер а кѣкде джулдуздан эсе кѣбдю дер эдинг. Аскерни юсюн басхан джол букъуну кѣргенин огъуна чыгъарыкъ эди олсагъатлай джаны ичинден, ат

кишиген, тое кычыргъан, минг-минг арба чархланы джызылдагъанлары, адам тауушла, джюрюш тауушха кыошулуб, бир кыадама тауну юсюнден бузлары тайыб, ол жыгъар-жугъур деб, оюлуб, элли юсюн басханча, огъурсуз дауур бола эди. Кёк илгениб, арлакъ тургъанча, джер да, манга болур болду деб, ёкюннгенча кёрюне эди. Дангыл тюзню юсюн джабыб баргъан аскер, джоргъалаб, эмирни юсю бла кыбылагъа бара эди. Дуппурну башында энди кымсыз болуб тургъан атны юсюнден кыараб, аскерине кёл эте эди залим Лсахкъ:

«Учхан кыушларым! Ёхтемле, таукеллесиз сиз. Бир кюнню да кёлюгюзню сындырмагъанма, кёк бёрюлерим! Алгъа, алгъа, кыоркыуусуз асланларым! Шыбылача, джетиб уругъуз оюмсуз инсанлары!» — деб башын ёрге кёлтюргенлей, узакъда кёкню кёгюне тирелиб, мен деб, аны сансыз этиб тургъан Минги Тауну кёрюб, илгенди. Бир кесекден эсин джыйыб:

— Падиша-ах! — деди, — сенмисе бу джерлени иеси? Нечиксе? Сермеширге хазырмыса? Келчи, бир туушайыкъ, кыайсыбыз залим эсск да, кел. Кёкде бир аллахны аты бла ант этеме, мен ол оюмсуз таулуланы кыаушатсам, джерлерни кюл-кёмюр этиб, кыан кыобанланы юслери бла атлаб, кыанлы ёлюкледен басхычла этиб, сени ол ёхтем башынга чыкмай кыалмам. Ант этеме. Сени ол ёхтем буз тёппенги аякъ тюбюме ташламай кыоймазма, Падишах! — деб, джюреги тишлей, ызына айланды. Онг кыолу бла кыатыма келигиз деб, буйрукъ берди. Олсагъатлай, кыузгъун сюрюу кыобханча, аскер башчыла, джашлары, туудукълары, бийле, эмирле, кыагъытчылары, бирден кыобуб, тёгерегини кыуршаладыла.

Джаш адамча, секириб атдан тюшеме дегенлейинне, кесине, атыны джюгенинне джюз кыол узалды. Олсагъатлай аны тюбюне джолоучулукъ тапчанны салдыла, аллына да юч аякылы теппичикни. Кыолуна алтын аякъ бла бозаны узатыб, не дериксе дегенча, кёзюне кыатыб тохтадыла.

— Джаз, — деди Шарафиддин Алииге эмир, аскерине кыараб ёхтем сюйюне. — Шашхынлы таулула мени бла урушха кирирге базадыла, шайтан юзюк, гяур джыйыи! Дунияны кыаушатхан байрагъым ол Джинн-Тауну башында, джел тарай, джашнарыкъды деб черт.

Кыарачыгъыз, мени аскериме! — деб зауукъланды

эмир, дагъыда таугъа къараб, демлешди, — Падишах, сынарыкъса, алай ёхтем джылтырама...

Аскери миллетине кёре джыйып-джыйын болуб, хар бирини башчысы, мингбашыла, джюзбашыла, онбашыла. Хар аскерни кийими башха, саууту башха, джюрюшю башха... умуту уа — бир, — къан тегерге хазырлыкь...

Къызылсакъал монголла, джел ургъанча, дженгил атлада, къолларында, къуш къанатча, садакълары, башларында юккюл ёребаш кийиз бёрклери, тери неда кийиз юбелери, бычакълары. Эмирни уясы — туугъан миллети — барласчыладыла. Аладан омакъ, аладан дордукъ джокъ эди ол тул-тубан аскерни ичинде. Эм кючлю, эм ариу араб атлада, кёк юбелери, муджуралары, садакълары, беллеринде къынгыракълары. Башларында бычакъ кесмез такъыялары. Башчылары — Мираншах, Темирни тюнгюч уланы, юсю-башы дуу джана.

Персле, узун кенг кёнчеклери, чабакъ къабукъча, темир юбелери, кийиз бёрклери, къысха муджуралары, эшилген къурчдан къалкъанлары, къынгыракълары, онг гыртгыныкларында.

Къара сакъаллы авганлыла, — кёзлери джана, тирп атларын тыялмай, къалкъанлары дуу джана, эшилген къурчдан юбелери, темир такъыялары, сауутлары барласланькъыча: Арабла, — тинирыу чепкенлеча, кийимлери, онг имбашларында джаялары, беллеринде къынгыракълары, бурмачачла, сыртларында къолан къаблан терилери, къамиш джаялары, къамиш садакълары, марал мюйюзден этилген учлары бла муджуралары. Ассирийле, — къалын къара сакъаллары, хыны къашларыны тюбюнден агъара джити кёзлери, къумач юбелери, багъырдан эшилген такъыялары, муджуралары, темир токъмакълы агъач гебохлары. Къарашилли назик индийле, — акъ гетенден тюз кийимлери, узун муджуралары, къурч къалкъанлары. Эфиопла, ат териден аркъалыкълары, джалларын да джел тарай, татарла, башха азий миллетле ёребаш тюкю бёрклери, джаялары, садакълары, къынгыракълары, горда балталары. Тери кийимли ливнячыла, — джитибаш кийиз бёрклери. Юккюл кийиз бёркюл сгъадайчыла, — садакълары, къынгыракълары, муджуралары...

Къараб, къайсын таныгъын, дюн-дунияны бирден къобарыб, Кюн чыкъгъанны, Кюн батханны да къой-

май кесине кѡшуб, кѡрагъан кѣз эс ташларча бир аскер... Джерде хансдан кѡалып, кѣкде джудудан кѣб эди.

Бу тукъум аскер, Азакъ бла Тананы арасында тау-лула от салыб кюйдюрген джерни юсю бла кѣлмей амаллары болмагъаны себепли, ачдан, суудан бек инджилгенди. Энди уа Кѡобан тюзлеге чыгыб, керпесленгенлери бла бирге ачуулары да кѡайнайды.

— Дерт, дерт! — деб кюнде джападыла ёлюм кюсеб тургъан муджурала; кѡап-кѡан! — деб алкыынчы кынларында джукъусурайдыла оюмсуз кынгыракъла, джоу-джуу деб титирейдиле аджал кѡанатлы садакъла, оба-оба! — деб дюнгюрдейдиле аджал тишли гебохла...

Учу-кѡыйыры болмагъан аскерни тюз санын билген кѡыйын болса да, Асхакъ бир аскерчисини да алмаштырмайды. Аланы санаб чыгъар ючюн, он минг аскерчини онушар-онушар тизиб, аллындап артына дерн эки джаны бла да кѡара тыбына тартыб, аллында, артында кенглигини илипин маталлы индек кѡаздырыб, сора, кебге ургъалча, алайгъа онушар мингини салыб, кесн санаб чыгъа эди. Кѣзю кѣрмесе, кѡулагъы эшитгениге ышанмай эди. Несин да кесн билиб, кесини ёлчеси бла этсе, тынчлыкъ таба эди сакъат эмир.

Кѡатаныгы, кѡуру да тири, джигит аскерчи Асхакъ Темир ётгюрлюгю бла кѡалмай, терен акъыллы, оюмлу аскер башчы эди. Аны джюрегинде, анычаланы джюреклериндеча, джазыкъсынмакълыкъ деген сезим джокъ эди. Аллында сюелгени, бойсунмайма дегени зат болса, аны дертнини оту башха отлагъа ушамай эди. Кюл этиб джерде кѡоймай, учхун этиб сууургъунчу, тынчлыкъ табмай эди. Кѣргениге юлгю, кесине тынчлыкъ. «Аскер, — дей эди эмир, — кѡобхан сууду, аны аллына турама дей эсенг, аны кесинге бойсундурурча мадарынг болсун, алай тюлмюдю, кѡадама эсенг да, уруб алыб кетерикди..»

Ташлыда кесн джыйыны бла эки-юч ыйыкъны солуй, тѣгерекде элени тонай, кесине айтырча кѡоранч салмагъанлай, бир билегин Инджик сууланы ёрге ийиб, кѣб хазна, мал, джюз минг джесир джыйдырды. Ташлыдан Уллу Инджикни башына джетгинчи, талай элн кюйдюрюб, тюб этиб чыкъды. Джылкы, кѡой сюрюулени, алтын, кюмюш хазналары, джюз минг кѡумач тобланы, багъалы кийимлени, тыйыпланы, бал, джау, мюр-

зеу, алтын, кюмюш сауутланы Самаркѣантха Джагъар-барлас бла Хаджи-Сейфни башчыла этиб ийди. Къатын-ларын да алагъа къошуб, биргелерине Мираншахны нерге тебрегенинде, ол:

— Былтыр аллах манга сормай оноууму этген эди, быйыл сен манга джукъ айтма. Сапга кылыч алыб юрюлгенлени башларын кесим кесерникме. Орустамны джибер деб, кесни къоруулады.

— Тюз айтаса, Быйыл кѣлюнгю бир кенгдир. Орустам да къалсын, башха адам пейим, — деб джашыны сѣзюне хош болду эмир.

Ташлыдан къоба туруб, бир кюн уллу кенгешин джыйды. Алтын тапчанында алтын таянчакъларыны юсюне окъа бла согъулган кызыл от къатапа, кѣм-кѣк, джан-джашыл бирокъат джастыкъла салыныб, аланы юслеринде алтын уягъа къошган мыллыкчы къушча, Асхакъ Темир чѣгеди. Юсюнде узун къара бирокъат чепкени, аны юсю бла тобукъларындан ѳрге къараууз кюбе тюбю, эзнюне къара тыйын тигилиб, башында джашыл сархы, мангылай сюреми бла ѳрге алтын суугъа алынган узун къуш тюк чанчылыб, беллинде накъутналмазла бла джасалган окъа беллиги, аякъларында, тобукъларына джете, къара мийиктабан чурукълары, юслеринде, башларыны тѣгерегин бла да накъутналмаз бюртюкле бла, файруз ташла, алтын оюула бла джасалыб. Чурукъларыны тышы бла кѣм-кѣк файруз суугъа алынганча, бирокъат мийиктабан габашлары, чурукъларыны табанлары аланы ичине чунгур этилген табанларына кириб къалырча.

Аллында узун зугул тепсиде тѣгерек бурулуб турган джейран терини ачыб, къатындагъылагъа сынаб къарады. Онг билеги сюремде тюнгюч уланы Мираншах, аны къатында ѳлген джашы Омар Шейхни уланы Орустам, аны къатында сюйген туудугъу Мухаммад-Солтан, сол билеги бла Шейх-Нур-ад-дин, Мухаммад-Азат бла аны къарнашы Алишах, андан сора Устуй, Зирбек-Чаку, берлакъда Алазада, Тукел-баурчу, Хусени-Мелик-Къаурчиш, Худад-Хусени, Джеханшах, Хаджи-Сейф-ад-дин, Осман-и-Аббас, Къасай-бек, Туугъан-багъатыр, Тимур-Хаджи, Акъбугъа, Джагъарбарлас, Тобчук бей, Тамбий, Али-Мырза-бек, дагъыда башхала чѣгедиле. Тюз къатында, эмир бла Мираншахны оргасында, тобукъларында алтын къангада къагъыты, къолунда къамиш къаламы бла къагъытчысы Шарафиддин ол-

турады. Ол эмирни ауузундан чыкыгъанны кыагытха джазыб барады, аууздан чыкыгъанны кыой, кирпик кыакыгъанына деринни да. Джейран териде кыызыл, кыара, кёк бояула бла бир затла джазылыб, бир тюрю кыынгыр-мынгыр сызла тартылыбдыла. Тюз адамкы ала хыйнычыны дыгаласларыча кёрюнюкдюле, кыазуатчы эмирге уа, кюзюге кыарагъанча, Шимал Кавказы джери, Асхакыны кече-кюн да инджитиб тургъан тиш аурууу, джюрек чанчысыды. Онг кыолу бла, кёк чартлагъанча, терини юсюн бирден сыйнаб тюзете, алайдагыланы тюрсюнлерине башдан аякы кыараб чыкыды. Ала, сени бла бирге неге да хазырбыз дегенча, бетлеринде бир затлары тюрленмей, чёге эдиле.

— Эсигиздеминди? — деди эмир бойсундургъан ауаз бла, — Зирбек-Чаку оюмсуз таулуланы сюрюб, Джинн-Тауну тюбюне джыйгъаны? Былтыр алагы кыолум джетмеген эди. Айныма кыой, джашауну татыуун билселе, башларына акыыл кирир деб тура эдим. Алай а ала, оюмсуз гяурла, аджалсыз ёлюрге сюедице. Утуркыу бююн да аладады,—деб, тишлерин кыыса, джайран териде башла бармагы бла Архызын кёргюзген тамганы аяусуз басды. — Былайда, кюнде джылтырай тургъан акы шахарны кюл этмей, аллахны асылларыны дин уяларын кыармаяллыкы тюлбюз. Былайда, акы клисалада, урумладан узакы болмай, орналгъанды ол. Джыланны тили алайдады. Патчахлары уа — анга патчах дерге боллукы эсе, — Кыызыл Кыаладады. Хар кыаланы кесини патчагы, бийи барды. Бу уа — тамада бийлеринди — Батырбий...

Кючлери — джерлерини кыыйынлыкы, кыалаларыны кыадамалыкылары. Экиси да бизни юлюшбюз тюлдю. Алай а — бир кыала бир кыаладан узакыды, джоллары тар, кыйын. Бир-бирлерине болушлукы эталлыкы тюлдюле. Бу — бизни юлюшбюздю. Кёб болса, тамчы ташны да тешеди. Биз кёббюз. Экинчиси, бизни от садакыларыбыз барды деб, уллу кёллу болмагыыз. Ала шокот бурундан бери кеслери этедице. Сары залыкылды, кюкюрт, ич джау кыайнатыб, сюзюб от этедице. Ючюнчюсю, ала башындан бизни кёрюб турлукыдула, биз а тюбюнде. Кыызыл Кыала мийик тауну башындады. Тёгерени — чыпчыкы ётмез кыадама,—деб, бармагы бла башха тамганы—Мамия кыаланы белгисини — басды, — тюбю бла кыутургъан

суу. Джай ол, тѣюлюб, кѣобуб, боз болуб келеди. Бу да бек залим кѣалады. Былайда кѣарт бий сакѣлайды бизни — Баттал. Батырбийден бошасакъ, кѣалгѣанларын джукѣгѣа да санамайма. Андан ары Кѣобашны, уллу сууну, онг джагѣасы бла ёрге барыб Гыланч кѣалагѣа чыгѣаса, Бѣрюбердиге, андан Индиш кѣалагѣа, алайда Бѣрюкѣаннга. Кѣарачайдан Оба сырт бла, Оба сырт деб, Тохтамышны аскери кѣырылгѣан джер барды, Батырбий кѣыргѣанды, аны ючюн хан бийни сыртындан кѣайиш алгѣанды, артдаракѣда, башха сылтау бла дерт кѣайтара. Алайы бла аууб, уллу ёзеннге тюшесе. Алайы Болатбийни джериди. Чынгызхан алайын ууатхан эди, алайда чилле джол барды, Нарсана кѣаланы юсю бла. Ма, бери ётюб, Кѣобан ауузу бла. Тохта, Нарсанадан тау джолла бла Эл-Тюбюне келесе, Басханнга, Болатха дедим да, андан ары Чегем, Башилге, Бызынгы, Черек ёзен, ала бир истемдиле. Архызны эрлай чачыб кетгенден игиси джокѣду. Алайы кѣайгѣылы джерди, алай а алайда узунѣтек бабасладан ёзге киши джокѣду. Энди аскер маталлы бир зат барды. Чыныкѣмагѣан, ёшюнлеринне кѣач тартыб, чагѣырны басыб, джукѣлаб турадыла. Осман-багѣатырны салайыкѣ алайгѣа, Гыланчха—Кѣара-Мырзаны. Гумгѣа Топчукѣ бийни, Хаджи-Сейф-ад-динни Акѣбилекге,— деб сагѣыш эте туруб, — Чегемни Туугѣаннга кѣошарбыз, — деб, тюкюрюгюн джута, боза изледи. Боза аякѣны ауузуна элтиб, тѣгерегинне сынаб кѣарады, сора, билиб кѣалыгѣыз дегенча:

— Кѣызыл Кѣала, — деди эмир, тынгылагѣыз деб буйрукѣ берген ауаз бла. — Бизге эм кѣыйын, алай а эм керекли затды. Таулуланы Меккяларыды ол. Аны юсю бла ётеди, Кюн батхан бла Кюн чыкѣгѣашны арасында Чилле джол, Кѣызыл Кѣаланы Согѣум кѣала бла, Пеонда бла байлагѣан уллу джол. Аны эде тутмечечу кѣлге энг нѣлѣмѣдонг энг эѣхѣдѣлѣл кѣгѣѣлѣл Кѣала. Аллах кесинне деб ишлегенча. Джинн-Тау бла ол бу джерни махтауудула.

Кѣобашны онг джанында мазаллы сыртда, сууну бурунгу терен ызында, мийик танхырындады. Тѣгерек терен кѣулакѣла бла кесилибди, кюн батхан джаны келекелиб, Кѣобан ёзенде юзюледи, шималда — Кѣонуш кѣулакѣ, кюн чыкѣгѣандан кѣыбылагѣа Кѣара кѣулакѣ джабады. Кюн чыкѣгѣандан шималгѣа — эки кѣулакѣны башы бир-биринне тирелиб, тау джетек орнал-

гъан сыртха къошулуб къалады. Ма ол эки къулакъ бир-бирине тюртюлген джерде тау кибиб бир дуппур, дуппурну юсюнде — къала. Тёгерени чыпчыкъ ётмез хуна. Хунаны юсю бла ууакъ къалачыкъла, бир-бирине болушурча ишлениб, аны тышы бла индекс, ичинде сууу болса, кемеле джюзерча тереплиги, кенглиги да алай...

Эмир, эки кёзюм джума, тюр эрини къабыб, бир кесек мычыды. Андан, сёзюмю бёледиле деб къоркъгъанча, ашыгъыш:

— Бу къаланы бийи, Батырбий, Тохтамышча джелмисиз тюлдю. Бек къаты адамды. Ханнга да бой салмай, аны аскерин къырыб тургъанды. Оба деген джерлери Батырбий къыргъан хан аскерин къабырыды. Аны ючюн хан бийини, башха сылтау бла чакъырыб, сыртындан къайиш алгъанды, аны биле-биле къайтарыб эсигизге салама, алай а ол артда Тохтамыш бла бирге бизге чабханды, — деб, бедини кюнюн кёзюне кёргюздю.

Тохтамыш бла биз бетден — бетге согъуша эдик, былайда, упутмагъыз, ала, джерини мюлкню да иелери ёз тыбырларында, биз — биреуню джеринде. Кесини джерин къоруулагъан адамны хорлагъан тынч болмаз, алай а сиз, дунияны титиретген къызыл-сары байракъны тюрюнде алджамазсыз. Сизге аллах болушур. Гяурланы артын этиб, бу сейир джерлеге динисламны джарыгъын джаяргъа буюргъанды бизге аллах. Аллахны аты бла башлайыкъ, — деб, къургъакъсыгъан эринлерини башла бармагъы бла сюрдю.

— Сен а не дейсе? — деб, бети джарый, Шейх-Нур-ад-динге къарады эмир.

Ол джунчуй келиб, тюзелди:

— Нюр эмирим, айтханынга суюуб тынгыладым. Керти айтаса, Къызыл Қаланы алыу бек къыйын, бек сыйлы борчубузду. Тохтамыш бла, сен айтханча, биз бетден-бетге бара эдик, къол аязыбыздача, былайда уа хар бирибиз энчи тирилик этиб, башхагъа ышаныб къоймай, къуру мени джигитлигимди ишибизни онгуна элтирик деб, къанынгы-джанынгы аямай кюреширге керекди. Қала мийикди, от окъларыбыз ары джетгинчи суурукъдула, ташла болуб, башыбызгъа тюшерикдиле, садакъларыбыз учуб джеталлыкъ тюлдюле. Ол себебден, тишлерибиз бла талаб, тырнакъларыбыз бла соуб кюреширге керекбиз, нюр эмирим, биз бир такый-

кѡагѡа да сени сындырмазбыз, — деб Темирни кѣзюне сѡйюмлю кѡарады.

— Ийпанама, ийпанама, багѡатыр, сен сау болуб, менден насыб таймайды. Сау бол. Ётѡнг барды, ышанама. Сен а, Зирбек-Чаку? Сени, джур эчкилеча, меркит аскерниге бек ышанама, аланы аллын тыяр кѡа кѡайда?

— Сени сѣзюнг, Гур-ѡмир, бизге аллахны буйругѡду, ат ойната чыгѡарбыз аллынга, дуняны джесирлеген сѡйлы байрагѡынгы тѡбюнде, — деди Зирбек-Чаку, джалынчакѡ ауаз бла.

— Сен а? — деб джашына, Мираншахха, бурулду ѡмир, — сен Тохтамышда кѣлюнгѡ кѡандырмай кѡалгѡанса...

— Былайда барыбызгѡа да джетерикди джумуш, — деди Мираншах, атасыны кѣлюне джетмей.

— Джумуш кѡайда да кѣбдю. Манга хорлам керекди.

— Хорлам! — деди Асхакѡ, джашына хыны кѡарай...

* * *

«ѡлим. Анам деб биринчи кере айтхан джерим... Тилсизме. Такѡырма сенсиз мен. Сѣзюм да джѡкѡду, кѡюм да джетмейди сенсиз. Алай а, алай а, не деб айтыргѡа билмейме, кѣкюрегими тырнаб тургѡан бир зат барды, ёшюнюмѡ талаб тургѡан бир тюрлю зат. Джукѡуму да бѣледи, тенглеримден, юйдегимден сѡйырады, бир затымы истемейди. Джарсыугѡа кѡуру сени джарсыуунгу санайды, кѡууанчха да... кѡуру сеникин... ѡлим. Таш хуналы, чалман кѡошлу тау ѡлим, атам гѣзенекле этиб, гебенлеппи тѣгерегине сюесе, дуняда бир джарсыу алайгѡа кираллыкѡ тѡлдиу деб тура эдим...

О, кѡалай сабий эдим, кѡалай бек база эдим атама. Кѡалай иги эди ол заман. Кѡайда излейим, кѡайда табайым мен аны?.. Анам да бир ариу эди, джаш эди, билегим да сау эди олсагѡатда...»

Кюн, недеп эсе да кѡоркѡгѡанча, сескекли бола, тау артына бугѡунду, алай а кѡайда болса да, кюн кюнлей кѡала болур, элге кѡарангы тѡшмедн. Джарыкѡ, салкѡын джарыкѡ сериуон джылыта, акѡыртын тозурай,

кёкде джулдузланы, суудан чыкыгъан оюнчу чабакълача, анда-мында джылтырагъанын эслерге боллукъ эди. Эл, гитче сабийча, ойнай-кюле тургъанлай, баш къагъа келиб, джукълаб къалады, сау кюнню, беллерин тюзетмей кюрешген адамла санларына солуу излей болурла...

Арый-тала билмеген къуру мурдар Асхакъ Темпрди. Эки этегин ёрге къайырыб, чегетлени къырдырыб, джерге тёшей, Минги Тауну башына чыгъар мурат этеди. Ичинде джаны болгъан бир аскерчисин къоймай, барына чегетни къырдырады. Терекле, джюзле бла джылланы, тамырларын ташны тешиб джерге ийиб, тау тюбюнде сейир джерлени сейирликлерини бирн болуб тургъан терекле, аждагъанлача, бюгюлмей, зафзаф деб ауадыла. Къарыуу джеталмагъан джерин къырыб кюрешмей, от тыгъыб барады къанлы зорчу.

Терек джолну юсю бла, ёлюклени юсю бла ётгенча, барады эмир, хар кюн сайын Къызыл Къалагъа бекденбек джууукълаша барады, арбалары, багуш къамжакълача, аунай-аунай ётелле агъач джолну юсю бла, тюеле, башларын ёрге сакъ кёлтюрюб, хауаны ийнсгей, джекире-къуса, джюк пилле, кемелеча, джерни табалаб баса, джаяу аскер да, бир алда, бир артда, кеси ишлеген джолгъа кёл сала, барадыла. Аджал барады. Чынг алгъа атлы аскер, омакъ джюрюб, ётгенди джолну юсю бла, кесин сынагъанча.

Ит болуб, талай заманны ол къыйын ишни этиб, сыртха чыкыгъанларында, аркъаларына къонуб, боюналарын кемириб тургъан бир затны юслеринден атханча, кёллери кенге, аскерчиле кеслерин тыялмай эдиле, эмир а, не эсе да, юрюлюгюз деб, буйрукъ бермей эди.

«Айюню кюркесниде кесича бир айю талаяллыкъ тюлдю. Тышында уа мискин ургъуйчукъ да ичеди ол зауаллыны къанын», — деб ойлаша, тыя эди аскерин эмир.

Бурунларына къан ийнс уруб, кечеле бла тюшлеринде тонауну кёрген аскери уа ашыгъа эди. Эрлай джетиб, къырыб-джырыб, кюн таякылача таулу къызыланы джесирле этиб, алтын-кюмюш хазнадан атларыбызны беллери бюгюле къайтырыкъбыз деб, ашыгъа эдиле аскерчилери. Асхакъ кеси уа, кёбню кёрген къазауатчы: къалада олтургъанла не ёлюм, не хорлам деб, аныкыла да — тонау ючюн кюрешириклерин биле эди...

Атына миниб, джан сакълаучуларындан узакъ кетмей, кеси джангыз айланса, не эсе да башы иги ишлей эди. Бюгюн да талай заманны сезиб, алай а ма бу деб айталмай тургъан затын табды: «Биягъы Шамсадинни келечиге пейим, хапнга ийгенча. Ол шайтанны сакъалын джюлюрюкдю, таулуланы ичин билген къой. Барлыкъды, баргъан къой, сёлешиб тебресе, джылгъа джюз шахарны кеси кюйдюргенча сёлешеди. Айхай да, аны ызындан мени къылычым сюеледи, нек огъай да дей эди...» — деб эмир, атын тохтатыб, кёкге къарады...

Узакъдан суу таууш тунакы келе эди. Қъайда эсе да, огъесе къаладамы, итле тынгысыз эдиле. Қъуру кёк эди джасаныб тургъан. Бир адамгъа да джукъ айтмай, не келе тургъаннга, не сакълаб тургъаннга, ол кём-кёк кёгериб, сынаб къарагъанча, къарай эди. Таула да, чыммакъ-акъ сынджыр таула, тишлерин къысыб, тёзюмлюлюклерин чертгенча, ёхтем сюеле эдиле. Сыртла джашыл кийиниб, юслерин гокка хансла басыб, кырдыкларын отлар маллагъа талпыгъанча кёрюне эдиле. Алай а бу джерде энди алай дженгил заманда джайылмазла къой сюрюуле. Аны джашыл ёшюнюн джау аскер теблеб, аланы огъурсуз ат туякълары аяусуз этиб, чечек чачхан бетча, учуз этерле бу джерни...

О джазыу! Сора сен да тураса да бир джарлыны эшигин джабаса. Нени да къой да бу артыкълыкъгъа къадалсанг а! Сени оюмсуз ненг, бар, анадан баланы сыйыр да бир сарнатчы деб не эсе, бар да бу атагъа-анагъа да сыйынмагъан, бу джер джюзюнде артыкъ болуб артыкълыкъ этиб тургъанны юсюне къонсанг а... Огъай, сен да бир тюрлю затса, къарыуунг джетген джерде адам къолу джеталмайды санга...

Джер а, хариб, бу гоккалы джер, не этерикди? Турады... «Ат басханны джер биледи» деб, бошуна айтхан болмаз эдиле, ол да бир зат сезе болур... Биле болур тамбла джараларындан ёлелмей, ёрге туруб да кеталмай тургъан аскерчиле бла бирге ынгычхарын, ёлгенле сайын ёле, къалгъанла сайын тирилиб, ёлгеннге ёкюне, къалгъаннга къан ёшюнюн кёргюзе турурун... Биледи, биледи джер, юсюн къан ырхым басыб, солууу тыйыллыгъын, ташлары отда кюйюб, тарс деб джарыллыгъын... Огъесе сангырау болурму джер? Тыбыр ташча, баууру кюйюб тургъанлыкъгъа, аймысына деб, тёзюб тура болурму?..

Огъай. Джер, анача, тёзюмлюдю. Джау аскерни

аякъ тюбюнде джарылырын, сыйсыз болурун биледи, биз тохтаргъа унамайбыз ансы, оюлуб, джауну ичине нек джутмайды деб бош ёкюнебиз. Ол да кесича кюреше биледи. Кёрюрсюз, пенчасына оба болур, пенчасыны къапын джутар, пенчасыны кёлюн сындырыр?..

Эмир аскерини халын таб кёрмей, эрлай алашы тизиб, алларында сёленди:

— Суюген къазауатчыларым, къанатларым! — деди Асхакъ Темир, хар аскерчини кесине тенг эте, — былайда джер башха тюрлюдю. Биз билмеген, биз эсгералмагъан кёб затха тюбериксиз. Сакъ болугъуз. Аслан джюрекленн сууутмагъыз, алай а уллу кёллююк этмегиз. Уллу кёллююк — уу джыланды. Ол, ёшюнюгюзде башын кёлтюрсе, кёзюгюз экили кёрюр. Сакъ болугъуз!

Билеме, тамбла сиз Къызыл Къаланы чачыб, джесирле джыя айлашыкъсыз, анга ишек джокъду. Алай болса да, хар биринг ёмюрде этмегенча, кесин бегитсин. Мен бу джерин кюл-кёмюр этерге сёз береме. Ол гяурланы къанында кемеле джюздюрюрме! — деб, аскерини аллында ат белинде ары бла берн бара, бир талай аскерчисини да атларын айтыб, махтай,—Къызыл Къала — алтын хуреди. Аны хазнасыны саны-санауу джокъду. Джети кюн бла джети кечени тохарсыз. Тюбю башы да ол сизникиди. Къуру бир тилерим барды, энчи тилерим: хар аскерчи кесн кёлтиюралгъан бир ташны къаланы хунасындан алыб тюбюнде ол терен къулакъланы биринне атсын. Оялгъаныбызны оярыкъбыз. Мекям эди бу деб алайда джукъ къоймагъыз. Бу оюмсуз гяурла, джерибиз джандетди деб турадыла, аны джаханим этиб бир кёргюзюгюз. Ма быллай къара чегет ёсген къой эсенг, бир къара чёб башы да ёсмесин бу джерде.

Хайдагъыз!—деб, аскеринне джол ачды...

* * *

Къалада джапау тюрленнген эди. Кечеле бла тышына чыгъыб кетиб, ашарыкъ, бичен табханларын алыб келе эдиле.

— Бек анасы джыламаз. Асхакъны аскерн кёбдю. Маджалача, къаяланы тырнаб, илиниб келиб турлукъдула. Ол алай дженгил кетиб къаллыкъ тюлдю, — деб

Батырбий, төгерегини кыыстыра эди, алай а джюрегинде бир зат, солуса, тамагына тыггылыб, тынчайса, бауурун тырнаб, тынчлык бермей эди.

«Азбыз, кёб болгъанлай, адаргыбыз. Бал чибинле юлешиниб четенлеге киргенча, биз да ма бу кзалалагъа кириб турмай, барыбыз да бир ыстауатда болсакъ, бизге эмир не эди?.. Эки-ючюбюз бирленгенинде, ханны Оба сыртда кзаллай аскерин кыргъан эдик... Бирем-бирем а, мандалакъланы къазгъанча, артыбызны этерикди», — деб чыртда тынчлык табалмай эди. Бир кюн сагъыш эте келиб, кърнашларына келечи иерге умут этди, алай а келечи башха джерден келди. Сакъламагъан джеринден. Ол эмирни келечиси эди — Шамсаддин Алмалык. Орта бойлу, токъ, келбетли адам. Къалын кюш къашларына чал уруб. Акъыллы, нени да ангылаб тургъан адам болгъанын аны кзуру сыфатындан огъуна биллик эдинг, сёлешиб тебресе уа, къатында адамла аны келечи болуб, бир джерден бир джерге келгенин унутуб, сёзюню таблыгына, ауазыны ариулугъуна джесирлениб къала эдиле. Онбир тилде, ана тилиндеча, уста сёлеше билген Шамсаддин баргъан джеринден сыныб бир кере да къайтмагъанды. «Эмир тюлдю, Шамсаддинди къралланы алгъан», — деб сёз джюрюй эди дунняда. Анга бир кере тынгылагъан ол сёзюню кертилигине ишек болмай эди.

— Батырбий, эмир Темирни аллын не суу, не тау тыймагъанды. Аны хорламгъа элтичю нюр байрагъы айгъа, кюннге тенгди. Къалангы тышына кыркъ кзурч сынджыр салыб, солууунгу алдырлыкъ тюлдю. Мийиклиги Падшах Тауугъузча, кёблюгю кёкде джуддуздан кёб аскери барды эмирни. Барысы да былайдады. Къан төгюлмесин. Юч борч бла келгенме мен сизге.

Къан төкмейик. Адамгъа малгъа да зырафлыкъ джетмесин. Кесн разылыгъыгъыз бла къаланы эшиклерин ачыб, аллына арну бла чыгъыгъыз, кечмеклик тилегиз.

Батырбийни, бети акъ учхун болуб, хан кюбаргъан къайинини бюгюн сыртындан бу келечи союб ала тургъанча болду, алай а дагъыда кюнакъбай адетде кесин тыйды.

Экинчиси, кюн джарыгъы эмирим айтхан сёзю айтама, мычымайып, сизни джауугъузну досу, нймансыз Утуркъуну аскери бла эмирге табдырыгъыз.

Нени кечсем да, аны кечаллыкъ тюлме, дегенди

эмир. Ючюнчю сёзю алайды эмирни. Былтыр хан бла къазауатда таулула къыргъан аскерини орну толтур-сунла — джюз мингден артыкъ аскерчи, Азакъ бла Тананы арасында къырылгъан малымы телесинле, ол къа-дар зырафлыкъ салгъанлары ючюн тазирим, — деб Шамсаддин сёзюн бошагъынчы, Батырбий чыдаялмады.

— Джюйюсхан келечи, айыб этмегиз, сизни кёлюгюзге келген бла, мен ангылагъаннга кёре, бар да эмир-ни аякъ тюбюнде кюйюзюн бай эт дейсе. Алай этер чакълы манга не кыйынлыкъ келгенди? Ёлсем да, къазауатда, эркишича ёлгеним керекди манга.

— Тоба аста, тоба аста! — деди Шамсаддин, Батырбийни ачуланнганын сезе, — келечиге ёлюм джокъ-ду дейле сизде, мен айт дегенин айтама, — деб, бийни кёзюне ышангылы къарады.

Олсагъатлай джумушады бий, алай а айтырын къоймады:

— Эмир сени бери нек ийгенин биз да ангыладыкъ. Не бар, не джокъ... Биз да бурнубуз бла суу нчмейбиз, кёре болурса?

Келечини бети джарыды.

— Айтырма, барын да айтырма, — деб ашыгъыш, тили чала айтды, аманат эте эсе, ёлтюрлюк тюлдю деб, къууана.

— Эшиклерибизни уа, келсин, ачалса кёрюр. Кёк кюкюресе, элия джашнайды. Утуркъу бизни къонагъы-бызды. Ол бизни тыбырда болуб, аны башындан джер-ге тюк тюшерик тюлдю.

Ючюнчюсю, эмир къабырлары сайын бир тёлеу из-лейди, сагъыш этсин, тамбла къабырла бюгюнден кёб болургъа да болурла. Алагъа уа ким тёлеу излер? — деб келечини кёзюне джити къарады Батырбий.

«Тоба аста, къалай оюмсуз адамды», — деб, ким бла эсе да сёлешгенча айта да тебреди келечи, алай а, огъай, къалай ётгюрдю, къалай батырды. Къоркъуб, киши да къарыулу болалмагъанды», — деб башха ауаз айтханча эшитди келечи...

* * *

Кызыл Къаланы тегерегини Асхакъны аскери ба-сыныб, талай кюнню къаланы къуршалаб тургъан ин-декни юсю бла кёпюрле этиб кюрешди. Андан къошун-

лада нафа джауну джандырыб, мийик хунапы юсю бла таймаздан шууулдата эдиле. Пиллени, туюлени, чибиин-леген гаммешлени кыурукъ тюблерине нафа джаугъа уруб алгъан кендир джопуланы байлаб, аланы кыабындырыб, сау дунняны джаныуар, хайыуан кыычырыкъдан толтура, кыаладагъыланы эслерин алыргъа умут эте эди Асхакъ Темир.

«Къолума бир тюшге эди, тили бла тюл, баууру бла сёлешдирирем мен аны», — дей, кыаны кыатыш джик-джигине снынген ачыуун ётуне джая, меркит эмирин кесине изледи эмир. Зирбек-Чаку чабыб джетди.

— Келдингни?

— Келдим. Кюн эмир,— деб эмирин бетине джити кыарады.

— Кюл эт бу джерни, кыыркъ кюнню джаныб турсун, ташлары учхун болуб, кёкге чыкысыла, таулары джер бла теги болсула. Аланы атлары бла бир зат айтылмазча дуняда, алада экинчи тёлю джаратылмазча эт. Не да эт, тюб эт!

— Алтын этегинге башым кыурман, Кюн эмирим! — деб, аякыларына табына, джунчуй келиб эрлай эшик таба айланды Зирбек-Чаку, ызындан бир зат сюргенча, сескекли бола...

* * *

— Берги Инджикни джагъасын кыаралтыб, Бети айджарыкъ тала таба тул-тубан аскер кетди, — деб келди Батырбийге тахсачы.

— Алай дегенини? — деб, ёрге тургъанлайына, тому-рау кирик бир джылан, кыозуну баш джанын джартысына дерн ичине джутуб, ёшюнюн ёрге тутуб, терен хансны джырыб баргъанын кёрдю.

Бийини кыатындагъыла джыланига мыллыкларын атдыла.

— Тиймегиз! Не этерик эсе да, бир кёрейик, — деди Батырбий, бети агъара. «Ол келген да бизни ма алай джутарыкъ болур», — деб ахсынды, кыатындагъыла-гъа эслетмезге кюреше.

— Сарыубекди, тейри, — деди Сослан.

— Огъай, джыланды, кёрмеймсе, аякылары джокъду, сюркелиб, баууру бла от салыб барады, ол ийисине

да бир къара, — деб Хубун, башын бир джанына этди.

— Хо, кеме сууну джыргъанча, хансны джырыб барады, майна, башын да кёлтюрюб.

— Къайры барлыкъды экен? — деб, адамла сейирсиниб къараб тургъанлайларына, башын энишге эте, онг джанына кескин бурулуб, Къара къулакъгъа эниб, кёзден тас болду джылан. «Темир джылан сыфатха кириб, тахсабызны билиб кетди болурму?» — деб ахсынды Хубун.

— Къаланы тюбюнде да, ант этеме, тамам аллай бир джыланы кёргенме мен. Къулакъгъа эниб кетген эди ол да, ауузунда кёзу мыллыгы бла деб, эсин джыя, Сослан Батырбийге бурулду. Бийни эси энди башха джыланда эди.

Кече бла тиширыуланы, азгын къартланы, сабийлени элтиб Къатын дорбунлада джапырдыла. Ала бла бирге, дорбунлада бир бёлек аскер да бугъунду. Балта, бычакъны ауузу байлаб, дорбуну босагъа тюбюсюне сала, тобукъланыб, бетин кёкге тутду. Къарангы кече анга хыны къарагъанча кёрюндю. Джунчуй келиб, эсин джыя:

— О Тотур!¹ — деди, Асхакъ Темирин кёзюне бир къазакъ бёрюча кёргюзе, — ауузу ачыб, бизни ичине джутайым деб келеди. Ма бу бычакъны ауузуча байлансын аны ауузу да. Атхан садагъы сууб джерге тюшсюз, атхан ташы башына тийсин. Атларыны аякълары ташсынсын, адамлары эс ташлаб, ызларына къачсынла. О сыйлы Гюрге!² Сен да акъ атынгда, аркъалыгъынг джел эте, тейри кылычынг бла аланы ызларындан джет да серме! — деди, Тотурдан Гюрге кече.

Джигитлени бек сыйген Гюрге, гудучуну къамагъан, эричекни эки ёлтюрген, антсызланы ёрге асхан, ётюрюкчюню ёкюндюрген сыйлы Гюрге, тилейме сенден, ол къанлыны да къама! Махтаулу Гюрге! Онгсузларыбызны джокъла, къатынланы, сабийлени сакъла! Тау башында огджагъангда джугъутурланы соярбыз, сени къудретинг ючюн кёб табу этербиз, сыйлы Гюрге, болуш бизге: кесибизге, джерибизге, сабийлерибизге, тенглерибизге, — хар бирибизге! Амин, — деб, бир джаны-

¹ Тотур — Межисуу заманда бёрюлени аллахы.

² Гюрге — Георгий — къазауатны, джигитлени межисуу аллахы.

на тура, джюрегин бир кесек басды, алай а дорбуннга ийгенлерине ёкюне:

«Э-эй, ёлмессенг да къартдамы болмазса?» — деб ахсынды; энди къатынла бла Къатын дорбунда джабагынгы арталмай тур, къарт бабас, — деб инджиле тургъанлайына, къатына ким эсе да келгенин эслеб, сескекленди:

— Э-эй, хаким, кёремнсе, «ашхы айгъыр къарт болса, къаргъалагъа джемиш болур, ашхы киши къарт болса, къатынлагъа беднш болур» дейдиле. Тюнене мен ёзекден бишириб бычакъла эте эдим, атлагъа палла ура эдим, бюгюн къатынлагъа шапа болуб чёкгеними кёресе. Хаким, аркъалыгъыны этеклерин бир джанына этиб олтура:

— Огъай. Былайда барыбызгъа да эс табдырыр акъылман керекди. Ол акъылман сенси, — деди хаким, тамам кёлю бла.

— Эшта-эшта, мен, бир чириген дюккюч, кимге эс табдырайым? Акъыл-балыкъ болмагъан сабийлеге, джанларын кёлларына алыб, кешенеге киргенча, бу тюрсюз дорбуннга кириб, тамбла былайдан джесир болуб чыгъарларын сезмей тургъан тиширыулагъа мен не эс табдырайым, не? Огъай, эркишича, кёлумда сауутум-сабам бла тюзге чыкъсам, ёкюнмез эдим. Сен хакимсе. Сени сауутунг балхамды. Бурун джырчыла бла балхамчыланы бизде къазауатха киргизмегендиле. Ол бири, бирси... хар кимни джашауда кесини орну барды... Мен дунягъа, кюйген нардыуча, артыкъ болуб джаратылгъан болурма... Э-эй, улан, сени джауунг да артыкъ болсун. Ачлыкъ да, джаланигачлыкъ да кёзююлюдю. Тик ёргени бир тюзю да болады. Артыкъ а, ёлюб джерге кирмей, тынчлыкъ табалмайды. Мен да ма алай болуб, тюшгенме бери, — деб ахсынды Балта.

Хаким, башын энишге ийиб, джерни ауурлугъу аны аркъасындан басыб тургъанча, тынгылай эди Балтагъа, анда-санда, башын кёлтюрюб, аны тюрсюнюне къарай да сейирсине:

«Къая кирик, къалай деменгилн, къалай сейир адамды. Быллай адамынгы кёрсенг, кёлюнг кёлтюрюледди. Этерин, айтырын билиб, мен а не? Мен адаммамы, бу кыйын, бу джарсыу кюнледе да кесим къайгъылы, къуру кесим...», — деб, бийчени мыдах тюрсюнюн кёзюне кёргюздю.

«О нюр бийче... Не бла джазайым сени сынган

джюрегинги, не этиб ышартайым сени, не деб барайым къатынга?.. Мен гудучума. Киши кёрмеген, ма деб тутлмагъан гудучу, алай а мурдар тюлме. Антын унутуб, кёзюн тойдурургъа излегенледен тюлме... Сени кюн сыфатлы нюрюнгдю мени шаштыргъан, огъай, огъай, мен тонаучу тюлме... Мен, джулдуз терилтген бир амалсыз умутчума... Сен джюрюген джолгъа джайылыргъа, сени аурууунгу башына алыргъа излеген бир тазама мен, къара джюзлю тюлме. Джашыргын зауукълана билмейме. Сейирсине, табына, дуу джана тургъан кюннге бетими тута, къолум бла узала, джаныб къалыргъа излеген бир инсанма мен», — деб аркъалыгъын тюзете, ёрге кьобду.

Балта аны ичин сезгенча къарады кёзюне.

— Мен барайым, Балта. Сени кёрсем, санларым тирилиб къалады, — деб, кёзюне джити къараргъа уяла, кетди.

«О Теһри! Халкъны къайда джашырайыкъ? Къатын дорбунлагъа къуру къаланы ичиндегиле сыйынадыла, къалгъанлагъа уа не оноу? Халкъ тюб болса, къаладагъыла да зигк болурла... Не сыйыт, не мадар этейик?

О ётгюрлени кёлсюз этген худжу заман, ол иги адамны да ууадых этиб, эсин алыб къойгъанды, э-эй хайран заман», — дей, ауузун байлагъан бычагъына кёз джетдире, ызына кетди.

Дорбуину ичи бир улуу шахарча дуняны сыйындырыб тургъанлыгъына, дыфсыз эди. Аны къой эсенг, гитче сабий джылагъан таууш да эшитилмей эди. Бу зат Балтаны андан да бек джарсыта эди...

Хаким, къайры барса да, кесине орун табалмай эди, тынчлыкъ а аны юсюнден юркую айланганча, къатына да келсенг а. Алай а не къадар бек джарсыса, ол къадар бек излей эди бийчени, термиле эди. Къууанса, джыласа да, булутну тюбюнден шыб деб чыкъгъан толгъан айча, кёз аллына сюелиб къала эди бийчени сыфаты.

«О, къалайгъа къарасам да, аллымда
Сенден башха джукъ кёрмейин къалдым да.
Къанатлыла инджиуюмю сездиле,
Шашаса! — деб, джюйюлделле, кюлдюле.
Шашарыкъма! Инджилгенлей турама,
Башха, затда табалмайма кечинмек.
Суууум деб, сенден узакъ къачама,
Джууукълаша кюнден кюннге бекден бек,

О джазыуум! Чакъгъан терек болайым,
Булбул бол да бутагъыма къонсанг а!
Ат дей эсенг, хомухлукъну атайым,
Айт дей эсенг, сау дунягъа мен ичми айтайым!—

деб, къайры баргъанын да билмей, аркъалыгъы джел эте, дорбунну узунуна кетди. Дорбунну эки джаны бла, къая къабыргъаларына къысылыб, орупла салыныб эдиле, дуня джукълай эди. Арасы сюремде, къууушларыны бирини аллында таш къаланыб, эки энчи бёлюмде бийче, сабийлери, джумушчулары. Ала тургъан джерден сол джанына бурулуб, дорбунну ичинде къара суучукъ чыгъа эди. Бара-барыб хаким, анга ийлиб, уучу бла уртлады. Қъарауулла, бийче сабийлерине чакъыргъан болур деб, джукъ айтмай, симсиредиле, алай а хаким, алайда мычымай, юслери бла озуб кетди...

Ол кече, къарауулла бла тенг болуб, не хаким, не Балта джукъламадыла. Экиси эки затха кемсизлик эте эдиле. Бир затха кемсизлик а башха затха эс бёлдюрмейди, ол себеден болур эди не кёбню кёрген акъылман Балта, не да дуу джана тургъан, чыкъ тамчыча, кирсиз джюрекли хаким тамбла не болур деб, сагъыш эталмай эдиле. Джюрекле уа кюе эдиле...

* * *

Темирни шатыры Байтал Чабхандан солгъа барыб, мазаллы дуппурну юсюнде агъарады. Башында алтын токъмакъ тёрт джанына кюн таякъланы чача, кёргенни кёзлерин къаматады.

Алайдан Минги Тауу ёхтем акъ ёшюню, Батырбийни шахарыны акъ къалалары къол аяздача ариу кёрюнедиле. Темирни джюреги экисине да бирча тишлейди. Минги Тау, сени кирик кёбленн кёргенме, онгларма деб умут этме дегенча, сансыз къарайды, акъ къалала да, печиксе, тюз къатыбызда тургъанлайынга, узалыб дже-талмайса дегенча, джюрегин джарадыла. Аскер башчылары энди, эмирни халы къалайды деб соруб киредиле. Қъашлары туюлюб турады деселе, кирмейдиле. Қимни болса да бирни сойгъунчусуна, тынчлыкъ табарыкъ тюлдю, биледиле. Уллу джашын, Мираншахны шаты-

рына чакъырыб, къатынын да алайда къоратыб, шатырны сакълаб тургъанланы да арлакъгъа кыстаб, къаты сѣлешди:

— Сен не деб тураса? Бѣрюкъанны кюресинден кыстадым, этерими этдим дебми тураса? Ол алайда бир къаласындан чыкъгъанлыкъгъа, аланы къуру Къобан ѳзенде джюз къалалары барды кѣпекден туугъанланы. Биле-биле къойгъанды ол къаласын, кѣрюрсе. Минги Тауну тѣгерени уа?

Батырбийни къаласыны ташларын, бирем-бирем Къара кзулакъгъа куймайын, аны итни сойгъанча соймай, хорладыкъ деб айталлыкъ тюлме. Батырбий мени Чыннга барлыкъ джолумда кириш тау болуб сюелгенди. Аны къаушатмай кетсем, мен ары, ол да ханны бир билеги болуб, Самаркъантха чабарыкъдыла. Эшитдингми? Былтыр ючюн къанынгы ал, былай мууал болуб турма!

Нойонла гамайыб, май кекире, сен да алагъа ышаныб, джазгъа дери былайда сюелсек, артыбыз боллукъду. Азакъда кюйгенибиз азды дебми тураса? Аскерибизде патчах уланла бардыла, сенича эмирле, бийле... Ала сюйюб тѣгеренинге айланадыла дебми тураса? Мени, мени ѳлюрюмю, джолуна ашыкъгъан къонакъ тангны сакълагъанча, сакълайдыла, азауунг от чакъдырмайды, асыры рахат кымылдайса! — деб, ачууланыб хатхусу чанча, кѣзлерин къаты кысыб, башын энишгенинб, бетин ачуулу джыйырды.

Эндиге дери джууаб этмей, тынгылаб тургъан джашы тамам кѣлю бла:

— Атам, сени аскеринг тюз джерде бирден юрюлсе залимди. Бу таш тыгъырыкълада уа алджаб къаладыла, бетлери кѣгериб, ичлерин ура, талагъы тургъан атлача, эс ташлаб, кѣзюнге къараб тохтайдыла. Не этерге билмейбиз... — деб атасыны кѣзюне ѳхтем къарады. Эмир джашына чамлана да бир башлады, алай а, кесикесин эсериб, ушакъгъа кѣчдю.

— Билеме, мийик тауланы башларында, табхырларында ишлейдиле джинн гыбышыла къалаларын, бирерине бирер бѣлек аскер джиберсенг, айхай да, башха затны къой, чачыласа, тозурайса. Алай а тенгиз джагда кумча, адамыбыз кѣбдю. Джетерикди. Эс ташламагъыз. Бираз джыртыллыкъбыз, не этериксе, ала да болгъанларын тауусуб, ачдан кѣбселе, не этерикдиле, ачарыкъдыла. Алай а кзуру сермеб алгъанынгды сени-

ки. Башха кьалалагъа асыры эс бёлмейме. Батырбийни кьаушатсакъ, ала бошдула, алай а, тюрленну азды. Гяур динине бек деб, кьадалыб кьалгъандыла аллахны ачы джаулары. Меркитле эрлай ызлаб, ёрлеб кетерле деб тура эдим, ала да, аман хансдан эсирген токълулача, мууалла болуб, джакълыкъ излеб турадыла, — деб, тепси юсюнде, тоз кьабукъча, чырмалыб тургъан кьагъытны ачыб, Къобу арада, Джалан кьолда кьалаланы картасын аллына салды...

Тапгаласында кьайдан эсе да чыкъгъан шыбыла кылыч кьаланы башын сермей келиб, джазыуну джазыуларын сызгъанча, кёкню саргъала башлагъан бауурун пара-чара этиб, огъай да дегенча, думи болуб кетди.

Джетди, этди, кетди...

Кёк, илгениб уяныб, анга чамланганча, ызындан, ачы кюкюреди, алай а озгъан жангурну ызындан джамчы бла кьуугъанча, кёкде джашнагъан от кылыч аны истемеди.

Тоба аста, кьайдан чыкъгъан эди да сора ол чёрек кылыч? Кимни беллинде кында бугъунду энди ол? Кимни кьолу не боллукъду анга?..

Кёкню бауурундан чартлаб чыкъгъан, джашнай келиб от салгъан шыбыла эди ол. Чыкъгъан джеринден юзюлюб, не ёртен салыб, не да кёкню бауурун сагаллаб джукъланады ол. Суу ызына кьайытмагъанча, ол да кьайытмайды ызына, суу суугъа кьошулады, бара-барыб, ол а тас болуб кетеди, джокъ болуб. Ол этерин этсе, кеси сёл болуб джукъланады. Бу затлагъа ким эс бёледи. Бёлюрге да керекмиди? Кьайдам...

Огъай, аламчыла, айны-кюнню тахсаларын тинтиб тургъанла андан бир зат сезген эселе, биле болурла. Ол кёкню бетин тырнаргъа базгъан джерни да аяб кьойгъан болмаз...

Аламчы Узун, эрлай аязыб, тюшмюд-тюшмюд деб билмей, терезеден сескекли кьарады. Кёк да сескеклича кёрюндю анга. Арлакъда акъ дин мекамланы башларында кьадамала кирик тургъан алтын кьачларын эслеб, эсин джыя, эрлай мюйюшге бурулуб, кёкюрегине кьач тарта, пелени эсе да шыбырдаб, табынды. Ич кёлегине абына келиб, эшикке чыгъар дыгаласда сыртына аркьалыгъын атды.

«Бабас кьайдады экен? Бабас а, эки уурту кызара, джукълай болур, аны кьонгурау тауушлагъа юрепнген кьулагъы биз эшитгенни эшитмейди. Кёк чагъыр

а уууртларын мыдах этиб турады... Насыблы, ол тоханада да маркъа киштикча, баш къагъа турады, биз а кече да тынчлыкъ табалмайбыз... О аллах, бирлеге алай бир сабырлыкъны берген бирлени алай аяусуз нек этдинг? Тоба, тоба», — деб, эсин джулдузлагъа ийди аламчы Узун. Зынг-нг-зынг-нг — деб къонгураула бирден зынгырдагъанча болуб, зикирчилени ауазлары къулагъына бир тунакы, бир кескин эшитилди. «О, бизни къыбыламаларыбыз джулдуз учханны тутадыла, бабасны къонгураулары уа, тыбыналарындан тартхантайынга, зангырдаб башлайдыла, — деб, алам юй таба бурулгъанлайына, сыртдан ырхы ууакъ ташланы сюрюб келгенча, бир тауушну эшитиб, сескекли болду. Онг аягъын кѣлтюрюб, аллына атлаялмай, джунчуду. Тауушну тохтаусуз келгенин эси бла ангылаб, чууакъ кѣкге къарады. Кѣкден хыянат танымай, эсин тауушха бѣлди. Ёзен къаралыб, Архызын шыбырдагъанын эсгералмай, амалсыздан биягъы кѣкге къарады. Тангаласы бола болур деб, джулдузланы излеб башлагъанлайына, сууну джырыб, бир къара тубан тюз аллына келгенча болду. Олсагъатлай аскер, джау аскер, келгенин ангылады аламчы Узун. Атлары чючкюре, кишней, кеслерни да Узун джарты-къурту ангылагъан тилде ёхтем сѣлеше, аскер бѣлек ай джарыкъда агъара тургъан алам юйню тѣгерегин къуршалады.

— О дуня! Бир къол джан сала, бир къол джан ала, маджалача, бу къуджурла къайдан чыкъдыла, огъесе тюшюмде шашамы айланама? — деб, тѣрт джанына кѣзюу-кѣзюу къарагъанында, ёребаш кийиз бѣрклерни, кийиз кюбе тюблерни, юслерни сауутдан толу джаула аны кѣзюне-башына джетдире, — о мени джаратхан, бююн бизде къолуна сауут алгъан бир инсан да джокъ, ала тарны сакълайдыла, бу гогла-магокла джерденми чыкъдыла, огъесе аскерибизни къырыбмы келдиле? Отал къайдады да? Отал къаласында, биз а аякъ тюбде...

О сыйлы кѣк, неди бу?..

Аламчыны Отал аскери бла къырылыб, юйдегисн джесирге тюшгенинден хапары джокъ эди. Оталгъа, хыйлалыкъ бла, бир бѣлек адамны ийиб, Тохтамыш къачыб келеди деб, эшиклерин ачдырыб, башдан аякъ къырыб кетгендиле. Аламчыгъа келгенле уа — бир юзюклерни, къалгъанла бла тенг тоялмай, тонайыкъ деб къайытхандыла бери.

— Бабасмыса? — деб, хыны сордула.

— Аламчыма, — деди Узун, менден не излейсиз деген халда, башын ёхтем кёлтюрюб.

— Джулдузчуду, джулдузчу, хыйнычы! — деб, кюлдю, чыгыана кёзлю, орта бойлу джюзбашы

— Огъай, мен алимме, аламчы, — деди Узун, кюджур затлагъа джулдузчу бла аламчыны араларын айыртыргъа излей.

— Алим! Гяур къачланы устасы болурмуса? Кёкде джулдузгъа да гяур тамгъады дебми тураса? Бери бир кирчи! — деб Узуну алам юйге тюртдю джюзбашы. Сол аягына сынчыкълтай. Узуну ызындан къарангы алам юйге кеси да кире, Узун юренчек кёлу бла джана тургъан чыракъгъа узалыб, башха чыракъланы джандырды.

«Фыргъаун», — деди аны ызындан баргъан джюзбашы, — «кёремнсе, къабханнга тюшюб тургъанлайына да, эсин башха затха бёлмегенин? Тохта, мени кылычым баш токъмагъынгы юздюрсе, джулдузларынг орчагъа чабмазла... Керти да алим эсе уа, юйю кюрурукъ, Такъсыр алимлени ёлтюртмейди. Кеси тенгли бир алтын багъасы бар эсе уа къафырны? Диннге къайтса, ёлтюрмем. Такъсыргъа элтирме», — деб белни тюзетди джюзбашы.

Алим барыб, джулдузлагъа къарагъан чинг уллу быргъысыны къатына сюелди. Зорчу бир такъыйкъагъа анга сукъланды. Узун чырайлы, къара къашлы, ала кёзлю адам, меркитин сынаб къарагъанча, башында аягына дерн къараб, ичинден кюлгенча кёрюндю.

«Э-эй, джазыкъ, пенча башны юздюргенсе? Сен билген да олду. Аллах берген джанны алгъан санга тюу деген чакълы бир да болмаз... Сен да джашаб кетериксе дуннядан. Не этдинг деб соргъан кюнде уа, не дерсе?..»

Джюзбашы аны ичине кириб чыкъгъанча, аламчыны тюрсююне къараб сескекли болду.

«Огъурлу адам, джулдузлагъа, кюй сюрюулегеча илешиб, башына кечнимек табыб джашайды», — деб джумушай тебregenлей, кылыч кынындан къан ийлс бурнуна уруб, кюзгъады. Мурдар кёзлери, тегерек-тегерек айлана, джилтинленди. Кылычын сууруб алыб, аламчыны башын тюшюрюрге изледи. Къаны кызыб, юренчек сезими тамагына тыгъылыб тохтады.

«Къафыр, сен аллахны джадуса, мен а, бир муслиман

нисан, сени къанынга кириб къала эдим. Андан эсе кёрюме кирге эдим», — деб бычагъы бла, аламчыны башыны арасында кёзге кёрюнмеген бир уллу тыйгычны сезиб, симсиреди меркит...

Алим бла башкесер ичлеринден «ушакъ» эте тургунчу, Бети айджарыкъ талада акъ шахарны ичи джау аскерден толду. Ала дуняны къырыб, акъ клисалы, чыммакъ-акъ тоханаланы тонадыла.

— «Юлкен», «ширкъау», «орда», «кёкбиллимчи» зат деб хар бири кесича айта, Чыммакъ-акъ тоханагъа мингбашы Усман Аффан джетеклери бла кирди.

— Бабас къайдады? — деб къыджырады. Аны ётгюр тауушу сыйлы юйню къабыргъаларын зангырдатдыла. Мингбашы дагъыда къычырды. Аны аллына киши чыкъмады.

— Эгиз, кенг джауорунлу, субай сохта улан, джюреги джарыла, мингбашыны аллына чыгъыб, кёзюне ёхтем къарады.

— Бабас? Кёсеминди, огъесе ауузундан сютю агъа турамыды? — деб, хыликке эте, кюдю мингбашы, — сакъалы болмагъанлыкъгъа, аркъасы бла бир джалкъасы барды, кёремсиз? — деб, сохтаны имбашларына тёгюлюб тургъан джохар чачларын кёргюздю.

Сохта уланига джангы мыйыкъ-сакъат чыгъа башлагъан эди. Ол къанлысы аллахны сыйлы юйюнде алай учуз сёлеше тургъанын кёлтюралмай:

— Джюйюсхан, мен кёсе Бабас тюлме. Кёкде акъ булутча чал сакъаллыды бизни сыйлы атабыз. Сеничала аны кюлуну сыртын бай этерге да тыйыншылы тюлдюле, ауузунгдан кир сёзле чыгъарыб, аллахха ассы болма. Мен дин ахлу улан болмасам, сени былайгъа бастырмаз эдим! — деб, чамланганы бла бирге аны къатында сюелген зыба джан сакълаучусу сермеб джашны башын юздюрдю. Зикир этилнучю, къонгурау тауушла эшитилнучю дин мекамны къабыргъаларына уланны кызыл къаны чачылды.

Ала кёзлю, джохар чачлы сейир сохта уланны башы тоб деб джерге тюшдю.

Олсагъатлай, къайдан эсе да ючкюл садакъ келиб, мингбашыны кёкюрегини сермеб, алайда сойландырды.

Акъ шахарны къараб-къарагъынчы топаб, адамларын къырыб, джесирлеб, от тыкъдыла тонаудан гамайгъан къанлыла. Садакъ тийген мингбашыны джашы Хасан бек аламчыны кызы Балкызыны чачларындан аяу-

суз суйрей барыб, шатырына кирди. Андан ачы кычырыкъ чыкъды. Аламчы, кызыны тауушун эшитиб, юсюнде абасын бир джанына шууулдатыб, меркитин къолунда муджурасын сермеб алыб, мыллыгын кызыны кычырыгъы чыкыган джер таба атды. Олсагъатлай тюз эки джауорунуну арасына келиб садакъ чапчылды. Аламчы, шыбыла ургъанча, артына бююлюб, бети кёкге бурулду. Кёк джюзю, джетген кызыны бетича, кирсиз эди. Кём-кёк. Кёкиню былай арну, болуб бир кере да кёрмеген эди кёк уста аламчы Узун...

Бети джыйырыла, сыртын къабхан садакъ джерге тарта, тегерек бурула келиб, джерге ауду.

Азийле, кычырыкъ-сыйыт эте турган тиширыулары, сабийлени, къолларын артларына тыбынала бла байлаб, белек-белек этиб, суудан ётдюре, кёзлери къараганларын бир джанына тыя, шынкъартлада учала бишире, юйлени тошай, гамайыб турганлайларына да, тоя билмегенлерин кёрген адам ала къазауатха къуру бир кере тояр ючюн мыллыкларын атханларын ангыларыкъ эди. Бу затла ёмюрде къарынлары тойгъунчу ушхуур ашаган болмазла, тыбырда сабийни башын сылагъан адет болмаз былада, ана деб ана хатер, бала деб бала хатер эте болмазла. Агъач киши деб быллайлагъа айтхан болурла деб келе эди бу затланы кёргенни кёлюне...

Бети айджарыкъ таланы тонаб ызларына айланганларында, хар бирини тогъуз-он джесирни, джыялгъаны чакълы бир тоналган ырысхысы къолларында, эсеринде уа Кызыл Къаланы алтын хурелери...

* * *

Зирбек-Чакуну ёзениге сыйынмаган бирлешген аскерни, аякътарында тагъайлары, беллеринде узун аркъанлары, кысха джиблери, сыртларында тыбына басхычлары бла юч бёлюнуб, бири Алишахны башчылыгъы бла Кызыл тюз¹ бла айланыб, Токъмакъ къаяны башы бла кириши къаяны юсю бла чыгъабыз деб кеслерин халек этдирдиле. Тюзледе, къушча учхан, садакъча джюзген аскерчиле былайда алджаб, бир къауумуну буриундан къаны келиб, бир къауумуну башы тегерек

¹ Кызыл тюз — Бусагъатда Темир тюз.

айланыб, кими къаядан кетиб, кими джюрюелмей, барыны да юслерине, буз джаугъанча, таш-агъач къуюлуб, артлары болду дерча бир къоранч бла чыгъыб, къаланы эки къат къадама хунасына тюртюлюб къалдыла.

Бир бѣлеклери да, бѣлек дерге да боламыды, учукъыйыры, саны-санауу болмагъан бир джыйын, Рустамны башчылыгъы бла — Токъмакъ къаяны этегин бла сюркеле барыб, эннишгеден эннишге саркъа, онг джанларына айланыб, ала да эки къат къадама хунагъа чыкъдыла, Сары тюз бла эннишге бурулуб, Осман-багъатырны аскери чыкъды, алай а ала да, ол бирсилерича, биягъы эки къат хунагъа тирелиб, алагъа къошулдула. Бу аскерде да кеслери джарсыгъан болмаса, башха затдан чарпыгъан болмады.

Джеханшахны аскери Ташкѣпюр джаны бла кириб, къыбыладан Къарачай ёзенни ичин бла ёрге бурулду. Таш-агъач да юслерине джауа, кѣк аркъаларындан басханча, къырыла, алай а, къобуб келген сууча, тохтамай, ёлюклени теблеб, кириш къаяны юсю бла шахаргъа чыгъыб башладыла. Шимал джанындан Къонуш къулакъны башы бла чыгъыб, Къонуш къулакъ бла Къара къулакъны башлары бир-бирлерине тирелген джерде, онг джанларын тюйдюре, кѣб адамларын тас эте, къорт юзюлгенча къуюлдула. Эмир кесин, Мираншах, Мухаммед-Солтан, Шейх-Нур-ад-дин Сабукъа, Устуй, Тукел Баурчу, Хаджи-Сейф-ад-дин Темир тюзде тугел джетмей мазаллы душурну башында, Байтал чабхандан арлакъ барыбдыла. Къалагъа баргъан аскерини оноуу Зирбек-Чакуну къолунда эди.

Къубранда Тохтарны аскери бла Ядгъар барласны аскери тубешдиле. Эки аскер эки сыртдан бир-бирлерине садакъланы джюздюре келиб, къызгъандан къыза, эннишгеден эннишге тюше, тар къулакъчыкълада сюнгю, бычакъ къазауат этиб, бири бирини ауясуз къырыб, къайсы онг болгъанын да билмей, сау къалгъаны хар ким кесини джанына ызына ёрлей да джангыдан джыртыша, ашхам къарангыгъа джетиб, эрлай къымсыз болгъанларында, ынгычагъан, къычырыкъ этген джаралылары тауушлары узакъда эшитилиб башлады...

Къан ийисин сезиб, бурун тешиклери сюйюниген бир къазакъ бѣрю Къубранны башындан арт аякъларына

чөгелей, энишге тюшюб, ёлюкле шындык болуб тургъан джерге джетиб, силегейлерн агъа, бир-эки ёлюкню ийнс-геб, кюбе тюблерин тырнаб кёрюб, джаратмагъанча, юслери бла ётюб, ауур джаралы болуб, беллине дерн юсюн ёлюкле басыб, кымылдаялмай тургъан азий аскерчинни юсюне келиб, тишлерин чакъдыра, арт аякъларына чёкдю. Джаныуар ийнс бетине ургъан джаралы инджиуюн унутуб, сескеклениб, кёзлерин ачды. Тюз аллында, ичин ура, эки кёсюн джандырыб тургъан аджалны кёрюб, не этерге билмей:

— Тюу! — деб хамхотуна тюкюрдю. Джаныуар хырылдады, алай а, мен сен тюлме, кесимден онгсузгъа тиймейме дегенча, орнундан тебмеди.

Джаралы, эки чыначыгъына таяныб, кымылдар мурат этди, сол буту юзюлюб къалгъанча, ачыб, эсин ташларгъа джетди.

«Ай медет, бу мени джаным саулай кемпиррге келгенди. Бу къадар ёлюкню ичинде мени табыб», — деб, бойун ичине, кюбесинне, тартыргъа кюреши. — Майна, ат мыллыкла, бар да джырт, мени неми ашарыкъса? Ауузумда тылпыуумдан сора джугъум джокъду...

Къайда эсе да джыйын джанлыны улугъанын эшитиб, къазакъ бёрю да улуду.

Не дей эди экен ол? Адам улуну оюмсузлугъунму сёге эди, огъесе бу джатханланы джылауларынымы эте эди?

Джаралы, джюреги чанчыб, амалсызлыгъына кычырыкъ этиб джыларча болду. «Бёрю да къарыусузгъа чабады. Қъарыусуз къайда да аяусузду. Эмир джесирге тюше башлагъанында, патчах улугла арбала бла тегерегин джабыб, аны сакълай, кеслерин кырдыргъан эдиле... Биз а не, бир садакъ учу», — деб, аллында сюелиб тургъандан кёлю къалмагъанча этиб къараса, бёрю кетиб бара тургъанын кёрюб, сабийча кыууанды. Кёзлерине джыламукъ уруб, тюкюрюгюн джуталмай, къаны къатыб къургъакъсыб джарылгъан эриллерин джаларгъа кюреши. Бёрю ач тюл эди. Олсагъатда бир джур эчкини союб келген эди. Токълугъу ючюнму кетди, огъесе, тоя билмегенле, сизден биз адеблибиз дебми джанлады, ким биледи...

* * *

Кюч бла алалмазлыгъын билген Темир, кёб сагъыш этиб, аскер башчыларын джыйды.

Барысы да абзыраб, не дерге билмей, эмирден оноу

сакълай эдиле. Ол да, аны сезиб, айтыр сёз табмай, ачыуланды.

— Зирбек-Чаку! Хусейин Мелик! Вефадар багъатур! Аллахдада! Тюкел баурчу! Мухамед-Азад! Алишах! Сен а, амалсыз кюнде амал таба билген Нур-ад-дин! Сен, сен, сен! — деб, къамчиси бла аскер башчыларыны барын да кёрюзе, — Не деб турасыз?! Огъесе таулула келиб мыйыкъларыгъызны джюлюб кетселе дебми сакълайсыз?!

Эсигизни ташлаб, не дерге билмей къалгъан болурсуз дейме?! Джукъусураб турасыз.

— Зирбек! — деди, Зирбек-Чакуну кёзюне ышангылы къарай, — сени аскеринг джел киралмагъан чегетден ёте эди, къуш учуб чыгъалмагъан тауну башына чыгъа эди, кеме джюзген сууладан ат белинде ёте эди! Қайдалла ала?! Қайдады сени къуш къапатлы меркит аскеринг? Клисаланы тонадыкъ деб, махтаныб айлана болурла дейме?

Эмирни бети кёгериб, тамагъы бууулуб, джётел этди. Ёрге туруб, тобукълары титирей тургъан Зирбек-Чакуну джукъ айтыргъа базмады. Эмирни кёгерген бети саргъылдым болуб, артда агъарды. Солууун алалмай инджилгенни кёзюне ургъан джыламукълары бла хырылдагъанындан сезиб, Нур-ад-дин анга алтын аякъ бла къызыл шербетни узатды. Эмир, къолун хыны силкиб, керек тюлдю дегешин билдирди. Шейх-Нур-ад-дин, аякъны бир джанына узатыб, джунчуб, тюкюрюгюн джутду.

Хакимни чакъырыргъа киши базмады.

— Эсигизни джыйыгъыз да мадар излегиш, алай тюлмюдю, сархларыгъыздан алгъа башларыгъыз тюшерикди. Джау кючлюдю. Кёбдю. Ол мийикдеди, уясында, сиз а тюбюнде, атхан ташыгъыз анга джетмейди, келиб башыгъызгъа тнеди. Ата билмейсиз. Сизге не болгъанды? Қуш уягъа бёрю джеталмайды. Джылан а сюркеле барыб чыкъса, гакъыларын тешиб, ичлерин эмиб, кесин да уруб кетеди.

Джыланла болугъуз! Шыбыла болугъуз да башындан уругъуз!..

Билеме, бу таула урум таурухлада да ашхы муратла болгъандыла. Сууу — дарман, хауасы — балхам, къойларыны джюнлери алтын. Ташларын джалаб, сууларын ичиб турсала, ёлмейдиле, билеме! Нух файгъамбарны

кемесин ууатхан ассы тауладыла ала! Унутмагъыз! Аямагъыз, ёлтюрюгюз! Къырыгъыз — джырыгъыз! Джандетди деб махтаныб тургъан джерлери кюл болсун, къобанлары, къызыл къан уюб, мырды болсун, ташлары, май аякълай джансылла! Эркиниси, тишируун да къырыгъыз, къуру бугъойларына атыб барсагъыз да, бир садагъыгъызы да джоярыкъ тюлсюз, бычакъларыгъызы къылаулары тюшер чакълы бир башны юздюрсегиз, артларын этериксиз. Аланы аягъанны мен аярыкъ тюлме, аланы джазыкъсыннганны башын кесим кесерикме.

Арба чархдан башы эки элиден артыкъ болгъан балаларына да, аталарына этгенигизни этигиз. Арбаны тюбсюз джарны къатына салыб, ол сиз ёрлеб чыгъалмагъан джарны, алайы бла сюрюб, бирин къоюб, бирини башын юздюрюб, ёзенни къан къобандан толтуругъуз. Эр балаларын дейме. Къыз сабийлерин джесир этиб аскерчилеригизге юленигиз, аладан туугъанла алагъа ушаб, сюеклиле, залимле боллукъдула, халкъыбыз джангырыр, сюегибиз тюзелир.

Джерни тюрсюнюн, ибилисни тюрсюнюн бузгъанча, бузугъуз! Ёмюрде былайда аланы тиллеринде бир сёз айтыр джан къалмасын! Сёзлери къой, атлары да унутулсун!

Джети кюн бла джети кечени тонарсыз, аллай бирини да солурсуз.

Къуш болуб кёкге чыгъыгъыз, джылан болуб джерге киригиз! Не эте эсегиз да, хорлагъыз! Ызыгъызгъа джол джокъду, билесиз. Артха тургъан ёллюкдю, сау къалыргъа излеген алгъа барсын! — деб, онг къолу бла къызыл бирокъа шымпылдыккыны бир джанына этиб, ауур асхай ары кириб кегди.

Аскер башчыла къуу-шуу болуб бир кесек тургъандан сора, Мираншах кириб келди. Атасына шашмай ушай эди эмир улу, андан саплы, узун бойлу, токъ, къайыр болурму эди, огъесе, аныча акъыллы болмагъанын адамла къайырлыгъы бла джууаргъаamy излей эдиле, кеслери кеслеринден къоркъа...

Мираншах атасыны орнуна олтурмай эди. Эмир ары киргенди деб кёзлери-башлары бла шымпылдыккыны кёргюздюле. Тёгерегине сескекли къараб, самаркъаулу ышарды.

Эмир кетгенинде, солууларын алгъан аскер башчы-

ла эмир улу келгенине улуу кѳууаннган болмаз эдиле, киши сѳз башларгѳа базмады.

Эмир улу ауузун ача тебрегенлей, биягѳы шымпылдыкѳны тюбюнден эмир кеси чыкѳды. Бары бирден ѳрге кѳобуб, эмирин сыйладыла. Кѳолун силкиб, олтуругѳуз деб, буйрукѳ берди. Джашына хыны кѳараб:

— Сен а не деб тураса? Огѳесе Кѳундузчада кѳазауат барады дебми келеди кѳлюнге? Кѳайдам, алай бла узакѳ кеталгѳа эдигиз, — деб, башдан аякѳ сынаб кѳарады.

— Атхан ташыбыз келиб башыбызгѳа тнеди, садакѳларыбыз, суууб, ызларына агѳадыла. Башыбыздан нафа кѳошунла, от джана, буз джаугѳанча тюшедиле, таш-агѳач кѳуюлады. Аякѳ тюбюнге джерин кѳрмейсе, ѳлюклени бетлерин басыб джѳорѳюсе. Аладан а энгда бирлери ѳлюб тюшмегенди, — деди Мираншах, кѳалгѳанладан эсе таукел болуб. Кесин аягѳан киши джѳокѳду, башха мадар табалмайбыз ансы.

— Ийне ѳтген джерден ѳтеди халы да, — деб, эмир джашыны сѳзюн хыны ауаз бла бѳлѳю.

— Бойнубузну кѳлтѳрѳюб кѳарасакѳ, бѳркѳбѳюз джерге тюшеди, кѳлюбѳюз бѳкѳланады. Кѳала кеси тауну ючюнчѳ табхырындады, хуналары, эки кѳат болуб, учхан чыпчыкѳны да иймейдиле, кѳозугѳанча, аллыбызны бош ѳтиб чакѳырадыла да ууадых ѳтедиле.

— Зирбек! — деди эмир, джашыны сѳзѳне эс бѳлмей, — беш джѳоз адамынгѳ чакѳыртчы. Меркитледен! Сиз сѳлеше тургѳунчу, ала ѳтерлерин ѳтиб келликдиле. Бир ай болуб келсди, кѳачхы сууукѳла тюшселе, ызыбызгѳа кѳачарлай боллукѳбуз. Олсагѳатда уа — хар биринги джелкесине бирер садакѳ, мийикден энишге кѳалай джѳозгенлерин билесиз.

Меркитле шыб деб джетдиле, эмирин боз юйѳю тѳгерегин алыб, кѳымсыз болдула.

— Барс уланла! — деди эмир, алларына чыгѳыб, — сизден бек ышаннганым джѳокѳду, джур ѳчки миннген, кѳуш кѳоннган кѳаядан биринг кѳаллыкѳ тюлсѳз, билеме. Барыгѳыз, кѳалагѳа кирир тешик табыгѳыз. Мадар болса, биреулерин да алыб келигиз, хыны ѳтмегиз, ала арнуну сѳйген ит юзѳкѳюле. Ингиригиз былайда болсун. Хайдагѳыз, аллах джол берсин! Джол табыб келсегиз, кѳазауатдан башыгѳызгѳа бош ѳтерме, тонаудан а юлѳшѳюгѳз — аскер башчы бла тенг болур! — деб энчи буйрукѳ бла ашырды...

Отну мыдыхы сёл болуб, юсюн акъ учхун басханын эслемей, Батырбий кёзюн чыракъ ийиб олтура эди: бир келиб кёз аллына сабийлери сюеле эдиле, бир бийчеси, къатында болгъанча, тауушларын эшитгенча да бола эди. Алай а барысыны да башы бла баргъан сагъышы уллу джангылычларында эди: къалаларына базыб, уллу кёллю болуб, хар бири кесини къаласына кетиб, уллу кючлерин чачханлары джюрегин кемпре эди. Эмир аскерин эки къулакъ бла — Къара къулакъ бла Къонуш къулакъны нчи бла ёрге бурлукъду. Биз да башындан къырыб артларын этерикбиз деб. Энди уа — къаланы тегереги — эмирини аскерин. Бир-бирибизге болушхан къой, не этесиз деб сорур мадарыбыз да джокъду. Аны къой эсенг, дорбунда тишырыуладан да ханарсызбыз деб, инджиле эди. Аны юсюне да Кючюк улу, джерге кирмеди эсе, къайдады, атасы ёмюрю тюбюбюзню хан-нга бергенлей тура эди, бу ит да тышына сыбдырылыб кетмеге эди, ай медет, — деб, ёрге турду бий.

Тейри джарыкъ уянгынчы, Кючюк улу, юсюнде омакъ азий кийимлери бла, алларында, ызындан да Зирбек-Чакуну аскери, аны ызы бла Вефадар багъатырныкъыла, Тюкел Бауурчунукъула тизилиб бара эдиле. Къалагъа джууукълаша, джюзбашы Кючюк улуну тохтатыб:

— Ма бу джетн адам сеникидиле: алдасанг, аланы бири, сени ёлтюрмей, ёллюк тюлдю, болушсанг, джанлары чыкъмай, сени унутурукъ тюлдюле, — деди.

— Ийпанмай эсегиз, былайда огъуна ёлтюрюгюз да къоюгъуз. Атамы башсыз этгенле, мени да унутуб турмайдыла, — деди кёлкъалды ауаз бла.

Джюзбашы джумушады. Биягъы ауаз бла:

— Алай эсе, бар, — деб, къолу бла джолну кёргозю.

Кючюк улу Къара къулакъ бла ёрге чыгыб, къараулла киши келир деб уллу сан этмеучю таша эшиклерини къатына элтди аскерини. Мазаллы талгъыр къа-нга ташланы юслерин муджурасы бла акъыртын къа-гыб-къагъыб кёрдю. Барысы да бирча тунакы таууш этдиле. Арлакъгъа барыб, алай уллу болмагъан бир таш къалауну къатына сюелиб, аскерчиле ташланы былай-дан къоратыгъыз деди. Ала эрлай, бирери бирерин алыб,

аруладыла. Тюбюнде кѣанга ташны биягъы муджура-
сы бла кѣакъды. Ол кѣысыр таууш этди.

— Ташны кѣлтюрююз! — деб шыбырдады.

Бир бѣлек аскерчи, тѣрт джанындан кѣадалыб, ма-
заллы кѣанга ташны орундан тебдирди. Бир-бирлерин-
не кѣараб, кѣл эте, алыб бир джанына атсала, тюбю
таш басхыч джол.

Кючюк улу кѣзю-башы бла ызымдан келигиз деб
кѣргюздю. Мазаллы меркит, «бисмилляхи рахман ра-
хим» деб энниге бюгюле келиб, симсиреди.

— Бар! — деди джюзбашы, бычагына узала.

Меркит эрлай тешикке ташайды. Аны ызындан бары
да тюшдюле. Тешикки кѣатында да бир бѣлекки кѣюуб,
беш адамны ызына, эмирге, ийди джюзбашы. Танг
атаргъа, кѣаланы ташатын эшиклерини бири бла ичине
беш джюзден артыкъ адам кириб, кѣараууллагъа ыша-
ныб, тынчайгъан аскерни, солуб тургъанлайларына юс-
лерне чабды...

— Бийни джаны саулай! — деб кѣычырды Зирбек-
Чаку, — Джаны саулай!

Батырбий секириб атха миниб, кѣылычы чыгъа-
рыб, джаула таба мыллыгын атды. Кѣк кюбеси, кѣызыл
аркѣалыгъы, алтын такѣыасы кюнде джылтырай, кѣой
сюрюге кѣзакъ бѣрю киргенча, эки джанын кѣзюу
сермей, джетгенни кѣаушата тургъанлайына, атыны
ѣшюппоне джетиб ючкюл садакъ тийди. Аты, тентирей
келиб, артына чѣгеледи. Батырбий бир джанына джы-
гъылды. Джаула, чаукалача, аны юсюне басындыла.
Хубун, кѣанлан киби, алагъа мыллыгын атды.

— Джаны саулай, джаны саулай алыгъыз! — деб
кѣычыра эди биягъы Зирбек-Чаку, мийик таш хунаы
кѣатындан теберге базмай.

Хубун тѣрт джанын сермей, бийни юсюнден азийле-
ни чачды, алай а ала, ырхы келтирген зыгъырча, кѣую-
луб келе эдиле. Батырбий, ѣре туруб, онг кѣолу бла бы-
чагына узалгъанында, ат тюбюне басхан буууну бы-
чакъны кѣлтюралмады. Сермеб, сол кѣолу бла алыб,
неси да унутуб, аллына юрюлдю. Хубун бла Батырбий,
бичеплики кѣылыч бла сермегенча сермей, кѣуюлуб
келген аскерни аллын тыйыб, кеслериникилени бу джа-
нына ѣтме кѣойдула.

— Аскерни бий таба джибермегиз! — деб кѣычыр-
ды биягъы Зирбек-Чаку. Аны эшитиб, кѣала таба кѣа-

рагъан бий, азий кийимлери, къолунда да мазаллы кынгырагъы бла анга чабыб келе тургъан Кючюк улуну кёрюб, такъыйкъагъа аланы кёзлери бир-бирлерине тирелдиле. Бий кыйынлыкъ къайдан келгенни ангылады.

— Ай ит а, сен сатхан кёреме! Билген эдим! — деб сермегени бла Кючюк улуну кёзюнден думп болгъаны тенг болду. Батырбий, ызына бурулуб, тегерегине къарады. Кючюк улу, джылан тешикке кириб бугъунганча, кёрюнмедиле.

Таулула, бийлерини тегерегине джыйылыб, кёллери кёлтюрюлюб, сермешдиле.

Зирбек-Чаку, атха миниб, Батырбий таба атылгъанлайына, Хубун эрлай атындан тюшюб, юсюне бийни миндирди. Сол къолу бла эки джанын кёзюу сермей, къаланы къабакъ эшиклерин сакълагъанлагъа чыгъыб:

— Былайдап кетмегиз! Къуюлуб къаллыкъдыла. Кирген эшиклерин джабханбыз, ичиндегилеги артларын этерикбиз — деб, ызына бурулду.

Таулула къаланы къабакъ эшиклерини аллында муджуралары бла къалкъанларын ёрге тутуб, къая ранча, сюелдиле. Қаланы тышындан келгенлени юслерине таш-агъач къуя, барысы да къалгъан кюнледен эсе тире кюреше эдиле.

Қабакъ эшикленеи къатында тизгин юзюлсе, таулула эрлай бир-бирлерине джууукълаша, алайгъа джауну джибермей кюрешдиле. Тышындан келгенле къаланы ичине садакъ атмай эдиле, кеслериникилеге тиер деб къоркъа. Батырбий, ат оюннга киргенча, несин да унутуб, сол къолу бла джауну къаушата, бир анда, бир мында, тюбюнде аты кишней, адамларына кёл эте, къанлысын хорларына ишексиз болуб, аслан кирик айлана эди.

Хубун къабакъ эшикледен, Сослан Къонуш къулакъ табада ат юсюнде Батырбийни кёрселе, кёллери кёлтюрюле, кючлерине кюч къошула эди.

Вефадар багъатыр къаланы ичине, ала умут этгенча, кёб киралмагъанларын кёргеннде, къаланы къатына таргъан тоб арбаларындан тобла, джана тургъан нафа къошула атаргъа умут этди, алай а ёлюкleri бир-бири юслерине тешеле, атлар джер табалмай, алджады. Къумурсха тебе къозгалгъанча, тул-тубан аскерин джолну ариулатыргъа бошлады. Ёлюкленеи, джаралылан, ташлан ариулагъанча, эки джанына ата, кесле-

ри да джыгъыла, ызлары бла тоб арбалагъа джол ачдыла.

Къаланы арбазына темир тобла, джана тургъан от къошунла къуюлуб, джунчутдула, хунасыны юсю бла уа басхычла бла ёрлеб, къаланы арбазына кёкден уу гыбыла джаугъанча, бири ёлюб, бири сау, джау къуюлуб башлады. Арбазда дуння къатышды. Былайда биз, алайда джау деб, чек болмады. Джагъалашхандан ёзге джукъ къалмагъанча болду.

Къаланы къабакъ эшиклери кенг ачылыб, таулуланы сыртларындан да джау, буз ургъанча, къуюлду.

— По медет! — деб, Батырбий мыллыгын ары атды. Тёгерегин къуршалагъан джауланы ичинде Зирбек-Чакуну эследи.

— Джаны саулай! Джаны саулай! — деб къычыра эди хырха тамагъы бла. Сёзюн эшитдиралмадым деб, къыйнала, ат табыгъыз! — деб къычырды.

Эрлай бир къан тору аты бердиле. Секириб юсюне миниб, Батырбийге чабды Зирбек-Чаку.

Эки тулпар бир-бирлерине учдула: бири аскерине базыб, керпеслениб келген, бири да джаралы болуб, сол билегин бла къылычын тутуб, къанлысындан джуртун къоруулай. Джаяула тохтаб, сейирликге къарадыла. Ёлюм къазауатда атла да кишней, шын тура да салыша, бир-бирлерини джалкъаларын соя, батырлагъа кёл этгенча, джыртыша эдиле. Эки гёджеб, бычакълары джиттин джангур джаудура кюреше тургъанлайларына, къаланы табхыр маталлы къанатындан бир адам ючкюл садакъны джаягъа тартыб, Батырбийни марады. Садакъ зынг-нг деб учуб келиб, бийин сол билек къошундан энишге тийди. Кюн джукъланды. Башы тёгерек айланды. Тюбюнде аты иесине къыйынлыкъ джетгенин билиб, шын туруб кишней, ал аякълары бла Зирбек-Чакуну ат юсюнден джерге силдеди.

Азий аскер башчы эсин джыйыб:

— Бийни ким урду? — деб төрт джанына, джан-джанын ашай, къарады.

— Джол уста, — дедиле, салкъын ауаз бла къатындагъыла, «джигитлик» аладан чыкъмагъанына сокърапа.

— Бусагъат былайгъа келтиригиз аны! — деб буюрду Зирбек-Чаку.

Юсюн къара тер басыб, эски чабырча, джыйрыкъ боз бетин дженг учу бла сюрте, залмилим ючюн пох-

та бау алама деб келген Кючюк улу бетн-кьуту кетиб тургъан азийлини аллына барыб сюелгенлейине, ол сермеб аны баш токмагъын юздюрдю.

— Къаллай хазнамы сыйырдын сен мени, шайтан юзюгю, — деб, ауузундан къан агъа тургъан бычагъын джерге чанчыб, мангылайын анга тиреб, башын бушуу-лу булгъады...

Адам кычырыкъ, тууар ёкюрген, къой мангырагъан, ит улугъан — бары да бир-бирине къошулуб, джюрегинде джылыу ышаны болгъан инсанны шашдыра эдиле. Кёзю кёргенни джарашдырыб айтырча уа адам тиллинде сёз табылыр деб киши да базмай эди.

Джер джюзю джаханим тыбыр болгъанды дер эдинг. Эки шынкъартны арасы бла озсанг, эки джанынгдан, джыланлача, кызыл от тилле юсюнге мыллыктарын ата, этеклеринги къабындыра, бетинги къабырчакъландыра, къашларынгы, кирпичлеринги юйюте эди. Тёнгертге юйлени чачыб, адамла бла агъачланы бир-бири юслерине атыб, нафа къуюб джандыра эдиле. Аны кычырыгъы джети кёкню тешиб ёте эди, алай а бир зорчуну да андан бети тюрленмей эди, таш джюреклери джумушамай эдиле. Джумушагъан къой, адамланы кюйдюрген отларында учала этиб ашай эдиле.

Бёлек-бёлек бир-бирлерине байлаб, къаяладан ата эдиле, атларыны палларына узун джиги чюйлени уруб, джерде къоллары — аякълары байланыб тургъан адамланы юслерини теблеб, къан тылы эте эдиле, ана болургъа ашыгъыб тургъан сейир джаш тиширыуланы отоуларында къарынларын джарыб, туумагъан сабийлерин ана бауурундан бычакъ учлары бла ала, отха ата эдиле...

Кюн таякълача, аяулу назик таулу кызланы сыйсыз этиб, ёшюклерин кесиб, кимни къаядан ата, кимни отха тыгъа, кимнин бойнун кесе, дуняда бир инсан кёзю бла кёмеген, къулагъы бла эшитмеген джаныуарлыкъны эте эдиле...

Къаланы кюнбатхан джанында уллу эшигин ачыб, андан чыкыгъанлай тапхырда тюз тюрсюз бугъойну эринде эки чархлы арбаны салыб, къаланы эшиги бла төрт дунядан келген сабийлени тиздиле. Учукъыйыры болмагъан бир джара, бир кыйынлыкъ: Кызыл Къаланы кесинден, Мамиядан, Бетн айджарыкъ къаладан — Архыздан, Индишден, Гыланчдан, Басхандан, Чегемден, Кыз къаладан — Акъбилекден...

Джур балачыкчала, алакёз, кыаракёз, дугъумкёз, кёккёз сабийчикле, кыаланы аргъы эшингинден чыкыгынчыларына, не боллукъларын билмей эдиле. Ары чыкыгъанлайларына уа джаллат, джагъаларындан тартыб, арбаны чархы бла тенглендириб, сабийни башы андан эки элиден артыкыгъа узун болса, кынгыракъ бла башын юздюртюб, тюрсюз джаргъа быргъаб бара эди.

Бир тюз адамны, джюмел кыозуну кесе тебресе да, титирейди санлары, бу джаныуарлагъа уа адамны ёлтюрген, ургъуйну эзгенча да кёрюнмейди.

Кызауатда джесирге алгъан аскер башчылары, кыойланы сойгъанча, бирин кыоймай, юстеринден терилерин союб аладыла, чибин кыапчыкларына сугъуб ала да ёлтюре, аладан чыкыгъан ёлюклени шынкъартлагъа атадыла, алай а джети ёзенден суу кыобханча халкъны артын эталмайдыла сюрюб келиб турадыла. Хар джерин кесинде да кыыралгъанларын кыра эдиле, ол тар ёзенлеге аллай бир адам кыайдан да сыйынган эди дер эдинг. Тиширула, сабийле, онгсуз кыартла... Барысын да, сабийлени бир кыауумундан кыалгъанланы, ачы аджал от ауузун ачыб, кыылыч тишлерине джаныу эте, сакълай эди, сабийлени бир кыауумларын кеслерине, сюеклерин тюзетирге, урлукыгъа ала эдиле...

«О джер, о ана кёллю тау джуртум, нек кыызаргъандыла кыыз джыламукчала, таза тау сууларынг, джау отунда нек джанасыз, джуртуму кыара ташлары, оу?»—деб, джерин тырнады джелчик, джесир бийчени этеклерине чырмала.

Хар бирини юсюне бирер башкесер сюелиб, Батырбийини юйдегисин да алыб келдиле.

Кыоллары артларына кыара шынтагы тыбынала бла кыаты байланыб, бармаклары, кыан джюрюмей, кыаралдым кёгериб, джызылдай, эринлерин суусабдан кыысты-кыысты джарылыб...

Алларында бийче, кыаб-кыара кийиниб, тегерегинде сабийлерин Балкыыз бла Джанкыыз, Адурхай бла Будуйан, Науруз, Кыарча, Балта, хаким, джумушчулары...

— Бийини юйдегисин алыб келсидиле, такъсыр, — деди Зирбек-Чаку.

— Эндиге дерин кыайда эдиле ала? — деди Асхакъ, ачыуланыб.

— Оба шахарлары барды, Кюн эмир, джер тюрбюнде шайтан юзюклени, Чууут кьалача. Джети джюз адамыбыз кьырылды алайда, аланы да артлары болду. Бу затла уа, от садакъларыбыздан кьоркьуб, кеслери чыгыб кьалдыла, — деди Зирбек-Чаку.

— Барысына да, кяфырланы, от келекле кийдиригиз! — деди Асхакь, бет снигирлери кьуруша.

— Такьсыр! Алагъа бюгюн андан уллу игилик эталлыкь тюлсе. Кяфырла ёлюмден кьоркьмайла. Бычакьны ауузуна, аналарыны кьойнуна чабханча, мыллыкларын атадыла.

Джаууу кьолундан ёлгенден уллу сый джокьду алада, — деди Шейх-Нур-ад-дин.

— Не дейсе да? — деди эмир, аны бетине кьарамагъанлайына.

— Сат да, учузлукьну сынама кьой. Ёмюрлери узун болсун, хар кюнлери — джаханим. Ёлселе уа, алагъа не бапхасы барды?

Къарачы, ол ёхтем къара тюр къарауаш болуб унукьса, андан уллу учузлукь табарыкьмыды? Джюреги джарыла ёлсун, кюн таякь тийгенча, сени нюр кьылынгдан ёлюрге нек огъай да дей эдиле.

— Мисирге сат! — деди, кьолун силкиб эмир, — анда джеге биледиле...

— Кюн эмирни аякъларын бай эт, оюмсуз кьатын! — деди Зирбек-Чаку.

Джаллатланы бири эрлай бычагьы бла тыбынаны кесиб, бийчени кьалгъаппладан айырды.

Бийче орнундан тебмеди.

— О къара джылан! Сын ташча, сир болуб турма да эмир басхан топуракьны бай эт! — деди, мазаллы быдырында бычагьына узала Джеханшах.

Бийчени кёзлерине ачы джыламукула урдула. Кёзлери суудан толуб, кьанлысыны аллында джыламугьун кёргоземе деб кьоркьа, тюр эрниши ичин кьабыб, ачитды. Батырбийни болушлукьгъа чабыб келген атыны аякь тауушларын эшитгенча болду. Эри кёзюне кёрюнуб, кеси кесине кёл этди. Санлары тирилиб, кьанлыларына эрши къарады.

— Тобукьлан, къара шайтан! Эмирни адамлыгьына табып! — деб кьычырды Устуй, — аякъларына чырмалыб, кечмеклик тиле, кюнча чомарт эмирден!

Бийче, тишлерин кьаты кьысыб, аллына эки атлам этиб:

— Тюю! — деб, Асхакъны бетине тюкюрдю.

Зирбек-Чаку, шашхыплы кычырыб, кылычы бла сермеб, бийчени белинден эки этди...

— Мисирге! Къара кюлла этигиз деб, учуз-учуз сат! — деб, бетинден бийчени кыанын сюрте, Шейх Нур-ад-динге хыны ауаз бла кычырды эмир.

— Ай итле уа! Кюн таякча, ол сейир тиширыуну кыалай сойдугъуз! — деб, Балта аллына силкиннген-лейине, Асхакъ аны кёрюб:

— Джаны саулай, терсин сыдырыб алыгъыз! — деб, кёллерине чабхан сабийлеге таянчакъ болуб тургъан Балтаны бармагъы бла кёргюзте, — аланы да ары кьоратыгъыз! — деди...

* * *

Кёкде да къан ийис, джерде да къан ийис... Таш да, агъач да кюйюб, учхун болуб, кёкге чыгъыб тургъанлайына, бу чий къан ийис кайдан урады? Джерде кюмурсха тёбе, кёкде учхан кюш кыалмагъанды сора. Аны кюй эсенг, мыллыкчы кюшла да кыайры эсе да думп болгъандыла. Ахратды. Кюл-кёмюр болгъанды тюненеги сейир джурт... Минги Тау, чал кыашларын хыны туююб, мурдарлыкъгъа шагъат болгъанына сокъранганча, юсюн къара булут бла джабыб турады. Бу адамсызлыкъны, бу джаныуарлыкъны кёрген бу джерге оба дегенден башха сёз табалмайды...

Темирни кыагъытчысы Шарафиддин Али, суу ызына барыб, абдез алама деб суугъа узалгъанлайына, кюлуна чач илиниб, сууну юсюнде сабий башчыкъ кыалкыды.

— О аллах! Неди бу? — деб, сол кюлу бла бетин джаба, алайдан кыачды. Кыайры баргъанын билмей, адамла кюйген кюлге-кёмюрге бата, кюнбетни ёрге айланыб, кимден эсе да кыачханча, кыачыб бара, тамам онгсуз болуб, не этерге билмей, тик ёргени кыачыб, къан ийисден, джаханим отдан кютулургъа умут этди. Алай а, эрлай талагъы туруб, онгсуз болду. Барыб, бир къара джалын ташха чёгюб, башындан энишге кыарады: сюек, эт кюйген ийис, джер бирден тютюнлей, сени да барды терслигинг дегенча, ол сууда сабий чачны табхан кюлу кыалтырады, джаралы джер аркыасындан басханча болду. «О аллах! менде терслик

джокъду. Мени сауутум — къаламды. Ол баш кесмей-
ди, джан алмайды», — деб, дауачы сезимден къуту-
лургъа мурат этди, алай а къалтырагъаны къолундан
бютеу чархына кёче тебреди. Не этерге билмей, къолун
къойнуна сугъуб джашырама дегенлейине, дефтерине
тийиб, эсин джыйды. Эрлай аны бери чыгъарыб, къал-
тырауукъ къолу бла къаламын адаргы тутуб:

«1396 джыл, элия айны ахыры... Джанар, кюер ма-
дары болгъан зат бары кёкде, джерде да кюеди. Шо
энди бу ёксюз, бу джесир джерде ёмюрде джангыдан
джашау джаратылырмы? Беш джюз джылдан сора
да?.. Огъай, энди былайда адам тыбыр салалмаз», —
деб джазды, ёхтемлик бла джаныуарлыкъ талашханы-
на ёкюл болургъа излей...

ТАУЛАДА ТАУЛУГЪА ДЖОЛУКЪСАМ...

СЮИМЕКЛИКНИ АЛТЫН КЮРЕНИ

Къарнашлыкъгъа табу

Туугъан джуртум, кюнлю джерим! Сюймекликни да-
гъапына — Къарнашлыкъгъа — табу этерге излейме.
Бир кѣб къарыу бер сен манга! Суу секиртмелеринги
ауазын бер, тауларынгы ёхтемлигин, къызларынгы
ариулугъун такъыйкъагъа бер сен манга! Къолларынгы
чемерлигин, джюрегинги чомартлыгъын, сюймекликни,
таш тѣзгениге тѣзер кибики тѣзюм бер сен манга.

Бер!..

Чыракъ болуб, джарытайым бютеу джерин! Ёксюз-
леге саугъа болуб, джюреклерин джылытайым. Башсыз
къатынлапы да джылытайым, кѣллерин джазайым, джю-
реклеге кюн таякълай тиейим, джарсыуларын унутду-
руб аналагъа, балаларын къайтарайым алагъа, сабан
болуб, баш къусайым тюзледе...

Бер! Къарыу бер манга, тѣзюм бер. Сюймеклик бо-
лурма, кѣб тюрсюнлю халал сюймеклик. Хар юйге ки-
риб, орун алырма, кирген юйюмде ёмюрлюкге къалыр-
ма: тыбырда джанарма, халкъгъа джарарма, кюн таякъ
болуб, терезеден тнерме, хош келигиз деб къонакъны
сыйлы юйге нерме...

Ашхылыкъ болурма, аманлыкъны унутурча адамла.
Джыр болурма: узакъда эшитилген къууанчны джыры,
аналаны кѣзлеринден джыламукъла акъмазча, джер
юсюнде сабий ёксюз болмазча...

Дуния тынчлыкъ болурма мен джерде, чынар те-
рекни бутагъы болурма, къара суу болурма мен джол
юсюнде, кюнню къойнуна къысыб баргъан тиширыуну
джолу болсун! Джолу болсун хар миллетни, юйю бол-
сун хар адамны!..

Ата-бабаларым тиширыуну сыйын тѣншелеринде тутхандыла. Ана ёшюнню кѣачы, кѣкню кѣачыча, сыйлы болгъанды. Ана кѣюннуа бетин салалгъан кѣарнаш болуб, юлюш алгъанд, не узакъдан келсе да, джар-суулада джуртуу атыб кетген хариб тыбыр табханд, ач болмагъанд...

Тиширыу джаулугъун башындан алыб джерге атса, эркишиле, сабийлеча, сир болуб, сауутларын ийгендиле энишге, аджал кѣачханд ол джерден, таула джим-джим джылтырай, кѣк сууланы толкъунлары кѣгергенд, наз терекле суююшгенден чайкѣалгъанла, кѣкню кѣгюнде плячин ойнагъанд, джетген кѣзыны кѣзлеринден джум-май-джуммай джыламукъла тѣгюлгенд...

Ата-бабаларым тиширыугъа юй бийче деб, сыйлаб, суююб айтхандыла, мермер кѣалада туугъан болса да болса да кѣарауаш, аны сыйына сый джетмегенди, анга атаб джырлагъанла эркишиле суюмекликни сейир джыры, аны ючюн кѣазауатха киргендиле, керек болса, аны ючюн ёлгендиле...

Ана сѣз эркишини ашхылыкъгъа, джигитликге, ариу-лукъгъа, джашау ючюн кюренлеге кѣллендиргенд.

Тауларымда тиширыуну сыйлагъанла, баш ургъанла этегине, кѣксюд нарат бла тенгледире, энишге ийиб башларын, табынгандыла тиширыугъа Шам Кѣара-чайны джашлары!..

Тогъуз кере сыйлы бол ёмюрлеге, Тиширыу! Ана. Кѣыз сабий. Суюген кѣыз...

Мен сени сейир, сени кюню атынгы эгечлериме, тенглериме атаргъа излейме, учсуз-кѣыйырсыз джурту-му тиширыуларын кѣонакъгъа чакъырыб, джюрегимден юлюш этерге сюеме. Тиширыу аты болгъанны хар бирине тиширыу насыб, кийик саулукъ, ариулукъ теджейме. Ол суюмекликден кери болмазын, аны сюерлерин излейме. Кѣуру да алай болсун дейме! Не ючюн десенг, хар заманда да кѣыйынлыкъ чынг алгъа ана джюрекге киргенди, зорлукъну ачысы аны ёшюнню талагъанды, амалсызлыкъны джыламукълары эм алгъа ана кѣзленн кюйдюргендиле. Тиширыу кѣалгъанладан алгъа, кѣалгъанладан артыкъ джарсый биледи...

Кавказы кюл-кѣмюр этген кѣанлы Асхакъ Темир—эм алгъа тиширыуларындан бошагъыз, аланы бетлерине кѣарагъан аскерчи кѣолун кѣлтюрелмейди, аланы

джерге атылгъан джаурукълары аджалны хорлайдыла деб буйрукъ бергенди, дейдиле бюгюн да халкъда.

Ол сейир къалаланы чачханды, тейри юйлени кюйдюргенди, сууланы кзуругханды, сабийлени, къартланы ёлтюргенди, танг джарыкча сейир таулу кызланы ёшюнлерни кесиб, итлеге атханды, кзауатчы джашланы къолларыи томуруб, аналаны кёзлерин сокзур этгенди итден туугъан Асхакъ Темир. Олсагъатда таула, адамла киби ахсыннгандыла, чегетле сарын салыб джылагъандыла, кёб кыйынлыкны сынагъан башха джерни аналары бизни сабийлеге эмчек салыб, ана болгъандыла, ол джерни уланлары бизге болушхандыла, сора къанлы джыртхычны кёзлерни къаматхан джурт кюлден-кёмюрден тирилгенди. Къарнаш джуртну аналары ёлюмден къутхаргъан сабийле эрле болуб къайтхандыла ызларына, Асхакъ ибилис гаремлерин джасаргъа умут этген таулу кызла да къайтхандыла, къачыб келгендиле тау джуртларына. Тыбырда от джакъгъандыла, арбазла сабийледен толгъандыла. Алай бла халкъ джангыдан тирилгенди, алтын урлукъ—миллет юзюк—юзюлмегенд таулада...

Олсагъатда, дейдиле, Къарачайда бир сыйлы къарт быллай акъыл юретгенди:

— Тауда, тюзде да джашагъан джамагъат! Тиширугъа сакъ болугъуз! Ананы, эгечни, юй бийчени аяй билигиз! Тиширыусуз таула кумлай чачылырла, суула таркъайырла... Тёппегизде болсун аны сыйы, тау башында къарла киби кирсиз болсун. Аны сёзю, оюму — сиз таяныр оноу болсун! Андан сора эркишиле джуртларына Шам Къарачай дегендиле ёмюрлюкге...

Андан бери Къарачайда тишируу башындан алыб джерге атхан джаурукъну къачындан уллу зат джокъду дейдиле дуняда. Аскер башчылары кылычларыны, патчахланы башларында алтын бёрклерини болмагъанды аллай кючю...

Ма, таула артларына турдула. Къаяла умур-чумур болуб, чауулагъа куюлдула. Кёк сарнайды. Аджал, къара къанатларына кюнуб, чабыб келеди, ибилис тебсейди... Кюн, ахсыныб, сир болду, джулдузла, къара ташлача, джерге куюлдула, ай да, тул къатынча, не этерин билмей, симсиреди.

О дуня! Къайдан да чыкъды, — бир Тишируу чабыб джетди былайгъа. Шатык бойнундан алыб, ёлтю-

рейим-ёлейим деб чыкыгъан эки уланна арасына джау-лугъун атды. Къылычларыни энишге ийиб, эс джыйыб, бир-бирлерине къарадыла, ачыулары суууду. Кёк да джарыды, суула кём-кёк шууулдаб, чайкъалдыла...

Эртдедеде эди алай. Бюгюн ол джомакъды. Унутулгъанды. Тиширыуну къачы уа унутулмагъанды. Алгъындан да арну, алгъындан да сыйлы болгъанды Тиширыу — Ана, Эгеч, Сюйген къыз!.. Бюгюн анга, алгъын атын да сыйлаб айталла — юй бийче деб. Мен да сыйлы, сюйген джерими юй бийчелерине, Тиширыуларына, бюгюн, хош келигиз, мени элиме деб, дунняда сыйлы сёзле бла къонакыгъа чакъырыгъа излейме.

Ма анам Эресей, эгечлерим-къанатларым, джана тургъан джуддузларым, чыммакъ чакыгъан кёгет тереклерим, хопшуларым!

Алтын этеклеригизге башым къурман болсун, насыблыны эки джуугуу бир кюн келир дейдиле бизде, келигиз юйюме, тау элиме! Тау шоркъалача, эркинсиз, тазасыз, кёксюл тылпыуча, асылсыз, ариусуз, джашауча, татлысыз!

Насыбны насыбы Анала, джюрекни тебгени эгечле, таг аласы — Сюйген къызла!..

Бюгюн бизде къууанч-той барды. Джюреклени, мил-летсени бирлешгенлерини къууанчыды ол. Қарнашлыкны бир шартыды. Хар бирибизни да, барыбызны да къууанчыбызды ол. Ма ол тойгъа, тау тыбыргъа чакъырады мени халкъым бюгюн сизни. Манга да, бу сейир кюн бу сыйлы джумушну ышаныб, сизни алыгъызгъа айран алыб чыкъ дегендиле, сюймекликни, къарнашлыкны иннети бла Минги Тауну этегинде Қыобан бла Тебердинни арасында джашагъанланы аты бла бир сёз айт деб эркинлик бергендиле.

Бизде сизге бийчеле дерикдиле, нюр бийчеле, тиши-рыугъа алай айталла бизде...

Сизни сыйыгъыз Минги Таудан мийик боллукъду мени элимде.

Тыбыргызда насыбны, сюймекликни оту джукъланмасын ёмюрде. Юйюгюзде, джюрюген джолугъузда, къонакыда, сабийлеригизде — насыблы болугъуз!

Хош келигиз мени сейир юйюме, къадама тауларыма, кёксюл Қыобаныма, кёкден тюшген Тебердиме, нюр элиме!

Эресей! Санга беребиз биринчи сёзню...

Мени алакёз анам

Бир сейир джер бард дуняда — Эресей! Алай айталла Къарачайда Россиягъа. Кюнден туугъан сейир уланнга. Къызы, джашы да кёбдю аны. Акъ къайып деб эркелетедиле анда апаны, къыз сабийни, суюген къызлары.

Эресей — мени сыйлы джырым, Шам Тебердимни кёгюча, алакёзлю джуртум! Сени сууларынгча, хурметлини, мени тауларымча, ёхтемини, джерибизча, чомартны, бюгюн нюр джаякълы нарт Къарачай чакъыргъанды. Мени ата юйюмю аты алайды, Эресей деген сёз бла бирди аны да магъанасы—кюн улан. Халкъым а анга Шам Къарачай деб атагъанды, джюрекни учундургъан, кёзю къууандыргъан, къонакъны суюген джарыкъ джурт дегенликди ол. Къарнашлыкъны къаласы, ёхтемликни апасы, халал джурт дегенликди ол...

О Эресей, мени алакёз анам! Сени орнунг анала олтургъан тёрдеди, тыбырыма патчах не бол. Мени халкъым, сени сыйлай, алгъыш айтыргъа излейди:

Сенден ёзге анам джокъду мени,
Джазыуунг къыйынды, алгъышлыды.
Эресей, сабийлигимден джарыталла
Джюрегими сиймеклигинг, халаллыгынг...

Джуртуму кёгю, сени кёзлерингча, кём-кёкдю. Ол халкъымы ашхы умутуду дейдиле. Халкъым арну тюрсюнлюдю, халалды, ишни суюген, ишни билген миллетди. Мени джеримде тиширыулары къоллары эте билмеген сейир зат джокъду дуняда. Окъа тикген къоллары керек кюнде къылычны тута да биледиле. Джерибизге чабхан джаула бла кюренде тиширыуларыбыз ташла болуб да къалгъандыла. Зулихат деген сейир тауу-бузгъа къарачы. Ол мени джуртуму къызыды. Ол тау болуб, джолгъа туруб; нюр тюрсюнлю джуртума джауну иймегенди. Анга ёлюм джокъду энди. Хар тёлюге тенг бола джашайды. Орайда уа? Назик къыз сабий, джауну къылыч бла къаушатыб, Джыр болуб къалгъанды, сиймекликини, адамлыкъны джыры... Алай а бюгюн мен ачыуну юсюнден сёлешмейме. Адамлыкъны, къарнашлыкъны юсюнден айтыргъа излейме бюгюн мен санга. Сёзледен къууанчны, сиймекликини ёмюрлюк джашлыкъны алтын кюренин эшперге излейме бюгюн мен. Кюн таякъла, ойнасынла ол кюренде, сабийле

кѣуансынла аны кѣрюб, Джуртуму анасы, кѣкню
суйген кѣзы кѣксюл Эресей!..

Бу затланы барысын да санга атайма, мени алакѣз
Анам! Тауларым киби, мен да ѣмюрюм борчлума са-
нга. Халктым сютюнгю ичгенди, атамы сыйлы анасы
Эресей! Сени бла келгенди бизни джуртха да ѣмюрлюк
джазы. Боран келиб кемирмейди, таула энди ахсынмай-
ла. Санга, кѣадама кѣаягѣа, таяныб сакѣлагѣанды ме-
ни атам халкѣымы алтын урлугѣун, сенде ѣмюрлюк
кѣалада аджалдан кѣутулгѣанды мени халкѣым. Мен,
халкѣым бла бирге, байлыкѣда, насыбда джашагѣан
джерсе сен, алакѣз Эресей!

Кѣалай джарыкѣды, зауукѣду бу тюз!
Кѣк да нюр тѣге аны башындан.
Эресейге ант этерге излейме,
Суймеклики, кертилики атындан.
Джюрегимде бир тюз сѣзле джашайла,
Айтыб турургѣа излейме аланы,
Джуртум бла Эресейни кесине
Джюрегимде бирча джашнайд суймеклик.

Методиев айтханды алай, мени джан кѣарнашым,
болгѣар поэт. Мен да айтама санга алай, джюз тюрсюн-
лю суймеклики джырын джырлай, махтау сала кѣар-
нашлыкѣны белгисине, Эресейге!

Ѵмюрлюк тауларымы башына чыгѣыб, джуддузла-
гѣа джырладым бу джырны. Мени джарыкѣ, мени
сыйлы джуртуму башында сени чомарт кѣолунг джан-
дыргѣанды аланы. Кѣкден кѣк тамчыла болуб чыкѣ
тюшгенди джериме, аны нюр бетин сени халат кѣолунг
бла джууа. Нюрленгенди, джашнагѣанды тау джур-
тум, юренгенди, джарыгѣанды тау халкѣым! Мен да,
насыбха бѣлениб, сабийча рахат кѣалкѣыдым тыбы-
рымда, атамы отоуунда. Сен болгѣанда дуняда, кѣор-
кѣуу джокѣду джуртума. Сен халкѣымы умутуса, хал-
кѣымы зауугѣуса сен, алакѣз анам Эресей!..

Алтын джурт

Барды, барды дуняда бир алтын джурт. Украинады
аны аты. Кѣзлерини джилтинлерин, джюрегини ауазы-
ча, алтын джуртха чакѣырадыла мени!..

Чайкѣалады, толкѣууланад, залимлигин кѣргюзеди

Днепр деген нарт суулары. Сен а, Алтын журтну улан-
ны, кюнню алтын таягы бла сермеб джарытаса, джы-
лытаса нарт сууну! Сора ол да, акылман Тарасча,
кирпиклерин кёлтюреди ышара. Къонакыгъа чакъыр-
гъаныма разыды ол. Сен келесе, алтын этеклеринг джел
эте, сен кечикмейин джетесе сюймекликни, къарнаш-
лыкны тоюна. О, билеме, билеме, сени да барды юлю-
шонг бу сейир къууанча. Сиз болгъанда къайгысыз-
ды къууанчыбыз. Къутургъан тенгизге джангыз къай-
ыкъ чыкъмагъанды ёмюрге да, аны юсюнде кемелени
кормесе, таула кибик кемелени ышыгына базмаса.
Огъай, джангыз тюлдю, ёксюз тюлдю тау журтум!
Аламатды. Къарыулуду. Бек сейирди ол къарнашланы
пйнакъ къучагында, сизни арагызда!

Барды, барды бу дуняда алтын журт, Украинад
аны аты! Украина.

О кюнбетли чыммакъ джурт

О кюнбетли чыммакъ Джурт! Эшмелеринг кюн та-
якъдан эшилб, джомакъча, джырчады атынг! Бек сюе-
биз сени, эгечибиз дейдиле таулада санга джырчылары-
быз. Туугъан эгечингча, сюйген къызынгча юйюнге ки-
рирге излейме сени. Къучакъларгъа, ышангылы да-
гъан болургъа излейме санга. Къыйын кюнюнгде кёкю-
регимн эки джарыб, къын-къызыл джана тургъан халал
джюрекин, баш ура, сени этегинге салырма. Ол сени
джылытсын, джарсыуладан сакъласын. Ма бу сёзлени
да, къачан эсе да уланынг санга атагъанланы, къы-
зынгча, айтама мен бююн санга:

Кёкде кый джолну джолдуз джарыгъын
Джерге салырем, чырта-къоркъмайын,
Джим-джим джылтырай, кюнюш джол болуб,
Тюзлерибизни юсю бла ётсюн деб...

Тауларыма чакъырама мен сени. Таза джюрекден
сюебиз сени. Тыбыргъа бийче болурса бизде. Пйнакъ-
ларла, багъалатыб таулула сени, къая ранда, санга
сый бере, тебсерле, назик джырларын санга теджерле!
Джарыкъ джол бла кел бизге, джарыкъ журтну джа-
рыкъ къызы. Тенглеринг юйюне буюкъмай кир. Кимден
да алгъа тыйыншылыса сен келирге. Мени бла бирге къо-

накъ алыргъа керексе сен. Османча ышарыб, чыкъ алларына, алтын чачынг бла джолларын джарыт, айран алыб чыкъ къолунга, кюн тийгенча, къонакълагъа ышарыб чыкъ!

О кюмюш джуртум, акъ джуртум! Джан эгечим, тауларымы сыйлы кызы, кёкюрегимде джюз-минг отла джапалла. Рахат къараб кёзлеринге, сёлешалмайма бюгюн да мен сени бла. Хатын элиги кёзлерин кёреме, джылагъаиларын эшитеме сабийлеринги, сариагъаиланы, ёкюнигеплени да эшитеме.. ала бла джылайма къууапч кюнюмде да мен...

Бюгюн а сен башха тюрлюсе, Чыммакъ эгечим, о кюмюш къалам Белоруссия, Сыйлы эгечим, тауларымы эрке кызы! Тёзе билгенниг ючюн, арнулугъунг ючюн, джигитлигинг ючюн джашау юлюш этиб береме санга, джырчыбыздан джырын алыб, аны ызындан кычырайым сау дуниягъа:

Къыйындыкъ джетмесин
Энди джуртунга, о Кюмюш
Къалам, Акъ Джуртум,
Булоруссиям!

Джолоучуну ашхы умуту

Сабийликде джомакъ эдинг сен манга, Узбеклени нарт Джуртлары. Эсимдеди, кёкюрегиме джол салыб, ёмюрлени бара эдинг ахсына, ма ол джолну джюрюгендиле, къанига бояб дунияны, тоя билмеген Искандер, къан ичген Чынгыз, джаныуар Джучи...

Бюгюн а исси къумларынгы юсю бла барайым мен, бай эте барайым сени джеринги. Самаркъандны, Бухараны къалаларын сыйлайым, къарт Хибагъа табынайым, баш урайым халкъынга, кёзлеринги эркелете, керек кюнде кызынг киби, чабыб джетейим къатынга...

Джырларынга, чынар тереклени тюрлеринде табарма Сени, джанган джулдузланы джарыкъларында танырма Сени. Илипинлени ушакъларында, кирсиз сюймекликде, къариашларынгы къол къыйынында табарма Сени! Алпамышны атламында, Улугбекни чырагында табарма сени, Зульфияны кёзлеринде, аны алтын сёзлеринде табарма мен сени.

Къонакъгъа келирге хазыр бол! Къууапч кюнубюзде кел бизге...

Хауа кём-кёкдю менн Джуртумда, таула акъдыла, Сени джерингде мамукъ тюзлеча...

Джаз башында кел бизге, кыш чилледе да кел,
учуб джет, джашнаб чыгъарбыз Сени аллынга. Кел!

Сыртланы, кьолланы гюллеге бёле да
Чомарт кьолдан джасачы дуняны,
Шыб деб джет, учуб кел Сен бизге,
О тулпар Джуртну джанган джулдузу!..

Кюн батмайды сени джуртунгда

— Айналайым, аурууунгу алайым! — дейдиле Сени Джуртунгда бир-бирлерине адамла, тенглерини джар-сыуларып теджей кеси башларына.

Айналайым, аурууунгу алайым, дейме мен да бюгюн санга. Сени кёгюнгю мен да кёргенме, сени джеринги, туугъан джеримича, сюеме!

Айналайым. Аурууунгу алайым! Джырлагъан тюзле, алтын сабанла, толкъунлудула сиздеги суула, джулдузлагъа тирелелле тауланы да тёпелери, чыракълача дуу джаналла джаз башында къач-къач гюллеринг...

Айналайым. Аурууунгу алайым! Байкъонурдан ёмюрлюкге Гагаринни ийгенсе. Дангыл тюзлеринг джырлагъандыла джолунда. Таула шеждеге ийилгендиле, джулдузла да, къамаб кёзлери, ол джигитликке табынгандыла...

Айналайым! Кимден да иги ангылайма сени, аурууунгу алайым мен кесиме, тау джуртума, тыбырыма чакъырама, ал эсинге!..

Абайны эмиликлерин джерле да кел, эшмелеринги джел тарай. Тюзю, тауну да джырын джырлай кир юйюме.

Айналайым! Ёхтем умутну учунганыса сен, Байкъонурну кёк джулдузу! Джюрегимн джулкъуб алыб, тюзлеринги арасында от джагъарма, къарнашлыкны чырагъыды ол асыл от. Джанма кьой, джюрек оту джукъланмайды къарнашынгы тыбырында. Джанма кьой. Тюзлеринги джарыма кьой, тауларынгда буз гыйыла джилтинлениб джашнасынла! Кенг болсун, джарысын сен бизге келир джол. Сен тойгъа баргъан джол, сейир миллетни сейир кызы, джырладан джаратылгъан тюзледе джашагъан Абайны кызы, нюр эгечим.

Айналайым. Аурууунгу алайым!..

Джюрегинге шыбырдайым сыймекликни сёзлерин...

Сейир джуртну сейир гюлю Гюрджюстан! Джюрегиме кирген кибики, юйюме кир! Дуння зауукъча, кир, танг джулдузча, кир, сыймекликни джилтинича, кир!..

Ёмюрледен эт джууукълукъ джюрюйд бизде. Аны юзер бармыд къарыу дуняда?! Уллу тюзде Джангыз терекге, ата-бабаларыбызны Сыйлы терегине, табыныргъа деб къарнаш джуртуна патчах къызынг Тамар тюшюб тургъанд дейле, ай кёпюр бла. Эгечибизни, Туранбийчени, туудугъу эди ол, Сени джашынг сыйлы Давид алгъан Туранбийчеге айтама. Там ара деб, юйню ара багъанасы деб, ол атагъанды уланындан туугъан къызгъа...

Сени уланларынг Къарачайны къадау ташы Къарчагъа къарнаш болуб къыйыплыкъда сакълагъандыла Къарачайны. Сени ууучунгдан суу ичгенбиз, Къарачайны сууларындан ичгенча, туз дамынгы ашагъанбыз тыбырынгда.

Баныбыздан, буз джаугъанча, къуюлгъан къоргъашын да, джау аскерни от къылычлары да, ол джюрекленн сагаллаб атычу аджал бычакъла, кеселмегендиле, юзелмегендиле сыймеклигибизни, къарнашлыгъыбызны алтын джибин. Ол ёмюрледен келеди, аджалсызды ол. О Гюрджюстан! Арабызда тауларыбыз, чыммакъ къарлагъа бёлениб. Нюр себелей, ышар да джарыт аламы. Ала сейир-тамаша болуб, сакълайдыла сени. Къадама кирсизликтери бла, къудретли мийикликтери бла бирлешдиргендиле ала бизни ёмюрлеге...

Бетинги ач, бир къарайыкъ, Тейри эшик ачылгъанча, насыблы болайыкъ бирден...

Юйюбюзге кир, къарнаш къучакъда пинакълайыкъ биз сени, Гюрджюстанны алтын джулдузу, сейир джерни сейир къызы, нюр эгечим Гюрджюстан!..

Кел. Къарт анангы тыбырында тансыгъынгы алырса. Кел!..

«Патчахла, ханла да недиле сени къатынгда...»

Мехсетини апасы — Азербайджан! Ариуду сёзюнг, бир татлыд тилинг. Дуннягъа туугъанлы эшитеме мена. Къууанч кюнубюзде тыбырыбызда къанатлы къы-

зынг Мехсетини сюеме кёрюрге. Эшитгенлей турама
аны ауазып:

Мени неках атым—тёрттизгинди,
Къайсы диниге бойсунады ол?!

— Суюмеклик бла ёхтемликге! — дейдиле анга биз-
де таула, Тейри жарыкча, умутча, ёхтем кызынга,
Мехсетиге.

О Мехсети! Сыйлы джерни ёхтем поэти! Багъанг
чыгъарча сёз табаргъа болуш манга. Джаз келгенча,
кел бизге, назмуча джет, аулаб дуняны. Патчахла,
ханла да недиле сени къатынгда? Сени суююмлю, сени
сейирлик ауазынг, кюн таякча, ёшюнонгден чыкъсын,
ёмюрлюк къарангылыкны бугъоуларын чача, истемей-
ин узакъ джолну бизни тыбырда эшитилсин.

Кел. Суюмекликча, танг тылпыуча, кир юйюбюзге!
Низамини къабырында гюлле кибик, дуу джана, кел,
ышарыб кел!

Кел. Кир юйюбюзге!

Анамы къатында орун къоярма санга! Къобуз бе-
рirme къолунга. Джырла! Джырла, дуня сейири Мех-
сети!

Шош этчигиз мийикде къанатланы ургъанын,
Айтырым бард сизге, турнала,
Айтырым бард сизге, турнала...

Кёк джулдузланы назик кызылары

Кёксюл джуртда кёк тенгизде юч акъ къайыкъ —
Латвия, Эстония, Литва! Эгечлерим, кёк тенгизни акъ
къушлары, къарнашлыкны къанатларын керигиз, сую-
мекликин кёк кёлюнде джюзюгюз! Тау элиме джол са-
лыгъыз, акъ къушларым. Тауларым башы бла учу-
гъуз!..

Тауларыбыз — акъ къарлыла. Сууларыбыз — шор-
къалыла, толкъушлула. Кёгюбюз а—кём-кёк кёкдю, ай
да кюн да, джулдузла да бирден джаныб турадыла
бауурунда!

Кёб тюрсюлюд, кёб ауазлыд мени джуртум! Джыр-
ларын джырлайд хар бир тилде да, тенглери барды хар
элде да!

Ма бу джырны уа, сизден алгъанды, кёксюл тенгиз-
ни, ой, акъ къушлары:

Джюреклени тизгинлери болурбузму?
Сюймекликни чырагъыча, джаниганлай,
Къолдан къолгъа, бир-бирине илешиб,
Аууздан ауузгъа джыр болуб кече,
Тюрсюнден тюрсюнге—ышарыу болуб
Кюн туугъаннга ышарайыкъ биргелей!

Латвия! Эстония! Литва! Акъ къушларым, эгечлерим, тау элимде сакълаб турама сизни!

Дугъум кёзлю эгечим

Молдавия, къартлыкъ келмезлик эгечим! О ненча кере талагъандыла сени этинги къанлыла, мыллыкчы къушла къалкъый эдиле башында, аджал себе садларынгы башы бла, шахарларынгы, эллеринги кюйдюре. Къаннга бояб чыкъ тюшюучю кирпичлеринги, къармаргъа излей эдиле къара дугъум кёзлеринги, сен а тёзе эдинг, къазауат этиб кюреше эдинг. Окъ тешген къанатынги ёшюнюнге къысыб, ол биринг бла эте эдинг къазауат, кюннге табына эдинг, джерингде джашау зауукъ болсун деб. Асыл инджилнуде сабийлеринги ёстюре эдинг, мюрзеу джыя эдинг, чалкъы чала эдинг...

Боран къобса, къая кибиб сюелеенг,
Намысынгы сакъладынг, бир затын да джоймадың,
Тас этмединг асыл затынгы...

Махтана эдик сени бла, джараларынга балхамла эте. Бюгюн а къанатлыса, байса, ариуса. Сюйген сыйлы эгечлерибиз бла бирге Къобан башында сакълайбыз сени, Минги Тау да алайдады, джомакъдача кёгереди Теберди да, накъут бюртюкча, дуу джанады Архыз да. Тыбырыбыз санларынгы джылытыр, сейир джырны санга атаб джырларбыз. Тау тёппелеге чыгъарбыз да, джитилеринде тепсербиз бирге, эки тилде да биз кёб джырланы джырларбыз, мийикден къараб, тау элими сынарбыз. Кел, сени кибиб эгечлерим келгендиле, бары бирча къууаналла, сен да къууан ала бла.

Кел. Джюзюм джоппулада ышаргъанынги кёреме, акъ бутакъладан джашнагъанынги сеземе...

Дугъум кёзлю джан эгечим, ашыкъ бизге, келе кириш!

Манасны кызы Толғанай

Акъ таулары тюрлеринде джашнайса сен, чыммакъ чакъгъан Толғанайым! Толгъан ай деб кыйгъандыла атынга, джудузладан башхартыб сени. Мен сени ёмюрлюк борчлунгма, билемисе? Сен эсиме тюшсенг, санга минг джыллы мындан алгъа айтылгъан сёзле аузумдан учуб чыгъалла. Халкъ къараб тургъанлай айтайым аланы. Мен айтханем аланы санга деб келеди кёлюме:

Сен мени сюймеклигими тангыса,
Ал баламса, тангаламса сен мени,
Дуу джана тургъан кёкджюзюсе сен!
Мени кёзлерим биринчи кёрген
Сейир затса сен,
Мен, тобукълана, биринчи кере
Бай этген затса сен.
Ёсюмледен—чынарса сен,
Чабханладан — тулпарса сен.
Учханладан лянчисе сен...

Бай этеме кюллерынгы, умутуму джарыкъ тылпыу! Кюл аязынг сабийлигимде сылагъанды башымы, тыбырынгда туз дамынгы ашагъанма, сууунгу ичгенме, тобукълана джерингде. Тауларынгы кёргенме, акъ къарлыланы. Аланы тюрбюнде темир тую эди мени атам, апам да джаш эди олсагъатда. Тюзлеринг, джаз келсе, кызыл отлай джанаелле гюлледен, кюн да, бир уллу болуб, сабий кюлунда кызыл алмача, кыйдан эсе да чыгыб къалаед сени джерингде.

Къучакълайма сени, кюнтаякълы Толғанай, сабийлигимде аналыкъ этген сыйлы эгечим!

Ма сени ориунг, боз юйюшгдеча, эркин джюрют кесинги. Къарачы, мени тауларым шашмай ушайла сизде таулагъа. Тансыкъларла ала сени, балсытыб. Ма таулу кызы назик Кюбан, эгешчиги кём-кёк кёксюл Теберди, майна Архыз, Уруп да келеди ашыгыб, кёк да кём-кёкдю, хауа да кёкдю мени джеримде. Бизде не да танышды санга, алджарча бир зат да тюртюллюк тюлдю кёзюнге. Ёхтем Минги Тау, Шам Къарачай да сюйюб тынгыларла сёзюнге.

Толғанай! Анамы гоккалы тюзю! Келе кир. Аллынга, тансыкълаб, чыкыгъанма. Келе кир! Акъ таулары юсю бла уч да кел. Айран да сиздеча татымлыд бизде да, джыргъа да сюйюб тынгыларынгы билеме. Арабызда тылмач керек туююдю. Сёзюнг манга ангылашы-

над, багъалыды, Манасны сёзю санга багъалы болгъанча.

Кел! Ууучунг бла бир топракъ ала кел. Ёмжрлюкге тауларымда къалсын ол, Толгъанайны джюрегинден юлюш болсун Манасны топрагъы.

Кел, Манасны кызы Толгъанай!..

Джаннган джулдузла

Нурекни чыракълары, джюрекни чыракълары! Дуу джанасыз, дюн-дуняны джылтыратыб, джарытыб. Кишиликни, чемерликни чыракълары! Сау джуртуму тыбыры бла бир болуб, джылытасыз, джарытасыз джюз тилинде сёлешген миллетлени! Сабыр мермер къаяла джумушайдыла сизни джылыуугъуздан, нарт Памир да ышарады, джашнайды, туудукъладан къууаныб ышаргъанча, Гюлрухсорну ийнакълай..

Сиз дунягъа джылыуу бересиз, кюч бересиз, нурек чыракъла, кюнча сейир адамлагъа, сабанла сюргенлеге таулада от тамызгъанлагъа, арий-тала билмей урунганлагъа. Ол сени сейир халкъынгды. Акъылманды, джырчыды. Бюртюкге, адамлыкъгъа да багъа бере биледи ол. Памирни башында от тамызгъанды ол, джылытсын деб ишчи къоллу къарнашларын. Тау джитиле, джылыуунга кысылыб, кюмюш кёлледе кеслерине табына, бирден кычырадыла:

— Сабан сюрген — тюзлюкню сюреди! Сени, кёкюрегингде джаннган джулдуз бла, башха таулагъа чакъырама. Минги Тауну этегинде сакълайма. Алджарыкъ тюлсе. Юйюнгде кирик, рахат болуб джюрегинг, тауларыма сейирсиниб къарарса. Кел. Нурекни толкъуундан, Памирни мийиклигинден юлюш ала кел, ёхтем тауну тюбюнде джашагъан сыйлы эгечим, джаннган джулдузум!..

Джилтинден джаратылгъан

Дуня сейир Аястан! Отлукъ ташлы эски джурт! Бюгюн сени кызынг бизни тыбырда олтуруб, къууанчыбызгъа къууансын. Эсингдемид, сени ётгюр уланынг, кюн тюрсюню Арташес, сейир эгечин — Сатанайны — ата-бабама — Бертатугъа—бергенед?

Илячинлей, тауну юсю бла учуб ётуб,
Ассирийден къутхаргъанед ол сени...

Андан сора сени эгечинг Сатанай атабызгъа бий-
че болуб олтургъанды. Андап бери биз къарнашбыз.
Эт джууукълукъ джюрюйд бизни арабызда. Арбазым-
да ойнайдыла эгечингден туугъанла. Аны ючюн сюе
болурму сени алай бек бизни Қъайсын?..

Джюрегимде суймеклигим джарсыйды,
Қъарча кирсизди, таулача сыйлыды ол...

Аны ючюн болуред, ёмюрлени терсинден эшите
эдим сени ахсынганангы. Аястанны джыламугъун
джыялсам, анга батыб кетер эди Арарат деб келе эди
кёлюме... Мени джуртуму кёкюрегинде да аллай джа-
рала болгъандыла, сени чачхан джелле келиб ургъан-
дыла мени джерими да, сени джырынгы аны ючюн
джырлагъандыла бизде да:

Бу учсуз-къыйырсыз дуня
Джашаууну ауур джюгю бла
Бир тюкчюкге тагъылыб турад.
Мени джюрегимди—ол тюкчюк...

О Аястан, къарт анабызны сыйлы джурту! Джыр-
чыны обасына ийил да шыбырда: насыблыма де, кюн
таякълада дуу джанады Арарар, келир кюнюнг, там-
быланг...

Эгечден туугъан эшикден кирсе, юйню ара багъана-
сы титирейди дейдиле бизде асыры къууангандан. Бю-
гюн мени да джюрегим титирейди, кёлюм кёлтюрю-
люб — уллу анамы сыйлы эгечи Аястан келгенди бизге
къонакъгъа. Джырла алыб келгенди, Араратны тюбюн-
де къара суудан ууучу бла алыб келгенди. Акъ къанат-
лы болуб киргенди юйюбюзге. Олтур, джаным, уллу
эгечинги отоуунда джылын. Ёмюрледен ёмюрлеге агъа-
рыб турсунла Арарат бла Минги Тауну къарлары. Мах-
тау алагъа, ёмюрлюк!..

Кишиликни, халаллыкъны сыйлы джери

Джай отдан ниси. Кыш буздан да сууукъ. Джан-
сыз къум тюзле. Барсанг, келмезсе, къайтмазса ызынга
деб къоркъутаелле сени джеринг бла, кишиликни, ха-
лаллыкъны джери бла. Энди уа сени къолунгда дже-

ринг джашнайды. Къаракъумланы энди ким таныр?! Джюзюмлеринг, кюн тамчылача, ышаргъанынг джюреки джаза, къонакъ атангдан уллуду деб, чыгъаса аллыбызгъа.

Тауу-тюзю да кызылары, джашлары къарнашлыкны каналын кызыб, къумларынга суу пйгендиле, джер тюбюнден чыгъаргъанды сени саулай джуртум, джасагъанды джюрегинги — Ашхабадны!..

Махтум-Кулини, Кеминени джырлары, акъ алтын, кѐм-кѐк кѐмюр — энди бары да сеникиди, тенглерингикиди. Джарыкъдан джарыкъ джашнайды къарнашлыкны асыл оту тыбырынга, суюмекликни, халаллыкны джукъланмазлыкъ джилтини! Кюйюзлеринг, джудузлу кѐклеј джанадыла. Аланы этген къолла уа аладан да джюз къатха ариу. Кѐлюнг мийик, кирсиз. Бек иссиди, кыб-кызылды къанынг да!

Туугъан эгечсе барыбызгъа да, тоюбузда джырларыкъса, билеме! Къарачы, къарнашлыкны кыуанчыды тѐгерекде. Эгечлеринги арасындаса, суюмлю къарайла сени кѐзлеринге, кишиликини, суюмекликни халал джери!

* * *

Кѐб сабийлид нюр анабыз — СССР. Таулада да кѐбдю аны кызылары, хоншуларым, тенглерим. Джудуз джаннганча, суула келиб бир-бирине кышулгъанча, сейирдиле эгечлерим: Абхазия, Адыгея, Дагъыстан, Къабарты бла Малкъарым, Къалмыкълыла, Терк-Башы, Чеченлиле, Юнгюшлюле...

Тау шоркъалача, суюмекликни джырыча, сейирдиле, назикдиле эгечлерим. Таулада туугъандыла, тоюбузгъа кыууат саллыкдыла...

Ёмюрлюк таулу кызы

Атанг туугъан джер, таурухдача, сейир кѐрюнед кыру да, джашлыгъынг ѓтген джер а кѐм-кѐклеј къалад эсингде, джауумлары джылы джауа юсюнге...

Сагъышлыды тау аркъада нарт Чегем, ол билмеген болмаз дунияда хапар, атамы да ол тебретгенд бешигин...

Чабар атлай, джаишай турад Нальчик да, ёшюно
бла акъ таулагъа тирелиб, кѣм-кѣк тылпыу ийнакъ-
лайды, уф-чуж эте, сейир бетин...

Пачевха суюб тыгылайма былайда мен. Кязим
бла ушакъ эте, ётеди кюнум, Алийге сарнаб джылай-
ма мында. Къайсын багдады джараларымы, ёмюрлюк
таулу къыз Танзиля къанатла табханд былайда! Иб-
рахимле, Алим Зубер, ол сары чачлы Таулу къыз, бу-
рун атала айтханча, «Тамгъа» деб къойгъанд китабха...

О бир кѣбдю мында сейирлик, къайсын айтайым бю-
гюн мен сизге, къалсын деб эсигизде! Ары барыр да
кюн чыгъарыкъды, ол кюн айтырма барын да сизге!

Бюгюн а келгенд Къабарты-Малкъар сизни бла бир-
ге, Минги Тауну берн джанын кѣрюрге, Къобан бла
Тебердиден ичерге!..

Ма былайда чыкыгъан эдим алларына, тансыкъ бо-
луб Къабарты бла Малкъарыма...

Дуу джанасыз! Махтау сизге, кѣз тиймесин. Насыб,
джашлыкъ, сюек саулукъ юсююзден кетмесин!..

Дагъыстанны анасы

Къачан эсе да джырчыланы ауузларын тилимди бла
тикгендиле дейдиле, джырны уа ёлтюрелмегендиле дже-
тиб. Тауланы башы бла учуб, къанат кериб, джыр бол-
гъанды ашхы сѣз...

Бу затланы барысын да билгенсе сен, сен поэтни
юй бийчеси, сен поэтни анасы! Берн ёт, тыбыргъа
джууукъ олтур. Дагъыстан тауладача, джылыды, эр-
кинди, къонакъны сюеди ол. Бери ёт, поэтни анасы, от
атлы Цададан келген сыйлы эгечим! Сен поэтлеге джол
ача, кесинг да джанганса, чыракъ болуб. Аланы джыр-
ларын сен къанынг бла джазгъанса, ана тилинги къой-
нунга кыса...

Тогъуз кере сыйлы бол, поэтни анасы, Дагъыстан-
ны анасы! Поэтлени саугъалары, махтаулары да сени-
киди. Эсингдемиди, джашынги айтханы?

Дагъыстан, адамларынг бергенни
Юлешirme сени бла.
Кѣкюрегимде саугъаларымы
Джитилеринге тагъарма.
Махтау джырла этерме санга,
Сѣзле дуу джана назмуларымда...

Сени джашынг айтханды былай. Сени юсюнгден айтханды ол. Сен а анга быллай джууаб этгенсе, балам:

Эртденинг ашхы болсун!
Къарачы, акъ эмлик сакълайды сени
Босагъангда, терезенги тюбюнде.
Эркиши эсенг, джерлечи аны!
Аллах сакъласын,
Емюрдени ёкюннгенден:
Къолунгдан келлигин биле,
Муратынга джетмей къалгъандан...

Бир сакъ эднинг тыбырынга, джылыуунгу джырчылагъа теджегенлей.

Джыргъа балагъа да джылагъанса сен, тас этгенсе къазауатда уланларынгы... Емюрде да унутмагъанса сен аланы. Джашынгы ауузу бла сауладан тилей эднинг:

Къазауатда къалгъанланы
Сыйларыча, сыйларыча болчу сен, деб...

Тыбыргъа олтур, джаным Хандулай. Кёбню кёргенсе. Кёбге тёзгенсе. Эки кере поэт болгъанса, джюрегингде джараланы тутаса, ёлгенлеге сарын айтыб джылагъанса, кюннге джалбарыб, джырлагъанса. Джашагъанла баш урадыла санга. Тыбыргъа ышар, дуня джарысын, тау элинги эсинге тюшюр, къарт поэтни да кёзюнге кёргюз. Джашынга сюйюмлю ышар, сабийлигиндеча, тобукъларынга башын салыб къучакъласын ол сени...

Мени джуртуму джырчылары джыр атарла санга, поэтни джыр багъасы анасы, Дагъыстанны Анасы!..

Тейри джуртда тау маралча

Джомакъладан этгенме сени кесим. Сюймекликден. Сен таиг джарыкъны тылныууса, Казбекни башында джаниган джулдузса сен. Эки къат багъалыса сен манга, бизни Костаны табхан Ана! Кюн таякъгъа мин да джет, джашынгы кёзю бла къара джериме. Сабийлиги мында ётгенди Костаны, джанлыгъында да джылыу табханды бизни таулада, мындан къараб тансыкъла-

гъанды къартлыгъында да ол сени, къарачай къыздан¹ туугъандан туугъанд кеси да.

Джуртуму къызлары чепкен тигиб кийдиргендиле анга, бизни джамчы джылытханды аны сыртын. Исламны атына миниб, таулада къоркъуусуз джюрюгенди ол. Къарачайны туугъан уланы кибиб эди ол, тойларыбызда эркелете эдиле аны къартларыбыз, джашларыбыз сыйлай эдиле къуру да. Мени элимде, шам Ташкёнюрде, бюгюн да джашайла Костаны таныгъан адамла...

Терк суугъа шашмай ушайла бизни суула, тауларыбыз а, билесе, къарлыдыла. Кел. Нартла джашагъандыла былайда, аланы ташларын бюгюн да сыйлаб сакълайды халкъым. Ата-бабаларыбыз табыныучу терекле, эрле кибиб, энтда туралла былайда...

Кел, эгечим, Терк-Башыны сыйлы Къызы. Терк-Башындан Пушкин Джулатха джюрюгенди, патчах Тамарны да Лермонтовну назмусу сени къаянга тюйрегенди.

Къучагъымы джайгъанма санга, кел!

Джан эгечим

Абхазия! Акъ чакъгъан гокка хансча кёрюнесе сен манга. Бир бек сейирсинеме анга, атын а билмейме айтыргъа. Абхазия! Джюрегим илешген сейир джурт! Сени къызынгы атын атагъанды манга анам. Ол акъ чыпчыкъча, сени кёк тауларынгы юсю бла ётюрб, бизни тыбырда юй бийче болуб олтургъанды, къарт атабызны анасы болгъанды ол, Назия-хан Инал-Ипа эди аны аты... Заппиш-Ипа дей эдиле къарт аналарыбызны да бирине, аны тукъумуна таурухлада джыландан джаратылгъанды, аны ючюндю алай акъылман дейдиле бюгюн да сени джерингде. Къарт анам эсимдеди бюгюн да: андан арну джан болмазед дуняда: джуддузлача, джилтинлене тураелле аны дугъум кёзлери, шоркъа таууш эте эди ауазы, танг джарыкъча айбат эди бет тюрсюню. Тал чыбыкъча, узун, субай, къызла сукъланырча эди бели да... Абхазия! Тюнюмде да, тюнюмде да эсимдесе. Бюгюн а сен бизни тыбырда болургъа керексе. Сени суйген къызынг былайда пасыблы болуб джашагъанды, туудугъунда бюсюреуюн кёрюрсе...

Абхазия! Минги Тауну башындан узатханма санга

¹ Костаны атасыны анасы къарачай къызды, Кърымшаухалладан.

эки кьолуму бирден. Акъ кьанатлы бол да уч да джет дженгил, джан эгечим Абхазия!

Абхазия...

Алтын кьанатлы марти кьушум¹

Адыгея, тенгиз джагъада татлы эгечим! Джырлада табханма сени, анам бешигим тебрете джырлагъан джырлада, ана джылыудан илешгенме мен санга, атам келбетлигинде кьргенме мен сени, Адыгея, алтын кьанатлы марти кьушум!

Кюнню алтын киришклеринде, шапталланы сан-сары чакъгъанларында, кьк толкъунланы джилтилеринде кьреме бююн мен сени, Адыгея!

Апамача, ышанама джюрегимн мен санга. Атамы кьачын кьргенча, сыйлайма сени, эгечимн кьучакълагъанча, кьучакълайма сени, кьарнашым бла баргъанча, сени бла бирге ёхтем джюрюйме мен джерде!..

Адыгея! Джетген джаш болуб туусам, алыб кетерем сени таулагъа. Джарсымаз эдинг анда бир затдан да, джашар эдик Минги Тауну тюбюнде. Алайдан башланадыла Кавказда суула, алайда таулула, таулача асыл, таулача, кирсиз, алайда адамла, кьарнашлыкъ бла ант этелле кьуру да!..

Адыгея! Тенгиз джагъада эгечим, тоюбузгъа чакъырама мен сени. Джууукъча, тенгча кел, мени бла бирге кьонакъгъа кьара! Къызын кьучакълагъанча, кьучакълаб, эркелетир сени нарт Къарачай!..

Адыгея! Асыл джерин сейир гоккасы, Адыгея!..

Гоккалы тюзлени ауазы

Сени джырынгы сёзлерин билмегенме бурун мен. Алай а, бугъоула этилиучю джер тюбюнден ычхынган ауазынгы тауларымда джыр бла бирге эшитиб тургъанма кьуру да...

Сени халкъынгы мураты болурму эди ол, огъесе сейир Пушкин ызындан чабхан кьалмыкъ къызын кёзлеринн нюрюмю эди?..

Ол сени халкъынгы ашхы умутлары эди, джырларынг эдиле ала сени, джюрегинг аязында чакъгъан гоккала эдиле ала: суймекликни тылпыууча, тыйгъычсыз, тейри джарыкъны джаягъыча, алтын назик... Ма

¹ М а р т и к ь у ш — чайка.

ол джырны джырлай кел Сен бизге. Джюреки талпыуун джырынг бла джылыта, тыбырыбызны нюр таякъ бла къозгъа!

Кел! Къарлы таулагъа чакъгъан тюзлени джырларын джырла!

Джырла!

* * *

Сыйлы эгечлерим! Сиз мени халал, мени джарыкъ джериме келдигиз. Сизни бла бирге бизни арбазгъа Къууанч, Къарнашлыкъ, Сюймеклик да келди. Сизни бла бирге бирлешиую къууанчы, эт джууукъну джылыуу да келди. Къарачыгъыз, джюреклерибиз, Тейри эшингилей, ачыкъдыла сизге. Халал сюймекликни, асыл адетни да теджейбиз сизге, Бизни джуртда сизге, «тереклеча, гоккалача, джап-джашил хансча» эркин джашаргъа мадар беребиз...

Насыблыма бюгюн мен. Юсюмде чепкеним джанкъылычны дариинденди. Кюн таякъды кямарым. Башымда бёркюм — онбеш алтын джулдузданды. Къолумда алтын аягъым, айраны къайнай ичинде. Мен джулдузланы алларына чыкъдым, къарнаш миллетлени алларына. Эгечлерим, сизге айтыр сёзюм тау шоркъадан кирсизди, джукъудан татлыды!

Насыблыны юйюне эки джууугъу бир кюн келир дейдиле бизде. Къалай насыблыма мен. Тыбырыма тауну-тюзю да къызлары келдиле. Шоркъа сууланы, кёмкёк тенгизлени джагъаларындан келдиле. Алтын чачлыла, къутас чачлыла. Ала кёзлюле, къара кёзлюле, Тебердими кёллерица тюбсюз кёзлюле, ана джюрекли, эгеч халили...

Насыб сизге, бизни юйде къыз къонакъла! Олтуругъуз нюр тыбырны аллында, сюймекликни отунда джылытыгъыз саныгъызны, джаныгъызны!..

Тиширыу! Джерини анасы, кёкню нюр наны! Къолумда аякъны санга береме. Ал. Чыммакъ-акъ айраныбызны ич. Саулукъ, насыб берсин ол санга!..

Билеме, джангурну тауушу, чапракъланы шыбырдагъанлары къууандырадыла сени. Илгениб уянаса, джер юсюнде сабий джыласа. Эки къат ёлесе, дуняда бир сабий ёлсе...

Сен сабийлеге эмчек ичирир ючюн джаратылгъанса. Джашла, къызла ёсдюрюр ючюн. Сен джашау юзюлмез ючюн, ол сейир болсун деб туугъанса дунягъа...

Мен да, сени бир тамчынг, сен джюрегиме салгъан

затны айтыргъа излейме. Сени юсюнгден айтыргъа сюе-
ме, Тиширыу. Алай а ол сен дуняны джасагъан сей-
ир бояуладан бир зат табалырмамы, ол сен айтыучу
сёзлеге ушаш сёз излесем, ауузума бири тюшерми?

Ишек джокъду, джерде фахмула кёбдюле. Сени
юсюнгден тыйыншылысыча айтырла. Алай а мен да ты-
нгылаб кёймам, сени сютюнгю ичгенме...

Джазгъы хансча, назиксе сен. Джанкъылычдан сей-
ирсе. Джазгъы джангурча керексе, кюн таякъча эрке-
се сен...

О дуня тахсасы, къарыу бер, джулдуз сёзле бер
манга, тёзюм да бер, джерде болгъан асыл тёзюм! Сёз-
леден алтын къуршоу эшейим. Сюймекликни анты ки-
бик джюрекледе къалырча, сени эсиме сала да сейир-
синдире турурча!

Айран аягъымы ал кёолумдан! Бу аякъны башыча
ачыкъды джюрегим санга, бу сейир суусабча, тазады.
Ата-бабаларымы сёзлери бла айтама: бу айранча акъ
болгъунчу башында чачынг, Къобанны сууу къуру-
гъунчу, Минги Тауну тейпесинде къарлары эригинчи
бир джаша! Джаша. Джашна!

Бизни халал кёолларыбыз, бир-бирин тутуб тур-
гъан алтын къуршоубуз дуняны отдан-суудан сакъ-
ласынла, джерге джашау, насыб берсинле!..

Хей, алай деген тилегин табсын! Огъай дерик ти-
лин къабсын!

РЕКВИЕМ

**Джурт бла бирге сиз да
отха киргенсиз...**

Сиз кёргенмисиз мугур ананы кёзлерин, балаларын
окъла чёблеб, джангыз ана, кёсеу башча, артларында
къалгъанын?

Сиз кёргенмисиз, джарлы ананы къуру бир кечеге
башы агъарыб чыммакъ-акъ болуб къалгъанын, халал
сютюп аямайын бернучю назик ёшюнюнде бушууну оту
джаннганын, сиз кёргенмисиз, сау дуняны ауурлугъу
аны аркъасын басханын?..

Сиз кёргенмисиз аллай ананы ёлген кюнюнде таула
бирден сарнагъанын?

Таула болмазмы эдиле ала, ёлген джашлары болур-
му эдиле къазауатда?..

Хар бири бир тау болуб, тутхан болурму эдиле ана-
ларыны салагъачыны кыйырын, азабынгдан кьутул-

дунг деб, чабхан болурму эдиле аналарыны аалына, ёлдю деб, саулача, уллу кьайгыра, бирден сарнагъан болурму эдиле ала?

Сиз кёргенмисиз аллай ананы?.. Бизни тийреде, Ташкёпюрде, бир кёб эдиле ала. Бирини аты Гитче эди, атамы уллу келини, тёрт улан табыб ёсдюрген эди: Хасан, Халит, Хусей, Хамит...

Тёртюсю да кьазауатда ёлдюле, беш ёксюз кьалды экисинден, Хасан бла Халитден, эки башсыз кьатын, бир мугур ана, эки да сюйген кьыз, бюгюн да кьара киелле ала...

Хасанны, юйню тамадасын, Днепрден ётюб бара, кёкден фашист самолетла уруб, кёмдюле суугъа. Аны бла ол кюн кёбле ёлдюле. Суу бушуудан кьызарыб, ма бюгюн да этеди, дейле, ол джашланы джылауун...

Халит, аны кичиси. Партизан отрядда кьазауатчы эди аслан кёллю деу Халит. Музейледе сакъланалла суратлары, эки орден бла джуртум аны джигитлигин сыйлагъанды.

Хусей, ююнчю джашы Гитчени. Заполярьде, биринчи болуб элчилерибизни ичинде, джаралы болгъанды, дейдиле. Алайда, ол узакъ джерибизде, джигитлик этиб ёлгенди Хусей, кьан джугъу болуб кьойнунда сюйген кьызындан алгъан белгиси... Хамитчик дей эдик Хамитге. Чынг гитчелери эди ол юйлеринде, чыны бла уа барындан да онглу эди. Узакъ Востокда комиссар эди ол кьазауатха дери. Кьалын кьара чачын артына эте, чурукъларына джау сюрте эди, «Катюшаны» джырлай эди. Гитче эдим, бет сыфатын туталмадым эсимде, алай а уллу эгечимден ма бюгюн да эшитме:

— Кьазауатха кете туруб, сюйген кьызыны суратларын, анга джазгъан кьагъытларын манга кьоюб кетген эди. Асыра, кьайтсам, кьайтарырса кесиме. Кьайтмасам а... оналты джылынг толса, ачыб окъурса деген эди Хамитчик манга, деб ма бюгюн да ахсынады уллу эгечим...

Хамитчикге да келди кьара кьагъыт. Аналары кьара танымай эди, мени анам, о, аланы балаларыча кёрген анам, кьара кьагъытланы, джаны чыгъыб, окъуй эди:

«...сизни джашыгъыз Кьагъый улу Джамботну джашы Хамит, бизни сюйген комиссарыбыз, Ленинградны джакълай, уллу джигитлик этиб ёлдю. Аты кьалыр эсибизде. Аны ючюн атакагъа барабыз...» — деб джа-

за эдиле къара къагъытда тенглери. Ма алай кетдиле, джигитлик этиб, атамы улуу къарнашы Джамботну тёрт уланы. Аналары уа, — Гитче—джашларыны къабырларып джюрегине сыйындырыб, джаны саулай эсгертме болуб алагъа, онбеш джылны, умут юзмей джашады, хариб, дагъыда...

Сабийлигимде кёрген эдим мен аны: бир мугурлукъ, сау дунягъа озуб джетерлей бир кыйынлыкъ, тёрт уланны ёксюзлюкде ёсдюрген бир ана эди ол...

О, пенча эди аланы санлары учсуз-кыйырсыз джуртумда? Бюгюн ким санар аланы табыб, хар ёлген бла бирге ёлгенлени, хар сау бла тирилгенлени, мугур аналары?..

Къазауатчылагъа джылайбыз бюгюн да, тарс деб джарыла, джарылыб ёлген анала ючюн... Сыйлайбыз бюгюн да сыйлы апаны, эсгертмелени тёрлеринде, тёрт бюклениб, сарнагъан апаны бушууну белгиси этиб ёмюрлесе салабыз...

Мен таныгъан аналары экинчисини аты — Анисат эди. Бир бурхучукъ эди ол да, Гитчеча, огъесе бушуу кюйдюрюб учхучукъ болуб къалгъан болурму эди ол джарлы ана да? Беш джашы бир кюн кетген эдиле аскерге. Тёртюсюне къара къагъыт алгъан эди джарлы ана, Хаджибекир аталары, Тана дей элле анга, эрке-летиб. Иги танымайма Хаджибекирни да, кёзюме уа, кёкню аулаб келиб, ташха кьоннган бир залим кьушча кёрюнеди ол таймаздан:

Къарайма да кёрмейме,
Чакъырама да келмейле,
Излейме да табалмайма, —

деб джашларына джашыртын джылай эди, ташланы эрите къарт ата.

Ана уа, ол кюл-кёмюр болуб уланларын ёсдюрген ана? Ол, кече-кюн да отджагъада, умут юзмей, келелле деб, таш сала, тёрт бюклениб къалгъанды, джолгъа къарай къарау сокъур болгъанды, тыбырында кёзбау отда джашларыны сыфатларын кёралса, такъыйкъагъа ол несин да унутханды...

О такъыйкъа! От эсенг да, тезерикди джарлы ана-ны кёзлери, учхун болма, бир чыда, бир джазыкъсын ол адамны, амалсыздан сенден излейд болушлукъ: Сафарбий, Хасанбий, Солтан-Мурат, Мухаммат, Топчукъ...

Ма беш улан. Аладан кзуру Топчукъ къайтханд, ке-

либ анасыны кьолуна. Тас болгъанды тёртюсю. Лётчик эди Сафарбий. Къайда юзюлдю аны ёхтем къанаты, къалай болду джазыу анга алай къаты?..

О кыйышлыкъ! Кёкден джаууб, джерден чыгыб, ненча джашны тас этдинг. Не этген эдиле ала санга, нек кьоймадынг сен аланы джашамагъа?! Къайдадыла къабырлары? Билмейме...

Мухамматчыкъ ёлгенледен гитчелери, эгечлеринден эсе манга ышанганча, джолугъуб къалды бир кюн аллыма Белгородда къарнаш къабырда. Къонакъда эдик биз анда. Ол джерни адамлары, ала да бизни адамла — сыйлаб къарайла ол къабырлагъа. Биз да бай этдик ол ёхтем джерни, гюлле салдыкъ къарнаш къабырлагъа, тобукълана, джыладыкъ, джигитликге бюсюреулю табына...

Кёбдюле сыйлы джуртумда аллай сыйлы къабырла. Хар бирини да бар эди анасы. Энди аналадан да къалмагъанд кёбю. Анда-санда бири джашайд. Кетгендиле джашларыны ызларындан термиле. Хар элде да, о элчиле, аллай аналагъа атаб, къабырлада да сала турсагъыз а бир сыйлы белги — Ана — деб атына, хар ким да, тансыкълаб, барырча аны къатына...

Бизде, Ташкёпюрде, къуру эки ананы айтдым атын. Хар юйде да бар эди аллай ана. Энди аланы кёбюсю Къобанны солджанында кюн талада джаталла. Озгъанынг болса алайы бла, о бюгюн джерде джюрюген адам, юслери бла ётюб кетме, ашыгыб. Тобукълан да бай эт ол джерни, ана джатхан сыйлы кёрню...

ТАБЫНАМА ЭРЛЕГЕ...

Тобукъланыб, табынама эрлеге, джуртум ючюн джанган отха киргенлеге, джашауларын аямайын джашау ючюн бергенлеге!

Тобукъланыб, табынама эрлеге, сакъат болуб, къазауатдан келгенлеге!

Тобукъланыб, табынама къазауатдан къайтханлагъа, джигитликни хапарларын тёлюледен тёлюлеге айтханлагъа!

Тобукъланыб, табынама Аналагъа, кенг джуртума кертн улагла табханлагъа!

Тобукъланыб, табынама Аталагъа, деу санлагъа ётгюр ётно салгъанлагъа!

Табынама джетген кыызгъа, аскерчиге белги бериб, кыйтырса деб, кызауатха ашыргъагъа. Окъ тиймегенд ол белгиге, кызауатчы ышанганды ёлмезине, сыйлы джуртун кыялысына бермезине...

Табынама келир кюниге, кёкню кём-кёк кёгюне. Ышанама, Адам улу, мен санга. Оюмсузлукъ учхун болсун, кыйюб кетсин акъылынгы отунда!

Табынама керти эрге, баш алдамай, дуння ючюн кюрешгениге, джаханимни джилтишлерини джукълатыб, кърнашлыкъны белги этиб сюелгениге!

Ышанама, Адам улу, мен санга! Кюн таякъ бла ойнай тургъан сабийчикге къарачы. Аллай ненча сабий ёлед кызауатда, саначы...

Ма бюгюн а, джер юсюне джилтин тюшсе, туумагъанлай ёллюкдюле сабийчикле: меники да, сеники да, аныкты да...

Барысы да бизникиле, тууарыкъла бизден эсе джигердиле. Елтюрмейик туугъунчунга тёлюлени, узаймайын бугъоулайыкъ джер юсюнде бёрюлени!

Бир сейирди. Кём-кёк кёкдю джерибиз. Гитчечикди, джюрекlege сыйынныкъды, бир уллуду, аямасакъ, оюлдукъду...

Урунайыкъ, бирден чыгыб биз джер джюзюн джасайыкъ: кышла кърлы болсунла, джауар кюнюн биллиб джаусун джауум да, джаз чакъсынла терекле, — джашил дуния хар джанига да керекди...

Кюз а келсин, сары алтынлай, кёлу-кёолтугъу толу, токълукъ джутсун джутлукъну!

Адамлыкъ, халаллыкъ, сыймеклик белги болуб ашхылыкъгъа, кърнашлыкъгъа, джер юсюнде тынчлыкъгъа хар арбазда, хар юйде, хар джюрекде ёмюрлюкге юйресинле!..

КЪУБРАТНЫ ОСИЯТЫ

Булгъар халкъны айтылгъан
джазыучусу, алыми Иван
Богдановгъа
халал джюрекден атайма...

Бизни ата-бабаларыбызны бири Улуу Булгъарны айтылгъан ханы Къубратны¹ беш джашы болгъанды. Ол залим, ол кыйын дуняда акъылман Къубрат дже-

¹ Къубрат 642 джылда ауушханды.

рине, миллетине терен къайгыргъанлай тургъанды. 635 джыл оногъур деген булгъар юйюрюн бачамасы Къубрат залим Византия бла шох болуб, джерин эркин, элин бай этиб, халкъын тынчыкълы джашатыргъа кюрешеди.

635 джылны Уллу Булгъарны туугъан джылына саргъа боллукъду, дейдиле алимле.

Алай а не да хан умут этгенча болуб баралмагъанды: кеси къарт бола, тёрт джанындан джаула, ёзеннге тубан киргенча, басыныб келгенлерин сесе, къарнаш халкъла джашауну кыйынлыгъындан, кърал башчыларыны эсебсизликлеринден бир-бирлеринден айры джашагъанларын, бир-бирде уа, айры джашагъан кый, бир-бирлери бла къан къазауат этгенлерин да кёре, инджилгенди акъыллы Къубрат.

— Дунияда ёлмезлик адам джокъду. Беш балам беш айры болуб, халкъымы бешге юлешселе, джауну аякъ тюбюне тюшерикдиле, кеслери да сыйсыз боллукъдула халкъны да теблетирикдиле...

Ай медет, не деб билейим аланы ичлерин, не деб ангылатайым джашгыз бармакъдан джумдурукъ кючлю болгъанын, аязынгдагъын джел элтирин, ууучунгдагъы сенки болгъанын? — деб кёб сагъыш эте, инджилгенди Къубрат.

Кюн чыкыгъаннга къараса, кёзлери къамагъанды акъылман ханшы. Ол джанындан, муджуралары кюнде джылтырай, джау аскерле уруб келгенлери, Уллу Булгъаргъа азауларын билегенлерин билгенди Къубрат. Ауруу онгуи ала къартлыкъ аяусуз эте тебрегенинде, джашларын чакъырады. Сескекли болуб келедиле ала, аталарына бир джукъ болуб къалгъан болурму деб къоркъа.

Бир мазаллы чубар къанга ташны юсюне чёртлеуюк чыбыкъладан этилген сибиртгини салыб, джашларына, муну сындырыгъыз деб, буйрукъ береди.

«Атабыз бизге энтда сабийледиле деб турады» деб келеди ётгюр хан джашланы кёллеринне.

Кенг джауорунлу, джумушакъ джюрекли тамада джашы, къарачай-малкъарны ата-бабаларыны бирн Батбий, ышара-ышара, сермеб сибиртгини кёлуна алады. «Ай, атам, сабий заманыбызда джыгъышдыргъанынча, бюгюн бу чыбыкъла бла нек сынайса джашларынгы кюрч санларында къарыуларын?» — деб эки кёлу бла сибиртгини алыб, эрлай сындырыб кюяйым

деб, эки джанындан энишге этеди. Сибиртги бюжюлерек болады. Сынмайды. Ай медет шаркъ деб эки ууатыб, ызына, ташха, салайым, андан сора атам не десе да бир кёрюме деб чыкыгъан Батбий, сейирсиниб, иги къарыуун салыб, биягъы сибиртгини эки джанындан тутуб, эки сындырыгъа кюрешди.

Сынмады.

Тамам къарыуун салыб, тобукъгъа тиреб эки къыркъайым деб, тюр эрнин къаба, ых деб кюрешди.

Сынмады сибиртги. Нечиксе дегенча, салкъын этди джигит аскерчини. Къазауатха кирсе, талмаучу билеги, сынган бутакъча, энишге салыныб къалды. Юсюне тер уруб, сибиртгиге къарыуу джетмезлигин сезиб, бир джанына турду мыдах Батбий.

«Ойнабмы этесе? Огъесе къазауатчыгъа чёртлеуюк чыбыкъланы сындыргъан бедниди деб, ырыслабмы къойдунг?»— деб кескин чыгъыб экишчи уланы Къуубер сибиртгини бюсюреусюз алыб, гишлерин кыысыб, эки джанындан аяусуз энишге басды.

Сынмады.

Кёб кюрешди. Сынмады сибиртги...

«Тюшюбюз болур... Не да хыйны этилген бир затды. Шатык чыбыкъла бирден сыныб нек кетмелле экен?...»

«Билдим, билдим!.. Сибиртги тюлдю ол, бир кёзбауду, атабыз Къубратны бир ышаныды ансы, сындырмай а... Ма бу кюрч кюлла терекни да сындырлыкъдыла, бир чыбыкъ джонпуну кюй эсенг», — деб джангыдан сермеди Къуубер.

Сынмады сибиртги.

Джаш, мыдах болуб, барыб Батбийни къатына сюелди.

Алчакъ бла Къотракъ бир-бирлерини сескекли къарадыла. Эгизле эдиле ала. Сен чыкъ, мен чыкъмы дей эдиле, огъесе...

Экиси да тюрлендирелмедиле сибиртгини. Етю къайнай, илячин кибик чыкъды аслан кёллю уланы Аспарух.

Сермеб алды сибиртгини кюрч кюлуна. Юсюне мыллыгын атхан къабланы джаякъ сюеклерин бир-биринден айыргъанча, кърнашларыны кёллерин сындыргъан сибиртгини умур-чумур этиб атайым деб.

Кёк энишгерек болгъанча кёрюндю. Суу уюду, озгъун джелчик терекленн чапракъларын дыгъы-дыгъы

этиучюсюн кююб, бугъунду. Бир зат кяалмай шум болду джерде...

«О Тейри! Сындырма бу уланы келюн, кесинг уза-лыб ууатырыкъ эсенг да, белинден эки кырыкъ бу ха-дауус сибиртгини!» — деб кяарагъанча кёрюнед кёк-ден кюн.

Ай медет, атхан садагъы джерге тюшмеген, атхан ташы башына тиймеген, атасына ушагъан Аспарух, сени ол эки кыурч билегингде кючюнг джеталмазмы ол чий сибиртгиге? Огъесе сен да барыб сюелникмисе кыарнашларынгы кыатына?..

О дуня! Сынмады. Сынмады сибиртги. Аспарух да барыб сюелди джашланы кыатына, кёкюреги, джер те-бингенча, джашнай эди уланы, амалсызлыкъ адам-дан кючлю болгъанын сездире...

Кыубрат алайда ташха олтуруб тура эди. Кыалын чал кыашлары мыдах болуб, эки кёзюн ачдырмайбыз дегенча, эшинге басылыб эдиле. Кюнде джим-джим джылтырагъан чыммакъ-акъ чачын джел тарай эди. Кюмюн сакъалы солугъаны сайын ёшюнюн тебгенин черте...

Кыаягъа кюннган пелиуан кыушча, акъыртын ба-шыи келтиюрдю Кыубрат хан. Джашлары сескекли бо-луб, беллерин тюзете, башларыи ёрге тутдула, кыоркъ-ма, атам, биз сау болуб, сени мыдах этмезбиз дегенча...

— Джашла, — деди ата ауаз бла кыарт Кыубрат, — кыартлыкъ мени ызлаб, мен да кыачыб, бир тар ёзеннге кириб барабыз. Эшиги барды, кирирча, кыачыб кыуту-лурча уа чыгъар джери джокъду. Сюрген джетиб келе-ди мени, сермеб тутарыкъды, тутса, ычхыныр мадар джокъду...

Сизни уа, Тейри онг берсин, джиллигиниз сарыды. Саныгъызда кёбдю кюч. Ётгюр джюрек тебеди хар би-ринги кёкюрегинде, билеме, алай а джашауда джюрек бла акъыл бирикмеселе, бир-бирде джюрек акъылгъа бойсунмаса, джарсыргъа боллукъду. Джюрек бир джа-нады, бир суууйду, акъыл а, ма ол кыаяча, сабырды. Бюгюн акъылым сени, тамбла акъылым кесими деген сёз — кыызгъан джюрегим айтхан сени, сабыр эсим айтхан мени дегенликди. Узакъгъа кетдим, — деб си-биртги таба сагъышлы кыарай, — бу сибиртгини сын-дырмай амал джокъду. Алесе чыбыкъларын алыгъыз да бирем-бирем бир кёрчюгюз, тейри болсун, бири да тёмез сынар, аллай кюн келсин бизни кыанлыбыз-

гъа! — деб кескин ауаз бла буйрукъ берди джашларына Къубрат хан. Кеси да сынаб къарай эди: «Ай, сабийлесиз, мен кетсем, не этериксиз? Шо, ёлмей, бугъу-пуб бир къарар эди сизни не боллугъугъузгъа...»

Бирем-бирем сермедиле, экишер да алдыла, кау-куу этиб чачдыла джашла сибиртгини чыбыкъларын, эки-юч кере да сындырдыла, кёл кенгдире.

Эслерин джыйдыла, бир уллу майданда джаууу къаушатханча, къууандыла. Аталары да ышарды. Къанат битди джашлагъа, сабийлеча, суююндюле, аталары ышаргъанында...

О джашлыкъ, кимин терилтмегенсе сен?.. Ахсынды хан. Джер тебренигенча, къаяла тигирегенча кёрюндю джашлагъа. Мыдах болду аталарыны тюрсюню. Мыдах болдула улапланы да кёллери.

— Балаларым, бауурумдан юзюлгенсиз хар биринг. Осиятыма тынгылагъыз. Бир джауызынг сындыралмады сибиртгини, бирем-бирем а кёрдююз болгъанын...

Мен кетерме, кетгенча менни атам да. Оноуум къалыр сизге. Хар биринг башынга бош бир адам...

Алай а! — деб ауазын кёлтюртдю хан, — элим-джерим сизге аманат. Мен сау замандача, биригиб джашагъыз, тута билсегиз бир-биринги, бир кишин да сындыралмаз сизни, сындыралмагъанча сизни биринг да ол сибиртгини!

Огъай, оноуум къолумдады. Элим-джерим да башха болсун. Атамдан джетген юлюшюм, къайда деб беш джеринден уруб сагалласагъыз мен джыйгъан джуртну, беш юлюш этиб сермеб алсагъыз хар биринг бирин, ма ол сиз чачыб сындыргъанча чыбыкъланы, сындырлыкълды сизни да, айры болгъаныгъызны билиб, келген къанлыгъыз! — деб джашларыны хар бирини кёзюне энчи къарады хан. Бир затла кёре эди, бир затла айтыргъа излей эди дагъыда, алай а...

642 джыл Къубрат хан ауушады. Джашлары аны осиятын толтуралмайдыла: чачыладыла. Джазыуму элтиб урады, кеслерими эсебсиз этедиле — аталарындан къалгъан мюлкню къолларында туталмайдыла.

Къарнашла чачыла-тёгюле тургъан заманда, кюн чыкългъан джанындан хазарла юрюлюб келедиле. Ташлы сыртда, бусагъатда Ставрополь сыртлыкълда, булгъарла хазарла бла къазауат этедиле. Джигит къазауатчыла — булгъарла — бирлешиб къарнчы турмагъанлары себебли, юрюлюб, твл-тубан болуб келген

хазарланы атларын тыялмайдыла. Бирери бирер джерге, башларын алыб, чачыладыла.

Бирлери Кюн батханнга, аварла деген тюрк халкъга кыошулуб, кете-кете барыб, Балканлада Пелагоний тюзде энчи кърал къуаргъа кюрешедиле, бир бёлеклери да хазарладан башларын алыб, шималгъа мыллыкларын аталла. Алайда Итил сууну джагъасында Итил Булгъарла деб кърал къурайдыла. Итил булгъарла талай заманны къраллыкъларын тутадыла, алай а ошюнчю ёмюрде, шайтан джелча джетиб, монголла чачыб, къырыб-джырыб кетелле. Бююн аладан кългъан юзюк — бизни кърнашларыбыз, эт джууукъларыбыз—чувашла джашайдыла.

Къубратны тюнгюч уланы Батбий аталарыны оштын бузмайма деб, хазарла бла джарашыб джашар муратда алагъа бойсунуб, Шимал Кавказда, ата джеринде кълады. Джерлерин да, адамларын да джаулагъа бойсундура, табыкъ тюнгюнчю туракълай турайыкъ деб джангылады. Къланысына бой салгъаннга табыкъ ёмюрде да тюшмейди. Батбий аны кеч сездиле...

Хазарла урунган халкъны тонайдыла. Юй башындан бир алабаш ийнек, бир кыошун джау, беш къой, бир кълчыкъ мюргеу джасакъ саладыла, джаз сабан сюрюрге, кюз ташыуулу этерге, джай да кыыш да малларына къраргъа, джумушларын этерге деб, аркъаларындан басыб, онсуз этедиле. Халкъгъа — къара булгъарла, къара халкъ дейдиле. Учюз этиб, кеслери аладан онглу болгъанларын чертерге кюреше, атайдыла булгъарлагъа къара халкъ деб хазарла.

Башларын ёрге кёлтюрмей, беллерин тюзетмей, кюрешедиле булгъар урунганла, алай а хазар джюйюсханланы кёллерине джеталмайдыла.

Бир кесекден тохана тегерегинде айланган хазарла, Тейриден ёнгелеб, чуут динге кълатадыла. Урунганлача малгъа-джерге урунмай, сатыу-алыу этиб, урунган халкъны къланын ичиб, ырысхыдан эсириб, бир затдан артларына турмай джашайдыла. Халкъ бек инджиледи. Тёжюмлери юзюлюб, душманлагъа кършы тура башлайдыла. Ол заманда урунган булгъар халкъ бла аланы орталары бузулады. Бир динли, бир тиллибиз деб алдаб, терилерин союб тургъанларын ангылагъан халкъ энди аладан башларын алыргъа мурат этиб, амалла излейди, джау бла бир ишети бо-

лалмазларын тамам сезедиле. Джаугъа джаурукъ этерге ёчюгедиле.

Хазарладан къача — къутула, «къара булгъарла» Минги Таууу этегинде бугъунадыла¹.

Къубратны гитче уланы Аспарух хазарлагъа бойсунургъа унамагъанды. Къазауат эте, кюрешгенин къоймай, узала да чимдей, сермей да къаба, акъырын, деменгилн Къара теигизни шимал джагъалары бла артына туракълай барыб, Дунай сууу аягъында Византияны чегинде кърал къурар оноу этедн. Аспарух хан атасыча басымлы, тереи акъыллы, джигит къазауатчы болгъанды. Ол кесини халкъын отха урмагъанды, джаууну тюбюне атмагъанды...

681 джыл булгъарла Шимал Доброджеде Византияны айтылгъан уллу империя аскерин къаушатхандыла. Византий аскерге башчылыкъ Константиин IV Погонат кесн этгенди. Андан сора Византия джарашыурукъ тилегенди, хар джыл сайын джасакъ тѣлеб турурбуз деб булгъарлагъа джалыннганды...

Ма алай бла орналгъанды — бюгюннгю сейир Булгъар, атабыз Батбийни гитче къарнашы ётгюр Аспарухну нюр джурту...

* * *

Къыйын, сыйлы хорлам Аспарухха джангы борч салады. Тыбырына энди сууукъ джел кирмез ючюн аны не джаны бла да деменгилн ишлерге кюрешедн. Дунайда къарнашлыкъны агъачындан ишлейди акъылман, кѣбню кѣрген залим Аспарух джангы юйюн — Дунай Булгъарны.

Кѣзю джити, акъылы тереи, къолу чемер Аспарух, Балканлада ыстауатын бегитиб башлайды. Плиска бла Мадараны ишлейди—Плисканы джангы джуртха тохана шахар этедн. Тѣгерегинде башха миллетле бла къарнашлыкъ халда джашаргъа излейди.

Дунайда, Къара теигизни джагъаларында, Отара-Планинаны шимал джанында джашагъан славянла бирлешедиле. Ёмюрлери Византия акъсюекле терилерин союб къацларын ичиб тургъан славянла булгъар къарнашларына ёмюрлюк къарнаш болуб къошуладыла.

¹ Иван Богданов айтхання кѣре, ала бизни, къарачанлыла бла малкътарлыланы, ата-бабаларыбызны бир къауумуду.

Былайда булгъарла бла славянла биринчи кере тю-бешмейдиле. Бизни эрагъа дери экинчи ёмюрге хунн бирлешмекликге булгъарла къатыш славянла, аланла, угрла, герман юйюрге, дагъыда башхала къошулгъандыла.

Бу къадар тюрлю миллетлени бир байракъны тю-бюнде бир антда не зат тутханды деб сорлукъларын билгенча, алимле быллай джууаб бередице:

Аланы бек кёб затлары бирча болгъанды: чынг ал-лы бла тиллери — тюрк тил, халилери, адетлери. Хунн бирлешмеклик къан тёгюб, бир затын аямай бютеу Ев-разияны уллухан Къытайны кёкле тюбюнде империя-сыны дордук оноучуларыны тырнакъларындан ычхын-дырыб, аланы джутлукъларындан сакълагъанды, дей-диде алимле.

Булгъарла бла славянла бир-бирлерине кёлкъалды болуб ёмюрге киши да кёрмегенди. Къарнашлыкъ иле-шну аланы къачан да бирикдириб тургъанды. Эки халкъгъа да бирча джаулукъ этиб тургъан Византияны умутлары толмайды, къарнаш халкъла къарнашлыкъ-гъа бир-бирлерине сакъ болуб джашайдыла. Ёмюрге-ри Фракий тюзде, Балканны тау джерлеринде джаша-гъан фракийле славянлагъа къатыша, ала бла бир юй-юрча джашаб тургъандыла. Булгъарла бла славянла-ны къарнашлыкъларына ала да кёл салыб къошула-дыла.

Кирсиз иннет, къарнаш татыу аланы бир тыбыргъа джыйыб, бир акъыл бла, бир талпыу бла къаллыкъларын миллет культураларын ёсдюрюрге себеб болады. Онекинчи ёмюрге ала бир тилли, бир иннетли миллет боладыла.

Борис бий (852—889) тамалын салгъан нюр чыракъ Кирилл бла Мефодийни къолларында жангы Булгъар-ны культурасын дуння сейирсинирча джарытады. Борис бийни ишин аны уланы Симеон патчах бегитеди.

Азаулу Византия бла джыртхыч Римни кёз туура-ларында, кюн тамчыча, Булгъария джашнаб башлай-ды. Аладан къоркъгъан къой, кесин бегитиб, культура-сын ёсдюреди. Андан Византия тюл, илмуну чырагъын Дунай суу бла Къара тенгизни кёк тылыууна бёлен-ген Булгъария тутады. Ол чыракъны башха халкъла-ны тыбырларына элтиб, къарнашлыкъ отну джандыра-дыла булгъарла. Джашауну къыйынлыгъы Орта Азия-гъа, Кавказ Тау Артына, Германиягъа, Венгриягъа бё-

лек-бёлек этиб чачхан булгъарланы бир къауумлары энди Европада мен деген ётгюр кърал болуб, къошакълы Константинопольну, бёгекли Римни истемейди.

Къарнаш къолда джазманы джукъланмазлыкъ чырагъын къайнай, къутура тургъан Къара тенгизни оюмсуз толкъунларыны юсю бла бизге да узатады...

Ма ол чыракъны джарыгъыды бюгюн бизге ёмюрлени тунакы кечелеринде ата-бабаларыбызны сокъмакъларын эслетген, къарнашлыкъ джол ёмюрледен келгенин сездирген...

Мен бу хапарны бир кечеге джаздым. Кирилл бла Мефодий — экиси эки джанымдан эки сейир чыракъны тутуб, мени таукеллендирдиле.

Мен, Къубратны бир тамчысы болгъан тау халкъны кызы, халал кыйынымы, бу сейир ишде биринчи тылпыууму, совет-булгъар къарнашлыкъгъа аталгъан сыйлы эсгертмени этегине, тобукъланыб, салама... Къарнаш болуб ышарсын ол алайда, джулдуз болуб жансын, гокка ханс болуб чакъсын, сабий болуб ойнасын, Панагюрде жангы алтын хазна болуб табылсын!

Дуння рахатлыкъ болуб, урунган адамы джюрегин бассын...

ДЖЮЗ ДЖАРСЫУ

Кябаханнга элде Аймёлек дей эдиле: джумушакълыгъы, ариулугъу, халаллыгъы ючюн айта эдиле алай. Тал чыбыкъча, субай бели арый-тала билмей эди. Чепкен согъа тебресе, кёк бла джерни арасына кёпюр этер дер эдинг, аллай бирни согъа эди; кийиз урса, джерни къара джюзюн ала кийиз бла джасар дер эдинг, джюн тараб тебресе уа, боз къойланы кёк мамукъларын алыб, ма ол тау аркъалада булутланы джыйгъанды дер эдинг...

Сыфатына къарасанг а, эсинге олсагъатлай «Келбет кёрсенг, эр сорма...» деб келе эди.

Назик, субай кыыз. Узун джаякълы, къара къашлы, къара чачлы, акъ шилли, тегереклерине кюрен тартылыб эки сейир кёк ала кёзю. Бетине къарасанг, ол къадар назикликни, тиширыу джумушакълыкълны тюбюнден бир тукъум бир сейир ётгюрлюк кёрюнеди: бююлмезлик, отда кюймезлик, сууда батмазлыкъ, хо-хо деб кёз къарангы этиб, хомухлугъу бла башхаланы кый-

нарыкъ тюлдю. Таукеллик, болумлу таукеллик халлени баш шартыды.

«Тоба-аста, оноучу адамлада болса быллай ышан, ала ёмюрде халкъны инджитпирик тюл эдиле, болумсузлукълары бла», — дейсе.

Кябаханны халаллыгъына элде халалла сукъланадыла, джигерлиги уа, арлулугъуча, джырлада айтылады бюгюн да.

«Ах, ол кирир юйню насыбын не бла ёлчелерикдиле экен?» — деб сейирсини эдиле хоншу къатынла, аны болумуна кёзлери асыры бек къарагъандан айтыр сёзлери ауузларындан керн кете.

«Ол туугъан кюн адамланы аллах топракъдан ишлемей, нюр тылпыудан джаратхан болур эди». «Кёкде кюн джерге тюшюб къалгъан болурму?», «Мелек-мелек дейбиз да турабыз, мелекни кесни кёрген къой, аны кёргенме дегенни да кёрмегенлейибизге, ма мелек, быллай сабийни, тюшюнгде ашагъанча, кёзбау мелекле бла тенгleshдирирге кёзюнг къыярыкъ эсе...», — деб багъалага эди хар кёрген Кябаханны.

Аллай бир тюзиюн, аллай бир назик сабий болуб ёсген къызы атасы Хазлеу, джолоучулукъда, кеси ушатхан бир киши бла шох болуб, аны джашы болгъанын билгеннинде, «бу асылу адамны джашы да кесича асылу бала болур» деб, бетин ачыб, къызыны хапарын айтады, татлы джууукъла болайыкъ деб, алайда огъуна келишедиле.

Юйлерине къайтханлайларына, Хазлеуню юйюне тенгшин джашы Келемет тенглери бла келеди. Къызы асыры джаратхандан, ашыгъыб, алайда кече да къалмай ызына айланады. Талай джолну баргъандан сора, белги къоюб кетмегенин эсине тюшюрюб, ызына айланады. Танг атаргъа, юсюн тер басыб, бурун сюеклери тургъан аты бла къызы элине киргенлей, тюбюнде аты онгсуз болуб эрлай тохтаб, къалтыраб тебрейди. Алджаб, не этерин билмей тургъан джашны юйюне толү челеклери бла Кябахан кеси чыгъыб къалады. Келемет, тюшмюд-тюшмюд деб, джунчуйду. Болумну кёрген къыз а, джаш таба бурулуб:

— Быстыр ийисгет, кюйген быстыр! — деб, челеклерин бир джанына сала, джашны кёзюне сюйюмлю къарайды.

Джаш джунчуб, не этерин билмей, абзырайды. Сора къыз эрлай ич джаулугъун тешиб:

— Къабындыр! — дейди.

Джаш отлукъ ташын чыгъарыб, чакъдырыб, къууну къабындырады, алай а джаулукъну сол къолуну ууучуна къаты кысыб, отха берирге унамады.

— Терк бол! — деб ашыкъдырады кыыз.

Сора, кёлю таукел болгъан Келемет, эрлай сермеб, кёлегини этегин кесиб, къууну мыдыхын аны юсюне салыб, юрюб къабындырды. Кябахан тютюилей тургъан бусхулну элтиб атны бурнуна тутду. Онгсуз болуб, тылныуу тыйылыб тургъан ат кюйген быстырны ийисин эки-юч кере терен солуб, ичине джутуб, тюш-ш-ш деб, эсин джыйды. Санлары къалтырагъаны тохтады. Мазаллы мыдах къара кёзлери сериунон джарыдыла. Къуйругъун кымылдатыб, башын силкиб эспеди. Эки-юч кере керилиб-созулуб, кеф алды. Несин да унутуб, хайыуан къайгъылы болуб тургъан кыыз ат къайгъысыз болгъанында, эсин джыйыб, джунчуб, челеклери таба бурулду.

Келемет кызыны ызындан сюйюмлю къараб, къолунда джаулукъчукъну кёкюрегини кысыды. Тёгерегинде чыпчыкъла джырлагъанын, Къобанны шууулдагъанын бирден эшитиб, мазаллы кызыл кюнню тау артындан кёлде озгъун чабакъ ойнай келиб, шыб деб суудан тышына чыкъгъанча, чыкъгъанын кёрдю. Кябаханны назик санлары суу агъачны тюбюнде бюгюлмей баргъанларын да эслеб:

«Ол ариулукъгъа бир къара... Къалай ариуду, къалай ариуду», — деб, шашаргъа джете, суу агъачны эки джанында саргъылдым чёртлеуюк къуршоулары бла агъач челеклени кёрюб, — «Ол ауур затланы тюбюнде бюгюлмей баргъанына бир къара... Джур эчкича, ол субайлыкъгъа, учуб баргъанча, тоба аста, ол сейир джаннга не дерсе?» — деб къозгъалыб, менден сора бу тамашаны киши кёремиди экен деб, насыбын сау дуниягъа юлешир мадар изледи. Халал джюреги андан да халал болду. Кызыны июр къууаты таукеллендирген джаш, аны ызындан:

— Кябахан! Алай этиб нечик бараса? Бир сабыр бол. Мен санга... — деб сёзюн бошагъынчы, Кябахан башын аны таба буруб, джунчуду.

Джашны борбайлары кыйылыб, аты абзырагъан сагъатдача, амалсыз болду...

«Ушамагъан джолукъмаз» дегенлей, Келемет да, адам къарамындан къараб тоймазча, бир сейир улап.

Чабар атча—таукел, къяа ранда кёкге мюйюзлерин тиреб тургъан джугъутурча, ётгюр, Кябаханча ала кёзлю, чачы уа къызныктыча тум-къара тюл, бал бетли акъшилли. Кюнортадан иигирге юч чалкъычыны юлюшюн чалады дейдиле, чабыб баргъан аты сермеб бутундан тутуб симсиретиб къяады, учхан къушну мараб атса, кёзюне тиеди, тутушда аны кёкюрегине кёкюрегин тирерге базгъан эркишн джокъду дейдиле. Халаллыгъы, адеблилиги уа бюгюн да халкъгъа юлгюдю деб, ант этедиле адамла.

Келемет Кябаханны къатына барыб, скойюмлю ышарды. Къыз, джунчуб, башын энишге ийди.

— Кябахан, — деб Келемет аны ич джаурукъчугъун ийпакълай, сол ёшюнюден биринчи хазырын алыб, къызгъа узатды. Кябахан, кирпичлерин аз-буз кёлтюроб:

«Эркишн аллай бир арну къалай болалады? Кёк кюкюрегенча, ары бир къара», — деб, анга сездирмегенлей, башын энишге ийиб, къууатлы ышара, джунчуду.

— Ал. Бу да мени белгим болсун. Джюз джарсыууму башын кесерик сыйлы белги... Тамам кесинге ушайды, ушакъ эте турурса, мени кёзюмден кёрюб...

Къарачайда, Малкъарда сол ёшюнюнде биринчи хазырын алыб былай кёргенлей джаратхан къызларына белгиге берген адет болгъанды. Джаш бла къыз алай ант этгендиле бир-бирлерине. Белги—анти антина саналгъанды. Ол себеден белгини къачы бек уллу болгъанды, белгини, чурумсуз бузгъан беднишге саналгъанды.

Джаш адамны сол ёшюнюнде ал хазыр орну бош болса, ол белги бериб тургъанын билгендиле. Сол ёшюнюнде арт хазыры башы тюбюне айланыб эсе, джаш джашды. Эркишнини къуру бир ал хазырыны башына къарасауут салынган эсе, ол тул киши болгъанын чертген белги болгъанды. Хазыр тюрлю-тюрлю белгилени орнунда джюрюгени себбли болур эди, Келеметден хазыры алгъанпайына, къууаннганы бла бирге джюреги бир тукъум бир тюрлю чанчханын да сездн Кябахан. Алай а джюреги тырнагъанлыкъгъа, эси башха затха ёлюнмедн. Несин да джунчугъаны бла унутду.

Джаш, кюн тамчыны салгъанча, къол аязында хазыры къызны къол аязына салгъанында, кесн кесине ийпанмай, асыры къууаннгандан къычырыб, сезимни дуннягъа баям этерге талшыды, алай а, «ахрат азабдан

дуння намыс кючлюдю» деб бош айта болмаз эдиле, кьууанчын ичине джутуб, буюгьуб баргъан кьызынызындан къараб:

«Къалай сейирди! Аллай бир ариулукьну этер чемерлик дуняда къайдан табылады экен?» — деб анызындан барыры келиб, не этерге билмей, аккыллы болду...

Эндиге дери кече, кюн деб эсине келмеген Келемет энди кече болса, таггны сакълай, таг атса, ашхамгъа ашыгъа, заман да, кечер агъачы сыниган ёгюз арбача, аллына атларгъа унамай, инджите эди. Хар кюн сайын озгъан кюнлени санаб тургъанлыгына, ала не ашыгъа, не къайгъыра билмей эдиле. Акъыртын, джазгъы тютюнча, бир тюрлю бир рахат бара эдиле.

«Бу заманига не этейим? Мадар болса, садакъ этиб, джаягъа тартар эдим. Суу уюгъанча, тынганды да кьалгъанды», — деб ашыкъдыра эди Келемет, алай а кюн кюнню кьой, такъыйкъа такъыйкъаны алмашдырмай эди. Сейир тюмюдю, заманны джюрюшю болмаса, дуняда тюрленмеген зат джокьду. Ай да кюн да узункьысха да, мутхуз джарыкъ да боладыла, тутулуб да кьараладыла, джудуз да уча барыб, джутулады, кёкню мийгинде джылтырай-джана да турады. Заманны джюрюшю уа, джюрекни тебгенича, не алгъа, не артхатерилтмейди кесин. Джарсыуунг болуб кьоркъсанг, джазыкьсыныб мычмаз, кьууанчынг болуб ашыкъсанг да, кёзню джумуб ачхынчыннга ашыкъмаз. Келеметни талпыулары ючюн деб да ашыкъмай эди зауаллы заман... Бютеу джашауундан узун кёрюндю Келеметге къачаланы сакълагъаны. Сабанла орулуб, малла баугъа джараныб бошагъанында уа, сол ёшюнюнде, джюреги тебген джерде, биринчи хазырын кьойгъан элине кюёу джёнгерле къатыш Келемет кеси да кетди. Эртден бла эртде таг аласы бла туруб, Тейри джарыгъы кёкню этегин кёгертгенлей, джыйын джолгъа бирден чыкъды. Келемет кьой, хар адам да ашыгъа эди. Адамла кьой, атланы туяклары да терк бол, терк бол деб тие эдиле джолда таплагъа, чунгурчукълада бузлаб тургъан суучукъланы юслеринде бузчукъла да терк-терк-терк деб ууала эдиле. Уруб, тышына чыгъама деген кьууанчны бир зат, кьушшу бойнуу буруб, къанат тюбуне сукъгъанча, тунчукьдуруб бара эди. Бир аяусуз зат, бир чырмауукь сезим...

Кече кирпич къакъмай, тагнга ашыгъыб, джолгъа

кѣанат битиб чыкыгъан Келемст, энди бир тукъум бир шош болуб, эси сагъышха кетиб, тиши ышармай бара эди. Аны болумун кѣрюбмю бола эдиле кѣалгъанла да алай, огъесе, барысы да бир тукъум бир затны сезиб, шош болгъанмы эдиле, ким биледи. Былай кѣарагъан алагъа кюѣу джѣнгерле дерик тюл эди, бу мыдах адамла алай омакъ болуб нек барадыла, кызыла да биргелеринше, деб сейирсинниген болмаса...

Элге кирирге, джыйын тамада, тамагъын арнулаб, орайданы башлады. Джашла, кѣллерин силкиндириб, аны бла бирге, кѣл салыб, тамакъларын бошладыла. Джыйынны аллына итле, аланы ызлары бла сабийле чабдыла...

Хазлеуленн арбазда кѣазанла кѣайнай эдиле. Джууукъ-тенг джыйылыб, джумуш эте эдиле. Кѣонакъланы аллына адетдеча тюбедиле. Кѣонакъ юйде ашсуу бериб, кызы чыгъарыргъа хазырлана тургъанлайларына, отоудан ачы кычырыкъ чыкъды. Джер ахсыныб, эки жарылды. Кѣкден джулдузла, буз ургъан терекни кѣгетлерича, зыр-р-р деб джерге кѣуюлдула, кѣаяла зангырдаб, тарс деб атылдыла, бушуу тауушла, чаукалача, кѣкге бирден чыгъыб, дуннягъа бютеу кѣара кий дегенча, джылай-сарнай, ызларына тюшдюле. Эндиге дери кѣкге кюзгю болуб, кѣм-кѣм сюзюлюб баргъан Кѣобан, шашхышлы джелча, барыб ѣшююн кѣаялагъа уруб бузду, сарын болуб тѣрт джанына чачылды. Дуння бютеу бирден тилсиз, бирден дыфсыз болуб, бушууну тамагъына джол ачды.

Адамланы кѣой, ташланы да кѣыйыла болур быллай кюнде борбайлары. Бютеу кючлерин сарыннга берген адамланы ичинде Келеметге былай деб айтыр киши табылмады. Ол не болгъанын билмей, тузакъгъа тюшген кийикча, сессекли болду. Джюрегине джюз жарсыу кирди. Такъыйкѣаны ичинде аны эсине тюшмеген, кѣзюне кѣрюнмеген жарсыу кѣалмады. Бир ишексиз адам кѣолундан адам жарсыды болур, сабий кѣайнай тургъан кѣазаннга джыгъылыб тюшдюмю, тиширыу абыныб кесин бир джити сауутха уруб эшинги джабдымы?.. Не болду, не болду?—деб ургъан джюреги не болгъанын билсе, кѣкюрегин чачыб, чыгъыб кетер эди.

О насыбсыз, джети джукълаб эсинде да джокъду болгъан затны эсине келтирирге. Огъай-огъай. Не эсе да бир уллу кѣыйынлыкъ тюшгенди бу юйге. Бююн

эди ала кыыз чыгырыр кыйгылы боллук тюлдуле, ай медет, сюрюучюню таягындан, келини аягындан деб, бюгюн бу арбазга бу жарсыу тюшмесе, не болла эди. Ёмюрюбюз кесибишни терслеб турлукбуз деген сезимле сарыи тауушланы тунакырак этгенлери бла бирге босагдаан Сослан, джыйын тамада, кирди. Башын энишге этиб, «не болганды» деген тилсиз соруу бла аны аллына атлаган Келеметни кучаклаб, кычырык этиб джылады.

— Не болганды?! Нек джылайла? — деб сора эди энтда не болганын билмеген Келемет.

Эки кюлу бла аны имбашларындан тебериб, кесинден айыра, бетине джити кырады. Сослан башын энишге ийиб, кюлун анга узата, уучун ачды. Тегиини кюл аязында Келемет Кыбаханга белгиге берген хазырын кердю. Отдан кыачханча, бир джанына кескин бурулуб, хазыр бла Сосланга кезюу-кезюу кыраб, не дерге билмей, кюлу бла тегиини билегин бир джанына этиб, башын огъай деб силкди.

Сослан тюб эрнин кыабыб, дженг учу бла кезлеринден джуммай-джуммай чыкган джыламукуланы сюртдю, алай а ала, тубанга кыраганча, джук керюрге унамадыла.

— Не болганды?! — деб, джерин титирете, сорду Келемет, — муну манга нек алыб келдинг?

— Кыан джауганды юйюбюзге, Келемет, — деди Сослан, хар сёзю тамагын джыра. Кыбахан кыраб турганлайыкга ауушду да калды...

Занг-нг-нг деб, кыулаклары зангырдадыла Келеметни. Эшитгенне ийнанмай, кезюме кыраб, алай нечик айталдыг деб шыбырдаганча, эринлери кымылдай, бели энишгеден энишге бююле, кыраб турганлай керт болду, белги берген суйген кызы отоуна кирмегенлей, тул болган Келемет...

Аны болумун керген Сослан, Кыбаханы кесп ёлтургенча, не этерге билмей, алджаб, босага таба ызына сырты бла атлай келиб, кюлу бла этме алай дегенча силкди. Сора бир кесек эс джыйыб, джана турган отда бююлюб барган чертлеуюк чыбыкча, терт бюклениб барган Келеметни кюлтукларындан тутуб, элтиб табджанга олтуртду.

Юйге адамла кирдиле. Келемет ёрге кыобалмады. Кыргеплени бир джангызы ауузун ачыб бир сёз айталмады. Хар бири кыйыплыкны чуруму андан чыкган-

ча, кесин терслеб, Келеметни төгерегинде мугур-мугур сюелдиле...

Келеметни ёлюк болгъан юйге алыб киргенлеринде, алайда адамланы бир къауумлары ушатмадыла.

— Некахсыз адамны нечик алыб келедиле? — деди Узеир апенди, къылыкъсыз атча, орнунда тебджилдей.

— Кеслери биле болурла. Бизге оноу киши сормагъанды, — деди Сюлемен апенди да, Узеир апенди сёз къозгъагъанын онгсунла.

Бири бирине джууаб эте, бири бирин удуй, сёзню Хазлеуге джетдирдиле, Кябаханны атасына.

— Джазыу алагъа туугъан кюнлеринде огъуна этген эди неках, бушуулу неках... Энди ол да мени баламды, — деб кескин джууаб берди Хазлеу.

— Алай эсе, къабыргъа да анга салдырсын, — деди ауузуну бир джаны бла Узеир апенди, онгсунмагъанын билдире, — ат багъасы сёзюбюзню ит багъасы этдирмесин да...

Не да не эди, ёлген джарлы эди. Ёлгенни төгерегинде, ахлулары, Келемет джарлы эдиле. Алагъа ёмюрлюк бушуу биреуге шернатны ырджысындан тайыудан ёзге зат тюл эди.

Келеметни элтиб ёлюкню къатына сюегенлеринде, ол кёзлерине ийнанмай, ышарыб, аллына силкинди:

— Джукълаб турады! Кёрмеймисиз?! — деди ол бетинден нюрю кетмей джатыб тургъан Кябаханнга джутланыб къарай.

Сослан аны эсин джыяргъа кюреше, кесине къысды:

— Этме алай, энди къанлым алай джукъласын...

Джумулуб тургъан кёзлеринден кёксюл тылпыу чыкъмагъаны, эринлерини төгереклери, мангылайыны саргъалгъаны Келеметге аны къобмаздан джатханын сездирдиле. Джер сол джанына айлана келиб, шайтан джелча, эрлай онг джанына бурулуб, аяусуз төгерек айланыб башлады. Юсюнде болгъан затны барысын элтиб бир тюбсюз дуннягъа къуяма дегенча, Келемет Кябахан тайыб джыгъылады дегенча болуб, илгениб, энишге ийилгенлей, къатындагъыла аны халын таб кёрмей, алайдан къоратыр дыгаласха кирдиле...

Экинчи кюн, ёлюкню арбаздан чыгъара, сал агъачны къыйырындан тутуб баргъан Келеметни сол ёшюнюнде ал хазырыны башы, къарасауут салыныб, къарала эди...

«ТРИ ГОЛУБЫЕ ДОЛИНЫ»

Юч кёк эн. Орус тилге мени къарт атам бу сёзюю бармагъын ёрге тутуб, джудузгъа узалгъанча, кёчюрдю:

— Три голубые долины! Юч кёк эн, Первомай, Терезе! — деб.

Мен а, кийикни баугъа джыйгъанча, Ючкёкенни «три кустика» деб кёчюре эдим, ол дунияны чегет басыб тургъан заманда Ючкёкенден болгъанны сыйырыб, юч джайылтма шылаб терекчикден сора джукъ да кёралмай турдум. Акъылымы джюрегим бла джолукъ-дурмай айта туруб, эггем алай...

Мен ючкёкенчи тюлме. Анда джашагъан къой, анамдан туугъанлы барыб бир кечени да къалмагъанма. Ол себебден узала болмаз эсим да джюрегим таба, алай а, сёз сёзюю айтдырады, ючкёкенчиле кеслери уа алай нек айтадыла? Тоба, аланы орнунда болсам, дюлдюрге минигенча, Юч кёк эн деб ол сейир атны Ючкёкен деб мискин эталлыкъ тюл эдим, ким биледи, кесим десенг, эки эрнинг бир-бирин ийнакълайды...

Барыгъыз да элли, Юч кёк энни дейме, кыйырын-дан кириб соруб башлачыгъыз, Ючкёкен деб нек айта-сыз дегиз да.

Джууаблары хазырды. Уллу Къарачайдан чыгъыб былайгъа юйюрсюне келгенлеринде, юч кёкенчикни кёргендиле да, аны ючюн атагъандыла деб къоярыкъ-дыла, тыш къарамын ушата.

— Эй, сизни огъесе эчки ашамасын, дерик эди мени къарт атам алагъа. Ол сёзге, ана тилине, къынында къамасынача, бир сакъ эди. Хы, эй, сизни эчки ашамасын, атабыз Къарча ат ойнатычу джерлени энди ми тапый айланасыз?! Ой сизни огъесе, тарихигизни билмегенгизни дуниягъа джаяйкъ дебми этесиз алай, дерик эди, ма ол тауча чыммакъ-акъ сакъаллы къарт атам. Алай барыб ныгъышха, бир тау чёкгенча, тегерегине къудрет джая олтурса, барыб, аллында тобукълапыб, эсими чексиз къагъытына аны айтхапын джазыб турурум келе эди. Кёбню кёрген, кёбню билген адам эди къарт атам. Тюгенмезлик булакъча, арий-тала билмей эди. Ол эсинде тутхап хазна бюгюн меники болса, къалайгъа сыйындырыр эдим. Джазама десем, мерекеб джетерми эди, айтама десем, сёзюм анга тыйыншы болурму эди?..

Э-эй, къартла ёлмей, таулача, алай артха туруб, чыммакъ-акъ сейирликле болуб, алай сюелиб барсала, дуняда бир оюмсуз зат этилирми эди экен? Ала тёлю-леге акъыл бере, тёлюле да, къуру тартынигандан да, терс атларыкъ болмаз эдиле. Ай анасыны уа...

Башха затха бурулуб кетеме, ол юч сейир кёк энде къанатлы атны джерлеген джигитча. Эсим алайды. Уч да кет деб турады. Алай болса да ючкёкенчилени таргъа бир тыяйым, къарт атам айтханны айтыб. Къарт атам а, нарт кибик бир эди. Зукку пристопну атыны джюгенинден тутханма, сабий болуб, дей эди. Кёб болмай ауушханды. Алай а ауазын эшитиб турама. Ол себебден ауушханды деген сёзю мен ёлгенди деген магъанада айтмайма. Бир тау болуб, кёз аллымда сюеледи къарт атам, оюм тенгизини бир чабагъы бол, деб манга да. Ма аны ючюндю ючкёкенчиле бла да алай эркин сёлешгеним, кесим тюл, къарт атам сёлешгенча...

Ызыма къайтайым, ырджыдан чыкъмазгъа сёз бере, унутсам, эсиме салырсыз, болгъан затны айтайым:

«Ючкёкен» деген сёзю магъанасын мен юч джайылта шылап терекчик деб тюзетгенимде, джукъусураб тургъан къарт атам, эрлай аязыб, башын ёрге кёлтюрдю. Кёзлери, ол ариу ала кёзлери, джетген джашны кёзлерица, ёхтем джылтырадыла. Бети бир тукъум бир сейир джарыды. Алай а ол мени эркелетиб, башымдан сыламазын ангылады. Сабий заманымда хата этсем уялгъанча, уялдым. Таб къоркъгъан да этдим. Урады, туюди деб тюл, къарт атасы уруб-туюуб ким кёргенди.

Тартыныб, не этерими билмей симсиредим. Къарт атам таугъа чыгыб, тюзге эниб, сермеб къамчи алыб, секириб атха миниб, дуняны аулаб чыкъгъанча, таягъын джерге деменгили уруб, башын, къаягъа къонпган къушча, ёхтем кёлтюрдю. Кёзюме джити къараб:

— Балам, — деди къарт атам, кесине илешдире, — сен мен айтханига иги тынгыла. Къуру эсинг бла ангылаб къалма. Джанынг-къанынг бла буюр айтханымы эсинге. Адамны тилинден дженгил тюрлеинген джукъ джокъду дуняда. Тил — сабийди: ёсерге керекди. Халкъ аны атасы-анасыды, тыбырыды. Не джаны бла да ол ёссюн деб, аны айнытыб, аны юсю бла кеси да айныб уллу-гитче халкълагъа да джол ачыб кюреширге керекди. Дуняны юсюнде — къыйынлыкъгъа — зау-укълукъгъа да тил джол салады. Ол себебден ашхы

улан, сиз бююн университетни бошаб, къаялада ата-бабаларыбызны къалапелаладан кългъан осиятларын окъуй тургъанлайыгъызгъа, ана тилигизни аллай бир сансыз нечик этесиз? Тилсиз адам ичинде хазнасын не бла тегер тышына?! Сёз, ол сиз умут этгенча, алай бош зат тюлдю. Сёздю дуняны тутуругъу. Ачхычы уа—адам. Къайры бурсанг, ары элтирикди. Лйтдынг, кетди деб ышанмагъыз. Нени да барды ахыры, учу — кыйыры. Сёзню уа — джокъду. Адамны кёлю да сёзюне кёредн. Сёзню джеспрлейме деб, фахмусу болмагъанлай кесин алим этиб айланган адам халкъны джаууду. Кеч эргде болса да, аны джамагъат айгъакъларыкъды. Ол себеден сиз сёзлени чанчакъламагъыз. Джутланыб билимге узалыгъыз, оюмсузлукъгъа мыллыгыгъызны атмагъыз. Ненча сёзюбюзню дуппукъ оюмлары бла кемпире, терсине буруб барадыла джалан алимле, сёз ючюн, нени да къюуб, къарачы. Къарачай, Малкъар деген атыбызгъа ала айтмагъан ат джокъду. Оюмсузлукъ, дуппукълукъ... Мен эсгергеннге кёре, бизни къартла болгъар бла малкъар бирди дей эдиле, бир сёз дегенликлери эди. Болгъар малкъар деген сёзлени ала былай ачыкълай эдиле: бол — мал — адам, киши, гар — бол гъар, къар — мал+къар деген сёзлени ахырларына уа гъар бла къаргъа—кюн деучен эдиле, гуни деб, эсингдемиди, ол бурун хунла джыйышларына айтама, алагъа угрла, аланла, славянла, германла, болгъарла къошулгъандыла, дагъыда кёбле, джыйырма бла тёрт болур дейме. Ма была болгъандыла Евразияны Чын ханладан сакълагъанла.

Тарихчиле бу затлагъа энди терен эс бёледиле, тилджаны бла кюрешгенле уа—суудан чыкългъан чабакълача, кёбюсюне, ауузларын ачыб-джабыб тургъанлыкъларына, джукъ айталмайдыла, не да терсине кетиб къаладыла. Сен мени университетимн ауазына да бир тынгыла. (Къарт атам революциягъа дерн Варшав университетни эки факультетни бошагъанды.) Алим, не зат бла кюреше эсе да, чинг алгъа тарихни билирге керекди. Тарихсиз атлау, ёмюрюнгде ашамагъан хантынгы татыуун сезгенча бир затды. Биреуню оюмуна терилмей, кесинг ойлашыргъа керексе...

Хы, бол бла мал-гъа адам, киши дедик, «ман» деб европа тиллени биринде да кишиге айтадыла да? — деб кёзюме къарады къарт атам.

Хо дегенча, башымы силкдим, алай а Юч кёк эн

бла, гуни, кюн деген сёзлени нек келтиргенин ангыламадым. Аны эслеб кьарт атам. Кьар-ачай деген сёз да ары барады. Кьар-гуни, кюн, ачай а сый дегенликди, асыл, кюнлюсю, сыйлы гуни дегенликди, — деб ангылатыргъа кюрешиди.

— Айтама да, тил — халкъны эм багъалы хазнасыды. Тили болмагъан халкъны джурту да боллукъ тюлдю. Халкъды, халкъды тилни неси. Сора сиз а не деб чанчакътайсыз аны? Алай джигит эсегиз, сёзюне сёз, сырына сыр кьошугъуз. Къулакъ суучукъгъа башха къулакъ суучукъла кьошулсала, уллу ёзени толтуруб, кьобан болуб кетеди. Уллу кьобан а кимге да джарайды. Сагъыш этиб, кьуру сагъыш этиб кьоюу бла адам кесин кьой, халкъны да джарсытырча боллукъду. Акъыл бла джюрек бирге оноу этер заманда джашайсыз сиз. Джакъсыз акъыл кьуру кеси ууучунгда кьууут кибик, кьол аязынгы ма деб ачханлайынга, уф деб джелчик джетиб урса, тас болду да кьалды. Хан туруб кьалмаз ючюн, джелим керекди. Джелим а — джюрекде, кьянынгда-джанынга табылады. Эбин билсенг, адам джюрекде аллай сейир кюч барды. Акъылынг бюгюлгенинге джюрегинг бюгюлмейди. Акъыл, кьуру акъыл адамы абындыра, терсине бура да биледи. Джюрек а, акъыл бла, асыл акъыл бла бирлешсе, аны кючюнден келмезлик сейир зат джокъду дунияда. Аллай джюрек учуз затлагъа терилтмейди кесин, не уллу кьара кючге да джесирленмейди, зорлукъгъа ийилмейди. Аллай болумда этген ишнинг оюлмайды. Ол халкъны кьаласыды. Аны таянчагъыды. Санга да андан тюшген кьууанч бир кьууанчха да тенг тюлдю. Адам эси ауалаймазлай бир кьууанчдан толаса, асыл акъыл бла джюрегинг бирлешиб этген ишни кёрсенг. Айтханымы ангылаймыды, джюрегине сингдиремиди, огъесе, кьысыр кьяягъа келиб тийген буз токъмакълача, айтханым төрт джанына чартлабмы барады дегенча, сынаб кьарады кьарт атам энтда кёзюме, ташны джарыб ётер деген кьарам бла.

Юч кёк эн, юч кёк сейир тюз кёрюндюле, кьабакъгъа энерге, эниш сюрем зат деб эсиме кёб зат тюшдю. Сора.

Юч кёк эн, юч кёк тюз! — деб, кёкге бир сейир кьушла учханча кёрдюм. Кёк да кёк, джерде ол юч эн да кёк, джюрегимде уа бир сейир сезим — кёкде эм

джарыкъ джулдуз джанды: Билим — билим — билим
деб джана эди ол.

Юч кёк эн! Юч кёк эн! — деб джырларым келди.
Алай а эрлай эсимн джыйыб, атама тынгыладым. Ол
мени болумуму ангылагъан болур эди, аны да бети джа-
рыды.

Юч кёк эн, юч кёк эн, юч джашил тюз, юч кёк та-
ла, — деб, сейир ауаз энди мени эсимн кесине ёмюр-
люкге бурду, Ючкёкен деб, юч джайылтма шылаб кё-
кенчик да сары чымыртала болуб къалмадыла эсимде.
Мен кёкенчикледен ёнгелемедим. Адам оюмсузлукъдан
къоркъдум. Кёкенчикле уа, чыпчыкъ уячыкълача, тёге-
реклеринде джашил хансда, сабий уууртчукълада сеп-
килчиклеча, сап-сары баппаханчыкъла джашнай, юч кёк
сейир энни тюз арасында эркелене къалдыла.

Къарт атам бек тюз айтады деб бегитдим. Къачан
эсе да таш тамагындан чыкъгъан адам, кеси да кёллю,
ётлю адам болур эди, ол юч тюзню кёргенинде, кёлю
кёлтюрюлюб:

Юч кёк эн! — деб джыргъа салыб айтхан да болур
эди. Мутхуз кёллю адамланы бири уа, аны ангылаял-
май, къатында юч кёкенчикни эслеб, анга айтады деб
къойгъан болур. Джырны да хар адам да бирча сезмей-
ди да...

Бюгюн а биз, эсгериб, джаш тёлуге болумун ангы-
латыргъа борчлубуз. Ол себебден ол Юч сейир кёк эн-
де джашагъанла, анда джашагъанла бла бир тилде
сёлешгенле да, мындан ары Ючкёкен деген джерни
аты — Юч кёк эн — орусчасы — Три голубые долины
болгъанын унутмагъыз деб тилерим келди...

АЛТЫНТАБАН АЛТЫНЧАЧ

Иссилеу къаяны башында Алтынтабан Алтынчач
деб бир сейир къыз джашагъанды. Ол ёзенни ичи кём-
кёк богъаз суу аны кюзгюсю болгъанды. Суу джай
бокълапмагъанды, къыш бузламагъанды, къыз анга
къараса уа, ол дуу джаныб, кече, кюн алайда къопуш-
ха къонады деб тургъанды дуння. Ай тутулгъан кече
уа Алтынтабан Алтынчач акъ къайыкъгъа миниб, ёрге
джюзюб, Джуртда Джангыз Терекни тегерегинде теп-

сегенлеге кѡшулуб, тепсеб, ойнаб-кюлюб, ызына кѡй-
тыб тургъанды.

Ай тутулгъан кече Джангыз Терекни тѣгерегинде
кѡру джаш джашла бла кѡыз кѡзла тепсегендиле.

Акѡтау бла Джантау деб эки эгиз джаш а Алтынта-
бан Алтынчачны аналарыны кѡарнында огѡуна сѡй-
люб тургъандыла. Кѡыз да, анасындан туугѡунчусуна
да ол джашланы экисин да бирден сѡйлюб, кѡайсын
сайларгѡа билмей, кѡб сагѡыш этгенди. Бир кюн анга
кѡарткѡуртха келиб былай айханды:

— Кѡызым, Акѡтау бла Джантау, кече сайын бо-
гѡазны юсѡ бла ѣтѡб, сени оджагѡынгдан кѡарайла.
Экисини бирин сайла. Ала сени антынгы эшитиб келе-
диле. Экиси да туугѡан кѡарнашладыла. Акѡ бешикке
акѡ билегинги бѡле да, ингирала бешигинги бир теб-
ретчи дегенди, алай этиб сынасанг, сени кѡайсы бек
сѡйгенин билирсе.

Алтынтабан Алтынчач а, кече джатса, кѡаласыны те-
резесинден эшмелерин тышына атыб джата тургъанды.
Эки эшмесин да Иссилеуде кѡысыр кѡаяда кертме терек-
ни бутагѡындан энишге салыныб, богѡазны юсѡн джары-
тыб, джюзлюб ѣтеме дегеннге джол кѡргюзлюб тургъан-
дыла. Акѡтау бла Джантау экисин да бирден келиб,
бирден тешиниб, кийимлерин кѡызыл гыбытлагѡа са-
лыб, кѡысыр кѡаяда алтын эшмеле таба бирден джю-
злюб ѣтѡб, бирден тауну башына чыгѡыб, бирден кѡа-
ланы оджагѡындан джукѡлаб тургъан сѡйген кѡызла-
рын кѡрюб, бирден ызларына тѡшлюб, бирден джюзлюб
ызларына ѣтѡб, бирден кийиниб, бирден юйлерине ке-
тиб тургъандыла.

Бир кече уа, бир джел, бир кѡарангы кече, экиси
да биягѡындай джюзлюб ѣтѡб, аманны кеминде кѡара-
нгыда кѡаланы табыб башына ѣрлеб, оджагѡындан кѡа-
расала, Алтынтабан Алтынчач бир акѡ бешикни тебре-
те:

Акѡ бала, акѡ бала,
Акѡ тананы бакѡ, бала,
Акѡ тананы бакѡмасанг,
Кѡаймакѡ санга джѡкѡ, бола, —

деб, белляу айта, алтын эшмелерин да ич джаулугѡу-
на джыйыб тургъанын кѡрюб, бир-бирине гурушха эт-
гендиле, ишекни джюрекле да ѣтлерин кѡыздыргъанды.

Не кыыз, не джашла къарткъуртханы хыйталыгъын
ангыламагъандыла.

Джашла ызларына суудан башха-башха джюзюб
ётгендиле. Эртденбла сюдюге келгендиле. Былайда-бы-
лай деб хапарларын айтхандыла.

— Ай тутулгъан кече барыгъыз да Джангыз Терек-
ни тегерегинде тепсегиз. Анда болумгъа кёре къарарма
ишигизге, — дегенди сюдю.

Ай тутулгъан кече тепсейме деген джашны, къатын
алыр джашны ургъанча, бёрк бла уруб, джыгъылмаса,
чыкъгъанды тепсерге. Ол кече уа эки джаш да джы-
гъылгъандыла, алай а адетден буйрукъ башды деб,
экиси да тепсей тургъанлагъа къошулуб, бир-бири кёл-
ларындан тутуб, ары бла бери чайкъала, Терекни теге-
регине айланыб, тепсегендиле:

Сыппагъа, Шуккагъа,
Сыппагъа, Шуккагъа, —

деб, бир аууздан айта.

Бир къарасала, кыыз болгъан бютеу алтын табан,
алтын чач, бир къарасала уа — къап-къара кече. Джаш-
ла, не этерге билмей, бнягъы сюдюге келгендиле. Бы-
лай да былай деб хапар айтхандыла.

Сюдю, джашла джашлыкъ эте болурла деб, аланы
джарашдырыр къайгъыда бир къулагъы чорт, бир къу-
лагъы кез кесилген бир къара тору аджирни келтиртиб:

— Бу атны къулакъларыны не башхалыкълары
барды? — деб соргъанды джашлагъа, — сиз бир къа-
рындан чыкъгъан эки эгиз къарнаш, — деб, экисини
бирини джумушатыргъа излегенди. Бу адам бизни кьо-
зуй турады деб, экиси да бирден, башхалыгъы джокъ-
ду деб, чыгъыб кетгендиле. Ол кетгенлери бла барыб,
ызларына айланыб, богъазгъа киргендиле. Иссилеуде
терекде эшмеле дуу джана, джол ачыкъ болгъанын кё-
рюб къууаннгандыла, алай а кыызгъан джюрекле эри-
шиб, мычысам, ол алгъа ётуб кетер деб, тешинмей,
суугъа киргендиле. Сууну арасына джетерге, экиси да
онгсуз болуб, андан ары баралмай, экиси эки джанына
бурулгъандыла. Экиси да алайда, богъазны эки джа-
нында, суугъа батхандыла.

Кызыны алтын эшмелери джукъланнганды. Ол ил-
гениб, сюйген адамларына кыйыплыкъ джетгенин
ангылаб, Иссилеуден башын богъазгъа атханды.

Богъазда суу чайкъалыб, ёзенден ызына саркъгъан-

ды, эки кърнаш эки джагъа болуб, богъаз да баргъан суу, Къобан болуб къалгъанды. Алтынтабан Алтынчача, алтын чабакъчыкъ болуб, бюгюн да къайсы джагъа таба джюзерге билмей, кесин къарткъуртхагъа алдатханына кюе, сууну ёрге бла энинге джюзеди дейдиле...

УЧУБ БАРГЪАНЛАЙ КЪАНАТЫМ СЫНДЫ...

Кёк кимге эсе да азаб чекдиргенча, хыны-хыны кюкюреб, от къылычлары бир-бирине уруб чакъдырса, джер титирей эди, суула ызларына чапырыб, джюрюшлерин тохтата эдиле. Кёк кюкюрей келиб чартласа, кёк джарылгъандан от джыланла чартлаб чыгыб, аны бауурун ары-бери сагаллай эдиле.

Бу ахырзаманны кёрген Маджир, башын къайгылы булгъай, бу зат аны терслиги бла бола тургъанына иншексиз эди. Джюреги асыры къыйналгъандан, былай деб айтыргъа, кесин джакъларгъа къой, айгъакъларгъа да сёз табалмай эди. Ичинден тылпыуу отча кюйдюрюб чыгъа эди. Эринлери эки джарылыб, джарасыны юсюнде къаны уюб къатхан эди. Ким да сукъланыучу ариу субай саплары мугур болуб, джерге кирлик болгъан эдиле. Нюрю тегюлюб туруучу чырайы онгуб сакъалы джетиб, къара дугъум кёзлери мутхуз болуб, атлагъаны сайын башы занг-занг деб, кёзлерин къарангы этдире эдиле. Тюнене аслап кёлю бюгюн джер бла тенг эди. Джер бла тенгин къой, джер джарылса, ичине кесн кириб, занг болуб къалырча алджаб айлана эди. Чауулгъа тюшген къысыр ташча, не умуту, не бир ышанмакълыгъы джокъ эди. Юйсюз-кюнсюз, атын-сауутун биреу джерде сыйыртхан джолоучуча барыр, келир джерин билмей эди...

Пасыбын кесн юзгенин кечалмай эди. Кесн. Чурумсуз. Билмегенлей. Энди уа тыбыр да джокъ, насыб да джокъ. Сагъышлары къара таш болуб бойнуна тагъылгъан эди, къара тубан болуб, кёзлерин басхан эди. Терслиги уа, о хадауус, биреу тиллинде бир худжу сёзю, не дегенин да билмей юч кере айтханыды. Талах деб айтханды юч кере...

Сарамырза апендин юйюнде, джылан ургъанча, илгениб уялды Маджир. Сарамырза анасыны эгенин эриди. Олду бу къадар къыйыплыкъны аны юсюне салгъан. Эсиртиб, тенглерин тургъанлайына сёз къозгъа-

тыб, юч кере талах дечи, эркиши эсенг деб эсин алдыргъан Сарамырза болгъанды. Аракъы, чагъыр ичирмегенди. Къара сырадан эсиртиб эггенди. Къарагъан кёз кёрюрча джукъ этмегенди Сарамырза. Джашыртын къабханды... Тюнене, бирсиюю, ким биледи, къачан болгъанын бу ачы затны. Джер башы туюне айланганды. Джукъ да билмейди Маджир.

Къолунда къамчиси бла Сарамырзаны къонакъ юйюнден чыгыб, уллу юй таба бурулду Маджир. Къара сыра ичиргенлери, боза ичгени, Сарамырзаны джашы бла бёрклерин аууштургъаны эсини тюшдю. Башха затны кёзюне кёргюзелмей эди. Эсине тюшеди деб да къоркъа эди. Алай а, аягъына кирген чыгъанача, атлагъаны сайын, джанын алгъанча, къоркъута эди...

Келиб уллу юйге кирди. Алайда тиширыула хант эте эдиле. Киши бла саламлашмады. Анасыны эгечине хыны къараб, юсю бла ётдю. Ол асыры къоркъгъандан къолундан саханын джерге тюшюрюб, къатынланы артына букъду. Эрлай эсин джыйыб:

— Оу, сенден алгъын ёлейим, къалам, неди ол этгенинг?

— Къора! Джерге кириб кет! — деб сёзюм адебсиз бёлдю Маджир.

Тиширыула, джансыз болуб, бир-бирлеринне къарадыла. Аны эслеб, Маджирни анасыны эгечи:

— Ах мен жарлы, ол хур кызы хыйны бла эсин алгъанды насыбсызны. Не дууа, не тюкюрюу болушрукъ тюлдю, ах, ол уялмаздан башын аламаса, — деди, джукъ билмегенча.

— Оу, билмегенча нек этесе? Абаб башха тыбырда бийче болуб чёгеди.

— А кызы, ауузунгу тый, санга аны неси керекди? — деди хоншу тиширыу, — кеслери кишиге да джетдирлик тюлдюле, къоркъма.

— О къурманынг болайым, биреуню халал юйдегисин харам этиб исчик сёлешсе, джаным? — деди Сарамырзаны къатыны, биягъындай джукъ билмегенча.

— Эл айтханын айтады ол да. Эл билгенин уа сиз да билирге керек эдигиз, — деб бетине сууукъ къарады къатынланы бири, ичинден да: «Экинчи къатын алдырабыз деб тепси джасата тургъанлайына, дагъыда бизни алдаргъа кюрешеди, кюйген арауун...»

«Оу, сени юсюнге терек аусун, сен кёрмеген, сен эшитмеген бир джукъ джокъду, харам буштукъ», —

деб, тышындан ышарыргъа кюрешди Сарамырзаны къатыны:

— Аллах кеси къараб турады, бир затын кыйдырыб айта эсем, эки къолу бла бирден уруб, джерге кѣмсюн, гинджи кирик, къуру сыфатындан сора джугъу да джокъ эди. Дуу джанганлыкъгъа, джылыу болмаса, эркини енгелеб кетеди. Ол ёге анасы да бир джумушакъ адам болуб, къолун суукъ суугъа тийдирмей, аманга юретген эди да, кеси юй-кюн болургъа излемегенге ким болушур? — деб сѣзюн бошагъынчы, биягъы къатын аузуна чабды.

— Ах, Сарамырзаны къатыны, биз да бу элден шойбуз да? Эл билгенни билген къой, башха затланы да кѣре турабыз. Ма бу хантны нек этиб кюрешесе? Ораза-къурман? Огъесе джашынга къатынмы келтиресе? Дыгаласларынгы къой, аллах къараб турады. Абаб толгъан айлай дуняны джарытыб тура эди, сиз а лобан тешикле, кѣзлеригиз къамадыла. Чыдаямдыгъыз. Ариулукъну аллах береди, байлыкъны уа, биреуню тонаб да аладыла, — деди, солуун чыгъаралмай биягъы къатын.

— Оу, а къыз, акъ джонгурчхагъа не эсе да бир эт да бурунга тут дегенлей, аны ариулугъу не? Сууда кѣрюнген гокка ханс, — деди Сарамырзаны къатыны.

— Нурсият тюз айтады. Абаб толгъан айлай бир затды. Онгдуралмагъаныгъызда, талах салдырдыгъыз. Ёге анасыны кѣлюне джетдигиз. Ма энди этер ол сизге берне. Ох дегиз. Къолу да алтын, джюреги да алтын. Анга тенг Тебердиде къой эсенг, саулай Къарачайда да джокъду. Аллах берген насыбын сиз тонадыгъыз ансы. Маджирни да кѣресе, кюркесинден чыкъгъан джаралы айюча болуб айланганын, — деди Зорум да.

— Алайд-алайд, джаным. Абаб кѣкден тюшгенди. Ма бу кючук да алайма деб тура болур, башын сыласакъ. Суудан чыкъгъан акъ ташча, сыйдамды. Къолунда къоллугъу, джанында джанлыгъы джокъ. Ёге анам барды деб эки къолун къойнуна сугъуб турмагъа эди да, анычала этгенча, ол да башына мадар этге эди. Маджир да тегерегинде кѣре болур, ырысхы да, харакет да излей болур. Ырысхыдан ким артына турады?

— От тюшсюн аллай ырысхыгъа, насыб джокъ эсе. Кюйсюн. Ырысхы, ырысхы дейсе да тураса. Сарамырзаны ырысхысына эркинлигинг бармыды? Элтирлени санаб айланган Сарамырзаны? Бююн дорбунда киши

да джашамайды: ырысхы да, баш да керекди. Алай а ол аны алыб келгеннге Абаб не да бола билген эди: ырысхы да, насыб да. Сиз а кьоймадыгъыз. Энди ох дегиз, — деб тылыны аллындан арлакь тюртюб, кьоллары хотасына сюртдю, Сарамырзадан эсе ол улуу кьабханын да биле тургъаппайына, дагъыда джюрегин джарайым деб айта.

— Ах мен джарлы, Нурсият! Сен да алай дебми тураса?

— Кёзюнг кёрген сыртынга минмейди, келин. Эл кёргенни мен нек кёралмайма да? Сокъурмамы да со-ра?

Айтдырмай кьоймай эсенг, башха затны да билеме...

Сарамырзаны кьатыны, энди уа не чийини чыгъарыргъа излейди дегенча, сууукъ кьарады Нурсиятны кёзюне, ол а тохтаргъа унамады. Сарамырза бла юзде тургъаныны хатерини да этмей:

— Маджирге анангы эгечинден туугъан ол сарычакъмакьны алабыз деб чачдыгъыз сиз ма бу сабийлени тыбырлары.

Бир кёзю джерге, бир кёзю кёкге кьараб, ол джийиргеншилини кьатана джуургъанланы тюбюнде кёрген Маджирини кёлю кетмей кьалырмы? Абаб туугъан кюн ол джетген кьыз эди, бюгюн а аны отоууна келеме деб турады.

Айхай да, ачыкь сёз ачы тнеди, билеме, алай а аллахны аллында айтырымы айтама адамланы аллында да: Абаб кюн таякьча бир затды. Несине не керекди? Акъылда акъылына ким джетер, джигерлиги уа? Чокуна апенди ол этмеген кийинни киймейди. Пёлкде ол сокъгъан чепкенле, ол этген джамчыла биринчи ёчно алалла. Юйюню тюбю, чын аякьча, кирсиз. Сокъуру, асхагъымы барды?

Ёксюздю. Таяныр кьаясы джокъду, кьысылыр джер джокъду. Атылгъан таш кьайда да ёксюзге тнеди. Аллахдан да бир кьоркьсанг а, аны кьуругъу узунду, юй бла бир сабийигиз барды...

— Оу, сен ёлмегин, джаппыз джаным джерге кирсин, менде терслик бар эсе. Кеслерни хыр-мыр этиб чачылгъан эдиле. Кимде болмайд аллай бир зат. Къайтыр... Къайтарыла...

— Къайры кетгенди? Харам талахны кишен этиб ийген эдигиз да?! Къалай къайтырыкь эди? Къайтмазда болгъанын да бек иги билесе, алай а сёлешгенинге

сен ёлмегин деб алгыш орнуна кьаргыш айта билгеннчга, башха затны билирге унамайса.

— Билиб а, ыйлыкыгъан этеме айтыргъа ансы, тауукъ билгенни гаккы да биле болур. Эрини орну суугъунчу барыб биреуню харамы болгъаннга мен не дейим да? Кёк аны излеб кюкюреб айлана болур...

— Ол сизни урмагъан шыбыла анга тиерик тюлдо. Аны не гюнахы барды? Итни кыыстагъанча, сиз кыыстагъансыз аны. Кеси кетгенди деб, игитда кетеди. Сарамырза джашына кыошулуб, хыйны-халмеш ашатыб, эсиртиб, талах де деб тилннен тартыб айланса... Шо, мен Маджирни орнунда бир болгъа эдим, сизге этерни билир эдим...

— Ах, къарнашынга да болмагъан затны айтма, а кыыз, эшитсе, джанына тиер.

— Эшитме къой, буштукъ этиб, кыууушха сен аны эртде атханса. Сарамырза энди сени ауузунг бла сёлешеди. Бизден джугъу да кълмагъанды. Арбазында ол сени кюлтелеринг, аунай-аунай айланадыла, эгечлеринг чабырларындан тюшген саламгъа табына... Сарамырзадан сора кюёуюгюз джокъмуду? Алагъа нек табынмайсыз? Гыл тюшюреди да, аны ючюн буштукъ болуб аякъ тюбуне джатхансыз. Сиз этмеген не кълды? Сарамырзаны да ма алай этиб кългъа джыйгъан эдигиз. Энди уа, не айтаса деб, ауузунга къараб турады. Сылхыр этгенсиз да...

Сарамырзаны къатыны бу сёзлеге джууаб этсе, артилары аманига кетерин билиб, эшитмегенча этиб къойду, алай а джууаб этерге керек болгъаны себебли, былай айтды:

— Хы, Маджир шаныб айлансын. Ол биреу джерлеген атха миниб кетген итге уа не дейсе?

— Маджир шашхынлы тюл эди. Бюгюн да аны орнунда башха болса, былайда къан къазанла къайна-тыр эди.

— Оу, бир харамы ючюн? Эсинги джый, а кыыз...

— Тыбырын чачханлары ючюн. Кёсеу башча, эркиши кеси джашаялмайды...

— Керти эркиши ат белинде джашайды. Бу уа келиб кёгюрчюн уягъа кириб турду да, кёрдюгюз болгъанын... Дуниягъа баям этди. Эркиши ит кючюкча бир, къайда айланса да, къайтады да юйуне келеди, тиширзу а, чын аякъ, сынса, джабыштыралмазса, —

деб, андан-мындан келтириб, дыгаласла этерге кюреш-
ди джулия къатын.

— Къой-къой, Сарамырзаны къатыны, элде бары
да сен айтханча айтсала, насыбынг, алай болмай, ким
да болумуча айтама десе уа, терсни бетине туюкюрю
джамагъат.

— Барсынла да ол гатчайны бетине туюкюрсюнле.
Сыладыкъ-сыйпадыкъ, чёб болуб кёзюбюзге тюшсе да,
чыдай эдик, не этейик, ол да къаны тартханча этди.
Ханла-бийлеча, келин демей, атын айтыб тура эдик, не
этейик?

— Келин дерге суймей айта эдигиз атын. Мени юй-
юме кирсе, кюннге тогъуз намаз этиб турур эдим. Ай-
хай, аллах да излегеннге бермейди насыбны. Сизни уа...

— Ах, Нурсият, аллахны чамландыраса.

— Кертнге чамланмайды. Кесимде сынагъанма...

«Аны ючюн болур сени бетинг алай огъурсуз», —
деди Сарамырзаны къатыны, тышындан айтыргъа баз-
май. Къатынла, джууукъ-тенг деб хатер этмей, бир-
бирлерин аямай кюрешдиле, алай а Сарамырзаны къа-
тынын бюгюн бузалмадыла. Къуру да алай эди: кеси
терс джерде, бирден эки болмай, ышарыргъа кюреше,
ушатмагъан сёзюн эшитмеген кирик этиб, анга джууаб
этмей, башын сакълай биле эди, ичинден куюуб бар-
гъанлыкъгъа, кеси кесин тыя эди...

Маджир, Сарамырзаладан чыгъыб, межгит таба бу-
рулду. Ауур солуй межгитни арт эшиклеринде тохтады.
Алайда гитче юйчукде туруучан эди кёбюсюне Сара-
мырза. Къамчи сабы бла тюртю эшикни. Ичинден къа-
дау салыныб тургъанын кёрюб, джумдуругъу бла къа-
ты-къаты урду эшикни. Юйдегисинден бириди деб Са-
рамырза кюбюрчюгюню башын этмейин, эшик таба бу-
рулду. Эрлай эшикни ачды. Маджирни кёрюб, артына
силкине да тебреди, алай а эсин джыйыб, ышарды.
Ышаргъаны бетин жарытмады. Тюрсюню тюрленди.
Тишлери юйюген къой башны тишлерича, тышына сар-
гъалыб къалдыла. Маджирни хыны тюрсюнюн кёрюб,
бир джанына тура, джашны башында бёркю болмагъа-
нын кёрюб:

— Эрмен манахча, аллахны сыйлы мекаямына джа-
лан баш къалай кириб келесе? Аллахны чамландыраса.
Сени амалтын биз эшитмеген не къалды? Джачазысыз
обагъа киргизесе. Сыйлы файгъамбар да джашамагъан-
ды джюз джыл, сен а дуняны артына джетерик менме

деб тураса, къайдам, тейри. Не суюсенг, аны этесе, джел ургъанча...

Маджир, кирпич къакъмай, аны кёзюне хыны къа-
рады.

— Тоба-тоба, шашыб айлана кёреме, кыйыны джан, киндигинг муслиманига кесилгенди. Не бла болушсун адам санга? — деб, кукалана башлагъанлайына, Маджир аны сёзюн хыны бёлдю:

— Аллахны сыйлы къулу! Сенсе мени шашдырыб айланган. Алай эсе, экибиз да бирден шашайкъ деб келгенме. Джаханниге да, сен аллында, мен да ызынгдан барырма. Ары дерн уа, аллахны — адамы да алдама! Ма, сени къолунгдан къалай да алгъанем мен муну?! — деб, мелтеге чырмалыб тургъан хамайылыны Сарамырзагъа узатды. — Межгитни да харам этме, сен болгъан джерге ибилис юйюрсюнеди! — деб, эрлай ызына бурулуб кетди.

«Тоба, тоба, кертиси бла да шашыб айланады. Къара джинн ургъан болур...», — деди кеси кесине, къуш тюбюнден ычхынган тауукъча, эсин джыя Сарамырза.

Бир кесекден ат аякъ таууш эшитилди.

«Тоба-тоба, кеси кёрюнмейди, букъусу уа кёкге джете чыгъады... Харам иш да адамы ызындан ма алай айланады. Къарачы, кеси кёрюнмейди, букъусу уа, ай сени ант урсун, сен болгъан джерде тынчлыкъ боллукъ тюлдю энди манга», — деб, Маджирни узайгъанын энди эсгере, хатасыз къалгъанына шукур этди...

Маджир джолну энишге, атын бошлаб бара эди. Ол — энишге дуния бары да — ёрге баргъанча кёрюне эди, аны къой, энишге баргъан суу да ёрге баргъанча кёрюне эди...

Учуб баргъанча баргъан аты, шыбыла ургъанча, дженгил тохтаб, Маджир алтына силкиниб кетиб, барыб джол юсюнде лыппырыны юсюне тюшдю. Эрлай къобама деб силкиннгенлейине, сол имбашы чанчды. Онг къолу бла ачыгъан джерин тутуб, акъыртын къобуб, атыны къатына келди. Аты мадарсыз болуб, сойлана эди. Иесинден кечмеклик тилегенча, ат акъыртын кёзлерин ачыб, бетине къараргъа умут этди, алай а кёзлери анга бойсунургъа унамадыла. Атны кёзлеринден эки уллу джыламукъ тамчы, мыдах джылтыраб чыкъды. «Кеч мени» дегенча эшитилди Маджирге атыны ахсыннганы. Дагъыда бир ахсынды ат, ахыр солу-

уун чыгъара, кёзлерин ачды, ызына джабалмады. Алай кёлкълды ачылыб кълдыла ала...

Маджирин джюреги чанчды. Джаягъын аты джаягъына салыб, ёле тургъан атча, кълтыраб джылады. Башын кёлтюрюб, зыбыр дженги бла бетин сюрдю.

— Сен бюгюнмю марадынг мени?.. Къуру сен кългъан эдинг... Сизин барыгъызгъа да мен не этген эдим? — деб, ауазы титирей, узалыб атыны кёзлерин джабыб, джаягъын сылады. Башын амалсыз булгъай, кёкге къарады. Не этерге билмей, сойланыб тургъан атына да мыдах къарай, джолну эниште кетди. Къайры барады? Кимге? Кеси да билмей эди. Къайры да болсун, ол тюнене болгъан джеринден керн болсун ансы. Тюнене... Тюнене тыбырында оту бар эди, оджагъындан тютюн чыгъа эди, тыбырында юй бийчеси, бешикте сабийи... Насыб деб адам аллай затха айта болур. Тюнене бир такъыйкъаны ичине, бир огъурсуз, бир къара такъыйкъаны ичине ол къадар сейир заты думп болуб кълды. Бюгюн ол, хунадан тюшген ташча, орунсузду, джол юсюнде зугул таш, юсю бла озгъан, не атлаб кетерикди, не да аягъы бла тюртуб, бир джанына шуулдатырыкъды...

Гузаба сууну джагъасында ёсген терекмиди, огъесе ызындан уучу мараб айланыган кийикмиди, анга бюгюн башхасы джокъду. Аджалны къара быргъысы къулакъ джанына тирелиб, ых дегенлейини ол тарх деб атылыб джашауун юзюб къоярыкъча кёрюнеди. Алай а аны ючюн деб чыртда джарсымайды. Сан да этмейди. Тюнене аслан кёлю бюгюн джер бла тенг болгъанды, тюнене джазгъы гокка хансны дарий чапыракъчыгъыча, назик джюреги бюгюн тарс деб эки джарылгъанды. Джол джёнгерн — амалсызлыкъ...

Ол къуру да Абабны кёзлерича, кём-кёк кёрюшоучю кёк бюгюн, аны терлиги бла болгъанча, заф деб джерге аугъанды. Мутхузду, аны кёлюча... Джолсуз джол, амалсыз джолоучу. Экисини арасында дау. Ким тюздо, ким терсди?..

Джангыз адам быллай халда сабийча такъыр кёзлюдю, не этгенин, къайры баргъанын эсгермейди, джол элтген джерге баргъандан башха къарыуу джокъду. Маджир да ма алай бара эди. Джангур ызындан дже-тиб, юсюне джауа эди. Къатыдан къаты джауа, аны сынагъанча, кълын чачына сипигиб кетиб, андан сарктыб, джагъасыны тюбю бла бойнуна тюшюб, сыртын

джууа эдиле. Истемей эди. Истеген кьой, сууукъ джигур тамчыла кюйген джюрегине себебча кёрюне эдиле. Бара эди, узакъгъа, джууукъгъаamy бара эди, билмей эди. Къайры баргъанын билмеген аны билеми эди да...

Джашауун анда-мында кёзюне кёргозе, джарсыуун унута да ышара, юйюне баргъанча джюрюшюн гузаба этди. Алай а эрлай тюню эсине тюшюб, джюреги чанчды. Бети тюрлениб, кёзлерине ачы джыламукъ урду, тишлерин жыгъырдата, тохтады:

«Олсагъатда нек шашмагъан эдим? Олсагъатда ёлсем, бу кюннге джетерик тюл эдим?» — деб, ызына бурулуб къарады. Сора, джюрегине кюн таякъ тийгенча, ышарды. Джумушаб, къаны-башы джарыды. Тюшюнде кёрген кём-кёк кёл эсине тюшдю. Тенгизча терен, къара сууча кирсиз кёлде аны бла бирге кюн да джуууна эди. Кёк толкъунла аны санларын ийнакълай, джаякъларын джалай, зауукъландыра эдиле. Алтын чабакчыкъла, аны юсю бла сыбдырылыб чыгъа, суудан тышына чыгъай, джылтыраб кёз алдай, ызларына тюше эдиле. Маджир ала бла бирге зауукълана тургъанлайына, бир джийиргеншли тауушну эшитди. Сескекленди. Кёл джагъасында Сарамырзаны эседи. Бармагъы бла Маджирин хыны чакъырды. Маджир кёлден чыгъаргъа унамады. Сарамырза бнягъы бармагъын аны таба тутуб, кымылдата, къоркъутургъа излей, кийимлери бла кёлге кириб кетиб, джашны бойнуна аркъан атды. Маджир бойсуургъа унамады. Ол кёксюл суудан ууучум бла бирин уртласам, Сарамырзаны хорларыкъ эдим деб, энишге ийилсе, кёл къуруб, макъа хырыу болуб тура. Олсагъатлай Сарамырзаны эрини хырха тауушун эшитди. Ол аны табалаб кюле эди. Башын кёлтюрюб къараса, Сарамырза бир мазаллы муккур гыбы болуб, къынгыр аякъларын джерге тиреб, джашны юсюне атаргъа кесича бир джийиргеншли гыбы ауну хазырлай тура. Ха-ха-ха! — деб, къаяланы зангырдата кюлдю муккур гыбы. Суу, кёлню кём-кёк сууу, андан джийиргениб къачхан кёре эдим төрт джанына. Джакълыкъ излей къычыргъанында, ким эсе да Абабны, аталлысына миндириб, гыбыдан къачырыб баргъанын кёрдю. Ала эрлай думп болдула. Аны бла бирге дуння да къарангы болду. «Абаб!» — деб къычыргъанына, илгениб уянды. Къараса, Абаб къатында, бешикде къызчыкълары, акъ булутчукъгъа бёленген джуддузчукъча,

джукълай. Терезеден а Сюрюучю джулдуз юзюлеме деб тургъан бир адаргы халыгъа тагъылыб тургъанча кёрюндю. Юзюлюб кетед дегенча кьоркъду Маджир...

Бу затла бары да аны бир терслиги бла бола тургъанча кёрюндю анга. Мыдах болуб, джукълаялмай, акъыртынчыкъ бир джанына бурулама дегенлейинс, Абабны уятды. Джарсыуларын андан джашырды. Джукъусурагъан кибики этиб, джукъ билдирмезге кюрешди. Абаб да, эрине уянганын билдирмез дыгаласда, бир джанына бурулуб, джукълагъан кибики этди.

Маджир, кеси кесине кёл эте: «Эх, тюш деген джукъулары богъуду, тюшге ийнанган эркишини джогъуду», — деб унутургъа кюрешди, алай а кёзлери къараныгъа кенг ачылыб, ачий эдиле, Сюрюучю джулдуз да эинше салыныб, титирей эди...

Бюгюн юсюн басхан кыйынлыгъы ол кече джаратылгъан болур эди. Абабны кьолундан тутуб, бешикте кызчыгъын да кьойнуна кысыб, ол уянганы бла бир джары къачыб кетсе, тыбыры чачыллыкъ болмаз эди. Огъесе ачы джазыуу, муккур гыбы, ызларындан сюрюб джетерик болурму эди?..

— Эх, джазыу, джазыу... Къалай харамса, джашыртын къабхан итча, кече бла бугъунуб келмей, ма, печиксе, къарыуунгу сыначы деб келсенг, адам да бир мадар табаргъа кюрешрик болур эди,—деб дыгалас эте баргъанлайына, кёк ачы кюкюреб чартлады. Ачдан онгсуз болуб, арыб баргъан эркиши, тирилиб:

— Кимге кюкюрейсе?! Энди мени башымда нек дюнгюрдетесе? Ол мени атыма кьондургъанынги башындан кюкюре! Манга этеринги этгенсе, тохтамай эсенг, ичинге оюл да къал, — деб чамланды, алай а Абабны сабий заманы шаркъ деб эсине тюшдю. «Анзор да ол да, ол эки ёксюз, эгизлеча, хаман бирге ойнай эдиле. Сабий сезимлери артда башха, терен сезим бола башлагъанлай, араларына мен тюшдюм... Билиб этмегенме, аллах кёред, Абаб кеси да джукъ сезмей эди, юречекликден башха... Анзор тенги эди, былай деб джукъ да айталмагъанды, кёб сёлешуучю тюлдю... Мен биреуню чагъыб келген юлюшюн алгъаным ючюн бола айланама былай», — деб кеси кесин терслей эди, алай а Абабны, ол тюнене сейирсиниб, кёзюнден кёзюн алалмагъан Абабны бюгюн былай учуз тас этгенине джюреги джарыла, несин да упута эди...

Кёкге табханын къуйгъанлыкъгъа, кёк аны исте-

мей эди. Джангур къатыдан къаты болгъанын эследи. Барыб къая тюбуне кысылды. Къургъакъ ташладан тыбыр джылыу ургъанча кёрюндю. Джюреги титиреди. Бушуулу ахсыныб, джибиген дженги бла мангылайын сюртеме дегенлейинне, кьолунда кьамчиси болгъанын кёрдю. Эрнин ачытыб кьаба, кьамчисин ачуланыб бир джанына атама деб керилгенлейинне, башын, джелке сюремин, къаягъа урду. Кёзлеринден джилтиниле, оджакъдан чыкыгъанча, кьююлдула. Бир зат юсюнден басханча болуб, къарангыгъа ташайды. Джер люююлдеб башлады. Ол да суу юсюнде бир мазаллы тегерек сахан табакъны юсюнде ары бла бери чайкълангъанча бола. Башында бир зат жыгъырдады. Сыртына сууукъ тер урду. Джелкесинден бойнуна исси къаны саркъа келиб, уюду. Кьолу бла узалыб, гырхы къанын сюртдю. Кёлю аз болуб джылары келди. Тегерегинне мыдах къараб, джукъ кёрмегенинде, башын къайгылы кымылдата:

«Ким мишгенди мени атыма? Ким? Тюнене джылы тыбырыма бююн оджакъдан къанмы джауду? Къайдады эки къанатым? Къайдады?» — деб пиджиле, кёзюне Анзорну кёрюздю. Анзор андан гитче эди. Ол Абабны суйгенин Маджир биле эди. Ма бусагъатда эсгере тура эди терслигин. Аны ючюн чегеди бу къадар кыйынлыкъны...

«Ол итге нек ышандым? Кесим чачдым уямы. Кесим терсме. Сарамырза? Текесакъл сарамырза? Мен анга не этгенем?..»

Биягъындай кёзюне Абаб кёрюндю. Бир мыдах, чачларын джел тарай, юсю-башы да тозураб... Сол кёзюнден чыкыгъан джыламукъ, джаягъын джырыб, ташча джерге тюндю. Аны бушууундан саргъалыб, терекден чанракъла джерге кьююлдула. Джюрегин асыры кыйналгъандан башын ёрге кёлтюралмай, Маджирге да къарамай, бир джанына мыдах бурулуб ахсынды Абаб.

«Абаб!» — деди Маджир, джумдуругъу бла мангылайын эзе,—«Абаб!..»

Бир бушуу бир бушууну юсюне чаба, барыны башы бла да Абабны мыдах тюрсюню кёрюне, тюнене насыбленг, бююн сеиде джазыкъл болурму дегенча, джюрегин кемире эдиле алайсыз да ачуудан шапа, джанын кьолуна алыб тургъан Маджирин. Эркини

джылагъанын ол бюгюнге дери билмей эди. Эркиши джыларча не барды дунняда деб тура эди...

Абабны биринчи кѣргенин эсине тюшюрдю. Элге къайтыб келе тургъанлайына, харс тауушну эшитиб, тюб джол бла атын чабдырыб элге кирди. Абабны къарт атасыны арбазындан чыгъа эди харс. Эрлай алайгъа джетиб, арт эшикле бла юйге киргенлейинне, сабий таууш эшитди:

— Мени былайдан ары бир алыгъыз!

Къараса, Абаб, ол хоншу джашчыкълары бла ойнаб айланыучу къызчыкъ. Эки къолчугъун да джыйгъыч табхадан бери узата:

— Юйде той этген заманларында былайгъа минген эдим, джастыкъланы юсюнде джукълаб къалгъанма. Уяныб къарасам, той эшикте бара, мен а былайгъа къонуб къалыб кетгенме, — деб, хар сѣзю Маджирни джюрегини бир тукъум бир сылай, харс тауушну унутурду.

Эки къолтукъ тюбюнден тутуб, джерге тюшюрдю кюн тамчычыкъча сейир сабийни. Уллу эшикни къатында сынаб къарады. Кюн сайын эки-юч кере кѣрген сабийни бюгюн башха тюрлю кѣрдю. Эки кѣзю Теберди кѣлледен эки кѣк тамчы, кѣкден эки кѣк джурун, тум къара къашчыкълары ингичге къыйылыб, танг джарыгъыча назик джаякъчыкълары, бишген шанталча, къызара, титирей тургъан сабий эринчиклери сѣлешген заманында да ышара тура эдиле.

— Атынг неди? — деб сорду, асыры сейирсингенден алджаргъа джетиб тургъан Маджир.

— Атым? Танымаймыса да? Абабма мен. Къарангыда кѣрмей къалгъан болурса? Кел, тенсейик. Огъесе мени бла тенсерге суймеймисе? Мен а сени танийма. Маджирсе сен.

— Хо, Маджирме...

— Тенсеймисе дейме? — деб уялтды.

— Айхай да. Той тамададан эркинлик алайыкъ да.

— Мен сорайым! Мен сорайым! — деб бѣдене балачыкъ чалкъыны тюбюнден учуб кетгенча, эрлай къолчугъун джашны къолундан ычхындырыб, чабыб кетди. Той тамадагъа неле эсе да айтыб ышартды. Ол эки къолун эки джанына, «айхайда» дегенча этиб, Маджир таба къараб, кѣзю-башы бла чакъырды. Харс тауушла джарыкъ чыкъдыла. Къызчыкъ Маджир таба таукел къараб, барыб къолундан тартыб, арагъа чыгъарды.

— Харс-харс-харс! — деб, ёрге туруб, суююмлю ышара, къызчыкыгъа кёл эте эдиле харсчыла.

Къызчыкыны ариу санчыкълары гёбелекчик учханча бара эдиле. Къызыл къатапа тикген чепкенчиги, дуу джана тургъан окъа бёркчюгю, дженг учлары джел эте. Бир бёркчюгон тюзете, бир эшмечиклерин сыртына ата, къууаныб тепсей тургъан Абабны кёрген Анзор, кёлю аз болуб, тюр эрнин къабды. Асыры кыйналгъандан не этерин билмей, бёркюн эшиге этиб, кёзлерине басты. «Биреу бла алай къууаныб къалай тепсейди?» — деб джарсый, эрлай арт эшикле бла чыгыб, Маджирни атына миниб, суудан ётюр кетди. Ат аякъ тауушла бла харс-харс-харс деб кёкге чыкыгъан тауушла бир-бирине къошулдула. Киши да джукъ сезмедиле...

— Арыдынмгы? — деди Маджир, къызчыкыны къа-тына джууукъ келе.

— Огъай-огъай! Кишиге сыйыртма. Сени бла кесим тепсерикме, — деб, къолчукълары бла аны кесинден керн этди.

Дуння ариу тепсеген джетген джаш бла гитче къызчыкыны къууаниганына къараб, «джарлы ёксюзчюк, ах, ол анасы сау болса, бюгон не дер эди?» деб, къууаниганлары бла джазыкъсынганлары бир болуб, къарай эдиле.

Маджир да, къойнуна кюн таякъ кириб, дыгъы эте тургъанлыгына, арты не болурун сезмей эди. Ол асыры сейирсинигенден несин да упутуб эди. Былайда боллукъну сезгенге ушагъан къуру Анзор эди, Маджирни атына миниб, джортуб кетген Анзор...

Ол кюн эсинне тюргенлей, къобуз таууш да къула-гына келиб, Абаб да биргесинне тепсей тургъанлыкыгъа, зауукъ кёзбау болгъанын упутмай, кёзюн-башын тюрдю Маджир:

«Джазыу къалай огъурсузду, къалай дертлиди. Къолунга кюн таякыны бериб, кесин уа шыбыла кылыч болуб сагаллаб атды... Соя эсенг, алгъа бойнуму кесиб сойсанг а. Ура эсенг, кюрдюр да къама да кюйсанг а, чайнай турма да. Къашыкъ бла бериб, къалакъ бла къустурамыса?..

Кёзюне Анзорну сабий заманы кёрюндю. Аны мыдах тюрсюню джашны терлигин чертгенча кёрюндю. Чибилени кыстагъанча, къолларын силкиб, кёзлерин кысыды. Джелкеси чанчды.

«Сыйырлыкъ болуб нек бере эдинг да? Эшитемнсе?

Эшитирик тюзсе... Бююн сангырауса, сокъурса сен... Егесе. Насыб ючюн джукъ да бермейсе, къарагъан кёз ючюн бересе. Ненг да ётюрюкдю сени, кесниг да джалгъанса. Тогъуз налат болсун сапга!» — деб демлеше, тиширыуча асыры кёб тарыкъгъанын сезиб, мангылайын терекни зыбыр къабугъуна урду.

Кёкге мыдах къарады. Аны булут басыб эди. Сангырау джангур тохтаргъа унамай джауа эди.

«Эх, мийикдесе. Узалыб киши да джеталмайды сапга. Аны ючюндю не суйсенг, аны этгенинг да. Суйсенг чалкы бла, суйсенг кылыч бла сермейсе... Сени уа, сени уа, Абаб, бир кьолу бла урду. Мени — экиси бла. Сени кёсеу, мени — кюл... Сени башха тыбырда мыдыхха салды, мени уа юсюме кьар болуб джауду, деб аллына кескин силкиннгенлейине, тайыб кетиб, барыб джаралы джелкесин ташлагъа урду..

Не бетине джауб тургъан джангур, не этин ачитхан тюбюндеги джити ташла аны эсин джыйдыралмадыла...

Ёмюрю алайда къаллыкъ болур эди, Огъары Тебердиге баргъан джолоучуланы итлери болмаса. Акъ ёшюнлю ёрскъулакъ итчик, джерин ийнсгей алгъа чабыб кетиб, къаяла тюбю таба бурулду. Тохтаб, джерин да хауаны да кёзюу-кёзюу ийнсгеб, ызына айланыб арбагъа къараб, мыдах къансый, чабыб кетди. Арлакъдан тауушу чыкъды. Джолоучула сан этмедиле. Болушугъуз деб чакътыргъанча, джалбарыб улуду. Джолоучула къулакъ ийдиле. Улугъан таууш джангыдан чыкъды. Арбаны тохтагъанын сезиб, эрлай чабыб келди. Арбада олтургъанлагъа неле эсе да айтыргъа кюренсе, къансыды, юзюб-юзюб улуду. Барыб келген джанына къараб, къансыды. Мухтар бла Исса сейирсиндиле.

— Айюню кёрюб эте болурму? — деди Исса.

— Ким биледи, бизден болушлукъ излеиди. Бир къарайыкъ, кертиси бла да биз керекли бир зат бар эсе уа, — деб, арбадан къауалны алыб, итни ызындан тебретиле.

— Сен алайда сабыр бол, — деди Исса, кьолун шоккога узата, — керек болсанг чакътырма.

— Огъай, бирге барайыкъ. Аллах бергенин кёрюбюз.

— Арба уа? Ёгюзле?..

— Кече къалыргъа бармайбыз да?

— Да сора, кел...

Экиси да бирден таукел атлаб, итни ызындан кетди-ле. Бир кесек баргъандан сора итни дыгалас этиб къансыгъанын эшитиб, сескекли болдула.

— Не затды экен? Джаралы айю зат болур да? — деб, Мухтар къауалын хазырлады.

— Эшта-эшта. Джаныуар болса, хырылдаб, ачыу-ланыб чабарыкъ эди, болушлукъ излейди. Эшитемисе?

— Хо, Исса, бери чаб деб къычырады, — деб ышарды Мухтар.

Итчик эрлай джетиб, ий аманла, нек мурукку этесиз, тез болугъуз дегенча, къууанчлы къансый, аллына чабыб кетди.

Исса бла Мухтар итчикни ызындан терк-терк атлаб джетселе, ташлагъа сойланыб тургъан адамны кёрдю-ле. Мухтар эрлай энишге ийилиб, кёкюрегине къулагъын салыб тынгылады. Эрлай боюн тюймелерин тешиб, бети джарый:

— Сауду! — деди. Суу керек эди, — деб тегерегине къараб, мант башлада джангур суучукъладан алыб, бетин сылады. Джангыдан джюрегине тынгылады. — Исса, сен аякъларындан тут, — деб, кеси баш джанын аяулу кёлтюрдю.

— Мазаллы адам, ким эсе да, хариб.

— Башында бёркю джокъ. Не болгъанды экен бу адамгъа?

— Аллах биледи. Акъыртын, Исса. Асыры дженгил бараса.

Элиб арбагъа салдыла.

— Хы, энди сюрелгенинги сюр. Элге джетдиралсакъ, анда бир амал этер эдиле, — деб, Мухтар Иссагъа чёртлеуюк чыбыкны узатды. Кеси табыракъ олтуруб, адамны башын тобукъларына салды.

Арбаны чархлары джызылдагъанын эшите эди Маджир, алай а не болгъанын ангылаялмай эди алкъын. Исса ёгюзлени сюргенин эшитди, арбаны джызылдагъанын да эшитди. Джелкесинде ачыгъанын да сизди. Тюшмюд-тюшмюд деб, кёзлерин ачаргъа дыгалас этди, алай а эки кёзюн эки таш басыб тургъанча, ачалмайды. Джелкеси кыйын, сууукъсурады. Бир кесекден бети агъарыб, акъырын кирпичлерин бир-биринден айыра, неле эсе да айтыргъа кюрешди. Алай а Мухтар джукъ ангылаялмады. Кирпикле биягъындай ызларына тайыб, кёзле къарангыгъа кирди...

Арба джызылдагъан тауушну эшитди энтда Ма-

джир. Сууну шуулдагынын эшитиб, дыгалас этгенлейине, бнягъы джелкеси ачыды. Бир ауур, бир кыйып джукъудан уяныргъа излегенча бола эди, алай а джукъу санын джанын да бирден талаб, иерге унамай, термилте эди. Кёлю бокъланыб, кёзлерини артындан не зат эсе да тебергенча, кёз къабакълары кеслери атларына кёлтюрюле, кёзлери ачылыб, ичлерине арну хауа киргенин кескин сезе эди джаш. Алай а къусары келгени несин да унутдура, суусабдан ииджите эди.

— Суу, — деди адаргы ауаз бла, кесине уа кёк кююрегенча, уллу таууш этиб айтханча, чауул ташлааны тауушундан оюлуб келиб, ол тынчлыкъ бермей тургъан джелкесине тийгенча кёрюндю.

— Исса, ий марджа, бери бир суусаб узат.

Исса, эрлай гыбытны бучхагъын тешиб, къара чёмюшчюкге суусабны къуюб, Мухтаргъа узатды. Мухтар джашны башын аяулу кёлтюрюб, чёмюшчюк аны ауузуна элтди. Ол ауузун ачаргъа кюрешди, ичерге термиле, алай а хончалары чачыб, джелкесине ким эсе да чюйню ургъанча болуб, сюйгенича ичерге къарыуу джетмедди. Алай болса да ичине баргъан айран бурху анга кюч берди. Эсин джыя, кёзлерин ачды. Булут басыб тургъан анхам кёк, от джанганча кёрюндю.

— Къайдама? Тюшмюдю, тюшмюдю? — деди.

— Къайгырма, къарнаш, къайгырма. Айранчыкъ уртлармы эдинг? — деб Мухтар аны ауузуна бнягъы чёмюшчюкню элтди. Маджир бир-эки уртлаб, кючден бла бутдан джутду. Бнягъы кёзлерин джукъу басды, бир ауур, бир куджур джукъу. Арбаны чархлары ташха ёрлеб, тарх деб ызына тюшсе, неда чунгургъа топ деб тюшсе, шаркъ деб джелкеси джарылгъанча бола эди, сапларыны ауурлугъун кёлтюрелмей, бир тукъум бир тюрлю ачыуну джаны, саны бла да сезе эди. Сагъат чакълы бирини бу болумда барды. Кёзлерин ачалмай, джукълаб да джукълаялмай, тирилиб да кёзюн ачалмай. Бир кесекден айран деб тиледи. Къарыусуз ауаз бла сау бол деб разылыгъын билдирди. Дагъыда бир кесекден, несин да ангылаб:

— Айыб этмегиз, ким боллукъсуз? Къайры барабыз? — деб сорду.

— Ташкёшорденбиз. Огъары Тебердиге барабыз. Мен Къараладанма. Атым Мухтарды. Бу а Ёзденланы Исса.

— Огъары Тебердиге?..

— Хо...

— Мен да анданма. Шам Тебердидең, — деди Маджир, хар сёзю таш болуб башына тийгенча ачыта.

— Да сора джолубуз бирди. Иги эди алай болгъаны, — деб, джумушакъ ауаз бла кесине илешдирди Мухтар Маджирни.

— Айыб этмегиз, аллах ючюн, къонакъгъамы барасыз, огъесе?.. — деб, кесини къайгъысын эсине ала, сёзюн ахырына дерн айталмады.

— Аллах айыб этмесин, къарнашым, юйюңдең чыкъсанг, кимге болса да къонакъ болуб тюшесе. Алай уллу ишибиз да джокъду. Иссаны къайыны къачда къатын аллыкъды деб айтдыргъанларында, бир барыб келейик, бюгюн биз этер иш бар эсе деб чыкъганбыз. Джуюукъну-тенгини да бир кёрюрбюз деб.

— Манга къалай джолукъдугъуз?

— Къая тюбюнде, ма ол сары айланч къаяны тюбюнде табдыкъ сени. Тейри-адамы, итибиз болмаса, ёзденлик эталлыкъ тюл эдик. Юсюнг бла ётюр кетерик эдик. Адамча, ол бир къайгъыра билди, — деб итге бюсюреу эте, хапарын айтды, — энди уа, аллахха шукур, тюзде къалмадың, юйюнге алыб барайыкъ.

— Аллахха шукур? — Маджир башын къайгъылы булгъаб, кёзлерин къаты къысты. Арбаны джызылдагъанын, сууну шууулдагъанын ариу эшитди. Андан бир тукъум бир шошлукъну сизди. Кёзюне джашаууну чинг ариу кюнлерин кёргюздю. Джюреги ургъаны сайын башы чанчханын, Тебердиде бюгюн аны оту джукъланганын, тапымагъан адамла джолда табыб, ким болгъанын да билмей алыб баргъанларын, къаядан тюшген ташча атылыб къалгъанын унутду...

Адам эси джазыкъсыныб эте болурму? Бир-бирде ол бир такъыйкъагъа къыйынлыкъны унутдуруб, джашаууну эм зауукъ кюнюн келтириб аллынга салыб къояды...

Маджирни эсине ол сейир танг тюшдю. Насыбыны, намысыны... тангы. Джыр бла уятхан эди ол элни, суймекликни джыры бла. Тюшча узакъда эди ол танг, алай а андан башха заты джокъ эди Маджирни, биреуню арбасында узупуна сойланыб баргъан амалсыз адамы...

Бир джолда, джаш заманында кече арасында уяныб, ариу аязыйды. Эрлай кийиниб эшикке чыгыб кетеди. Зауукъ кече эди. Джулдузла, ётгюр джашланы кёзлерича, джылтырай-джана, суу да джукъусураб,

бир ит таууш да чыкьсанг а... Маджир джюреги ургъанын эшите, учуб баргъанча, акъ межгит таба гузаба кетди. Былай деб айталмазча бир къууанчдан толуб эди джюреги. Чабханын тохтатмагъанлай межгитни минаретине чыкьды. Джюреги, учар къанатлыча, кёкюрегинден дюр-р деб чыгъарча ура эди. Кёлю кёлтюрюлюб, бир тукъум бир зауукъ халда тегерегине суююмлю къарады. Кёк бла джерни арасында бишген шапталча кёксюл сары Тейри тылпыу джарыкъдан джарыкъ бола, тангны сериуюн келгенин билдире эди. Кёк, ана сютча, джылы, акъ кёрюндю, джулдузла, ингичге кююш кылычлача, кёкню бауурун джыра, бир-бирлерине тие да джилтинлене, ташая да думп бола эдиле. Аланы орунларына башхала келе да энниклей, кёкню ёшюуюн бошлай эдиле. Ай, сабийлерине, туудукъларына унхууур ашатыб рахат болгъан анача, акъырын онга эди. Аны саргъылдым тылпыуу джерге бирча джайыла, джерде болгъан затлагъа бир тукъум бир шошлукъну, зауукълукъну сала эди. Юйледен, терекледен тюшген кёлеккеле да кюндюзгю кёлеккелеге ушамай эдиле. Маджир ол кёлеккелени кёрмей эди, огъай, кёре эди, эслемей эди ансы. Аны эсини башха зат ала эди бир уллу, бир сейир зат. Кече джукълаб тургъанлайына уятыб, бери сюрюб келген къудретли, асыл зат... Ол бери джюрегинде болгъан затны дуннягъа баям этерге келгенди. Бу мийик, бу арну джерден халал, асыл сёзлени айтыргъа излейди.

«Эй, адамла! Сары танг алтын къанатларын джерге джайгъанды, уяныгъыз. Кюн таякъ бла бирге насыб кирсин юйюгюзге! — дерге келгенди. — Тынгылагъыз, айтырым барды. Отджагъада айталмайса быллай сёзюно, бетден-бетге къараб...», — дерге излей эди уянган сезим, къанатлы сезим.

— О дуня! — деб шыбырдады минаретден джаш,— о сейир Дуня! Кём-кёк танг, уяна тургъан Джер! Тилейме, бир тынгыла сёзюме, ауузума сен салгъан сёзюме: кеченг, чакъгъан балийча сейирди, кююнг, Абабымы тюрсюнюча джарыкъды, кюлунг, Абабымы джюрегича чомартды... Дуня, о дуня! Қаллай чемер, қаллай халал кюл джаратханды сени! Суюмекликни анасы табхан болурму сени, огъесе къууанчны эрке кызы болурмуса сен?!

Кийиз бёркю бла хауада ойнаб, башын ёрге тутуб, джырлаб башлады.

Джети тюрлю, джети кюнлю Абабым,
Мекка болду сени юйюнг энди манга,
Ары барсам, хаджи болуб чыгъама тангнга,
Сени юсюнгден ханар айтама анга.
Ойнай-кюле сюелесе аллымда,
Сени къанынг ойнай мени къанымда.
Тююм да сен, тюшюм да сен болгъанса,
Хо дей эсенг, учуб кёкге чыгъайым,
Огъай десенг, кёзлеримден къызыл къанны сыгъайым.
Джукълаймыса, тангча сейир Абабым,
Эшитемисе ауазымы, кюнча сейир Абабым?..

Кёк энишге ийрилиб, джулдузла да учханларын кёюб, ай, джашлыгъын эсине тюшюрюб, зем-зем джыламукълары бетин джууа, тынгылагъанча кёрюне эди.

Маджир бир сыйлы борчун бет джарыкълы толтургъанча, рахат болуб, халал джюреги кенг ачылыб, дунягъа бир игилик этери келе эди. Джыр, аны кёкюрегинден дюр деб джулдузлагъа учхан джыр, ауазы бла бирге джукъланыб къалмады. Бир уллу, бир асыл иш табды ол кесине. Учуб бара бешикте сабийлеге ышарды, юйлеге, арбазлагъа кирди, сюйгени болгъанга джылыу берди, аналагъа ышанмакълыкъ, эркишиге—эрлик, къызлагъа — джюрек назиклик, джерге хурмет берди. Акъ чыпчыкъ болуб, илгиздик насыб болуб кьонду Абабын имбашына да. Элге сейир шошлукъ, берекет бериб уятды дуняяны. Тейри кёз ачылгъан джерден келди джыр. Акъ межгитни мийик минаретинден...

Ол кюнден сора Маджирни межгитни къатына иймей тохтадыла...

Маджир эсин джыйыб къарагъанында, бусагъатда джырлаб минаретден тюшгенча болду. Сюйюмлю ышарды. Мухтар да ышарды, талай заманны джашны бети джарыб тургъанына къууана.

Маджир бир джанына бурулуб джатаргъа изледи. Мухтар болушуб, сыртын джамчы бла кыстырды...

Арба джызылдай эди. Суу — шууулдай. Джелкесип инджите эди. Джол да тауусула эди.

Кеч эте Теберди элине кирдиле. Анда-мында ит чабхан таууш эшитиле эди. Сууну тауушу да джолдача чыкъмай, бираз тунакы болду. Кёпюрден ётгенлейлерине, Маджир уянды. Башын кёлтюрюб.

— Джетдик дейме, — деди.

— Джетдик. Къайры элтейнк?

— Джууукъ болугъуз, — деди Маджир, кьонакъ

алыр тыбыры болмагъанын эсине тюшюрюб, эрнин кѣба.

— Джууукълу бол. Къууанчынга барайыкъ.

— Юйюнге элтейик.

— Огъай, межгитни кѣатында тюшюрюгюз.

— Юйюнге элтиб тюшюрейик, — деди, джыгъылыб кѣалыр да деб кѣайгъыра, Исса бла Мухтар бир аууздан.

— Огъай, огъай, межгитни кѣатында тюшюрюгюз. Сау болугъуз, биз тюбер да бир кюн болур.

Мухтар бла Исса бир-бирлерине кѣарадыла. Межгитге джете, арбаны тохтатдыла. Арбадан тюшерге болушдула.

Маджир, башы тегерек айланыб, кѣзлери кѣарангы эте, тентиреди. Саплары, джаралы джаныуар улугъанча, улуй, ызындан кѣараб тургъан джашланы сескекли этерге излегенча кѣрюндю Маджирге. Ахыр кѣарыуун салыб, эсин джыя Абабланы юй таба бурулду. Илипини юсю бла чынгагъанлайына, башы ачы тукъум чанчыб, къулакълары зу-у деб бителдиле. Арлакъ барыб, Абабланы чалманнга адѣм сюелиб тургъанча кѣрдю. Бойун созуб, джутланыб кѣарады. Адам болгъанына ишексиз болуб, кѣатына барыб:

— Салам алейкум! — деди.

Сюелген джууаб кѣайтармады. Орнундан да тебмеді.

— Салам алейкум, дейме, — деб, кѣатына джууукъ келсе, кѣрюннген адам тюл, чалманда ат баш сюек.

Маджирни джюреги чанчды. Эки къолун, андан кесин сакълагъанча, аны таба тутуб:

— Кет, кет! — деб кычырды. Сыртына сууукъ тер урду. Кѣлю аз болду. Ол сюек аны джанын алыргъа сюелгенча, къоркъду. Сюек таба сескекли кѣараб, аны юсю бла ѳтерге ырыслаб, ызына бурулду. Ызына? Кѣайры барсын? Бара тургъан джерине уа сюек иймейди. Не этсин?.. Тегерегине мыдах кѣараб, бир тыгъырыкъ джолчукъну эслеб, анга бурулду.

Кече, аны адамладан джашырыргъа излегенча, кѣарангы эди. Не ай, не джулдуз кѣрюнмей эди. Бирит да сагъайсанг а. Шум. Адамны джунчутхан шошлукъ. Эл акъыртын кѣалкъыб кѣалгъанча. Огъесе Маджир не кѣре, не эшите болмазмы эди? Кѣзюню кѣарыуу ол ат баш сюекге илиниб кѣалгъан болурму? Қим биледи.

Абын-сюрюн эте, ачдан, джарсыудан да кючлю джунчуб, бир амалсыз атлай, къарангыгъа ташайыб кетди...

Учуб баргъанлай къанатым сынды,
Мийикде сынды къанатым,
Джюзген окъ келиб тийгенча,
Кюнбетде джылынган джургъа.
Кюнбетде джурну къаядан тюртдюм,
Къаядан тюртдюм, билмейинн...

Маджирни эринлери бу сёзлени шыбырдаргъа кю-
реше, эсине не болуб бара эдиле.

* * *

— Маджир? Харам талах? Манга? Не сёлешгенниги билемисе? Ким айта эсе да, ётюрюкдю. Ётюрюкдю! Умар, ким айта эсе да, сен къалай айтаса? Кёзюме къараб. Огъай, къанлым айтыр сёзлени къарнашым айтады, — деб, Умарны кёзюне джити къараб, ичинден «ёге, не десенг да ёгеди... Маджир да ёгеди анга... Ана-сы этими анаб тургъанын унутуб тура болур...»

— Экибизни бирибиз сау болуб, бизге харам талах ким салыр? Джаугур кёкден джаумайды, джерден кёк-ге джауады деселе, ийнан. Бу затха уа ийнанма, Умар, — деди къарнашына Абаб, алай а джюрегини бир джерчиги чимделиб, алайдан чырт деб къан чартлаб чыкъды. Джерге агъыб уюду. Кеси ауазын эшитмей, не айтханын билмей, бир затла айта эди, юй тюбюнде ары бла бери бара, болмагъан джумушну эте башлай да къоя, къозгъалгъан джюрегин бир огъурсуз зат талагъанына тёзалмай эди. Умар, джазыкъсыныб: «Анам да бизден муну чиркитиб, бир-бирибизге плешдирмей эди... Джарлы, къанаты юзюлген беде-неча, песин да билмейди...»

— Умар, ойнаб айтаса да? Атабыз джандетли болсун, ойнаб айтама дечи, — деб, кёзюне тёзюмсюз къарады Абаб.

— Огъай, Абаб, ойнаб айтмайма. Кел, юйге кетейик. Мында саига орун джокъду, — деди ахсына, алай а юйлеринде анасы, Умарны табхан анасы, Абабны ёге анасы, анга джашау бермезини билиб, бушуулу ахсынды.

— Огъай, болмагъан затны айтаса. Маджирге алай къалай айтдың? Эшитемисе?

Сени ёксюз эгечинги юй-кюн этиб, кьол аязында тутхан адамгъа алай къалай айталдын? Кет, болмагъан затны айтыб, арабызгъа кирме. Бар, бар. Маджир келсе, кесибиз арабызны айырыбыз. Сен къатышма...

— Маджир? Сагъынма аны атын! Сени бетинги джойгъашны мен терисин соярма. Мен тургъанлайыма, юч кере талах, талах, талах деб, тилин чайнай, бедишлик этди. Кюндюшден эсирген танача... Маджир... энди ол бизни къанлыбызды, итден туугъан...

— Айтма алай! Мен ёксюзме. Мени джакълар адамым джокъду. Ол — мени таянчагъымды, айыб этме, — деб къарнашыны кёзюне, дыгалас эте, къарады.

— Огъай, энди ол сени джугъунг да тюлдю. Хабджюгюнгю джый. Ала кетейим. Огъай десенг, мени да атымы айтма. Сен — мени эгечимсе, атамы кызы. Аналарыбыз башхады деб, мен сени айры кёрмейме. Эгечимсе, суйген эгечим!

— Огъай, Умар, сени да кесинги юйдегинг, барыб, отлукъ ташча, къалайгъа кирейим? Огъай. Джюз кере огъай. Бу сабий да... Кёресе, сабий да аныкы, ата да аныкы, дженг учумда алыб келмегенме да? Тентиретме, экигиз — эки къанатым, биринг сынса, биринг учаллыкъ тюлдю, — деб джумушады Абаб, алай а бирден эки болургъа унамады.

Умар, сейирсиниб къарады Абабха, сукъланнган да, джазыкъсыннган да эте. Ахсыныб, бешикде сабийчикге да кёз джетдире, сау къал-зат демей, чыгыб кетди.

Абаб да ызындан чыгълмады, чыкъсам, алыб кетерикди дегенча бола. Насыбына, кыызчыкъ да джылаб уянды да. Босагъадан ызына бурулуб, бешикни къатына келиб, чёгеледи. Бешикни кесине бюгюб, сабийге эмчегин салды. Сютю къачхан болур эди, сабий эмчекни къайгъылы тарта, бетчинги джыйырыб, кёлкъалды ынгырдады. Абаб аны эслеб, башха джанына бурулду. Сабий джутланыб тартды, бир кесекден, андан да хайыр болмаз эди, ауузчугъун бир джанына этиб, джылады.

— Джукъ табалмадынгмы, джарлы сен? Қъайдан да келди, байчыча, танг атмайы? — деб, Умаргъа гурушха эте, эмчегинден сют чыгъарыргъа кюрешди. Джукъ да джокъ эди.

Сабий кычырыкъ этиб, эмчек изледи.

— Я аллах, не этейим? — деб амалсыз болду Абаб.

Маджир талай кюнню юйде болмагъаны, къайда-

гъысы да билмегени, Умарны сёзю бир-бирлерине тую-
реле кетиб, Абаб кеси огъай деб тургъанлыгына, къай-
гъысы къыйынлыкъ болуб джюрегин кемиргенине ишек-
сиз болду. Джылай тургъан сабийине не этерге билмей
аны адаргы бетчигине бетин салыб джылады. Сабий
эрлай, эмчек салады деб умут этген болур эди, анасы-
ны джаягына къадалыб, эмерге кюреше тургъанлай-
ына, эшикден къайын анасы кириб келди. Келинине
кёз-къаш тешмеучю къатын бюгюн ышарылыб, кёзю-
башы джарыб:

— Джашчыкъ къайдады? — деб сорду, къуру да
этиучюсюча, келин деб айтмады бу джолда да. Къал-
гъанлары атын айта эдиле, бу уа Абабны атын да айт-
май эди, келин деб а, ёлсем да, аузумдан чыгъарлыкъ
тюлме, джангыз балама ол хашкенни алыб келиб деб,
ёмкюрю антына кертилей бара эди.

Абаб ёрге къоба, къайын анасыны кёзюне не дейсе
дегенча соруулу къарады. Ол джууаб сакъламай, да-
гъыда кеси сорду.

— Къарнашын а не айлана эди? — деб зыбыр ау-
аз бла чучхуду.

— Алай бош, кесини иши барды, — деди Абаб да,
тюб бералмай.

— От алыргъамы келген эди? Бир кесек мычыса
уа, — деди дагъыда къайын анасы, Абабны кёзюне та-
балаб къарай, — ол керек да бир иш чыгъыб къалса
уа...

Абаб биринчи кере къарады сынаб къайын анасыны
бетине. Сууукъ, илешсиз тюрсюн. «Маджир атасына
ушай болур» деб келди кёлюне.

Джюреги чанчыб, кёкюрегинде бир зат чыркъ деб
юзюлгенин эшитди. Харам талах деген сёз таш болуб
басты ол ачы джерине, туз болуб себилди къыб-къы-
зыл джарасына. Къайын анасы, къууанчын джашырал-
май:

— Къарнашын бош ашыкъды. Бизге да кириб, не
этесиз деб къолубузну тутса, хурджунундан алыбмы
айтырыкъ эди? Ишленмеген адам, — деб, джарыла
эсенг, бузул дегенча, Абабны къозгъаб турду.

— Заманы болмаз эди...

— Да башхала итлени суугъа элте болурла.

— Билмейме, джукъ айтсагъыз, тохтар эди.

— Гурт джатдырылыкъ тюл эдик, — деди, чимдеб
бнягъы къатын. Абабны чырайына зарлана, — «Че-

гет бауургъа тагъыб тургъанлыгъыбызгъа, дуу джана турады, пгитда алданады быллайгъа адам... Джашчыкъ да, атасыча, сыйдамны сюеди... Мен андан да сыйда-
мом, аллах насыб бермеди ансы, бу шугутчукъну ор-
пуна энди ары бир къорай кирсе, мен деген бир келин
алырма, аллах айтса. Бу сууалчанын а, не эгерикме,
кесим ёстюрюрме. Джер къабарыкъ, сабий табхан къа-
тышга да ушамайды, тал чыбыкъча, субайды. Къатын-
ны арнуу неге керекди, элли кёзюн къамата... Джаш-
чыкъ а сюеди, палат, ёледи... Къайгъырмаз, бу да аны
къарасын кийибми турлукъду, джангы джетген кёгет-
ча, элли эсни бёлюб турады, бош болгъанлайына, мыл-
лыклары атарыкъдыла...», — деб, дунияны оноун эт-
ди.

— Келди. Кетди.

— Кетгенин айтдың. Эшитдик. Айтмасанг да, кё-
ребиз, кирпич тюбюнге салыб джашырмагъанса.

— Да не дейим? Андан башха затны билмейме.

— Билмейме, билмейме. Оджакъ сынджырча, алай
сюел да тур, билмейме. Тыбырынга къар джаууб тура
эсе да, билмейме де да тур! — деб, бу джол джазыкъ-
сыныб къыджырады.

Келинине джюреги плешмегенликге, кёб затын джа-
рата эди, былай деб кесине билдирирге уа суймей эди,
андан эсе ёлюрге таукел бола. Абаб, бетн тюрлениб,
къайын апасына джити къарады.

«Огъай, чюйре тону да барды. Биз умут этгенча
джууанчыкъ да тюлдю. Неле эсе да къайпайды ичин-
де», — деб бир зат айтыб, халын бузайым деб тебре-
генлейине, Абаб кескин ауаз бла:

— Анабыз, бетимн ачдырмай къоймадың. Келди,
кетди. Керек эди да кетди. Андан не излейсе? Чучху да
тур... Бу мени башымдан тюйюб тургъанынгы да къой.
Лобан тепникге сугъуб, башымдан теплеб турмагъыз? —
деди, бетин ачыб кесинден уллугъа тик сёлешгенине да
сокърана.

— О-оу, мен джарлы, къарын къарыннга да къу-
рудайд, мен уллу орнумда уруша турама чынты, —
деб, эрлай башын алыб кетер къайгъыгъа кирди къа-
тын. Чыгъа барыб, занг деб урду эшиклени.

Ауур эмен эшикни тауушу башына таш бла ургъан-
ча болду.

«Харам талах... Мен аны харамыма, бедниши... Ма-
джир, ананга бир затынг ушай эсе, кертиди бу зат, кер-

тиди... Ой, анам, нек табхан эдинг сен мени? Нек кь-
юб кетдинг? Кимге ышаныб тураса?» — деб, джыла-
мукъларын хотасы бла сюрте, терезеден къарагъанлай-
ына, болуш анасы келе тургъанын кердю. Тиширыу
акъыртын юйге кирди. Саламлашмагъанлайларына,
бир-бирлерине джити къараб, айтыр сёзлерин ангыла-
дыла.

— Олтуругъуз, бери ётюгюз, бал-ания, — деди джу-
мушакъ ауаз бла Абаб.

— Оу, ауузунга бал болайым, бадам. Сёзюнг да
алтын, кесинг да алтын. Олтура турмайым, къызчыкъ-
ны бизге элтейим, келин эмчек салыр, сен былай эшик-
леге да къылыч сал да, бир тынчай. Ингирде не кесинг
келirse, не мен келтирirme Алакёзюмю. Кюндюз а
къайгъы этме. Кечени кече узуну кёзюмю къысалма-
гъанма, сени да чырагъынг джаныб турду, солууунгу
бир ал. Сабий адамны ит этиб къояды.

— Кесинг да тенгиреб айланаса, бал-ания. Манга
не боллукъду? Сен былай джат да тынчай.

— Эшта-эшта, мен тыбыр ташча, къызыб тургъан-
лыгъыма, джылыналмайма. Мени къой, манга не джу-
къу керекди? Кесинге къара.

— Болсун сора, — деб къызчыкъны бешик баула-
рын къаты кысты Абаб.

— Къайгъы этме, ач этмем, — деб суююмлю къара-
ды болуш ана Абабны кёзюне.

«Ах, сени ол къайын алапга таш тийсин. Джак-
джак чакъынджик, санга алай этмей къоярыкъ тюл эди.
Ол унутса да, аллах кеси унутмасын. Шо, дунняда тюз-
люк бар эссе, ол кюени тейри урсун... Кёремиссе, джау
чыракъча, ол сейир сабийни талаб-талаб, сюнгюч бла
къырыб этин ашаб, энди бар деб эшикге атыб къой-
гъанларын... Тохта, ол харамджиллик бери бир кёрюн-
сюп, мен аны бетине тюкюрмей къоймазма... Барсын
да, дырт-дырт Солман хаджини ол къарт къызларыны
бирин алсын, къаладжюкге джегиб, сабан сюре турур...
Аллах бермегеннге файгъамбар не берсин?» — деб,
джюрегинде болгъанны кеси кесине айтыб, кёлюн бас-
ты.

Абаб, аланы къарамы бла ташайгъынчыларына
ашырды.

«Кёремисе, танг атар-атмаз, юч адам юч тюрлю зат
бла билдирдиле. Бир зат болмаса, этерик тюл эдиле
да? Юч кере талах-талах-талах деди, юйюнге от тюш-

дю. Не джийиргеншли сѣз эди, тонгуз хамхотча. Ким чыгъаргъанды экен бу кир адетни? Тала-х-х, неге ушайды, кях-х деб ёбгенги чыгъарыб къусханча?.. Талах, мухаджирликча, эминача, не затды бу огъурсуз сѣз?..»

Таулада бу сѣзден, бедншденча къоркъа эдиле. Ол кирген джерде берекет къалмай эди: джылау-сыйыт, суугъан тыбыр, ёксюз сабийле... Адамла джазыуларын къаргъай не этерге билмей, кау-куу бола, джарсый эдиле. Талах... Қъайдан келгенин, кимни сѣзю болгъанын билмеген, магъанасын да иги ангыламагъан адамгъа аны юч кере айтдыралсала, ол мадарсыз болуб къала эди. Ма алай мадарсыз болуб турадыла Абаб бла Маджир да...

Сейир тюлмюдю, сѣзню, биреуню ачы тилден келген бир къуджур сѣзню, аллай бир кючу болгъаны? Адам кеси акъылындан чыкъгъан учуз затладан эсе къарыусуз некди? Кеси ишлеген хунаны юсю бла ёталмайды. Қеси атхан окъдан аджал табады... Адам, дунняда эм сыйлы, эм эсли зат, алай къарыусуз, мадарсыз некди?..

Ойлаша биле болмазмы адам?.. Эх, адам, адам...

«Ах, дуння манга кюле, хыликке эте, мен да аманат къарауашча, турама былайда. Ол гошгопла да мени табалай... О аллах, сен бир оноу эт. Не этейим? Кимге тарыгъайым. Умарны да чиркитдим да ийдим... Айхай, бир джилликден тюлбюз, атам сау болса, бир иш, бюгюн ол да къатыны, анасы айтханынга ийилликди. Мен а, юй ишлеген балта, эшикте къалдым да кетдим...

Ой, аллах, эшитемисе? Огъай. Сен да мени кибики бир ёксюзню эшитирик тюлсе... Маджир мени атны салгъанча ёчге сала тургъан заманда бир зат этсенг а.

Тѣзюм бер манга, аллах. Не этейим? Барыб башымы суугъа атайыммы? Ол сабий менича ёксюз болса уа? Огъай-огъай. Қъайтмаздан дунняда кетер джер бармыды?.. Анзор а? Огъай-огъай! Некаям барды. Аллай зат адамны эсине къалай келеди?» — деб кеси кесине айыб этди, алай а Анзорну таукел сыфаты келе да аллына сюеле, джюрегин къозгъаб, тынчлыкъ бермеди. Аджашхан адамгъа узакъда джылтырагъан отчукъча, эсин бѣлюб турду. Анзорну сыфатын мутхуз эте, Маджир да кѣрюндю...

«Кет, кет, антын ашагъан! — деб аяусуз этди Абаб, кѣзю кыймай тургъанын да сезе,— кѣзюмден къора, джюрегимден къорагъанча, кет... Бошма, башыма бошма! Энди мен кеси кесиме эркиме. Кѣзюмден джыла-

мукъ чыгыб кѣрмезсе... «Къайыкъ да минеди кемеге, кеме да минеди къайыкъга», кѣрюрбюз, мапга келген кюн санга да келсин... Талах, харам талах? Ол бир сѣзню кирсиз бетиме салдынг эсенг, санга да джетсин джарсыуу», — деб хар ауур сѣзюне тоба дей, айтмай да къоймай, кеси кесин талай, сѣзюн бошайлмай эди Абаб.

Сабыр бол. Тѣз. Ызынга бурулуб къарама. Къарайма десенг эртде джырчыча, умутунгу тас этериксе. Неге да кѣзюнгю кыс да тѣз. Не дейим, не кычырыкъ этейим? Чачым узун, акъылым да, насыбым да—кысхала. Мен къачайым, кыйыплыкдан къачама. Сен а сюр да джет. Учуб джет. Къуш кѣргенча, узакдан къараб кѣр. Джолда ызымы кѣрсенг, къоркъма, ол дерт ыз тюлдю, джыламукъ ызды... Учалмасанг, ма бу ызым бла сюркелиб изле... Къатыма джуукълашсанг, ызыма бурулурма. Эшитемисе?.. Огъай! Неле дейме? Минг адам джалынса да, ызыма джолум джокду. Ёнгеленгенни дауу болмайды. Мен ёнгеленгенме», — деб ахсынды Абаб.

Кюн къалай кетгенин билмей, юй къарангы болгъанында, эсин джыйды. Сууукъсураб, къарыусуз болгъанын сезди. Бу юйден къачыб чыгыб, дуния бары эшитирча кычырыры келди:

— Адамла! Ой адамла! Аллах ючюн, бери бир тынгылагъыз: мапга харам талах салгъанлары кертими-ди? Ол эрши, ол ёге сѣз бизни суймеклигибизден кючлюмюдю? Сизни барыгъыздан да кючлюмюдю? Тиши-рыуну намысындан, юйдегини насыбындан, ол бешик-деги бурхучукдан кючлюмюдю тилиме тышындан келген ассы сѣз? Кеси кесиме ийне бла кѣр да къазгъа эдим да, ол сѣз, аны кючю-оноуу арабыздан тас болгъа эди. Ненча джарлыны юйю къуруйду аны юсю бла...

Тирилиб, джюрегине таукеллик келе башлады. «Джылаб турсанг, джыламукъ чыгыб барады. Джыла, джылама, болур болду. Къарнашымы чиркитдим. Харам талах салгъан былай деб келмейди. Къайдагъысын билмейме. Не этерге керекме?.. Башыма оноу...

Тѣрт джанына къараб, джукъ кѣрмегенинде, башын ёрге этиб, оджакъ сынджыргъа къарады. Эсине не эсе да тюшюб, сермеб кѣкюрегинде дууаны кюмюш сынджырчыкдан юзюб алыб, тюнене кечеден кѣмюлюб къалгъан отну берн ачыб, дууаны мыдыхха атды. Эрлай ызына бурулуб, кызыл къатапа хызеннге кийимле-

рин джыйыб, башына джаулукъну атыб, эрлай арт эшикле бла чыгыб кетди.

Кёк джашнаб, джарыды. Абаб, кьоркьуб, кьолу бла кёзлерин джабды. Бетин Тейри кылычла сылагъанча болду. Экили болуб, ызына къарады. Ол чыкыгъан эшик этилмей, джел ары урса, ары джызылдай бара, бери урса, бери джызылдай бара, аны ызындан чабаргъа излегенча кёрюндю.

Кёк кюкюреди. Абаб, илгенноб, джерге чөгеледи. Нечиксе дегенча, джашнаб, джангыдан дуняны титирете кюкюреди кёк. Маджир бла мен сыйыбызны, джюрек джылыуубузну бедишлик этгенибиз ючюн азаб излейди бизге кёк деб келди Абабны кёлюне. Джошпучукъ джыйытыб, кёкге амалсыз къарады. Ол а, хорлам бла къайтхан махтаулу аскер башчыча, ёхтем кёрюндю анга. Ол аны ёмюрлюк джесирича, кёлю аз болду. Уллу джангур тамчыла топ-тун деб джерге агъа башладыла, алай а эрлай джел джетиб, къайры эсе да сюрюб кетди.

Амалсызлыгъы джюрегинден кьоркьуун тас этиб, не болса да болсун деб кьойдурду. Тас этер затым джокъду дегенча, ёхтем шыбырдады:

— О, Тейри, терслигим бар эсе, бойнуму юз да кьой, кылычынг бла узал да, алай тюл эсе, кесниг джаратхан джанны алай аяусуз къалай этесе? Сындырыр, кюйдюрюр ючюнмю джаратхан эдинг мени? Бычакъ сени кьолунгдады. Мен—кьой, сен — къасабчы. Тилимдилей турма да, сой да ат! Ол тола, тоя билмеген джюрегинги бир къандыр. Дуняны къарангы этдинг эсенг, ахратынг керек тюлдю, дуняны ахрат этген, — деб, демлеше, дагыда кьоркъа да:

— Тоба-тоба, неле дейме мен джарлы? Ах, джюрегиме ибиллис кириб этдире турады, тоба. Аллах, сен кеч, шашыб айланама мен кыйынлы. Шайтанла джангылтыб айланалла... Огъай, огъай, Тейри, сени ёмюрде джылы тыбырынг болгъан болмаз, бешикте сабийинг, джюрекде джарсыуунг... Мени уа биреуню кьолунда кюн тамчыгыгъым къалгъанды, ансыз манга джашау джылауду, кьуу терекме мен ансыз...

Кёкню эрши кюкюрегени Абабны сагышларын бёлдюле.

— Тоба-тоба, мен чамландырдым. Аллах, сен кеч, не этгеними да билмейме. Кеч, — деб, барыб терекни

кѳучакѳлады. Алай а таянчакѳ табханында, тирилиб, тохтаялмай:

— Менден энди не излейсе? Санга мени борчум джокѳду. Барынг да, джыйын джанлы болуб, мылтыгыгѳызны манга нек атасыз?

О Дуния, ичинге оюлгѳун сен, не этейим? — деб терекге кѳаты кѳысылды. «Энди манга не башхасы барды? Бедишим бойнуму буууб, джаным чыгѳар джер табалмай, инджите, мен да кѳк бла джерге гурушха эте? — деб, терекни зыбыр кѳабугѳуна бетин салыб, кѳзлерин джумгѳанлайына, кѳулагѳына таныш ауаз келди.

— Неди? Ах мен джарлы, кертиси бла да шашыб айланама, — деб, джюреги ургѳанны да эшите, кѳарангыгѳа эсин ийиб тынгылады.

Джыр кескин гаууш бла эшитилди:

Кѳыш кѳар джауса тѳгерекге,
Таула, тюзле агѳарсала,
Тѳрт бюклениб, бай этеме
Абабым джорюучю джоллапы...

— Ах, джалгѳан дуня! Кѳалай ауясуз этдинг сен мени, кѳалай учуз...

Кѳк джашнады. Абаб аллына таукел атлаб, кѳайры эсе да ашыкѳгѳанча, силкиниб кетди. Бир кесек баргѳанлайына, тохтаб:

— Кѳайры барама? Не деб барлыкѳма? Сен излеген заманда мен излемедим, атылыб кѳалгѳанымда уа, башымы салыр джерим болмай, келеме, кеч, дебми барайым? Ах, не этейим? Ызыма да кѳалай кѳайтайым? Оу, манга келген кюн келсин мени кѳанлыма. Джахалимден чыкѳгѳан кѳесеу баш, не деб кирейим бир джарлыны юйюне? Аны терслеб кѳоярыкѳдыла? Харам талахны таягѳы анга, гюнахсызгѳа, тиерикди...

Не этерге билмей: барама да, не этейим, бармайма да, не этейим? — деб, кѳб дыгалас этди Абаб.

— Ий, кеси кесими талаб, сѳюмегенлерими табасы этиб нек айланама? Джарасы болгѳан балхам излейди. Мени сау джерим джокѳду. Анзордан башха джерде манга орун джокѳду, — деди бир башха адамгѳа оноу этиб айтханча. Ах, кѳалай сѳе эди ол мени. Ёмюрюнде джанымна тиерик тюлдю. Тойларында кѳатына келиб, кѳэюне джити кѳараб: «Насыблы бол. Ёмюрюнг джюз джыл болсун. Мен а отджагѳамда джангызлай ашырыр-

ма джашаууму. Мен керекли аллах этмесин, алай болса да, мени бауурум сени джолунгду...», — дегени эси не тюшдю. Алай айтыб кетген эди да? Джангызды. Мен а — джазыкъ. Ол айтханча этерме. Кет десе, не этерикме, бир атым экими боллукъду, кетерме. Къал десе, аллахны къонагъы, къалырма. Чачым бла юйюню тюбюн сибирирме. Башымдан бедиш джаулугъуму теш дерме...

Абаб Анзорну арбазына илгиздик болуб кирди. Ызындан ким эсе да сюрюб келгенча сескекли болду. Къарангыда аяусуз къол сермеб билегинден тутаргъа излегенча кёрюндю. Джанын къолуна алгъанча, чабыб барыб, эки къолу бла эшикни аяусуз дюнгюрдетиб урду. Анзор эрлай босагъагъа джетиб, эшикни ачды. Абабны къуру кеси келгенин кёрюб, алджады. Алай а, эрлай эсин джыйыб, бир джанына туруб, джол къойду...

* * *

— Абаб... — деб ынгычхады Маджир, тегерегиндегилеге тилекчи къарай, — Абаб...

Къатындагъыла эслетмей Анзоргъа къарадыла. Анзор Маджирни къолларын сылай:

— Адам ийиб турабыз. Бусагъат келликди, — деди. Маджир разы болгъанын билдире, ышарды Анзоргъа.

— Бир джаныма айландыр, — деди.

Анзор аяулу тутуб, Маджирни бетин къабыргъагъа бурду. Эринлери титирей: «Абаб-Абаб-Абаб», — деб шыбырдай эдиле, — «О аллах бир сёзюн эшитмеге къой, бетине бир кере къарама къой... Аны кёргюнчю джанымы алма, тилейме. Джарама джара къош, не сёйсенг, аны эт, ол джюрюген джолну бай этиб, кечмеклик тилегинчи, бу джарлы джанымы ичимде къой», — деб джалына эди, Абаб къатында тургъанча тюрсюнюн кескин кёре.

Бир кесекден бойнун ызына буруб, Анзоргъа джалынчакъ къарады. Анзор анга ийилди.

— Абаб, — деди ауазы джерин тырнай, — Абаб...

— Бусагъат, — деб Анзор эшикке чыгыб кетди. Арбазда сюелиб тургъан джашланы бирине:

— Хасан, ма, мени бёркюмю алыб бар да, Абабха, Анзор эичи тилейди де да, шо, бир ал да кел. Кесим къатындан кеталмайма, — деб тиледи.

— Эки кере адам ийгенбиз. Тартынады, келалмайды. Ангыламаймысыз? — деди джаш сууукъ ауаз бла.

— Билеме. Башымдан бёркюмю тешиб аны ючюн джалынама санга да.— Бар, бетине къараялмайма. Кёзлери аны излеб, тилекчи къараб турадыла, бир кючлю, бир тансыкъ ауазы барды... Бар, иги джаш кибик, келмесе, ёмюрде бетине къарамам,—деб джангыдан джалынды.

— Тиширыу эркиши тюлдю, къарагъан халкъ не дейди?

— Сау болсун дерикди. Ёле тургъан адамгъа патчахла да келедиле. Бар, эл бюсюреу этерикди, келмесе уа, халкъны бетине не деб къарарыкъды.

Джаш ичи асыры тартмай алды Анзорну кюлундан бёркню.

— Бар, джаным...

Джамагъат бюгюн ангылады Маджирде терслик болмагъанын. Биреуню кюлу бла ююю кюругъанын...

...Ашагъан-ичген джерде, Сарамырзалада, ашхы табхацларын ичириб, кесин да билмеген адамгъа, джигит эсенг, юч кере талах де да айтчы деб къадалгъанларында, ол, джюрегини тазалыгъына база, айтханды. Сёз а юч къара шайтан болуб, къара ишни ахырына джетдиргенди. Эсин джыйыб къарагъанында уа: джел—келтирди, суу — элти. Джукъ да джокъ. Джокъну насыбы да джокъ. Абабны кёмгенинде, талахны таягъы бери айланыб, Маджирни урду. Аяусуз. Табалаб...

«Бюгюнден башлаб ол санга тонгузну этинден харамды. Санга кюой энди ол хар муслиманнга да бирча харамды», — деген эди Сарамырза, къатыныны ауузу бла.

Ол кюнден башлаб, дунясы къарангы болгъан Маджир, кысылыр ышыкъ табалмады. Ююю—къаплысыны юйюча кёрюндю, джууукъ-тепг къалмады. Бир джангызын да кёрюрге излемеди. Юйюн-кюнюн чачхан ана джууукълары не къарыуларын да салыб кюрешдиле. Абабны унутдуралмадыла. Дуняда ол деген кызыны атын айтыб да кюрешдиле, андан джашыртын кеслери излегенлени бирин алыб келейик, ёнгелей турур да джарашыр деб да тебретиле, алай а кюркюб, муратларына джеталмадыла. Сора кеслерин ариулар дыгаласда:

— Хыйны этиб, джюрегин байлаб кетгенди. Энди аны ким тешсин? — дей эди бирлери, бирлери да:

— Тыбыр ташча, кюеме, бишме деб билмейди, ахырсы, тамам да тели этиб кьойгъан кёре эдим.

— Сууурукъду, кёрюрсюз. Ол ким болгъанын да ангылар, джатхан орну сууугъунчу некаяхын аякъ тюбюне быргъаб, биреуню юкюне кириб къалгъандан джийиргенмез дебми турасыз. Оу, аны бетине шайтан тюкюрсюн, солтаншы олтаннга ауушдуруб айлана эсе.

— Ах, мен джарлы, джер джарылыб, ары ичине нечик джутмайды, ол гатджайны. Аны табмай бир къара таш табха эди анасы.

— Тиширыугъа табынсала, ма алай болады. Маджир да аны алыб келиб, Мекка, Медина къайда болгъанларын унутуб, анга айланыб табына эди. Кёкде кюн тюл, олду джерни джарытхан тейри къанат деб, баш уруб тура эди. Адамдан тартырмай, аллахдан къоркъмай, кёкде мёлек, джерде чум терек дей эди, ма бу къулакъларым бла эшитгенме. Ол а, кёрдюгюз...

— Атынг бла къатыннга ышанма деб бурунгула тюз айтхандыла... Ишлемеген, намыссыз зат...

— Тиширыу эркишнини къанатыды деб да бурунгула айтхандыла, — сиз а аны къанатларын сындырдыгъыз. Энди уа нек учмайды дейсиз. Қъанатсыз къуш сюркелиб джорюйдю, сиз аны ангылаяллыкъ тюлсюз, — деди Маджирге атасындан джууукъ джетген къатынланы бири.

— Тиширыугъа айталла къанатлары деб, харамына айтмайла, — деди сёлешгенлени бири, башын алыргъа излей.

— Сиз харамы болгъанла кёкден тюшгендиле. Қъалгъанла уа — оджакъ къурум. Сиз — къанат да, мёлек да боласыз, юй бийче да боласыз, ол джарлы уа — от къошун эди, неге да тёзе эди. Кёк кёгюрчюнчукча, илгиздик болуб, юш дегенигиз сайын, джаны чыгъа айлана эди, энди уа айтырыкъсыз, аууз сизникиди, къартчыгъалача тегерегин къуршалаб, чимдей, къаба тура эдигиз...

— Ауузубуз барды деб, ташланы чайнамагъыз, тишлеригизден бошарсыз.

— Болдугъуз. Абабны адамы джокъду деб талай эдигиз. Аллах барды. Ол сиз бичгенча этерге унамады. Майна, мен деген джаш алды. Сабийлигинден сюе эди ол Абабны, ким да биле эди да?

Энди уа, аллах насыбын алмасын, къол аязында тутады.

— Ашыкмагъыз, аны да мыйыкъларын джюлюр. Джашыртын къабхан итча, харамды. Қъысылыб киреди, къычырыб чыгъады. Биз да тута эдик къол аязыбызда, бешикге салыб да тебрете эдик, кёрюрсюз.

— Аллахдан къоркъугъуз. Қъуругъу узунду. Кесигиз джабдыгъыз да юйюп. Ол къара Сарамырзагъызны хыйнылары бла къан джаудургъансыз.

— Оу, а къыз, неле дейсе, бизге да некахсыз кирген эди, таб айтдырмай къоймай эсенг, ма ол сабий да гыбышыды, — деди не дерге билмей Сарамырзаны къатыны, бир джугъубузну чыгъарадыла деб къоркъа.

— Сапрандан ауругъаннга не да сары кёрюнеди, сиз да кесигиз излегенни кёресиз. Неках-неках дегиз да туругъуз. Эки эсирген киши бармакъларын бир-бирине тиреб, неках демеселе, юйюгюз ичине оюлдукъ болур эди. Сизге этилген неках этилген эди анга да. Сабийге уа гыбышы деб, ауузугъузну ачыб къалай айтасыз?

— Оу, а къыз, ким этген эди алагъа неках?

— Энди къоюгъуз. Сарамырза этмеген неках — неках тюл эсе, Сарамырза салгъан талах да талах тюлдо. Болдугъуз, — деди бнягъы къатын.

— Маджирни эрге берлик тюлбюз. Қъатын аллыкъбыз. Қъатыны кесип кетди, аны къарасын кийибми турлукъду. Сен да изле, мен да изле. Хайда, той этейик, юйлендирейик. Терсми айтама?

— Сизни къыбдыгъыз бла чайнарыкъ тюлдо. Эр-киши бычакъ бла кеседи.

— Душпукъду бычагъы. Бир кере кёрген эди. Энди бизни ёлчебиз бла атласып. Тоба, аллай къызны келтирпиз, ёмюрю бизге борчлу болуб кетер. Кёрюрсюз.

— Сизни бла къуру иблис ёченаллыкъды. Излегиз, кесигизге ушаш бирин табарсыз, — деб, чыгъыб кетди Маджирни ата джууугъу.

— Кетген суу къайтмайды. Аны ызындап джетип киши да ичмейди. Маджир киштик тюлдо, къусханын джаларча. Бар-бар-бар! Сенсиз да джетиширикдиле, — деди ызындап Сарамырзаны къатыны, аны кетгенине къууана.

Ма былай элли аузуна чайкъамды болуб тюнген эди Маджир бла Абабны сынгап насыблары. Ма ол кюн келтирген эдиле джаралы Маджирни да.

Джума намаздан келе тургъанлайларына ызындап тенглерни бла Анзор да келе эди. Маджирни тенглерини бири Анзорну джагъасындап тутуб:

— Итден туугъан, сен кимни атына миниб айланаса? — деб кьадалды.

Анзор аны юсюнден тюртюб, топун тюзетди.

— Харам бёрюден алгъанча, мен сени сыртынгдан теринги сыдырыб алырма. Дагъыда уялмай джамагъатха кьошулубму айланаса? Сенича болсам, башыма хота кысыб, кюлге чёгюб турлукъ эдим, — деб, тиш кыса, дагъыда мыллыгын Анзоргъа атды.

— Джума кюнде да бир тохтасагъыз а. Сизге таиг атмаймы кьаллыкъды? — деб бир джанына тартды Айтекин бир эркини.

— Мен атамдан туумагъанма, аны мыйыкъларын юйютмесем, итден туугъан, анасын алыб айланига эди, тенгини къатынындан башха къатын табалмады эсе. Ибилисни алгъа эди, анасын аллыкъ! Ит сюекге чабханча, биреуню юсюне чабмаса... — деб сёзюн бошагъынчысына, анасын айтханын кечалмай, Анзор Айтекге учду:

— Анама тийме! Мен сени башха тюрлю къансы-тырма.

— Анзор! Къартлагъа эшитдиресиз! Ол не дегенин да билмейди. Тынгылама, Анзор, — деб тегерегине адамла джыйылгъаны бла бирге гёрох атылды.

Айтек атды...

Айтек Анзоргъа ата эди, алай а къатындагъыладан къайсы эсе да аны кьолун бир джанына этеме дегенлейине, окъ барыб Маджирге тийген эди.

Маджир, аллына аладан узайыб бара тургъанлайына, къаргъа джыгылды...

Айтекден гёрохну сыйырдыла. Маджирни эрлай юйге алыб келди...

— Мен ёлсем, Анзорну мени кёзюмден кёрюгюз, — деди, кьалтырагъан ауаз бла Маджир, — Анзор, былай кел. Сени гюнахынг джокъду. Сюйген тенгимсе... Заманында мен ангылаялмадым. Джанынга тийгенме... Кеч, аллах ючюн... Сиз муну джанына тийсегиз, мени къабырым тарс деб эки джарылыр, — деб, ахыр сёзлерин айтханча, ашыгъа, Анзорну къучакълады. Къатындагъыла, джумушаб, джыламсырадыла.

— Анзор, сен мени къатымдан тайма, — деб тиледи Маджир. — Кетме, — деб кьолундан къаты тутуб тохтады.

Юй шум болду.

— Суу, — деб тиледи Маджир.

Кёзлерин кьаты кьысыб, башын бушуулу булгады. Кёзлеринне ачы джыламукула урдула. Уялмай кьолу бла узалыб сюртдю...

Кечени арасына санлары куюуб, ауур болду.

«Абаб, Абаб», — деб турду. Кьатындагыла сандракъ этеди деб тура эдиле, ол а бир такыйкьагъа да эсин ташламагъан эди. Джарасы тюл, ачыуу эди джюрегин талагъан. «Абаб», — деб джерин тырнай эди, джазыууна, тенглерине да бирча джалына...

Тырнакьны кьарасыча бир суукъ кьоргъашын келиб тийгенинде, кьая кибик мазаллы джашны тешек этиб кьойгъанына кимин да эзиле эди джюреги, алай а аны «Абаб» деб термилгенин кёбле ангылаялмай эдиле. Анзор олсагъатлай огъуна Абабны чакъырта ийген эди, ол а келмей эди...

— Абаб, ой Абаб, кьайдаса, джаным? — деб чакъырды Маджир. Эшикден кирген Анзор, кьолун Маджирини мангылайына салыб:

— Бусагъат келеди, адам ийгенбиз, бусагъат, — деди кьулагъына Анзор.

Маджир аны кьолун бюсюреулю сылады. Анзорну башында башха бёркню кёрюб, Абабны келирине ийганды. Бети джарыб, кёзлери ышардыла. Джарасын унутуб, Абабны джыйгъышдан тюшюргенин, аны бла биринчи кере тепсегенин кёзюне кёргюздю, кьуранны окъута тургъанлайларына, сураны орнуна Абабха этген джырын айтыб ийгенин, минаретден джырлаб, элнин кьозгъагъанын эсинне тюшюре, джазыууна бюсюреу этди.

Несин да унутуб, насыблыма деб, джашауунда джарыкъ кюнлерин бир-бири ызындан кёзюне кёргюзе арыды. Джарасын сезе, кёзлери ачыгъанын да ангылай башлады. Алай а кёзлерин ачитхан джыламукула джарасындан тюл эдиле. Ол ёлюр окъуу аллай кьарыуу джокъ эди. Ол кьуру джан алыргъа деб тийген эди. Башха затха аны оноуу джетмей эди...

Тёгерегинне кьайгъылы кьараб, бушууум тышына чыкмасын дегенча, тюб эрини ачытыб кьаба, кьолу бла кёзлерин джабды.

Олсагъатлай эшик ачылыб, Хасан кирди, ызындан да Абаб. Юйге киргенлей, ол бир джанына туруб, Абабха джол кьойду...

— Ма Абаб, Абаб келди! — деди кьайсы эсе да, Маджирини кьууандырама деб.

Маджир эрлай кёзлеринден кёолун алыб, бойнун эшик таба бурду. Абабны кёрюб, кирпич кыакъмай, джутлапыб, тансыкълаб къарады...

Абаб, тартыныб, джунчуду. Не этерге билмей, артына туруб, башын энишге ийди. Аллай сейир, аллай джумушакъ къарамны ёмюрде да кёрмеген эди ол. Дунняны кёюб кетиб баргъан адам къарай биледи кыру алай...

— Абаб... Келднингми? — деди къарыусуз ауаз бла Маджир...

Джан бере тургъаннга патчахла да келедиле... Биле эдим, келлигинги биле эдим... Абаб...

Анзор Абабны элтиб, Маджир джатхан орунду кыгъа, аякъ сюремине олтуртду. Маджирни джастыгъын ёрге этди. Кирпик кыакъмай, джутланыб къарай эди, кеси суйген тиширыуну багъалы тюрсююне. Джюрегин джарыб чыкыгъанча, кёзлерине ачы джыламу кыла чаба эдиле, алай а ол, бююн джерни джети къатындан къараса да, кёрлюк эди Абабны, джанындан суйген Абабын...

Эринлери кыалтырай, былай тиширыуча, кычырыкъ этиб джылаб, джарсыуларын тышына тёгюб, сау дунягъа — адамла, терслигими кёолу ургъанды мени. Ма бу гюнахсыз тиширыугъа салгъан азабым башыма тюшгенди. Кечигиз мени. Джазыу тюз этгенди. Мен харамлыгъым озуб этмегенлигиме, бу тиширыугъа бир уллу кыйышлыкъ салгъанма... Абаб, кеч, сен мёлексе, кеч мени деб айтыргъа излей эди ёле тургъан эркинин...

Абаб, илгиздик чыпчыкыча, сескекли къарай эди Маджирге. Алай а къатларында Анзор болгъаны, Анзор кеси чакъыртыб келгени анга кюч бере эди. Аны кёзюне къарай, Абаб да эсине кёб затны тюшюре эди. Ала бары да не унутулургъа, не артха турургъа унамай эдиле. Ёле тургъаннга да джокъ эди гурушха, ол аны атын ауузундан тюшюрмегенлей кетиб бара эди...

Керти суйгенле айырылгъанлыкыгъа, бир-бирлерин табалай билмейдиле. Табалагъан кёой, кыызгъандан кыыз, тазадан таза болуб барадыла.

Алайдагыла алагъа къарай, эзиле эдиле. Джукъ айтханлайбызгъа джылаб пербиз деб, ауузларындан сёз чыгъармай эдиле.

Маджир а, кирпич кыакъсам, Абаб учуб кетерикди деб кюркыгъанча, къарай эди: джутланыб, кыууаныб, табу эте къарай эди суйген тиширыуну сыйлы тюрсю-

июне. Ма былай къарар ючюн, ма былай дуняа джыйылыб тургъанлай, бир-бирлерин сыйлар ючюн ёлген да насыб эсе уа, хар адамгъа да насыбны ёлчеси бирча тюлдю да...

Къалай кыйып, къалай узакъ эди бу сейир такыйкъагъа келтирген джол. Энди ёлсе да, кыйгъырмайды. Абабы, бети кыызара, аллындады, ол кечгенди, сюеди...

Алайдагъыла энди Маджирден эсе, Абабха кёб къарайдыла. Сейирсиниб тюл, бюсюреу эте, сукъланыб...

Абаб, башын энишге ийиб, къатларында бир джан да болмагъанча, джуммай къарайды Маджирни бетине.

Маджир ышарды. Эки кёзюнден эки уллу джыламукъ тамчы чыкъды. Абаб узалыб аланы сюртери келди. Маджирни эринлери Абаб дерге кюреше, бир-бирлерине джабышдыла, бармакълары джууургъанны кеслерине тарта, дыгалас этиб кымылдадыла, кёзлери Абабха кытыб, кенг ачылыб къалдыла...

Абаб илгениб аллына бюгюлдю. Эки кёзюнден да бирге топ деб эки уллу джыламукъ тамчы кёкюрегине акъды...

«ЭСИМДЕДИ СЕЙИР ТАКЪЫЙКЪА...»

Лейла бла Меджунуу хапарын билмеген адам аз болур дуняада. Ала, экиси эки тюз сабийле болуб, бир-бирлерин сюйгендиле. Аланы юслеринден джюз бла джарым чыгъарма джазылгъанды, аланы джарсыулу джазыулары онюч ёмюрню ичинде сюе-кюе билген адам улуну эсинден кетмейди...

Меджунуу деб, сюймекликден шашхынлы болгъан белгили араб поэтге, Кейс-ибн-аль-Муллавахха, айтхандыла. Кейс лала деген кызыл гюлден, тюльпандан, назик, кызыл чакъгъан гокка хансдан, розадан, сейир болгъанды дейдиле.

Лейла — джуддузлу кече. Кирпик къакъгъаны, джюреки тешиб чыкъгъанча, кёзгъагъанды адамны, сюеги уа кинарис терекден субай болгъанды. Ахсынса, таула титирегендиле, дейдиле.

Ма былай эки сабийни бир-бирлерин сюйгенлери джомакъ болуб дуняагъа, онюч ёмюрню ичинде мутхузланмай, бюгюшге джетгенди.

Алагъа сукъланмагъан киши къалмай, бир джолда

шахланы шахы иран патчах бу хапарны эшитиб, Лейланы кёрюрге баргъанды. Кёргенинде уа, сейирсиниб:

— Мени гаремimde сюеклери андан узун, бетлери да чыммакъ-акъ болгъан кёб тишируум барды, аланы бири амалтын акъылындан шашыб а кишини да кёрмейме. Не алапатлыгъы барды сени Лейлангы? — деб соргъанды шах.

— Лейланы ариулугъун кёрюр ючюн Меджнунну кёзлери бла къараргъа керекди анга, — деб джууаб бергенди шашхыплы...

* * *

«Вечный юноша», «Ёмюрлюк улан» дегенди Гейне 1837 джыл Гётеге. «Адам улуну азатлагъан къазауатны аскерчиси» Гёте 1832 джыл ауушханды. Ол ёлгенден сора немец литератураны тоханасына ие болургъа киши базмагъанды...

1832 джыл март айда Гёте ёпкелерини сууукъ чабдырады. Сескекли болуб, къоркъуулу къайгъыра орунга кире, бир да тёзалмай къоба да креслогъа олтура, тюрсюню адам танымазча тюрлене, ёлеме деб къоркъгъандан не этерге билмей, къычыра, аллына хатерсиз атлаб келген аджалны кёрюб, бек джарсыб ауруйду акъылман...

Врач солууун алырча дарман ичиреди. Поэт тынчлыкъ табыб, кёзю-башы джарыйды. Бир кесек къалкъыгъан да этеди.

Мартны 22-де ёлюрюню аллы бла бир-эки сагъатда июль революцияны юсюнден француз китабны беригиз деб тилейди. Бир-эки бетин окъуб, арыб алай салады.

— Бюгюн къайсы кюндю? — деб сорады. Мартны 22-ди дейдиле.

— Сора халыбыз игиге айланырыкъ болур. Джаз джетиб келеди, — деб сюйюнеди, артылыб кетерине ышана...

Бир кесекден къалкъыйды. Кёзюне бир затла кёрюнюб:

— Къара бурма чачлары бла ол ариу тишируучукъну башына бир къарагъыз, — дейди, — терезелени ары ачсагъыз а, дуния джарыкъ кёб болсун...

Ахыр сёзюн а келинчиги Оттилиягъа айтады:

— Былай кел, къызчыгъым, къолчугъунгу бери бир узат...

Андан сора джукъ айталмагъанды Гёте, кьолу уа хауада неле эсе да джазгъанды: осиятымы эди, огъесе биягъы «Фауст» бламы кюреше эди, ким биледи. Акъылманны онгсуз кьолу энишге сыбтырылыб салынады.

Кёк джашнады. Джер титиреди... дуняа иеси немецни, Вечный юношаны, ахыр тылпыуу чыкьды...

* * *

Белгилисича, Пушкин джаш заманында 1819 джыл Петербургда Керн деген кьарт, хыны инаралны джаш юй бийчесин Анна Петровна Кернни кёрюб, сюеди. Анна Петровна аны истемейди.

Экинчи кере ала 1825 джыл тюбешеди, алай а тишируу энди онгсунса да, былай деб сёлеширча хыйсаб табалмайдыла. Анна Петровнаны атасыны эгечи, сёз чыкьмасын, инаралны юй бийчесин бедншден кьачырайым деб, кьарнашыннан туугъанны эрлай Ригагъа алыб кьачыб кетеди.

Пушкин аланы ашыра келгенинде, «Евгений Онегинни» экинчи кесегин бюклениб тургъан кьагъытлада саугъагъа деб узатады. Аны ичинде төрт бюкленнген почта кьагъытда да:

«Я помню чудное мгновение» —

деген сейир назмусун Аннагъа атаб береди. Назмуну Дельвиг «Северные цветы» деген журналда басмалагъанды. Алай бла сейир сезимли назму дуняагъа белгили болады.

Композитор Глинка анга музыка джазыб, А. П. Кернни кызына атагъанды...

* * *

Онтогъузунчу ёмюрню айтылгъан адамларыны бири белгили малкъар скрипач Абай улу Солтан-Бек 1862 джыл дуняагъа айтылгъан поляк скрипачха Генрик Венявскийге экзаменнге баргъанды.

— Скрипканг кьайдады? — деб соралла таулу джашха.

— Мени скрипкам джокьду, — дейди ол джууабха.

— Да сора кьалай согъарыкьсыз? — дейдиле, са-

маркѡау этерге излеб сейирсингенлерин да джашыр-май, — инструментге илеширге керекди, ол сени, сен аны онгсуна...

— Фортепьянону юсюнде кѡб скрипка барды, — деб сансыз джууаб этиб кѡяды таулу джаш.

Венявский аланы бирин Абай улугѡа узатыб:

— Сокъ! — дейди, сейирсиниб.

Таулу джашны таукеллиги белгили музыкантны джумушатады. Ол анга илешиб, сейирине кѡрайды. шыниган бир деменгили затны согѡады. Солтан-Бек сен сокъ. Мен сени ызынг бла согѡарма.

Устаз сынамы болгѡан адамгѡа да кѡыйын ангыла-шыниган бир деменгили затны согѡады. Солтан-Бек аны арну энikleб согѡуб атады. Устаз андан да кѡый-ын бир затны согѡады, джашны сынаб, Солтан-Бек аны да, алджамай, согѡады.

— Ноталаны билемисе? — деб сейирсинеди скри-пач.

— Огѡай. Эшитгеними уа алмаштырмай согѡа би-леме, — дейди таулу.

Дуниягѡа айтылгѡан скрипач Абай улуну уллу фах-мусу болгѡанын сезиб, кеси окѡутурукъ онглу бѡлекге алады аны, «бу адам билимин ѡстюрсе, фахмусу бла ду-ниягѡа айтыллыкѡды», — деб да джазады Солтан-Бек-ни кѡагѡытларына.

АТАМ

Атам... Атамы тюрсюню дуния кибиб бир уллу, бир сейир, бетиме ургѡан тылпыуу уа, сууукъ борандан кѡачыб юйге кирсенг, бир джылыу урады бетинге, ма алай кѡрюне эди мени кѡюме да атам: уллу, сау ду-нияны толтургѡан сейир сыфаты, джылы, мени боранла-дан кѡутхарыб, джылыуу бла бютеу джарсыуладан сакѡлагѡан тылпыуу бла джатыб тургѡанлайыма, эниш-ге ийилиб, кѡзлеримден бай этди. Бетин мени бетимден айырыб, ахсыныб, кѡюме кѡрады...

Атам аскер кѡуллукѡчу эди, летчик. Бу тукѡум айы-рылыулагѡа мен эртде юреннген эдим да, джукѡусураб тургѡанлайыма атам бай этсе, несе эсе да мурулдай, бир джаныма бурулуб, джукѡлаб кѡалыучан эдим, бу джол а, кирпичлерим бир-бирлеринден шырт деб айы-рылыб, кѡзлерим кеслери алларына ачылдыла. Ала ата-

мы сыфатын мени эсимде ёмюрлюкге тутаргъа ант этгенча, джутланыб къарай, къуру да этиучюлерича, джукълаб къалмадыла. Атамы сыфатын бюгюн да, кесимн бетимден эсе кескин тутама эсимде.

Ол кюн атам мени бай этиб чыгъыб кетгенинде, мен секириб туруб, аны ызындан терезеден къарадым. Терезе джабыуу бир джапына этиб, къол аязым бла мияланы терин сюртдюм. Атам, башын энинше пйиб, къалай эсе да бир тукъум бир мугур бюгюлюб, арбаздан чыгъыб бара эди. Джюрегим гып-гып-гып деб урду. Тамагъыма бир зат тыгъылыб, атам, деб ызындан къычырыргъа къоймады, тобукъларым къыйылдыла да, ызындан чабыб джетиб, бойнундан бир къучакълаялмадым. Атам, батхан кюнча, мени кёзюмден тас болду. Ёмюрлюкге...

Атамы гитче къарнашы Тохтар ол кюнден башлаб, менден джюрек джылыуун аямады. Алай а батыб баргъан кюнню къарапгысында эриб тас болуб къалгъан атамы орнуу мен бир кишиге да бералмай эдим, анга теджеген джылыууму башхала бла юлешалмай эдим. Аны къой, анама, ол мыдах тюрсюнлю акъыллы, назик джюрекли анама да атамдан юзюм бир хурттакчыкъны да артыкъ этмей эдим.

Кёкде кюнча, атам джангыз эди. Аны бла тенгленширпича, къатымда киши болургъа амал джокъ эди. Атам меники эди.

Школда атам джокъду деген сезим мени кемирмей эди. Аталары къолларындан тутуб, школгъа алыб келгенлеге, не да алларына келиб, къоюнларына алыб, ёрге-ёрге атыб, артда уа, бнягъынлай бир къоллары бла къолларыу тутуб, бир къолларына да портфеллерин алыб, юйлерине къууанч тыбырлы болуб кетгенлеге да сукъланмай эдим. Мени да бар эди атам. Мени атамча атасы болуб кишини да билмей эдим. Ол себебден сукъланмай эдим аталылагъа. Атамдан келген джылыу сууумай эди. Аны орну бош болмай эди. Хар къууанч кюнюме ол телеграмма бере эди, саугъала не эди. Келликме, къралгъа борчуму берсем, сени бла боллукъма дей эди, къайда эсе да тыш къраллада уллу къуллукъ этген атам.

Мен ичимден атам бла махтана эдим, бнягъынлай чырт бир кишиге да тенг эталмай аны. Атам, атамы гитче къарнашы Тохтар, экиси эки билегим болуб, мен эрке ёсе эдим...

Школну бошадым. Атамдан бнягыплай саугъала алдым. Бир сейир, бир джылы сёзле бла джазылгъан письмо да алдым. Ах, атам, мени багъалы атам! Сени атынгы айтсам, башым кёкге джетеди, кёлюм тенгизча чайкъала сау дуннягъа тенг болады. Атам, джанымдан суйген атам! Ол узакъда, ол кыйын ишде болгъанлай мени унутмагъан атам: не туугъан кюнюмю, не школгъа баргъанымы. Хар джарсыуума балхам бола билген атам. Аны кьой эсенг, тенглеримде бир затны кёрюб кёзюм кьараса, атам аны табыб, манга иймей кьоймайды. Чекни ары джанында кьрал кьуллукъ этген багъалы атам.

«Джазны онджети такыйкъасы» деген фильмге кьараб, анда Штирлиц юй бийчеси бла тюбешгенин кёргенimde уа, атам разведчик болгъанын ангылаб, ол кьадар кыйын ишде ишлей тургъанлайына мени бир затымы да унутмагъанын джангыдан сезиб, джюрегим эзилди. Атама андан да бек халал болдум.

Атам, мени багъалы атам...

Институтну ючюнчю курсунда окъуй тургъанлайыма манга тыш кьраллагъа барыр джол чыкъды. Анкетаны толтура, атанг, ананг кьайда ишлегенлерин джазаргъа керек болду. Анам университетде психологияны кафедрасыны тамадасы эди, профессор. Атам а, о, мени суйген багъалы атам, аны ишин кьалай джазаргъа керек болгъанын билмей эдим. Тахсачы деб джазаргъа болмагъанын а ангылай эдим.

Анам келгинчи чыдаямлай, ишине чабыб бардым. Анкетам да кьолумда. Акъырын кафедрагъа кирдим. Анам мени эслеямда. Ол ким бла эсе да телефон бла джарсыуу сёлеше эди. «Хы, бир устаз, не бир студент бир затла этген болурла. Джарлы анам. Мен да джарлы: анам былайда бу ауур ишде, атам да чекден тышында бир-бирлерине термиле» деб, джашауумда биринчи кере джазыкъсындым экисин да.

— Не деб айтайым, сабийни кёзюне кьараб? — дей эди анам темир чыбыкны ол бир кыйырындан келген ауазгъа.

«Хо, хариб студент эки алгъан болур, не да бир кьуртлу ассистент анга зачет салмай, стипендиясын кесген болур. Хар бири да мени анамча джумушакъ болсала, джарлы студентле бир кере да абынмаз эдиле, — дей эдим мен ичимден, анам джакълагъан студентни джазыкъсына, — ким билед, аны менича про-

фессор анасы, тахсачы атасы джокъ эсе уа аны менича, ата къарнашы джокъ эсе уа. Тохтар, манга атам орнуу тутаргъа кюрешиб тургъан Тохтарча...»

— Мен ол затны айталлыкъ тюлме. Сабий, хансча, кирсиз ёсенди. Бююн субай талны белинден, мах деб балтаны ургъанча, айталлыкъ тюлме.

«Къалай джумушакъ адамды мени анам, уллу билими, сынамы болгъан анам», — деб, джити къарагъанымда, анамы чачы чыммакъ-акъ болгъанын биринчи кере эслеб, джюрегим чапчы.

Анама быйыл эки джыйырма бла тёртюнчю джылы барады. Профессорланы ичинде мени анамдан джаш тиширыу джокъду. Студентле да Пенелопа дейдиле кесине да. Бек сьудиле дейдиле. Бизни институтда болгъа эдиле аллай профессорла...

— Телефонну берейим да, кеси сёлешсин атасы бла...

«Бир ишексиз студент эки алгъанды, хариб...»

— Огъай, бир да, эки да айтма. Сау къал, — деб, анам телефонну трубкасын орнуна салыб, мени таба бурулуб, илгениб, артына турду.

— Профессор, менден аллай бир нек къоркъдунг, мен ол сени фахмусуз студентлерингден тюлме! — деб, анамы къучакъладым. Анам эки къол аязы бла мени кесине къысыб, башын кёкюрегиме тиреб чайкъады. Эрлей анамы бетине къараб, энтда бир-эки накъырда этерим келди. Анам мени кёкюрегимден башын алай дженгил алыб къоймады. Аны санлары титиреб, джылагъанын сездим.

«О дуня! Не болду мени анама?!» Мен аны ёмюрде не бош туруб, не джылаб кёрмеген эдим. Хы, мени да тышына барырымы сьумей этеди. Ёмюрю атам апда, анам мында. Не игилик кёргендиле. Бир-бирлерине термиле кетди джашаулары...», — деб, атам бла анамы джазыкъсындым.

— Сен къачан кирген эдинг, сёлешгениме тынгылабмы турдунг? — деб, анам мени кёзюме джыламсыраб къарады.

— Оу, анам, студент болгъан джерде эки алгъан азымы дейсе? Бизде кюн сайын да аладыла, — дедим, анамы кёзюне сейирсиниб къарай.

Анам мени джангыдан къучакълаб джылады, накъырда этеме деб, сёзюме ийнанмады. Олсагъатда мен аны кёлюнде болгъанны билмей эдим.

«Сейир адамды мени анам. Профессор, кафедраны тамадасы. Алим. Студенти эки алганды деб, джангыз баласын кыучакылаб джылайды. Аны кыюуб, кеси да мени бла барыб, атама кёзюню кыыйыры бла бир кыараса уа, Штирлицни юй бийчесича», — деб анама гурушха эте тургъанлайыма, эшикле ачылыб, ауур солуй, Тохтар кириб келди. Тохтар мен окъугъан институтда шоферду. Ректорубузуу джюрютеди.

Мен, кыууаныб, анга мыллыгымы атдым. Ол, а чакыб келгенлейине мени кёрюб, ызына силкиниб сир болду. Бети-кыуту кетиб, анама бир тюрюлю кыарады...

* * *

Доктор, башына эртде чал ургъан джаш адам, кыууатлы, сагъышлы тюрсюню бла. Саниятны кыагъытларына талай кере ары бла бери аудура да кыарай, айтыр сёзю тилини учуна джете келе да ызына кыача, бир тюрюлю болумгъа кириб, не дерге билмей тохтады.

«Бир ауругъан заты джокъду. Ёмюрге бир кыыйын ауруудан аурумагъанды, школда, институтда да спорт бла кюрешгенди. Бир сабийи. Эри. Иги юйдегиси... Неси да ачыкъды, кыуру мен излеген затыды бугъунуб тургъан. Кёрюне келе да тас бола да кыала...»

Доктор кыолларына узатыб, сынтырыб, учуб баргъан кыанатлыны тутаргъа излегенча кёрюндю кеси кесине. Кыол аязлары кыанатлыны сыртын сылагъанча да болдула.

«Эри бла да бир сёлешейим. Сейирди бу адамны саусузлугъу...», — деб доктор медсестраны чакъырды.

— Тамара, онунчу налатада Саниятны эри келсе, манга бир чакъырырса аны.

— Келиб турады, доктор.

— Ия?

— Хо, чакъырайыммы?

— Саниятха эслетмей, кете тебресе.

— Болсун.

— ...Юй бийчегиз бизде джатханлы юч ай болуб келеди. Сапран дедила. Сокъур ичеге дедила. Анга айтмагъанлары кыалмады. Сегиз днагноз салыннганды. Бери да тюз тюлдю. Мен билген бла ичинде, санында ауругъан джери джокъду, — деб джашны кёзюне сынаб кыарады.

Бу адамны джашауунда, билмей тургъанлайына, бир ауур тебрениу болгъанчады. Кесн джукъ айтмайды. Сиз билген зат бар эсе...

Эркиши терен ахсыныб, докторну кёжуне ышангылы къарады.

— Мен айтхан зат аны аурууун юсюнден аллыкъ эсе, билгеними айтайым. Мен, кесим да, ауруууну чуруму бу болур деб турама, — деб кёллениб, хапар айтыб башлады.

Саният бла мен институтда бирге окъугъанма. Джарыкъ кёллю, кюле-ойнай билген студент кызыларыбызны бири эди. Ауруйду деб эшитмеген эдим. Биз общелитиеде кесекледен кырылыб джатсакъ, ол юйлеринде джашай эди, бизге ашарыкъ келтириб, хар небизге къараучан эди. Халал, тенглерине болуша билген адам эди.

«Мен соргъан затдан узая барады»,— деб, доктор тюзелтир соруу бере тебреди, алай а джаш, ол ауузун ачынчы, айтырын башлады.

Саниятны атасы ала бла джашамай, башха тишнрыу бла юлениб, аладан айырылгъанды. Саният а, сабийлигинден башлаб, атам тахсачыды, тышындады деб тургъанды. Анасы, акылы адам, башха эрге да бармай, кызыны айтханына хо деб, эндиге дери тургъанды. Атасыны къарнашы уа, гитче къарнашы Тохтар, атасыны аты бла анга письмола джазыб, джюреги сынмасын деб, аны къой эсенг, хар ай сайын атасыны аты бла анга ачха да ийиб тургъанды. Саният бу затланы гитчеликден билсе, алай ачырыкъ тюл эди, энди уа... — деб джаш башын энишге ийди.

Доктор ол туталмай дыгалас этиб тургъан къанатлысыны къанатларына эки кьолу бла да къадалгъанча болуб, излегенин табханына шиекти тюл эди энди...

* * *

— Тохта, сен мени сёлешгеними аллындан аягъына дери эшитдингми? — деди анам, кёжуме сескекли къарай.

— Ол кюннге дери мен джукъ билмейди дебми тура эдинг да сора? Мен санга бююн да ауузундан сютю агъа айланган бир сабийме. Айхайда, дуния бары да манга сени кёзлеринг бла къарасала уа, — деб, ке-

си кесими ангыламагъан этиб, айта тургъан хар сёзюн, накъырдагъа бура эдим, анамы тёзюмлю джюрегин сагаллай тургъанымы сезелмей. Билеме, аллай бирни билмесемми недице мени ышаныб тыш къраллагъа, профессор? Сиз бизге, бешикдеча къалкъыб турадыла деб къоясыз, огъай, биз баргъан сууча, кеси-кесибишни талагъаныбызны сизге кёргюзмегенлигибизге, кюе—бише да билебиз, профессор,—деб, анама бир тыш адамгъа сёлешгенча, биягъынлай не дегенимни, огъай мени ол кеси-кесими анам билгенни эртде билеме деген магъанада айта, анамы джюрегин эзе тургъанымы ангыламай, сёлешдим. Анам хакъ джюреги бла инджилди. Аны барын энди ангылайма, олсагъатда уа чалманнга биринчи кере учуб къонуб, дуния мени тауушума тынгылайды деб тургъан сарыбурун джюджек гугурукчукдан башхалыгъым болмай эте тура эдим алай. Джашлыкъ алайды да: кюн къайдан чыкъгъанын билмейди.

Хар пени да биле эсенг, манга да бир затынгы сездирсенг а дегенча, анам бетиме мыдах къараб:

— Ма атангы телефону, мен сени къызынгма де да, кереклиги сор деб, шахарыбызда телефонланы бирин къагъыгъа джазыб, аллыма салды. Мен, анам накъырда этеди деб, аны къолума алыб, телефоннга узалдым. Қъатыбызда сескекли сюелиб, ким сёлешсе, анга къараб тургъан ата къарнашым, инджилгенин джашыралмай, суюмлю къарам бла мени кёзюме къадалыб тохтады. Мен барыб, автобуса билет алгъанча, истемей, ол номерин бармакъларым бла тегерек буруб:

— Алло! — дедим. Ол джанындан хырхаракъ эркиши таууш:

— Тынгылайма, — деди.

Атамы атын айтыб, деменгили ауаз бла:

— Мен сизни къызыгъызма, — дедим.

— Сора уа?.. Сизге не керекди? — деб, чиркитген ауаз бла сорду ол да манга.

— О, атам, манга сизден анкета излеген бир бош затчыкъла керекдиле, — дедим, энтда не эте тургъанымы, ким бла сёлешгеними ангыламай. Атам тышындады. Қъралыбызны бир къыйырын тутуб тургъан ёхтем тахсачыды. Мен сёлеше тургъан а — бир джууугъубуз. Анам мени къозуйду, мен да аны къууандыра турама деб, кеси кесими къургъакъ акъылман этиб, ким болгъанымы черте тургъанымды чынты.

Анам да, Тохтар да мени ауузумдан чыкъгъан сёз-

леге, дин ахлу тюшюне ийнаинганча, ийнаадыла. Хар сёзюм аланы бауурларын сагаллайды. Мен а бир сёзюмю биринден ачы эте, бир зат да билсенг а.

Кескин, суукъ ауаз бла атам манга керекди затлары айтыб, саукъалды зат айтмагъанлай, эрлай сёзюбюзню юздю. Гуд-гуд-гуд деген боппа-бош тауушла джюрегимн къуршалаб, нчимн ғырын этиб, бир мугур-лукъну сингдирди. Алай а джукъ ангыламагъаным себебли, олсагъатлай ол затны башы джабылыб къалды, артда тарс деб атылыргъа кюч джыя...

Анам башын энишге ийиб, мыдах сагъышха кетиб эди. Тохтар андан да озуб. Мен а, биринчи кере хорламда аты айтылгъан джигитча, бнягъынлай, кесн болумумдан эсприбме. «Атамы» ишленмегенлигин анама дау этиб сёлешеме.

— Профессор, алай сёлешмесем, кишиге ийнанныкъ тюл эдим, къанджал бла балдраджюзден къуралгъан атам аллай бир тюрлюдю деб. Мен а атам тахсачыды, тышындады. Анам а инджилген мёлек, хур къыз деб тура эдим, экигизин арагъыз телефон чыбыкъдан узун болмагъанн билмегенлейиме, — дедим, энтда накъырда эте кертиси бла уа, айта тургъанымы магъанасы анам бла Тохтаргъа не болгъанын ангыламай.

Накъырда эди, аллындан башлаб артына дери накъырда эди бютеу айтханым. Чынты кесими уллулагъа тенг этиб, сёлеше тургъанлыгъым.

Кюнлени бир кюнюча ётдю бу кюнюм да, анкетамы атам айтылгъан джерлери алкъын бошдула. Накъырдаларымы ары джазалмагъанма. Анам бла Тохтаргъа салгъан жарсыуларымдан а ханарым джокъду.

Бир кюн а, Тохтар да мен да, кёнюрден ётюб бара, аллыбызгъа бир джылы келген адам тюбеб, джунчуду. Джунчумаса, мен аны эслерик да болмаз эдим, джолда аз адаммы джюрюйдю.

Ол адам озуб, бир кесек баргъаныбыздан сора, Тохтар манга:

— Ол сени атанг эди, — деди.

— Хо, кёпюрню юсю бла озгъан бла телефон бла суукъ сёлеше билгенле — барысы да мени аталарымдыла, — дедим, энтда джукъ ангыламай.

Кишини сыфаты уа, къалай эсе да, шап деб джагъылыб, джюрегиме ачы тюйрелди олсагъатлай. Телефонда суукъ ауаз къулагъыма келди. Алай а нсси кюн салкъын аязчыкъ ургъанча, сабийлигимден бери эсими

тёрюнде тутхан ата сыфатым эннше пийлиб, сабий кёзлеримден бай этди. Аскер форма бёркюнде кызыл джудузу кюн болуб джарытды джюрегимни. Тохтарны сёзлери, акъ булутчукъ джел кьанатына илиниб чачылгъанча, чачылдыла. Бнягъынлай джаншыкыны булутсуз болумунда ётелле кюнлерим. Тыш къралгъа кетер кюнюмден башха къайгъым джокъду. Ары барлыгъымы чурумуна кърманлыкъ этиб, атангы чакъырлыкъма дейди Тохтар. Ойнаб айтады деб, мен да айхай да дейме. Ёнге уа, не дерик эдим да накъырдадан сюйген затым джокъ эди сора. Тохтар а, атамы гитче кърнашы, манга тенглик, аталыкъ да эте, эм сюйген адамым эди.

Ол кюн да джетди. Тохтар кърманлыкъ этиб, тёрт дунияны джыйды.

Ол кёпюрде тюбеген эркини, онг билегине да бир кызы тагъылыб, юйге кирди. Манга сескекли къарай, саламлашды. Сора къатыма келиб:

— Танышыгъыз, бу мени Линочкамды. Сиз эгечлесиз, — деб, ол телефон трубкада къанджал ауаз бла айтды. Кёкюрегимде бир зат, шатык партюх сабахча, таркъ деб эки сынды. Ол эссиз накъырдаларым бла анамы джюрегин джара тургъаным эсеме тюшдю. Атамы билегине, оджакъ сынджыргъа тагъылгъан как чоюнча, тагъылыб тургъан кыызгъа сынаб къарадым. Дунняда болгъан багъалы затла да аны юсюне тагъылыб джылтырай эдиле. Хаман аны бла кесни юсюнден сёлеше, адебсиз кюле эди, бир затланы шыбырдаб, эрнин да чюйюре эди. Этгенин айтханын да былай чертиб, башхалагъа ангылатыр дыгаласда кюреше эди.

Ма деб аалыма сюелгенлигине, алкынычы кертн атамды деб ангылаялмайма, алай а ол шаркъ деб белинден эки сынган затым ичимн талайды. Къайры болса да къачыб кириб, бетимн джастыкъгъа тиреб, кычырыкъ этиб джыларым келеди. Чурумун а энтда иги адамыча айырыб бошамагъанма...

Анам башха юйдеди, аны не бола тургъанын билмейме. Тохтар а сескекли ышара, ары кириб да чыгъады, бизни къатыбызгъа да келеди.

Атам кызын, ол билегин кършалаб тургъан кызын, эркелетеди. Манга бир казна сёз табыб да айтмайды. Мени да, ол накъырдаланы кърманшча чартлатыучу ауузум, бюгюн байланыб кьалгъанча, джукъ айтмайды. Джыларым тамагъыма тыгъылыб, ауузуму

ачханлайыма, кёзлеримден зыр деб джыламукъ тёгюл-люгюн билеме. Былай бир онгсуз бурхучукъ болуб, анамы кьойнуна кысылырым келеди. Кеси кесиме бир джакъсыз, бир онгмагъан зат болуб кёрюнеме. Атамы билегин иймей тургъан эгечим а, юсюнде накъутнал-мазларын зынгырдата, сатычуланы ёлчелери бла ёл-челей болур эди мени, аланы сёзлери бла къурмач чарт-лагъанча сёлеше эди. Аман тюшча, ауур болду джаным-дан суйген Тохтарны мени ючюн кыйналгъаны. Аны ангылагъанча, Тохтарны къатыны къатыбызгъа келиб, экибизге да сынчы кёзлери бла джити къараб:

— Линочка, бар, атангы да бир бошла. Саннят бла да бир сёлешсин, былай джыгъылама деген терек бутакъгъа къадалгъанча, билегине къадалыб турма да,— деб чиркитирге изледи.

— Кетинка, сени ауузунг отду. Мени ауузум а сууду. Джанама десенг, юсюнге тёгюлюб, джукълатырыкъ-ма. Гынч тур, — деб, ата билекге энди эки кёлу бла да бирден къадалды.

— Къой, аллах ючюн, сабийчик болуб къаласа. Ата-сы бла бир сёлешсин бу да, сенден алгъа туугъан шой-ду да, — деди дагъыда Тохтарны къатыны.

Олсагъатлай мени юсюме кимни эсе да огъурсуз къарамы къадалды. Тырнакъларын терен сугъуб, ол шаркъ деб сынган затымы жарасын тырнады. Буру-луб къарагъанымда, кёулакъларында уллу тогъай сыр-гъалары бла бир тёртгюл къатын манга огъурсуз къа-раб тургъанын кёрюб, тузакъгъа тюшген чыпчыкъ ба-лача, болушлукъ излей, дыгалаз этдим.

Бусагъатда манга болушаллыкъ — къуру ол мен джюрегин билмей сагаллагъан анам эди. Къатымда болгъанлыкъгъа, ол башха юде эди.

Бу тюрлю киши, кеси кесини бойнуна сынджыр та-гъыб, айтыр сёзюне нелик этерге къоркъгъан мискин ки-ши, аны алтынтакъгъыч кызы, огъурсуз сыфатлы къатыны...

Бу затла бары да бир тюшге сыйыныб, мен сабий-лигимден бери атамы асырагъан эсимн ёшюнюмден джыртыб алыб, кёзю-кёзю теблелле, дюрген хали бла самаркъау этдиле эм джылы, эм назик сезимле-рини.

Атамы ол ариу тюрсюню, мени эсимде къалгъан тюр-сюню, къарангыгъа батыб кетиб, бусагъатдагъы сыфа-ты кёзюме хыны къарады, джюрегимде джаннган джа-

рыкъ джулдузу, ол мени сабийлнгими джарытыб, онг бериб тургъан ата джулдузум, тоб деб джерге тюшюб, дуниямы къарангы эте, умур-чумур болду. Аны орнуна атамы джыйрыкъ кючлеб тургъан амалсыз мангылайы мени сансыз этгенин кескин чертди.

Тамам чыдааялмай, не этгеними да билмей:

— Анам! — деб, джюрегим эки джарыла, алайда эс ташладым. «Анам» деген тауушум энди ёмюрге къулагымдан кетмейди, мен тюл, мени джазыуум къычыргъанча алай...

Анам мангылайымы сюрте, доктор да бетиме сынаб къарагъанына джыйдым эсими. Олсагъатлай дуния башы тюбюне болуб, атамы телефон трубкада ауазын эшитдим...

— Биз къууанчха келебиз деб чыкъгъан эдик юйюбюзден. Спектаклле къуру театрда боладыла деб тура эдик, — деб, Линочка атамы стол джанындан тургъуб, анасы да биргелерине, чыгъыб кетдиле.

Бир сёз да айталмады атам. Сёз айтхан къой, къонакъла бла да саукъал да демей кетди. Былай бир бош затны, юсюнгден тешген кийиминги-затны алыб чыкъгъанча, алыб кетдиле мазаллы кишини...

Эсими джыйыб, терезеден атамы ызындан къарадым. Эки къолтугъундан экиси кириб, къылыкъ этиб, аллына атларгъа унамагъан сабийни тартыб баргъанча, алыб бара эдиле атамы. Санлары мууал ийилиб, бойну мугур бюгюлюб бара эди амалсыз атам.

— Ата-ам! — деб, джюрегим эзиле, ол сабий заманымда атамы ахыр кёрген кюнюмде айтмагъан сёзюмю, бюгюн джерни титирете, айтдым. Мени ауазымымы эшитген эди, огъесе ол къолтукъларында бугъоуладанмы безген эди да, кескин тохтаб, къолларын хыны силкиб, санларын бошлатды. Белин тюзете, башын кёлтюрюб, неле эсе да айта, ызына бурулуб, мени таба мыдах къарады...

СЫЙЛЫ ТЮРСЮН

Ата.... бизни тёлуге да ол бир тюрлю кёрюнеди. Тюрсюнюнден эсе кесинг эсингде тутхан сыфатын бек таныйса, анга бек ышанаса, аны бла оноулашаса, ата деб, андан жакъ излегенлей тураса. Бизни тёлую ата-ларына айтадыла бюгюн «ветеранла» деб. Ала кёрме-

ген не кьалгъанды дунняда? Ала бла бирге биз да. Атасыз ёсген, кьанатсыз чыпчыкъ балача, кьалай учарын, кьайры учарын билмей, кьалай мугур болады. Ана джылыу, ата ышыкъ — экиси эки билек, эки учар кьанат, кёзюнгю эки джарыкъ джилтинни...

Атам, джюз джылны джашаб, ауушхан атам, ёмюрлюкю деб тура эдим. Анам эртде ёлген эди да, атала ёлмейдиле деб ышаныб, кьайгъыра билмей эдим...

Бир кюнню сыртында, не джай, не кьыш, тери кьуруб кёрмегенме атамы. Ушхуурун ашагъан заманда болмаса, олтуруб да билмейме. Анам, алай тургъанлай, хазнады. Ол билмеген не барды дунняда деб тура эдим, анам хаман бизни кьатыбызда бола да хапар, таурухджомакъ айта, китаб окъуй юретген эди да. Атамы уа аллай затын билмей эдим. Джети джылында атасындан ёксюз кьалыб, анасын, эки эгечин, гитче кьарнашын асырагъанды. Артда эки эгечи да, башсызла болуб, бирини джети, бирини беш сабийн, уллу кьарнашы ауушуб, аны да беш сабийн, ол кьыйын, ол джакъсыз заманда, кесин да кьошсакъ, джыйырма бла юч адам болуб, джангыз аны кьолуна кьарайдыла. Революциядан сора, сабийле аякъланадыла, бирери бирер затха тырмашады. Мусос, гитче кьарнашы, офицер болады, кьалгъанла да окъуб, ишлеб, адам боладыла. Хайт деб, джашла болуб, кьызла да джетиб, кими юйдегили болуб, кими да джетген кьыз болуб, энди бир джашайыкъ деб, юйреб башлагъанлай... кьазауат чыгъады...

Атам кьолунда ёсдюрген джашларын кьазауатха ашырады. Кьарнашы Мусос кьазауат башланнгынчы огъуна майор чыны бла аскерде мото-стрелковый дивизионну командири болады. «Москваны кьоруулай, Ата джуртум ючюн ёлеме» деб, ахыр сёзлерин айтыб, джигитлик этиб ёледи Мусос. Кьарнашыннан туугъанла — тёртюсю да джигитлеча ёледиле. Хамит — Ленинградда, Хасан — Днепрде, Хусей — Заполярьеде. Халитни партизан отрядны командирин, фашистле ёлтюрөдиле. Энди аланы сабийлери да атамы юсюне кьаладыла... Кьазауатны заманында ол ишчи аскерде алчы болуб махтаулу ишлейди. Колхозларын да алчы этиб, тенглерин бла талай саугъа алады. Исаков Монсей, райкомну секретары кеси джазыб, Ленинни Ордени бла саугъаларгъа деб кьагъыт ийген эди дей эди хаман атам.

«Азатланган Пятигорскеде» деген суратда, музейде суратда, араларында олтуруб тургъан келбетли

адам, джылы кийимлери, узун къара сакъалы, къолунда кюреги... ол атамды, тегерегиндегиле — атам бла ишлегенле. Ёмюрюнде тутхан ишин чийсил къоймагъанды атам. Кесин аяб бир такъыйкъаны да джашамагъанды. Ахыр кюнлеринде:

— Бир кюнню ишсиз турмагъанма. Бир адамгъа аманлыкъ этмегенме, харам хакъны ашамагъанма ёмюрюмде, — деб джазыууна бюсюреу эте эди. Бюгюн атам джокъду. Кёзюмде кёлумде да ариу тюрсюню: узун субай, ала кёзлю, къара къашлы, таукел, ёхтем, алай а сабий кёллю, бек джумушакъ, ашхы кёрсе, джыламсыраб къалыучу, намысына, сыйына джетсе, от болуб джаныучу атам ёмюрлюкге, джашайды. Кесин да ёмюрлюкдю деб тура эдим. Аталары сау болгъанла, менича алдамагъыз. Джюз джыл болсун аталарыгъызы ёмюрлери, сиз суйгенча, къууанчда ётсюн къартлыкълары, алай а, эсде тутугъуз, тилейме: бир къысхалы анала бла аталаны ёмюрлери. Такъыр этмегиз джюреклерин...

Атам ёлгенли элде къартла къалмагъанча кёрюнеди кёзюме, юйюм суукъ болуб, белим мугур болуб, дуня ёге болуб, кесим ёксюз болуб, бир такъыр болад сынган джюрегим...

— Не этесе къызым? — деб кирсе эшигимден, башым кёкге джетгенин билмей эдим олсагъатда. Энди «къызым» деб ким айтыр манга?..

— Къалайса, атам? — деб кимни аллына ышарыб чыгъарма эди мен?

О аталары сау болгъанла! Сизге деб джазама бу сёзлени. Сакъ болугъуз аталагъа. Ала бизден адеблиле, джумушакъдыла. Былай деб, айталмайдыла джарсыларын, ала бизин аяйдыла, игини барын бизге теджейдиле...

ДЖЮРЕКДЕН ДЖЮРЕКГЕ...

Аслаинга алты джыл толду. Аны туугъан кюнню къууанчын бюгюн садикде этдиле. Анасы табханын джыйыб келди, къуру да этнучюсиден эсе иги этерге кюрешиб, алай а джашчыкъны бети джарыб кёрмедди. Ингирде, эргдеракъ келиб, ариу кийиндириб, «Джашил айрымкъаннга» элти, анда шылаб атчыкълагъа миндириб, къайыкълада джюздюрюб, «шайтан» чархда

кёкге чыгъарыб, мешначыкълада кълалгъан сабийленн оздуруб кюрешиди анасы. Сабий тюрсюнден мыдахлыкъ кетерге унамады. Ол, къарт терекин белне джабышхан тоблукъча, джашчыкълы джюрегине къадалгъан эди да, кетерге унамай эди. Шылаб атчыкъла да аны ючюн энди, алгъынча, атасы бла келичю заманындача, алларына тирн атламай эдиле, «шайтан» чарх да хуудан суу алгъанча, сериуюн бурула эди...

Не да, не да алгъынча, тюл эди бюгюн. Анасы ол къадар дыгалас этгенликге, джашчыкъл аны ахсынгапын эшитсе, джюрекчигин эсе эди, анасы кюлюрге-ойнаргъа кюрешгенликге, аны мыдах кёзлеринде джарсыуун эслеб, несин да къоюб, анасыны бойнундан къучакълары келе эди. Алай а джылаб нерме деб къоркъа эди джашчыкъл. Джыласа, анасы да оюлурун биллиб. Атасы да келген эди, юйлерине тюл, садикге. Бир арну гоккалы торт бла «Кама» аякъл мешнаны да алыб келген эди, аланы арбазларында Муратны аякъл мешнасыча, къын-къызыл. Аслан аллай аякъл мешна ал деб тилей эди алгъын, атасы юйде болгъан заманда, энди уа аллай мешна анга керек тюлдю. Ол ауурду. Ингирде Аслан аны тёртюнчю эгажгъа кёлтюрюб чыгъараллыкъл тюлдю, Муратха кюн сайын атасы чыгъарады. Мурат андан уллуду. Ол энди экинчи классда окъуйду...

Бу затланы барысын да гитче джюрекчигинде, атасына кёлкъалдысы бугъунуб тургъан джерчигинде, тутады Аслан. Ала бир ауур, бир хатерсиз затладыла. Аланы ол кеси болмаса, киши билмейди. Кишиге билдирирге да излемейди, излеген къой, анасы сезеди деб къоркъуб, ары тереннге джашырама дейди да, джюрекчигин ачытады. Хар бирн бирер гырнау киштик болуб ёшюнчююн тырнайдыла, бирер аяусуз джаныуар болуб, сабий эсни талайдыла... Анасы аны сезе болур. Экинши да кёзлери бирча мыдахдыла. Бирча ахсынадыла экиси да. Алай а ол Асланига джукъл да айтмайды. Аслан да кёб зат дауламайды энди анасындан, алгъынча къылыкъл этиб да кёрмезсе аны.

Бир кюн Асланны къарт анасы келиб, къызына хыны-хуну этиб, джашчыкълны алыб кетеме, эки тели бир-биригизге эришиб, эки макъл бир джалпакългъа сыйырмаз деб, сабийни джюрегин сындыргъапсыз. Аны ол ахсынганын кёремисе? Экигиз да атасыз ёсген эдигиз, ах, айхай, ала сау болуб къутура тургъа эдигиз... Аланы къабырлары джарылыр, сизни бу ишигизни билесе,

деб урушханын эшитген эди Аслан. Кёб сёленген эди къарт анасы. Алай а Асланны къулагъына къуру «Эки макъа бир джалнакъгъа сыйырмаз деб, сабийни джюрегин сындыргъансыз» дегени илинген эди. Бир джалнакъгъа деген сёзню ангылаялмай, кишиге сорургъа да базмай, кёб дыгалас этди джашчыкъ. Аргда уа, атасы кетгенин билгенли биринчи кере ышара: «Билдим, билдим! Бир джалпакъ деб ання бизни юйюбюзге айтханды...», — деб къууанды джашчыкъ. Юйлерин, тёртюнчю этажда юч бёлмели квартирлерин кёзюне бир джапысыз мешна болуб кёргюздю. Олтуруучу джери уа къуру бир. Алайгъа эки адам сыйырмайды. Атасы да, анасы да олтурабыз деб бирден чабыб бирден чёгедиле, бир-бирин тебере, экиси да къуджур мешнадан чартлаб джерге тюшелле. Алай а эрлай, бир-бирлерине эришиб, биягъы орунга мыллыкларын аталла, биягъындай аяусуз силдейди мешна аланы. Энди уа ала барыб джерге тиймейдиле, бир-бирлерине тийиб, эки таш тийгенча, джилтинле агъызадыла. Джилтинле да барыб джерге тюшюб джукъланмайдыла, бюрчелеча, чынгай-чынгай, чыкъгъан джерлерине джыйылыб, экисин да бирден кюйдюредиле. Джашчыкъ мазаллы резни шлангны ала таба айландырыб, атасы бла анасыны къабышыб, от болуб баргъан кёкюреклерин сууутургъа излейди. Суу истем да болмайды. Кёкюрекле дуу деб джанадыла. Джашчыкъ, барыб сууукъ ташха олтуруб, эки къолчугъу бла бетинин джабыб джылайды.

Атасы бла анасы, орчагъа чабханча, бирден мыллыкларын атыб, «сен!», «сен!», — дей, джашчыкъны тарт-соз эте, хар бири кесине тартады. Ол аяусуз, адебсиз джагъалашыуда тишпыру деб хатер, эркиши деб адеб джокъду, сабий деб эсгерген да джокъду. Не сен, не мен, кёрюрбюз деген эришмеклик а сабийни кёкюрекчининде бир назик затчыгъын юзгенди. Ол сен-мен деб тартышыу юзеди аны. Тауушун бюгюн да эшитиб турады джашчыкъ. Тыркъ деб юзюлген эди... Ма анга айтханды аннясы, сабийни джюрегин сындырыб деб.

Андан бери Аслан хар неге да, ол юлгю бла тенг-лешдире, къарайды. «Атам бизде тургъан заманда», «атам бизден кетгенден сора...» Ма бу эки ёлче сабийни эсин экиге бёлюб, нени да кеслери сыйгенча этедиле. Аны эсине эди башха оюм келмейди. Алай а джылда алгъын ол сейир къууанч кюлле энди бир хатерсиз болуб къалгъандыла. Алгъын, джашчыкъны атасы аны

бла бирге тургъан заманда, ала кертиси бла бир уллу, бир сейир кюнле эдиле: Тогъузунчу май! Кёк джашнагъанча, джарыкъ, къууанчлы кюн! Шахарны орамларында омакъ адамла, ветеранла, саугъалары ёшюнлеринде джылтырай, тюрсюнлери джарыб, джашла болуб, тири атлайдыла. Ол кюнледе алгъын, атасы ала бла джашагъан заманда, Аслан атасыны имбашына миниб бара эди. Атасы узун сюекли, субай, кючлю къоллары бла аны аллай мийикде элте эди, кёлю кёкге джете, ол джарыкъ байрамча, къууанчын тёрт джанына чача бара эди джашчыкъ... Энди уа... энди уа ол ары бармайды. Анасы бла балкондан энниге къараб кёреди баргъанланы. Ол а алай, атасыны имбашында баргъанча, сейир тюлдю. Учуб бармайса. Бир джерге сюелиб тураса. Ананг да къатынгда, джыгъылырса деб, сескекли болуб...

Кёлюнг къууанмаса, джюрекге да къанат битмейди. Мугур ёсесе. Атасыз ёсген а къайдан къанат табсын, неден учунсун. Джыгъыласа деб юсюне ёре туруб тургъан ана да аны силкинирге къоймайды. Анасындан ычхыныб, былай учайым деб, ол гитче заманында эси талшыб, къалгъан затын этейим деб джюреги тишлесе, уча барыб, бауурундан ташлагъа тиеди...

Ма олсагъатда къайдан эсе да чыгъады сабийлигинде ёнгелеген ата да. Ай медет, джюрекде джара, санда да ауурлукъ аны къолун, ауузун да бирден байлайды. Сыниган гырджын джабышыргъа унамайды. Сыниган джюрек да. Айхай, ол къуру бир болуб къалса уа... Ол атасы баласы бла тургъан заманда джюрекден джюрекге джол болгъанча, бюгюн да джюрекден джюрекге джарсыу тёгюледи...

САРКЪГЪАН СУУЛА...

Халкъымы унутулмазлыкъ уланы
Батчаланы Муссагъа атайма.

Суула саркъа, джерни баууруна синге, адам санга къан джашау бергенча, табигъатха къууат сала, дуняны джашчатыб, кём-кёк этиб турадыла саркъгъан суула. Джерге джашау эте, кеслери тас болуб кетедиле, тамчыладан къуралгъан халал суула, арий-тала билмеген, кесибиз деб, бир джары бурулуб, бир уллу къо-

банига адеж болуб, тенгизге-теркге кьошулуб, анда ёхтем чайкьалмай, джерге джутулуб кьалгъан халал суула.

Танг джарыгъы джер джюзюн джашнатса, кюн таякъ алагъа кёмюлюб кетиб, буз хынылыкъ кьалмасын ичигизде деб, ана сютча арну джылытыб, джерге алай сингдиреди. Джылы суудан тойгъан джер да хазнасын тышына тёгюб, къарагъан кёзню сукъландырады. Суу-ну бу болумуна Мусса кесин эсгергенли сейирсинеди. «Тоба аста, уруб келген суу ач джаныуарча, джерни кырыдышын кьобарыб, талаб атады, таш-кьум келтириб, сыфатын бузады. Саркьгъан суула уа, ана ёшюнча, бюсюреу излемейдиле. Кеслерин аямайдыла. Тамчыладан джыйыла, бири бирини юсюне агъа, буз сюмекчик эресе да, кёкден тоб деб джерге бир адаргы акъса да алагъа кьошула, бири бирчигине кысыла, джерге акъыртын сингедиле», — деб, Мусса буз сюмекчикни ушчугъун сындырыб, кьол аязына салды. Адаргы бузчукъ аны джылыуунда эрлай эриб, суу тамчычыкъ болуб, кюнде джылтырады. Мусса аны башха кьол аязына ышыб, кьургъакъсыб тургъан кьолун джумушатды.

«Учхан джулдузча, думп болуб кьалгъанын кёрдюнгмю? Учхан джулдуз да, суу тамчы джерге синнгенча, ол да кёкге сингиб, ол мийикде кьудретни тутуругъу болуб кьала болурму? Алай болур. Адамны эсин уятхан зат тас болургъа амалы джокъду. Кёкде пенча джулдуз барды: бирери бирер дуння. Кьуру ол кьой джол а! Сагъыш этиб къарасанг, сейирсинирге къарыуунг джетишмей кьалады. Былай къарагъаннга уа — учхан джулдузгъа тенг не барды! Кёкню бауурун джарыб, башынг бла ётсе, кюнню джутайым деб чабыб баргъан бир керахат бла кьазауат ачыб тас болуб кетеди ол сейир зат.

Огъай, дуу деб джаниган сейир от алай дженгил тас болуб кьалмайды!

Учхан джулдуз батмайды. Уча барыб, танг джарыгъы болуб кьалады. Ол хар кюн сайын ингирде дуннясызгъа батыб кетген кюнню ызына кьайтарады, къарапгъдан сыйырады ол тейри джарыгъын.

«Батмайды учхан джулдуз, батмайды. Джерде саркьгъан суулапыча, аны да кёкде джумушу кёбдю», — деб Мусса кём-кёк сюзюлюб баргъан кьобанига къараб, сюйюмлю ышара, — сен а арыма, джууугъум, сен ары-

санг, тауларыбыз чёгелеб кьаллыкдыла. Сен аланы келечилерисе. Арыма, джерим кёксюл уланы. Суу тамчы бла джилтин болса, джерде джашау юзюллюк тюлдю», — деб бир джашына бурулгъанында, сохтасы Шамил кьобанда сюелиб, анга сескекли кьараб тургъанын эслеб, джунчуду.

— Не этесе былайда. Шамил? Шамил устазын сорууна джууаб этмей, сабий кёлден бюсюреулю ышарды.

— Не этесе дейме?

Джашчыкь дагыда джукь айталмады. Ол устазыны сейир болумуна кириб, джууабха сёз табалмай эди.

— Сууну юзюлмсей ол сейир саркьыб баргъанын эслеймисе? — деб сорду устаз.

Джашчыкь, тюкюрюгюн джута, башын хо деген магъанада бюсюреулю силкди.

— Кёремисе, ма бу кьадар зат тамчыладан кьуралгъанды: бир тамчы бир тамчыны юсюне агъа, эки тамчы бир болса, биринден-бирине саркьа, аланы юслерине да бир агъа, саркьа-саркьа, суу болуб кетеди. Сууну аллы кюртледен башланады. Ол ёмюрлюк гыйыладан. Ала тюгенмейдиле. Тюгенген кьой, тюргенген да этмейдиле...

Джай исси болса, сууланы кьозугъанча, эниште тюшюб да бир кёрюрле, алай а, кьараб кьарагъынчынынга, бнягъы тау ёшюнде агъарыб турурла...

Кюртле дейдиле алагъа. Суула бары да аладан саркьадыла...

Шамил устазыны ауузуна кирник кьакьмай кьарай эди. Сейир затла, хар сёзю дуння бла бир затха эс белдюре, кьаллай бир затха сагъыш этдире эдиле, хар тюбегени сайын ол аллай бир сейир затны юсюнден айта, джашчыкьны кесине плешдирген эди да, ол хамаи аны излеб, не айтады деб, ауузуна кьараб туруучан эди. Ингир болса, танг дженгил атсын деб, эртде джата эди, эртденбла уа эртде кьобуб, устазы бла джолугъургъа ашыгъа эди Шамил, сейир затланы юсюнден арну хапарла айта билген устазы бла...

«Устаз деб аны ючюн айта болурла», — деди Шамил кеси кесине.

«Устаз... Джазыучу, назмучу, сейир хапарла айтыучу».

— Устаз! — деб, былай кьаны-джаны бла чыкьгъан бир ауаз бла, эсинде болмагъанлай, айтыб джи-

берди Шамил. Мусса аны таба бурулуб, суююмлю кёзлери нюр теге, джашчыкны кесине кысыды. Эки джюрек бирден ура, джер джюзюню сейирлигине бирден сейирсиндиле. Ала, ол саркыгъан суула, олсагытда учхан джудузгъа ушай эдиле.

Устаз баууруна кысылыб тургъан сохтасына кеси сезген, кеси сейирсинген затланы сингдирир дыгаласда пеле эсе да айтыргъа изледи, алай а акъ кыагытда ызын кюя юренген кюлу кымылдай, эринлери пелени эсе да шыбырдай, ауузундан сёз чыгыарыргъа кюймадыла.

Ким да болады алай. Бек сейирсинсенг, сёз бугъунуб кылады, ётюр ёшюн ол заманда сейирликге бой сала болур, былай бир сабий болумгъа кириб кылады, алай а хомух болмайды, огъай, сериуюн болуб, эсин джыйыб, аламны кудретлигине эсин не, сагыш этеди. Сагыш этерге уа сезимли джюреклиге ненча зат барды. Къурума ол Муссаны эсин белген саркыгъан суула огъуна. Не да тамчыдан, бюртюкден башланады. Миллетни миллет этген да адамларыды, ашхы муратлары, кирсиз иннети, уруна билгени. Халкны кюлу алтынды, джюрегинде нюр джанады. Аны ол нюрюню джарыгъын башхалагъа уа халкны ашхы адамлары кёргозедиле. Хар миллетде, адамны ичинде джаныча, сабаннга себилген асыл урукъча, адамлары боладыла. Ала халкны джукъланмазлыкъ джудузларыдыла, ёмюрлюк таянчакълары.

Устаз Шамилни кёзюне сынаб къарай, ол сабийге джюрегинде болгъан затланы сингдирир дыгалас этди.

— Ала деулемидиле да?

— Хо, деуледиле...

— Темир санлыла?

— Огъай, санлары кыалгъанланыкычадыла. Кёзлерини кыалгъанлада башхалыкълары, — дей, Мусса кёзюн чыракъ ийиб, Къобанны ёрге къарады. Къобан аны джюрегинча, толкунлары тышына чачыла, бири бирин тебере, тутхан джумушун эталмай кыалама дегенча, ашыгыб бара эди.

«Адамны джашауу да ма былайды. Ол сууну толкунларыча, хар такыйкы аны узунундан чимдей, къараб къарагынынча ахыр кюнюнг джетеди да кыалады. Анга бир инсан да сагыш этмейди... Ашыгыргъа керекбиз, ашыгыргъа», — деб, ахыр сёзлерини джашчыкыгъа эшитдире айтды Мусса.

Шамил анга соруулу къараб, устаз джукъ айтмагъанында:

— Къайры ашыгъыргъа? — деди, бир джары кетиб къалады деб къоркъа.

— Кюн тууб батхынчы бир ашхы иш, игилик этерге ашыгъыргъа керекди, Шамил. Хар кюн сайын адам, ма ол саркъгъан суула джерге сингиб, дуняны джашнатханча, кюн таякъ батыб кетгинчи дунягъа къуллукъ этгенча, джерни юсюн басхан да адамлагъа игилик этерге, халкъны къуандырыгъа ашыгъыб, талпыб туругъа керекди.

Ангыладынгмы?

Джашчыкъ, хо дегенин билдире, башын энишге силкди.

— Кюнча, ма бу баргъан сууча, ёлчесиз болургъа керекди адамы да халаллыгъы. Джерине, джуртуна джумушу... Сен эсли сабийсе, ёсюб адам болсанг, унутма. Саркъгъан суулача, огъайсыз, кёкден джаугъан джаумча халал, танг джарыгъыча ачыкъ кёллю болургъа керекди халкъны уланы халкъына... Кесим деген ёксюздю, учузду аны сёзю. Халкъым дерге ашыкъ. Халкъым десенг, дуня бары да сеникиди: джылыуу джылауу да. Кесим десенг а, джел сызгырта тургъан бир къатхан къаура, — деди, джюреги къозгъала, Мусса Шамилге. Ол бюгюн анга ичинде болгъан затны бютеу, саркъгъан суула джерге сингигенча, сингидирге ашыгъа эди, джашчыкъ а, устазы къайры эсе да ашыгъыб, сёзюн юзюб къояды деб къоркъгъандан аны сорууларына сёз бла джууаб эталмай, башын силке, устазыны айтханына сескекли тынгылай эди...

КЪАН ДЖОЛ

Созар ким болгъанын, къайдан чыкъгъанын бюгюн да киши билмей барады. Бу затны юсюнден ол кеси былай деб айтхан эди дерик адамгъа да тюбегенбиз. Айтыб да не айтырыкъ эди? Къанат къагъыб, ётгюр кёлден учуб чалманнга миниб, алайдан дуния бийи менме деб кычыргъан гугурук гаккыдан тангкыны сапран бурнум бла тешиб чыкъгъанма дерик тюлдю да? Айхай да, элтиб тамагъына бычакъны тиресенг да, огъай деб турлукъду. Ол себебден сорлукъ адам табылгъан эсе да сёзюн зыраф этмегенди. Бюгюн а...

Созар элге келгеннинде, бир джарашуу, бир огъур-
лу адам. Аллына тюбегеннге къучагъы бла бир ариу
сёз айта, юйюп-юйдегисин сыйлай, кесинне илешдириб,
киргеп юйю, ий, ол иги адам энди къачан келликди
бизге деб, аллына къараб тургъандыла. «Ариу тилли
бузоу эки ананы эмер» деб аллай адамгъа айта болур
эдиле.

Сёлеше келиб, бир-бирде, атамы къарнашы старши-
на заманда, менн бла эки къарнашдан туугъан патчахха
келечиле алыб баргъан джыл, анамы къарнашы Раис
апенди, огъары элде манга эт джууукъ болмагъан мен-
не деген бир адам джокъду зат дей эди, былай хар сё-
зюн ат багъасы эте.

Алай а нени да халкъдан алгъа сезнучю къатынла
айтханнга къарасанг а, Созар Тауарагъа келгеннинде
къолтугъунда бир аршыны бла артмагъында бир кири-
ти, къадау кирити, бар эди. Кеси джаяу эди, дейдиле,
ким биледи кертисин. Аны къалай келгенин, къачан
келгенин да тюзетеллик тюлбюз. Учхан джулдузча тюш-
ген эди элибизге, къайсы джанындан тюшген эсе да...

Кирир тыгъырыгъы болмагъан аршынын да не эте-
рик эди, киритни уа? Бизде юйюне кирит салгъан къой
эсенг, кече ичинден кылыч салгъан адет да джокъду
сора.

Иши болмагъан итлени суугъа элтир дегенлей, Со-
зарны аршыны бла киритинден сора хапар болмай
къалды. Кишиге хатасы болмагъан бир джумушакъ,
бир илеш адамды дейдиле, аны да болур бир мураты,
къолуна таякъ орнуна аршынын алыб, азыкъ орнуна да
артмагъына къадау киритни салыб келген эсе. Бизни
элге нек келгенди дерге да, къонакъ аллахны келечи-
си, таулула нек келгенсе деб ёмюрде да сормагъанды-
ла. Ол биягъы къатынлагъа тынгыласанг а, аны этек
тюбюне кириб чыкыгъанча, алтын ачхасы барды, дей-
диле. «Тауукъ тюшю тары бюртюк» дегенлей, къатын-
лагъа да ырысхы кёрюне болурму? Аны бир джарлыгъа
теджеб, кёзуй тура эселе да ким биледи, къатынланы
ичин Сюлемен файгъамбар да билалмагъанды дейдиле...

Зукку Пристопдан акъыллы адамгъа тюбеген кый-
ынды, алай а ол да хаман, «къатынла не дейдиле?» деб
соруб туруучанды. Бир зат биледиле деб этемиди, огъе-
се кесини да юй бийчеси болмагъаны себебли, накъыр-
да этиб, аланы кёллерин ала тургъантыгъымыды. Къа-
лай эсе да, биз да бир тынгылайыкъ къатын ушакъгъа.

Бизни къатыбызда супучукъла болгъанлыкъгъа, кеслер-
и къалсала, сёз къапчыкъларыны башын эсебсиз ача-
дыла...

— А къыз, Джулдуз, сау сагъатны, сабийча, босагъа-
да сюелиб турама. Меними кьозуйса, огъесе алмас-
тынгмы барды? Ким бла сёлешесе?

— Оу, а къыз, алмастыла сени гёзенлерингде джа-
шайдыла. Мени кибиб бир джарлыны юйюне къара
чибин да кирмейди. Нек огъайда дерик эдик, сени бау-
ларынгы кюрегенча, бизни да бир затыбызгъа джарар
эди, — деб кюлдо Джулдуз, хоншусуна ёрге кьоба.

— А къыз, Созар тюкен ачханды дейдиле, санга бир
айтайым деб келеме, — деди Ариуджан, айтырын айт-
ханлай, эки эрнин бир-бирине къаты кысыб, бу уа не
дерикди экен деб сынай.

— Алай дегенинг? Ол неме Созаргъамы айтаса, а
къыз? Тохта, кетдим. Былай деб бир илинир заты
джокъду да, гаккыдан чыкъгъан джуджекча, не арты,
не аллы, — деб бюсюреусюз этди Джулдуз.

— Да элде бир Созар барды, атасы-анасы да, алай
а ол алкъынчы къатынлагъа беиш болмагъанды. Кё-
рюрсе, хайт деб айныб кетсе, келиб кызынгы тилер...

— Оу, хариб, къол аязында ачмагъан эсе, тюкен са-
лыр джерни къайдан табханды да? — деди Джулдуз,
кызынгы тилер дегенин эшитмеген кибиб эте.

— Казна джерде, дорбунда дейле, джер азмыды?
Къулла башларына бош болгъанларында, джер атылды
да къалды.

— Казна да биреунюкю болур? Ким биледи, буса-
гъатда кишини да биллигинг джокъду.

— Хо санга. Казна казнаныкъды.

— Алай дегенинг?

— Казна деб патчахныкъы дегенибиз тюлмюдю?
Казнаныкъын Зукку Пристопдан эркинликсиз алыргъа
болмайды, алай а ол бир чомартды да...

— Огъай-ай, джаным. Энди патчахныкъы ма сен, ма
мен деб джокъду. Казна деб ырысхысы болгъаннга,
хазнасы болгъаннга айталла, патчахныкъы деб а энди
ма ол жангы элlege, башларына бош болуб, кёчген-
леге айтадыла, аланы патчах иелеринден сыйырыб, ол
эркин джерледе джашагъыз деб, башларына бош этиб
кьойгъанды.

— Ах-ах-ах, аллах бермегеннге фыйгъамбар не бе-
рир, бизни кибиб бир джарлыгъа уа патчах меникиди

дерикмиди? Оу, «джарлы тюеге минсе да, ит к̑абар» деб, джарлы к̑айда да джарлыды. Хо санга, джети джук̑лаб бизни киши т̑юшюнде да к̑ёре болмаз.

— О к̑ой-к̑ой, Ариу, к̑уру к̑олг̑а к̑уш да к̑он-майды. Биз терибизни сойдуруб, ол малчык̑ларыбызны ызындан сюрюб айлана, кесибиз да хайыуанлаг̑а ушаб барабыз. Ох деб, кесин к̑ыйнамаг̑ан адам а бюгюн бизни чайк̑амдыбыздан тоймаг̑анлыг̑ына, тамбласын унутмаг̑анды. К̑олуна т̑юшгенин к̑ойнуна салыб барг̑анды. Тюк-тюкге, к̑уу к̑ууг̑а, тамбласында джастык̑ болад да к̑алад. Майна ол да, аг̑ач аршыны бла темир киритинден сора джуг̑у джок̑ эди, бюгюн а тюкен ачды дейсе.

— Эте билсенг, тюкен ачхан к̑ой, кеме ишлеб, тенгизге да кирирсе, к̑арауашым келсе, башымы отдан аллык̑ды деучю заманла кетгендиле, эгечим.

— Эте билиб а, к̑ая ранда к̑аламы ишлегенди, дорбунда тюкен ачханды деб, хо бир да. Сатар затына к̑арг̑а керекди.

— Тохта, селеке этме. Мен аны алай боллуг̑ун биле эдим, — деб, т̑егерегине сескекли к̑арай, шыбырдады, Ариуджан, — бизники аны, Созарны дейме, джазык̑сыныб, юйге алыб келиб, мен да табханчыг̑ымы аны тамаг̑ындан к̑уюб, ариу айтыб, Дуппург̑а джараш да к̑ал дегеникде, ол мыйык̑ларына ышарыб, джууаб бермей к̑ойг̑ан эди. Энди к̑ёрюрге, элде ма ол деген бир к̑ызын сайлаб алмаса.

Энди Дуппур а, хариб, бир алапат болмаса да, тыбыры бар, тартар малы бар, джерчиги да бар. Ол а к̑аяг̑а к̑онинган к̑ушча, джалан, тюкенчик ачханды деб а...

— К̑анатларына база болур, тоба...

— К̑айдам, — деб саг̑ышха кирди Ариуджан, Созарны аршыны бла к̑адау кирити к̑ёзюне к̑ёрюзе.

Созар а, кертиси бла да, джол юсюнде, к̑епюрден ётуб ол суу айланчы к̑атында к̑ая ышык̑г̑а к̑ысыб, к̑ашпак̑ маталлы бир затчык̑ этиб, анда сын-джырла, к̑анджал челекле, сауутла, туз, сапын, даг̑ыда амалсыз керекли ууак̑-тюекле сатады, дейдиле. Энди, артык̑сыз да джай заманда, к̑онак̑бай нзлеб да к̑юремейди. Алай тюкенчигинде джатыб к̑алады, дейдиле.

— Ах, Ариуджан, биз тумак̑быз да тумак̑быз. Халаллыг̑ыбыз башыбызг̑а таяк̑ болуб гийгинчи, кп-

шиге тыйыншылысыча багъа бере билмейбиз. Ма ол айтхан эди дерсе, бюгюн элни тенси тюбюнден тоймагъан Созар тамбла элни табан тюбюне урмаса. Ма сен, ма мен. Кёрюрге,—деб, аккыллыгъын бир джанына силдеди Джулдуз.

— Оу, а къыз, тюкенчи Созаргъа алай къалай айтаса? Оу-шау болуб, халал кыйыны бла башын кечиндиррге кюрешгенден ёзге не эталлыкъды, хариб? — деди Ариуджан да эндиге дери айтханларын унутуб.

— Ма мен, ма сен. Кёрюрбюз.

— Кёрюрбюз, — деб, онгсунмай эрнин джоппу джыйды Ариуджан, Джулдуз андан алгъа аны акъылын айтыб ийгенин онгсунмай...

* * *

Аргъы ёзенден келген атлы джаш ныгъышха джете, атында тюшуб, къартла бла саламлашды.

— О алейкум ассалам, кел, джууукъ бол, ашхы улан, — дедиле къартла.

— Джууукълу болугъуз, игиликке барайыкъ.

— Насыблы бол, келсенг, аллах бла разыбыз, джумушунг бла келген эсенг да, джолунг болсун, — деди тёрде олтургъан къартланы бири, джашны башындан аягъына дери сынаб къарай.

— Аллах разы болсун. Сау болугъуз,—деб джаш артына туракълай, — ишим болуб келеме. Тюкенчигиз, андан бери талай джыл да болады, ёнгкюч ачхачыкъ алгъан эди да, алай баргъанма да, къая тюбюнде тюкенчиги барды деб эшитгенем, оюлуб турады, ичинде да танала чибинлей.

— Къайсы тюкенчибизге айтаса? — деб ышарды биягъы къарт.

— Созар деген болур эди дейме атына да, ма ол къая тюбюнде къанджал тюкенчик тутуучу, — деб, ёлюб зат къалгъан болурму деб, сескекли болду джаш, ёмюрде аны тюкенин кёрмегенин да эсине ала, тюкенчилери бир талай бар эсе да билмей.

— Хы-ы, да сора сен энди Созарны табалгъа эдинг, улан.

— Табмаз, тейри, — деб къошду къартланы бири да, джашны кёзюне джити къарай.

Къонакъ джаш алагъа кёзюу-кёзюу къарады, кеч келдим болур деб сокърана.

«Джаназысына келибми кяалдым, хадауусну? Эки джарагъан ёгюзюмю да багъасын кяабдым, энтда он джылдан келге эдинг», — деб кесн кеснне гурушха этди.

Къонакъ джаш аладан айырылгъынчы, Созарны тюкени табадан уруш-туйюш тауушла чыкъдыла. Сёленген къарт башын тюкен таба силкиб, къонакъ джашха:

— Ашхы улан, излегеннинги тауушу чыгъады. Джукъгъа кетиб кяалмасын. Майна, ол бир-бири башында мор къанджалбаш юлге бар, межгитни аллында. Сен излеген, юйюнде эсе, алайда табарса. Созар деб эшигинги джабарса. Энди аты — Созарбекди.

— Сомалбек? — деб сейирсинди джаш.

Созарны тюз атын элде киши да билмей эди. Созар деб къояргъа уа энди эл несн бир бай кюпсеге кимни кючюнден келлик эди? Созарбек дей эдиле. Бу джаш а, хариб, «Сомалбек» деб, бир таб айтыб да ийди. Созарны ичине кириб чыкъгъанча.

— Ой санга ант джетмесин, тамам да джараусузун айтыб джибердинг да.

Чочутурса, сийдиги тирмен айландыргъан заманды, Созарбий деб, бий дегеннинги да былай багъасын чыгъарыб айт ансы, бурну бла сызгъырыб, юйюнгю кьурутурукъду.

«Башхагъа айта болурла. Мен излеген алай огъурсуз адам тюлдю, огъесе мени кюзуйму турадыла?» — деб джаадады джаш алайдан.

Тюкен аллына джетерге, тауушла уллудан уллу чыгъыб башладыла. Айтек, таныш ауазны эшитиб, ышарды. «Олду-олду. Табдым, тейри...»

— Чычхан тюшген балны сатмайбыз... Бал не болгъанымы биле эдигиз? Энди уа гамайтханма да, аш айырыб башлагъансыз. Чычхан тюшген къой, ичинде ит ёлсе да, ашарыкъсыз. Бир джаагызыгъыз дыф деб бир кёрсюнчю. Аякъ тюбюгюзде чёб сынмай айланыр орпунна, догъураларыгъызын тургъузуб тебрегенсиз. Айтама да, семирген кьуру хайыуаннга джарашады. Инсанны кябында тутмасанг, ол ийманын унутуб, семиргенине базыб, кьутуруб кетеди, — деб, тёрт джанына хыны къараб, бал джыккырны кяатына барды Созар. Арт джашы балгъа батыб, ёрге силкине да ызына джабыша, онгсуз болуб тургъан чычханны кьуйругъундан тутуб, шырт деб балдан айырыб, шап деб джерге урду. Ба-

шыи энишге этиб джыккырыи ичине джити къарады. Анда-мында къара тамчычыкъланы эслеб, базыкъ бармагъы бла узалыб ариулады. Бармагъын таууш этдириб джалаб, быстыргъа сюртю, кёрдюгюзмю, сиз къой эсенг, мен да джийиргенмейме, чычхандан дегенча.

Эшик юсюне сюелген адамны кёлекесинден илгешиб, ызына айланыб къарагъаилайына, Айтекни эслеб, алджай да бир тебреди, алай а эрлай эсни джыйыб:

— О-о, сау кел, сау кел, джаным! Юсюнг бла озсам, былай къайтыб, бир суусаб ичиб келинни да кёрюб, ханарыгъызы да бир билейим дейме, алай а бу шайтан арбагъа адежлени тутханма да, быладан да, джанымдан да тоуб, ит болуб джашайма. Не джууукъ, не тенг деб бир ычхыныр мадарым болмай, — деб кукаланды Созар, олсагъатда ауузу ит къозлай тургъанын унутуб.

«Не келин ханарды? Мени унутуб, башха адамды деб эте турады. Огъесе эки сабан ёгюзмю багъасын уруб, кеч келгенсе, джарлы заманымда берлигем, энди уа минглерим бузулукъду деб сугъа болурму мени кёзюне-башына? Тоба аста, аманны барысын бу адамны юсюне нек кюрейме, аджалым аны кёзюнде болгъанча? Бермесе, атамы-анамы садакъасы болсун», — деб, урланыб кетген джеринден талай джылдан къайтханында, атасы, анасы да ёлюб тургъанларына келгенин эсние тюшюруб джумушады...

Созарны темир тюкенни тутхан хуртда Хамит:

— Итини богъундан юй ишлерикди. Къулла къуругъан заманда бизни кесине къул этиб, къаныбызны ичеди. Кесибиз терсбиз. Бирибизни къабса, бирибиз кёрмегенча этиб къоябыз. Барыбызны да ашайма десе, къарны джарыллыгъын билмейбиз... Былай бла барса, бармагъы бла кёкию тешерикди. Кёрдюгюзмю, чычхан бокъланы ариулагъан бармагъын джалаб къойгъанын, чынты бизге неметиб этгениди, — деди Созарны ызындан хыны къараб. Башха эки тюкенчиси, башларыи энишге ийиб, джукъ айтмадыла...

Айтекни юйюне элгиб, эшикден кирир кирмез:

— Къызчыкъ! Балдан! Къайдаса? — деб кычырды Созар.

— Не дейсе? — деб отоудан, кюн таякъча, бир ариу къыз чыкъды. Къонакъны эслеб, джунчуб, артына туракълады.

Айтек аны кёргенлейинсе, санларына тер уруб, эл

къараб тургъанлайына бир уллу хата этгенча, алджаб, тылпыуу тамагына тыгъылыб, къыздан да бек джуичуду:

«Тоба аста-а, мен бу адамны къайда кѣргенме?» -- деб эсин къармады. Дыгалас этгенлигине, джыйыштыра келиб, былай табдым дегенлейинне, бир чыгы юзюлюб кетиб, эсин джангыдан чучхута эди, алай а излегени кѣкде учхан къанатлыча, андан узакъ эди. Созар джашны болумун, ичине кириб чыкъгъанча ангылагъан эди, алай а басхан джери ых демеген бай кюпсени эсине да бусагъатлада бир затла келедиле, эсине келгенин уа кеси сюйгенча этер мадарла табаргъа кюреширикди.

Эки эркинин да бир затны юсюнден эки тюрлю сагъыш эте тургъанлайларына, къыз тепси бла ашарыкъ алыб келди. Алларына салыб, арлакъда сюелди.

Джаш джангыдан къозгъалыб, соруууна джууаб табалмай, акъ маралны ызындан сюрген Бийнѣгерлей, амалсыз болду.

Созар кѣзю-башы бла кет деб буйрукъ берди къызгъа. Ол, келгенинча, дыфсыз кетди ызына да.

— Узал, узакъдан келгенсе, ачдан ѳле болурса, — деди, бир сюйген адамына айтханча, къонакъны аллына сол къолу бла тепсини тюрте.

Айтек аны сол къолунда баш бармагы болмагъанын эслеб, джюреги чанчды. Башха адамда ол затны кѣрсе, джазыкъсынырыкъ болур эди, былайда уа къоркъуу бла джийиргениу бир-бирине байланган бир сезим джюрегин талады. Кѣзлерине ышанмай, эсин ийиб джангыдан деменгили къарады:

Сол къолундан баш бармагы тонал эди. Санлары бирден титиреб, сыртына суукъ тер урду. Бир кесекден теппе тюклери чыгъаналача болуб, бѣркюн ѳрге кѣлтюргенча кѣрюндю. Тонал бармакъ, ачы джаныуарны къан джугъу хамхотуча, тѳрт тул бармакъ да ал аягында тырнакълача, богъурдакъдан бууаргъа хазыр болуб тургъанча кѣрюндюле Айтекин кѣзюне...

«Къайда кѣргенме? Эндиге дерн эслемей нечик тура эдим? Огъай, олсагъатда къолун байлаб айлана эди. Сакъалы да белине джете, бусагъатда уа аны да гымыш этгенди. Кеси да джаш кѣрюнеди... Ненча джыл болгъанды экен?.. Ол тюл эсе уа? Ушатыб, алджаб айлана болурмамы? Адамны эси, тауукъ тюшча, къысхады. Алайы алай болса, былайы былай болса, ол боллукъ эди деб тохтайбыз», — деб, кеси кесине гурушха этер-

ге да кюрешди, алай а джюрек, адам джюрек, ёмюрде да кеси излегенден башха затха бойсунургъа унамайды. Акъылды ары-бери да бюгюле билген, джюрек а, учхан джулдуз азатлыкъ излеб, джолун алмашдырлыкъ тюлдю. Айтекни джюреги да унамады акъылына бойсунургъа. Бир терениге сингиб кетиб, эсин къотарыб башлады...

Элин къыйырында кеси джангыз бузоу кюте эригиб, чёмелтаякъ ойнай тургъанлайына, суудан ётюб келген бир атлыны эсledi... Бюгюн кирик, кёзюне ол топал бармакъ кёрюндю. Тюбюнде бир арну къошкъулакъ бурул аджирн, саргъылдым джамчысы, саргъылдым башлыгы, саргъылдым кийимлери. Бюгюн да юсюнде алай кийимлери бла олтурады Созар...

— Джашчыкъ, атанг юйдемиди? — деб сорду атлы, къатына джууукъ бара.

— Юйдеди! — деб джууаб берди Айтек, къонакъ келгенине къууана.

— Кел сора, бери мин, мен сизге барама, — деб, топал къолун узатды, сол къолун...

Бюгюн да сол къолу бла, чолакъ къолу бла, тюртдю тепсини. Баш джартыны да сол къолу бла, топал къолу бла кесгенин эслеб, джюреги чапчы Айтекни...

Джашчыкъ къууаныб, атлыны ат артына миниб, джамчы тюбюнде белниден къаты къысыб тутду. Барыб суугъа киргичилерине джашчыкъ джукъ да сезмедн. Сууда да кёлюне джукъ келмедн. Қонакъ джолну билмей аджашыб барады деб.

— Биз анда турмайбыз, бу джанында джашайбыз, — деди, алай а атлы аны айтханын эшитмедн. Суудан ётюб чегетге киргенлей, сабийни кёзлерин байлады. Андан сора алыб барыб, Тау артында кесича бир адам урлаучугъа берди. Джашчыкъны элтиб ол кече огъуна джер юйге атхан эдиле, аякъларына да агъач бугъоу салыб. Эртденблада башлаб, кечени арасына дерн джумуш этдире эдиле, бир такъыйкъаны андан кёзлерин алмай, кече уа бнягъы бугъоу, бнягъы джер юй. Алай бла джашчыкъ джети-сегиз джылы, ит болуб, джашнайды. Бир кюн а къойчулары, бир мыдах къарт, къочхарланы джууаклары кесерге болуш деб, Айтекни чакъырыб:

— Қыайданса? — деб сорады, төрт джанына сакъ къарай, — балам, менден къоркъма. Мен да сенча урланыб келгенме бери. Атанга ышанганча, ышан. Мен

санга болушургъа сюеме. Былайда сыннан бутакълай атылыб къаллыкъса, ёлсенг, ауузунга суу къуяр адам табыллыкъ тюлдю.

— Тебердиденме, акка! — деб, ана тилин эшитгенинде, талпыб сёлешди джашчыкъ, кёзлеринден джыламукълары келе.

— Сен мындан къач. Мен санга болушурма. Мен джолну билмей къачалмагъан эдим. Кёзлеримни байлаб келген эдиле да.

— Мен да билмейме, акка, мени да кёзлеримни къысыб келтирген эди. Қайсы джанындан келгенимни да билмейме.

— Кюн чыкъгъаннга барыб турсанг, Теберди ёзеннге чыгыб къаллыкъса, шам Тебердибизге, — деб бушуулу ахсынды. Джолну кёрюзюрме. Қъачмасанг, узакъгъа сатарыкъдыла, тенгизден ётдюрюб иерикдиле. Джашауунг аллындады. Қъач, бир да къарама да. Эресежде къулланы башларына бош этгендиле. Бизде да этерик болурла. Алай а, къарайма да, бизде башы тёнгегине азаб болгъантаны бош этдиле, къолу-аягъы къымылдагъанны уа, кёресе, хамап тылдааннга уруб турадыла... Мен санга артмакъ бла бир ашарыкъ хазырларма, сен аны да алыб, ма ол къулакъ суучукъну ёрге къачарса. Джолчукъ барыб турады. Суудан ётюр сол джанында, бир кесек баргъанлай, мазаллы кёкагъач барды. Аны ичи къууушду. Мен болмасам, аны киши билмейди. Сен мен айтхан кюн къач да... тынгылаймыса айтханыма?

— Тынгылайма, акка, тынгылайма, — деди Айтек, къарт сокъураныб къояр да деб къоркъа.

— Кёб турмай, ол хамхот къатын келтирликди. Ол кюн ала сени къайгылы болмазла, мен да сени джер юйге атаргъа «унутурма». Ангыладынгмы? Артмакъ бла бир азыкъ хазырларма. Санга тюл, итлеге, эсинге алыб къой алайчыгъын. Ызынгдан къуугъун болса, алгъа итле чабарыкъдыла. Ала хап-хуп деб къатынга джетгенлейлерине, сен да ала бла чабханча артмакъда этлени алагъа ат да юстюр ала юсюнг бла озуб кетерикдиле. Мен аланы алайгъа юретиб турама. Аланы ызлары бла адамла. Итле сени озгъаплайларына, къайтыб къууушха кириб къал. Ала андан тюб джол бла къайтырыкъдыла. Итлени чабханларындан сен аланы къайытханларын билликсе, экипчи сени ызынгдан киши сюрлюк тюлдю. Адетини этдиле, болду. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, акка, — деб Айтек терен ахсынды.

— Алай эсе, бар, ма ол сибиртги бла джууакланы джый да бачхада кюйдюр, — деб, кьочхарны ал аякъларында джууакларын кесиб, бычагъын кынына салды. — Терк бол, мен излемесем, къатыма кёб келпучю болма. Мени онгсунмагъанча этиб тур. Мен да кыджырагъан кибикле эте турурма. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, — деди Айтек, бусагъатда къачыб баргъанча кьозгъалыб.

— Бар сора, аллах муратынга джетдирсин...

* * *

Джер юй джер тюбюнде болгъанлыкъгъа дунияны тауушу анга алайда айтылгъанча кескин эшитиледи. Адам анда кеси джангыз болгъаны ючюмю, огъесе сёз адамны ауузундан чыгъар-чыкъмаз мыллыгын джергеми атады. Ма бюгюн да танг бла бирге айтылгъан сёзле Айтекни кьулагъына чалышдыла.

— Дунягъа бир кёб кыйынлыкъ саласа. Энди уа кимни эшигин джабдынг? Ырысла, джангыз джанынга ырысла. Атанг да алай бла джокъ болгъанды. Менден ичген сютюнг бла тилейме, бир тохта, — деб анасы джанына джалына эди.

— Атам эркишича ёлгенди. Ауузунда тиши кълмай, ныгъышха баралмай, къатынлагъа беиш болсамы иги эди? Ат белинде ёлген — эркишини насыб джазыууду.

— Ах мен джарлы, эшигими джабаса. Джангызымса. Атангдан уллу болгъанса, юйюмде уа, не келин, не туудукъ кёрмейме, — деб джылады къарт къатын, — Ол чолакъ сенден да, кесинден да бошамаса, кёрюрсе. Аны кёрсем, джюрегим чанчады...

Кимни эсе да келтиргенди, бир ишексиз. Къайданды экен? — деб сакъ болду Айтек.

Эртденбла къарт джер юйню эшигин ачыб, аны бугъоудан ычхындыра:

— Уллу юйде мойюшде джегеннге чырмаб алай сюеб турадыла бир къызчыкыны, беш-алты джыл болгъан бир арну затчыкъды. Сени келтирген ол солагъай чолакъ алыб келгенди аны да. Асыраб, уллу болса, ызына берирсиз деб бегите турады. Дунияны алтын ачхасын да юслерине атыб.

Бизден болурму? Сени эгешчигинг бармыды?

— Огъай, мен джангыз эдим...

— Аны джер юйге атарыкъ тюлдюле. Ариу къараб, ариу ёстюрлюкдюле. Ол аманатды... Эслетмей, былай сейирсининген зат да этмей, къара. Сёлешиб кёргенме да, джылаб турады, кишиге джууаб къайтармайды. Бизден а бизденди. Къаны бизникиди. Бизни тиширыуларыбыз джумушакъ мыдах кёзлюледиле. Бу сабийчик да алайды. Эзилиб, онгсуз болуб турады, бёдене балачыкъча. Ол итден туугъан а, чолакъ тонаучугъа айтама, ол билмеген тил джокъду. Тыбыры къайда болгъанын а киши да билмейди. Тышы джумушакъ, ариу, сабыр сёзлю. Былай къарасанг, итге ауруу болсун дерик тюлдю, ичи уа — сени джауунга да аны къарыуу джетсин. Джылкыыланы сургени кёлюне джетмей, адамланы урлайды. Шо джер, джарылыб, аны ары джутуб нечик иймейди? — деб боюнсхача мазаллы агъач бугъоудан Айтекни аягъын ычхындырды.

Бар, бала, сен кёргенни мен да кёргенме, джазыкъ-сыныр адамым джокъ эди ансы, — деб, джаш эшикге чыкъгъанында, аны салам мурджарын кёл ашаб, къагъыб-согъуб, сабийинне этгенча джан аурутуб, дыгалас этди...

Къызчыкъны юч-тёрт кюнню юйден чыгъармай турдула. Юйню иеси къарт къатын аны тамам кёлю бла джазыкъсыныб, бир хата болуб къалады деб къоркъуб, къартны чакъырыб, сен да бир ариу айт деб тиледи. Айтекни да илешдирирге кюрешди. Кеси уа, асыры кёзю къарагъандан, туудукъчугъунча, кёкюрегине кысаргъа дыгалас эте эди, къызчыкъ а, бирини да къатына бармай, джылаб тура эди. Бир кюн къарт киши, Тейрикъул, къызчыкъгъа ариу айтыб, чёртлеуюкчюкле сындырыб, гинджиле этиб берди. Пача бла ханбалятдюуну тепсетиб, къызчыкъны ышартды. Алай а дыб деб ауузундан бир сёз чыгъаралмады.

«Ярабий, не бла чачайым бу бурхучукъну къайгъысын?» — деб джарсыды Тейрикъул.

Сора эрлай кёзю-башы ышарыб, джелим топуракъдан этген ёгюзчюгюн къолуна алыб:

— Дуркъу-дуркъу-дуркъу,
Дуркъу ичинде ёгюз.
Ёгюз эсе, семиз.
Семиз эсе, кесейик,

Ашайыкъ да къояйыкъ.
Бу урлады, бу сойду,
Бу биширди, бу ашады да тойду,
Бу барды да несине айтды да къойду,—

деб къызчыкъны кёзюне ышарыб къарады, андан арысын айтмай.

— Туююгюз-туююгюз-туююгюз! — деди къызчыкъ, бир джумдурукъчугъу бла бир джумдурукъчугъун тюс.

Тейрикъул, джыламсырагъанын джашырыр дыгалас эте, бнягъы пача бла ханбалятдюуну тепсетиб, мурукку этди...

«Билгенем, ол мыдах кёзлеринден огъуна билгенем бизники болгъанын. Алайсыз да, къадырны урлугъуча, бир адаргыбыз, бу худжула да бизни тонаб кюрешедиле», — деб, кёлю такъыр болду Тейрикъулну. — «Ай медет, «ёлмесенг да къартдамы болмаса» деб нечик керти айтхандыла. Не этейим бу джарлы сабийге? Ол а башына бир мадар этер эди, хайт деген джаш болгъанды, джилек бюртюкчюкча, бу къагъанакъ балачыкъгъа не мадар излейим ансы?..»

Юйде къарт атасымы бар эди, огъесе аны тилинде сёлешсени ючюнюмю, къызчыкъ Тейрикъулгъа плешиб, къатындан кетерге унамай айланганын кёрген тонаучу, юслери бла озуб бара, башын ала таба да бурмай:

— Эй, къарт, бу сабий аманатды. Аны башындан бир туюю джерге тюшсе, олсагъатлай сени башынг да аны къатына тюшерикди. Кёзюню гинджисича сакъла! — деб кесини тилинде хыны айтыб, къамчиси бла чурукъ башын ура, юйге кириб кетди.

— Аппа, ол алынган адаммыды? — деб шыбырдады къызчыкъ, къартны кёзюне ышангылы къараб, — кеси аллына алай тюрлюле нек сёлешеди.

— Огъай, бала, ол адам тюлдю...

— Неди да?

— Билмейме, аллах кеси да билмейди ол не болгъанын?

— Сен аны танымаймыса да?

— Таныйма, не болгъанын а билмейме.

— Мен а билеме. Аны къутургъан ит къабханды. Ол аны ючюн хырылдаб турады, аман итча. Алайтда?

Кел, биз ма ол сууну юсю бла кетейик да къалай-

ыкъ. Кел, ма-а ары, узакъгъа барайыкъ. Бизни юйю-бюз ма андады. Алайтда?..

— Огъай, джюджекчик. Ары барабыз десек, ол бизни уругъа атарыкъды. Анда уа макъала бардыла, къара мылы макъала.

— Сора кел, бугъунчакъ ойнайыкъ да, андан бугъунайыкъ. Ол бизни излеб табалмаз. Сен ойнай билмеймисе? Сен уллуса.

— Огъай, балам, чабаллыкъ тюлме.

— Кел, сора мен сени юретейим. Мени узакъда ап-пам ойнай биле эди. Аны тону уллу эди да бугъунган джерине сыйынмай эди, мен а кёре эдим да къоя эдим, — деб кюмюш къонгурау тауушчукъ этиб кюлдю къызчыкъ...

* * *

Арбазда той-оюн, ашау-ичну. Мазаллы къазанлада эт бише, арлакъда учала чырылдайдыла. Тейрикъул Айтекни къолундан юйюте тургъан башын алыб, бычакъ бла ариулагъан кирикъ эте:

— Улан, бюгече мен, джумушха болуб, сени джер юйге сугъаргъа «унутама». Алайда артмакъны унутма. Ичинде къама да барды. Белинге тагъарса. Эл чагъыр-дан тагъаланганды. Аллах айтыб, ызынга къайтсанг, мен огъары Хурзукданма, темирчи Бийнегерни джашы Тейрикъулма. Саума. Ханар айтырса, ташларыбызны бай этиб, Къобандан да ууучунг бла бир суу нчерсе, мени ючюн деб, — сёзюн бошаргъа, шапаланы бири алайгъа келди.

— Энтда башла бишмегенмидиле? — деб сорду, эсириб ары бла бери чайкъала.

— Нек бишмейдиле, бишгендиле.

— Да сора бу къолунгдагъы сени башынгмыды да, бу юйюте тургъанынг?

Айтек, аны сёзюн кёлтюралмай, аллына силкинди. Тейрикъул, хыны къараб:

— Ол мыйысын ичиб шашханды, санга уа не болгъанды? «Къакъ» дегениге юш деб тебрейбиз. Ол не этгенин да билмейди. Бир айны ичиб турлукъдула. Ай, бизге чыдам джетмейди. Таш макъа сюек къабына суйюбмю тёзеди. Къоркзуу болгъапплайына, ичине киреди да, къуйругъун къысады да тохтайды. Кюн тий-

се, чыгъады. Алай бла башын сакълайды. Биз а, ёлю гёбелекле, башыбызны отха атабыз да тебрёйбиз. Ма ол керахат джаныуарда чакълы бир тёзюм джокъду бизде. Уллу ишинг болса, ууакъ джумушланы унутургъа керекди, — деб, учала таба тентирей-тентирей баргъан шапаны ызындан хыны къарады къарт.

Хы, унутуб къоя эдим. Къызчыкъ айтханнга кёре, ол Къарт Джуртданды. Тукъумун билмейди. Аты Мёлекди, тюз атымыды, эрке атымыды, билмейме. Айтыргъа унутма. Адамлары билселе, бир мадар этер эселе уа, сол кёолунда баш бармагъы болмагъан солагъай урлагъанды дерсе, — деб джашчыкъ къачханлай кесине келир кюнню кёзюне кёргюзюрге тебреб, кёолун силкди.

Айтек, кёолуна да бир агъач саханы алыб, къызчыкъ ойнай тургъан джерге барыб, бетине джити къарады. Кермекъаш, мангылайында хырзасы, сакъалыны сол джанында гитче къалын мор сенкилчиги. Аны тюрсюнюн ёмюрлюкге эсине алгъанча, джутланыб къарай, башха белгиле изледди. Онг баш бармагъыны джитинде гуммосчукъча ёрге туруб тургъан берч табчыкъ кёрдю. Чыдайлмай:

— Мёлек, бармакъчыгынгга не болгъан эди? — деб сорду.

— Гитче къара бугъачыкъ гардошдан къарылгъанында, ауузун ачыб, манга ары узал дегенлейлерине, узалгъан эдим. Мен былай кёолуму ауузуна сукъгъанлайыма, ала аны джаякъларын ийиб кёойгъан эдиле. Ол да гъыжт деб мени бармагъымы чайнагъан эди, — деб, ачыгъаны эсине тюшдю болур эди, бармагъын кёол аязы бла сылады.

— Мёлек! — деб, бетине джити къараб, къызчыкыны сыфатын ичине джута, саханы да алайда унутуб, ызына къайтды. Ол кюнден бери къызчыкыны сыфаты аны эсинден кетмей эди...

Ол кече Айтек алайдан къачды. Юсюнде адам сыфаты къалмай, чачы-башы тозураб, чыкъмагъан джанынчиде, элине къайтды. Къайтса уа, тыбырлары суууб: атасы, анасы да джокъ. Джууукъ-тенг деб да киши къалмай, кими Стампулгъа деб башын алдаб, джокъ болгъанды, кими ёлгенди, кими да башы саулай башсыз. Не болсун, эл атыб кёоймады. Несине да къарай, болуша адам этдиле. Сюек болса, эт кёозлар, «ёлмеген кёул алтын аякъдан суу ичер» деб, несин да тюзетир-

ге кюрешдиле элчилери. Хайт деб джаш болуб, малчыкъла къураб, сыртына тюк ура башлагъанында, джазыу джолунда Созар тюбеди. Чал сакъалы кёкюрегине тёгюлюб, сабыр-сабыр сёлеше, бир огъурлу адамча кёрюндю. Айтек анга джагъылды, джылыу излебми, огъесе...

Кюн арну кызыб тургъанлай, тюшдеча, ол кюн кёк кюкюреб, чартлаб, орчагъа чабханча, бир дыгалас этиб кюрешди. Шайтан джел джетиб, элли биченин, саламын башы тюбуне айландырыб букъудан толтуруб кетди. Джангур а, кёк джашнаб, атылыб кюрешгенликге, джау-алмады, бир тамчы да акъмады кёкден. Джер къургъакъсыб, суу кюседи, ай, бир тамчы гамса, джер кысты-кысты болуб, дунияда тюзлюк, насыб деген затла керти бар эселе, ол джер джарылгъанлагъа бегиниб, амалсыз болуб къалмаз эдиле. Джаумады, джаумады ол кюн кёкден джауум. Дыгалас а бар эди. Кёк бла джерни арасында бир ышан болгъан эди...

Тили болса, бир зат айтырыкъ эди ол кюн табигъат, огъесе айтамы эди, ким биледи, табигъатны тилин да адам, айхай, алай тынч ангылаб къоялса уа...

Бу къадар джарсыуну Айтек, тепсиден тургъунчусуна, эсине тюшюрюб, Созар аны урлаб Тау артына сатхан гудучу, Балдан да ол Мёлек деген «аманат» кызычыкъ болгъанларына тамам ишексиз болду. Къарт Тейрикъулну айтханы эсине тюшдю:

«Уллу юйде джегениге чырмаб, алай сюеб турадыла бир кызычыкъны. Беш-алты джыл болгъан бир арну затчыкъды. Сени келтирген ол солагъай чолакъ алыб келгенди аны да. Асыраб, уллу болса, ызына берирсиз деб бегите турадыла. Дунияны алтын ачхасын да юслерине тёгюб...»

Уллу юйню къарангы мюйюшюнде адам ишекли болмазча, кызычыкъны джегениге чырмаб, алай сюеб къойгъанларын, мангылайында хырзачыгъын, бетинде сепкилчигин, онг баш бармакчыгъында бершчигин эсине тюшюрюб, бир тукъум бир джарсыулу суююндю джаш. Джумушун унутуб, кыыз бла сёлешир къайгыгъа кирди. Аныгъыб келгенин энди истемеди.

Эсин джыйыб къараса, тепсиде сюекледен сора джукъ да джокъ.

«Ярабий, этин къайсыбыз ашадыкъ экен?» — деб, не ашагъанындан да хапарсыз болуб, тартынды.

— Балдан! — шорпанг джокъмуду? — деб кычырды Созар, эрини-бурнуи сюрте.

— Бусагъат! — деб тауушу чыкыгъаны бла кесни келгени тенг болду. Сюрюучю къазанчыкъ бла бир шорпаны кятларында башха тепсини юсуне салыб, эки къара агъач аякчыкыгъа къуюб, экисине да узатды.

«Майна, майна бармагъында берчи! Тюшюм болурму? Недн бу? Хар излегеним кёзюме тюртюлюб барады. Сепкилчиги да майна, бираз эиншгерек тюшген болур дейме. Олду. Мёлек!..» — деб кызыны кёзюне джити къарады. Кыз эследими да, тартынчакъ ышарды. Ол гитчечик эди. Эсинде джукъ да къалгъан болмаз эди.

«Байдан бели сына тургъанлайына джумушчула нек тутмайды экен? Кызына къоркъуб эте болурму? Бар эселе уа?» — деб юнью мюйюшлеринде ёрге сюелиб тургъан джегенле изледи. Кёрмеди. Созарны юйюнде артыкъ зат эслеялмады Айтек.

Кёлунда аякъдан исси шорпаны хуп деб ичиб, ауузун кюйдюрдю. Кёзлерине джыламукъ урду. Созар, аны эслеб, табалады: «Оллахи, бу зат олсагъатда манга буюрулмагъан кёре эдим... Энди мынга не мадар табайым? Ачхасын деб келген болур... Ай, заманында келсенг, бойнунгу буууб, суугъа быргъарыкъ эдим, насыбынг болуб басмагъан эдинг мени таба, сенден бёгекле да болгъан эдиле сапран чабакълагъа артыкъ юлюш... Энди уа... Эх, энди заман башхады. Алай болгъаны иги эсе уа... Аллах муну ызына мени джазыкъсыныб къайтаргъан эсе уа... Сатылды-атылды, ёлмеди, къарамады. Огъесе, бойнуму кесер бычакъны багушда таба тура болурмамы?..

Огъай-огъай... ёксюздю, джакъсызды. Плешдирейим. Кёшда мал кёб, неси сенсе десем, къара эшекча, айлаппыкъды... Алай болсун... Юйдегиси бар эсе уа?.. Андан да иги. Эси экиге бёлюнсе, башы къайгылы боллукъду... Къалай билсин экен?.. Сора эсине бир зат шып деб тюшдю. Эрлай шорпа аягъын тепсиге салыб, Айтекни ёшюнюне къарады. Сол ёшюнюнде арт хазыры башы тюбюне айланыб тура...

«Хы-ы... тамам да манга кереклилеринден болуб тюшдюнг... Алий огълу ёмюрде да джангылмаучан эди. Сени ол эки къотур ёгюзюнгю багъасын да мен ачха керек болуб алмагъан эдим. Сен къораргъа керек эдинг, энди уа, энди уа... Туююмчегинг бюгюн да тешил-

мей турады. Мытчы ачхаларынг да ичннде болурла... Олсагъатда сени джанынг керек эди манга, энди уа — кёлеккенг. Насыбынг болур эди. Борчуму излеб келмединг. Энди мен сени «бай» этейим. Ырысхыма ис. Сен ёлсенг, менден кьалгъан хазнагъа... Тохта, киши, айтханынгы эки имбашынгда эки мёлек кьагъытха сызыб барады дейдиле. Алагъа да джугъунгу сездирме. Сен бир асыл кюпсе, сау дуння аякъ тюбюнде, артыкъсыз да Тутар улу Окъуб, шайтан элге джини молла деб, ол да старшинанг болсун, Джанхот а, о-о, аны кёзлери джаз киштикини кёзлерица, сары сепкилдендиле, не алыб келдинг деб джана турадыла. Иманын алыб, орнуна баш джартышы салсанг да, кьууаныб кьоярыкъды. Ол межгитде ауаз бере тургъанлайына, кьазанынгда не кьайнагъанын кёрюб турады. Аны тамагъына эки алтын апасны атсам, кьарыллыкъды. Ол ёмюрю да мени арбазымы самырыды...

Эл а? Эл?

Эл? Эл не? «Кюрт басар элни кьулагъы сангырау» дейдиле таулула, болумум а кёзлерин да сокъур этерикди...», — деб бир керахат иш этерге оноу кьурады былайда огъуна.

* * *

— Ах, Ариуджан, эснигдемиди, Созарбийге кюпсе деген кьой, адамгъа да санамай эдик. Аршыны бла кьадау кирити барды деселе да, халкъ кюлюб? Тоба болсун, энди ол, келе-келиб, Къарачайгъа патчах болмаса, ма мен, ма сен, кёрюрсе.

— О кьой-кьой, Джулдуз, эл неси Созарбийге энди сен бедншленн тизибми башладынг? Ишлегенде не айыб? Файгъамбар да ишлегенди. Кюпселе уа, акъыллары болуб ишлейдиле. Ол тюлмюдю элибизни дуу джандырыб тургъан. Чыракъ десенг ол келтиреди, патеген десенг ол келтиреди, кьол кьыйынчыгъыбызны уа?

Алгъын не этерге билмей, болгъаныбызгъа кюе кириб, ма бюгюнча эсимдеди, кьыз заманымда этген джамчыларымы кюе ашаб, кюл этиб кьойгъан эди. Созарбий а, хариб, бир затыбызны алмаштырмай, элтиб сатыб, тюкен хазнадан юйюбюзню толтуруб турады. Кёзюнге бир кёргюзчю. Чилле джаулукъ, тыйын тон, кюпес, нес джаулукъла, кьатапа, дарий толла... Кёкден-

ми түшелле? Аллах разы болсун, баргъан джеринде, джолу болсун...

Ол кюсучюгю да бир тизнучюн бала болуб тюртюлгенди. Элге кыйналгъаннга аллах да игиликни теджей болур. Ол да насыбы тутхан бир сабий, чакъгъан терекге кюннган бал чибинча, келди да ырысхыны ичине тюшдю да къалды. Созарбийини, хариб, арты-алты да ол джангыз кызы... Кюн тийгенча ол да бир сейир зат...

— Джулдуз, къашын-башын туюб, Ариуджанига джууаб этерге ашыгъа эди, ол а, ауузун толтуруб кюнсеге махтаула сала, аны ашыкъгъанын истемей эди.

— Малы кёбю шайтаны кёб! Бай эсе, санга-мангамы байды? Башына байды! Тоба болсун, бюгюн кибик эсимдеди, Байталчабханига сыйынмайды къой сюрюулерни деб айланган заманында да джагъасында битлери, бир-бирлерин сюрюб, ат оюн этдириб айлана эдиле. Юсюне кнерге, къарнына ашаргъа кёзю кыймагъан ырысхы ырысхымыды? Азабды, азаб, — деб Ариуджаны сёзюн бёлдю Джулдуз.

— Оу-у, хариб а, кюн тийгенди кёзюме деб, эртде бийче тарыкъгъанлай этиб кёйдунг да. Бал тюкени, алтын тюкени, дарий тюкени... Малда малы, ырысхысыны сапын кеси да билмесе, о-о, сен шашыб айланаса. Ашаргъа, джояргъа адамы джокъду Созарбийини ансы, аллах неден джанына тийгенди аны, сагъын этчи? Тоба де, джаным, тоба де...

— Ий, муну ючюн аллай бир нек таландын? Мен билген бла бу тегерекде аны эт джууугъу джокъду. Сен да джууугъу къой, от хоншусу да тютсе. Бир айтсанг а, — деб Джулдуз Ариуджанига къадалды.

— Оу, а кыз, харам къарнашдан халат тенг ашхы дейдиле. Биздегини суйген тенгиди Созарбий хариб. Алай къалай айтаса? — деб джумушады Ариуджан.

— Къайдам, джаным, элде джюрюгеннге тынгыласанг, шашыб кетерсе, айтыргъа тилм бармайды. Ол ёксюзю кюшха уруб, кеси уа... — деб андан ары джукъ айтыргъа базмады Джулдуз.

— Сюлемен файгъамбарны ырысхысыча бир ырысхыгъа батса, кюшха да барыр, къабакъгъа да энер, къайнайд, насыблы, аллай бир да этмесе, джалчылары чачыб кетерле болгъанын. Джыйылгъан ырысхыны сакъларгъа керекди.

— Айтылган джерден керн болсун, биз эшитгенни эл да эшите болур...

— Оу мен джарлы, алай нек айтаса, ат багъасы сёзюню ит багъасы этиб?

— Баймашакъны сен эсенг да, сыпатны мала дегенлей, дуния ырысхы аны кёолунда эсе да, пасыбы джокъду, Ариуджан, ол ёксюзю, ма сени, мени юсюмде пасыб, не джарлы эсек да, аны юсюне кёонмагъанды.

Бир абынган минг сюрюнюр дегенлей, ёксюзге ёкюл табылмайды. Ол, ит болуб, аны малына къараб, ол а...

— Ий, эртде келинча, эснеб турма да берн айт да къойсанг а излегенниги. Ол бир джаш адам, къатыныны этек тюбюне кирсин да мушулдасын да турсун, онгсуз къарт а кьошда айлансын да ит болсун дейсе, не? Кеслерн биле болурла. Алай болса да, кёлюнде кёлден терен бир зат барды, былай деб айтыргъа ышанмай болурса. Мен а къанкъ дейме да, билгенни къуяма да сирелеме...

— Аллах айтмасын, бизден чыкъмасын. Халкъ обурду, кесн билир, къой-къой, терилтесе, джаным, биз бир джарлы, ким таш атса да бизге тирикди. Къой, джаным.

— Былай деб кесинг айтмагъан сёзю ауузундан суууруб къалай алайым, алай а алгъышлыкъ адамны бединге салган гюнахды деб турама. Аллах да ырысхыны суйген адамына бередн.

— Алай да болур, гюнахлы эсе да, эшитгенибизни айтама, — деди Джулдуз, — ырысхы бла насыб а, аякълашыб джатханлыкъларына, эгечле тюлдюле.

— Оу, Джулдуз, аман къулакъ не да эшитеди. Кёзюм кёрмеген затха ийнаналмайма. Бир аллах, ма былай орамда тюбесе, ол бир ариу сёзле айта биледи: атангы да анагы да махтар, сабийниги атын да унутмаз. Былай джагъылыб, кърман-садакъа болса, ий, бу адамгъа мен не игилик этген болурма дейсе. Этиб а не этериксе? Кесини игилиги. Аны кибикле бизни эрке-летген къой эсенг, ким болгъаныбызны да билмейдиле.

— Къайдам, джаным, атам хариб, бизни кёзюгюзден махтагъан адамгъа ийнанмагъыз деучен эди. Джарлыны эшигин махтагъан джабар дейдиле, бир зат билиб айта болур эди хариб.

— А къыз, юйюм бла бир джумушум, бышлакъчы-

гъымы да сыкъмагъанма. Къалдым да кетдим. Бир чабайым, — деб ёрге турду Арнуджан.

— Ах, а кыыз, аша джокъ, ич джокъ. Байны малы джарлыгъа тынчлыкъ бермез деб, Созарны къайгъысын кьоюб, тепсиге да бир чёкмединг, — деди Джулдуз, ичинден да «къачдан сора бышлакъ тапха, не бышлакъ сыкъгъан хапар айтады, ий, къотур ийнеги кьонда?»

— Ёлгенлеги джаны ююн, бусагъатда кьууурдакъчыкъ къабыб келгенем, кекире турама, джауу богъурдагъыма бузлаб, уялгъанмы этерикме, бир аллах, туугъан эгечимден башха кёрмейме мен сени.

— Оу, эртде кыыз, Ташкёпюрде как ашаб чыкъгъанем, дегенлей, къачан эсе да кьууурдакъ ашагъанма деб, — дей, хоншусун ашыра чыкъды Джулдуз...

Элде эки сёзчю къатын бу джол не кюрешдиле эселе да, бир-бирлеринден туб билалмадыла, экиси да арну биле тургъан затларын былай деб ачыкъ айтыргъа базмадыла...

* * *

Эшикден кирген Айтек болгъанын кёрген Мёлек, аны аллына чабмай, юйню ара багъанасын кьучакълаб, кычырыкъ этиб джылады.

— Не болгъанды? — деб, Мёлекни къатына барыб, джарсыгъан ауаз бла сорду Айтек. Мёлек андан да бек джылаб, бетин эрини кёкюрегине тиреб:

— Къайдаса сен эндиге дери? — деди джылагъанын сёнгдюрмегенлей.

— Келдим да? — деди Айтек, тапсыкълы кёлкъалдыдан сора джукъ да болмагъанды деб кьууана.

Алай а къатыны, бекден-бек джылай, кьондап ач, суукъ болуб келген эрини аллына ушхууур салырча кьарыу да табалмай, онгсуз болду.

— Не болгъанды санга? Сени джарсыуунг меники тюлмюдю?.. Къышны кыш узуну ит болуб, кече болса, кюнню сакълай, танг атса, ашхамгъа ашыгъа, кюннум айча, айым джылча кёрюнуб, кьурманны сылтауу бла эки-юч кюннге кючден башымы алыб келгенме, сен а аллыма сарынынг бла чыгъыб, келгеними ушатмаймы джылайса? Не болгъанды? — деб, башха мадары болмай, кескин сорду Айтек.

Къатыныны халындан анда терслик болмагъанын сезе эди, алай а ол къадар таралыб, чыкъмагъан джаны

ичинде джылагъаныны чурумун а былай деб ангылаялмай эди. Арну айтыб, кеси да джыламсыраб, не этерге билмей, бир да болмагъанында:

— Экибиз эки уллу къыйынлыкъдан къутулгъан эки ёксюз. Аллах бермегениге фыйгъамбар не берикди? Сен мени суймей этесе, мен а аны ангыламай тура эдим. Алай эсе, сени башынга бош этейим, атам-анам джатхан къара джерде манга да табылыр бир оба тешик, — деб ёрге тура башлагъанлай, къатыны къычырыкъ этиб, эки къолу аны эки къолуна къарышды.

— Сора, не, айт да, джюрегинги бошла, не да, тохта да, кёзюнгю бир ач, ёлесе, менден да бошадынг, къайдан да келдим?..

— Айталмайма... Тилим айланмайды... Кесинг кёрмеймисе? Мени кимге къоюб кетген эдинг?

— Сени инджилгеннигден сора джукъ да кёралмайма, айт, аллах ючюн, аллай бир инджитме экибизни да, тилейме.

— Ол ит мени атам тюлдю... Ол сени эрлай къошханын, кеси манга артыкълыкъ этиб тургъанды... — деб, бауурундан къабланыб, къычырыкъ этиб джылады...

Джаш, джюреги къайнай, эринлерин къаба да къаната, тишлерин къыса да жыгъырдата, сабийлигинде чекген азабын да кёзюне кёргюз, тангын аман бла атыды. Эртден бла эртде Созар джатхан юйню эшигин хыны къакъды. Ичинден таууш чыкъмады. Эрши тюртуб ачды. Юйде киши да джокъ. Оруну джыйылмай, юй тюбюнде да намазлыкъ, къатында таз, къумгъан, мынчакъла да шипдикчикни юсюне кенделен атылыб.

— Уу, къарт бёрю, адамланы алдагъаным азды деб, энди аллахны дамы алдайса? — деб сермеб табаны бла къумгъанны урду. Ол барыб орундукъну аягына тийиб, бир джашына къампайды. Ичинде сууу, къайры эсе да ашыкъгъанча, къарыла-къарыла, иигичге сюммегинден шыр-шыр-шыр деб, джерге тёгюлдю.

Джел ургъанча, ызына айланыб:

— Эй! — деб, хыны ауаз бла къычырды Айтек. Джюреги дюнг-дюнг-дюнг деб, къая къаягъа тийгенча ура, башында таш тирменле бурула, не сабырлыгъы, не эси къалмай, бир хатерсиз сезим тюрте, кёк чарлагъанча, къабакъ эшикледен чыкъды.

«Межгитге баргъан болурму? Сора анга анда не барды? Аны юсюне оюлмагъан межгитге от тюшкюн! Межгити башы да бир отда кюйсюнле!» — деб, тишле-

рин от чакъдыра, къалай баргъанын да билмей, къараб къарагъынчы, межгитни арбазына кирди. Старшина Окъуб бла Джанхот апендини араларында сюелиб тургъан Созарны кёрюб, кёзлерине къан чабды джашны. Экисини да къарамлары бир-бирлеринне тирелиб, джю-реклеринде итле улудула. Бирини асыл дерт къайтарыргъа кызыл къаны къайнады, бирини да харам къаны уюб, эки эрни бир-биринне тиймей, тили чала:

— Ол бёрю кючук алай этиб нек келеди? — деб, Окъубну артына бугъунама дегенлейинне, Айтек джетиб:

— Итден туугъан! — деб, къамасын аны быдырына тыкъды...

Джаралы къабанча кычырды Созар, джерге къара къаны чачыла.

— Ай мурдар а! Ол сени багушдан алыб тоханагъа олтургъан эди. Не деб этдинг бу итликни? — деб Айтекге дунняны юстюрдю Джанхот апенди.

— Итге итлик этилген адет барды дунняда! Сен да аныча бир итсе! — деди, кёлю къанмай, къалтырагъанын тыялмагъан Айтек.

— Джамагъат! Бу сыйлы кюн бу сыйлы арбазда бу итликни этгеннге ачы ёлюм! Ачы ёлюм! — деб кычырды Джанхот апенди, мени да бир чийини чыгъарыб къояды деб къоркъа, — ол огъурлу, ол дин ахлу адам ит кючюкню кесине улан этиб, аша, джаша дегени ючюн, аджалсыз ёлюб барады, джамагъат!

Къараб тургъанлайыкъгъа артыкълыкъ этдириб къойдукъ. Аллахны аллына не деб барырбыз? Шейит ёлюкню межгитге салыгъыз! Мёлекле джыласынла. Хур кызыла джараларын байласынла...

— Мурдарны уа эмиликин къуйругъуна тагъыгъыз! Джер да, кёк да сыйлы дертни кёрсюпле! — деб, джел эте, онгсуз болуб, джерге чёгеледи.

Созарны тенглеринден бир-эки адам джетиб Айтекин буудула. Эрлай эки аягъындан эмиликин къуйругъуна тагъыб, атны сыртына къамчинни сылаб ийдиле...

Хайуан, юркуюб, ол оюмсуз адамладан башын алыб къачханча, мыллыгын ёрге атды...

Джалан аякъ, джалан баш, джерни тырнай, къан джол бла эл бла бирге атны ызындан Мёлек да чабды.

Не ат, не тиширыу ызларына къайтмадыла.

Ташлада Айтекин кып-кызыл къаны бюгюн да тютюплейди дейдиле...

УЯДАН ЧЫПЧЫКЪЛА УЧСАЛА...

О туугъан элим! Къызларынг къызладан ариула, джашларынга джаш джетмегенд дунняда! Къартларынг да, нартла киби,к, тириле, чалкъы гута биледиле джюз джылда да!..

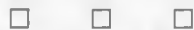
Къумурсхала... адамлача, тирисиз сиз. Баш алдамай кюрешесиз. Зарлыкъ джокъду арагъызда, джамагъат-да болгъанча, хыйлалыкъны билмейд сизни биринг да. Сейирсиниб къарайма, сукъланырчад хар негиз да. Къайгъырама, бир сылтау бла да чачылмасын уягъыз деб: терек ёсерик эсе да алайда, къозу орун ишлерге керек эсе да, чачылмасын уягъыз...

Джел ургъанында да, джыгъылмадын. Таш тийгенинде да, сынмадын, бююлмединг, кёк юсюнге аугъанында да... Мен джанынга тийгенимде уа, кёлюнг аз болуб, сабийча, джыладынг...

Тёз дей эсенг, адам тёзгеннге мен да тёзейим. Чыда дей эсенг да, неге да чыдайым. Алай а мени да барды санга тилегим: кюйюб учхун болсам да, таралсам да толкъунланы тюбюнде, туугъан джеримден айырма мени, къадарым!..

Эки сары эрик берегибиз бар эди бачхабызны аягъында. Зыбыр эди къабукълары, къынгыр-мынгыр бутакълары... Кёгетлери уа, кюп тамчылача, сап-сары бишиб, къууандыра эдиле тийреде сабийлени... Бююн джокъдула терекле, джокъду атам, анам да, ол кёгетлени уа ариу ийислери сабийлигими салыб туралла таймай эсеме...

Къабыргъада төрт сурат, төрт батхан джулдуз, төрт бушуу. Неге да тёзген, тарс деб атылгъан бир ана джюрек, эки азгъын кёз, бушууну эки тамчысы...

Оджакъда джулдузла джанаелле джомакълай. Тыбырда уа, тыбырда уа мутхуз эди отубуз. Тёрт бюклениб чыракъгъа, кийимлерибизни джамай эди арыгъан анам. Къайда эсе да, къайда эсе да бизден узакъда къан тегеед мени атам къазауатда...

Оджакъда уа, оджакъда уа джулдузла джанаелле, джомакълай...

Кёк тылпыудан къанат этиб берейпм, джанкылычны тюзетейим джолунга...

Юзме, юзме, муратымы, къадарым. Кёзбау эсе да, юзме, тюшюм эсе да, юзме, бир кёбдю джумушум...

Излеенг сен, кёк болуб, кюкюрге. Джер болуб термилеенг тебинирге, тенгиз болуб кемелени кёмерге...

Иннетинге не болуб шыбла, къаты кысыб къучакълады къойнуна, андан бери къарамайса, баш кёлтюрюб, сен кёкге...

Ашхыны кёбдю мураты: джалынмайды ол джазыугъа, кесине тюл, халкъына, кенг джуртуна, дунягъа излейди ол болушургъа...

Сюркелген хайт дейди, джюрюрге тырмашад, ол талпыйды ёрге къобаргъа, ишексизди, тюзелликди.

Тюзелирми мугур кёлю джерге тюшген... Эки бюкленнген белн, таянчагъы таякъ болгъан, кёкюрегинде от болмагъан?..

Бир затдан къууаныб, учайым деб болсам, башымы кёлтюрюб, силкиниб джюрюсем, тенгиме къайгъырсам, сабийни башчыгъын сыласам, ахсыныб анамы сагъынсам, къойнума сыйыныб къаласа, о джерим, солугъан тылпыуум! Джанымча, джангызса, джарсысам, джарылсам, бир сыйлы боласа...

Не да багъалыд бу джерде манга. Тейри юйге кирген кирик, кирдим сени юйюнге. Эресейни Акъ шахары, умут кирик чыммакъ-акъса, джарыкъса! Акълыгъынгы Къарачайгъа элтирме. Анда ёмюрлюк назла ёселле, къобанла тууалла анда тауладан. Минги Тауну махтаундан санга юлюш этерме. Экибиз да ёмюрлюкню аркъасына чыгъарбыз, кирсизликни, чыммакълыкъны, халаллыкъны биз дуниягъа чачарбыз. Сора дуниядан джарсыу тас болур: джумушарла адамла, халал болуб джюрекле. Шахарла да дунияда, Эресейде шахарлача, ёмюрлеге къарнаш болуб къалырла...

Он джыл ётдю. Къанатлыча, учуб кетди. Ашхы джолгъа атланыргъа ашыгъасыз...

Тыбырыгъыз, джылы тылпыу урад андан бетигизге. Упутмагъыз. Устазланы къучакълагъыз, кёк дунияны ийнакълагъыз!

Тейри тангны джарыгъыча, джолугъузну джазыуугъуз джарытсын!..

Ким эди аты Адамгъа дери джашагъан адамны? Бармы эди аны энчи къарамы, тауу бармы эди, бармы эди сууу, къобаны?.. Огъесе, кертиси бла да, Адам биринчи адаммед, Хауа да аны негисинден?..

Къол аязымда тыпырдай турад джюрегим, уф де да учур юсюнде учхунун, тиширыу джюрек дженгил тешилед, ариу сёзюнгден анга юлюш эт. Бетсиниб айтма бир зат да анга, алайын сезсе, тешиле келиб джарылыб къалыр...

Тиширыу джюрек дженгил тешилед, ариу сёзюнгден анга юлюш эт...

Джолда тюбед къалдыкъ. Кёзлерибиз бир-бирлерин ийнакълалла. Кёрмеген кирик этиб, мен бир джанына бурулдум. Кёлкъалды къарамынг джюрегими тешиб

ётиуб, тюз аллыма сюелди да кёзлерини кьаматды. Чы-
даялмайын, ызыма бурулуб бетинге кьарадым... Бня-
гъынлай кёзлерибиз бир-бирлерин ийнакълалла...

Бир тауса деб тура эдим, уллусд да кьарамынг. Бил-
мей эдим сен кёрюмю кьазгъанынгы, бир тауса деб,
къум тёбеге базгъанымы...

Налат санга, кёлекке! Шыб деб чыгъаса сен адамны
аллына, тобукъларына чырмала, алджатыргъа кюреше-
се аякъ тюбюнде айлана. Олсагъатлай, эсгериб, ол чы-
рагъын джандырса, зинк боласа, бугъунаса...

«Атынг бла кьатынынга ышанма» деб ким айтхан-
ды? Ат харамд деб эшитмегенме ёмюрде. Юй бийченг
а — сабийинги анасыды, тыбырынгы оюлмазлыкъ кьа-
ласыды, джалгъан сёзю ёч туююлдю айтыргъа.. Бу
айтылгъан терс аууздан чыкыгъан болур. Атны джер-
леб джюгенлерини биреулеге узатычу айтхан болурму
алай?..

Э. Балашовдан

Бу тиширыугъа аллай эркинлик берилгенд. Ким-
ден да алгъа ма бу сёзлени манга айтыргъа: Не болса
да болсун, болгъанны уа— унут! Эки джолгъа джарыл-
гъанды бизде умут...

Бир сёз да айтмазма анга джууабха. Айланырма
чабыб нанымы ызындан...

Бу тиширыугъа аллай эркинлик берилгенд: терекле-
ча, гоккалача, хансла кибиб ёсере...

Дуу джанадыла узакъда шахарла, кьонакълбайла да
бирча халалла, кёзлери кюле кём-кёк кёллени, шоркъя-
ла кёкден тюшелле, акъ къайыкъл чайкълалалла те-
нгизледе... алай а, къайры барсам да, не уллу сый таб-

сам да, неден да сыйлы туугъан элим чакъырыб турады, чакъырыб турад мени ызыма...

Биреуде ачудан, башхада джарсыудан сакълайым десем кесимн, олсагъатлай ол джарсыу алыб эсимн, эки къатланыб ол ачыу, басады мени юсюмю...

Кёкде нюрню ким урлады, ким чёбледи кём-кёк кёкде джулдузланы, айны джюзюн ким джабды?..

Тазны къагъыб, ушок атыб, уятыгъыз «эгерлени», кёкню нюрюн тайдырмагъыз, джулдузланы джокълагъыз, джелмауузгъа джутдурмагъыз толгъан айны.

Ойнай келиб, кёк толкъун мурат этед ёшюнюмю сыларгъа, огъай да деб, акъ кёйюмдан къараргъа.

О оюмсуз! Саркъыб кетчи ызынга. Думп бол да къал, бугъунчу, ол бир толкъун джетиб сени джухунчу.

Гокка хансны юзген адет болмаса да таулада, сабан ичинде ёсселе ала, джулкъуб алыб, ырджы юсюне аталла, ташлапы да, кёкден тюшген эселе да, бирин кёйюмай, тёрт бюклениб артадыла сабанладан...

Таш неге да джарайд дейле: къала да ишлейле, сын да салалла андан, ахлуларын узакъ джолдан сакъласала, тепсиге джайыб, джалынадыла ууакъ ташлагъа... Не да этсинле, джарай эсе, алай а, эки адамны айры этиб, таш тюшмесин ырджыгъа...

Тиширууну ёмюрлеге багъалатыб, аны сыйын кёлтюре, джулдузчукъча, къыз сабийни аякъчыгъын балгъа салыб джалагъанла ата-бабам, улан тууса ызындан...

О тынчлыгъым! Джюрегимден тайма деб, ненча кере айтхан эдим? Къайдаса? — деб сорур-сормаз, эшиклерим кѣнг ачылыб, танг атханча, тенглери бла ойнайкюле, кириб келди сабийчик юйюме... Соргъаныма сокъурандым. Къайдагъынгы энди эсгердим. Кимден да, менден кетгенингча, кете тур деб, табу этдим...

Атамы тауу — Минги Тау! Халкъымы къаласы, анасы, не кѣб болса да джарсыуум, сен болгъанда бюгюлмейме, мугур болуб, эзилмейди джюрегим...

Мен да кѣргенме сарнагъан аналаны, къара къагъытла келген мугур юйлени, бюгюн да этеме къазауат бла къазауат: ата къарнашым деб эркелетирча тукъумда къоймагъанды ол бир кишини да...

Бир адамгъа да болмасын джашау учуз. Биз къалгъанча, бизден да къалсынла тѣлюле: бизден онг болсун джазыулары, ёмюрлери бизден узун, насыблары — бизден уллу...

Джел келтирди, суу элтди деб, бир оюмсуз кюнюнде джоуб ийме намысынгы: ол халкъныкъыд, учуз этсенг, болад къуру кесингикн...

Къып-къызылды хар адамны да къаны: джюрекден тамады, тохтаусуз агъады, тѣлюден тѣлюге барады, алтындан багъады... Алтын не? Алтынны юсюнде къан уюб къалады...

Джуртну иеси Джангыз терек! Булчукъларынг джулдузлагъа узала, джахиллени ичлерине от сала, ненча джылны Уллу Тюзде ёсгенсе, тѣлюледен тѣлюлеге келечилик этгенсе?!

Джолунг болсун, сыйлы Джер, Джер джюзюнде адам да! Тиширыу да, ана болайым деген, эркиши да, аны кьолундан тутхан, ол дуниягъа тууар джан да, къара суу да, терек да, кёкде учхан къанатлы да. Не да, не да джылыу табсын Джер юсюнде!

Джолунг болсун, сыйлы Джер, Джер юсюнде адам да!

Ышарыргъа, ышаныргъа унутмагъыз, адамла! Ышаргъанлай, тас болалла къайгъыла, ышаргъаннга ышарады джазыу да, ышаргъаннга ышанады башха да...

Ышаныргъа, ышарыргъа унутмагъыз, адамла?

Суу шоркъадан назикликни излерме, кирсизликни эртден чыкъда табарма, тауларымдан эркишилик алырма...

Тёзюмлюкню... тёзюмлюкню кьюру джерден тилерме...

Зинк болдунг. Чыкъ тамчыча, джылтырадынг да, джулдузча, джукъландынг. Кюн таякъча бугъундунг да, джылыуунгу джашна деб джазгъы джерге теджединг...

Гоккала салыб джасамайдыла Къарачайда къабырланы. Аллай адет джокъду бизде, таулада... Сизге уа, кёк мермерден сынла этиб, мугур ананы сюеб, юсююрге, гоккалагъа ушай эдигиз деб ёкюне, гоккала себиб ёстюрөдиле тегерегигизде...

Танг аласы, джур балача, илгиздикди. Юркютмегиз. Кюн таягъы бугъунмасын булутха, джюрекледө юзюлорча умутла. Зауукълукъда уянсынла сабийле...

Джаны болгъанны барды джерде юлюшю. Ёлтюр-
мегиз макъаны да дегендиле къартларыбыз, джыланны
да ууун алыб, дарман этиб бергендиле акъылманла...

Джангылмагъанд джан джаратхан табигъат, къуру
бир затны унутханды ол ансы: артыкълыкъ этмесин
биреу биреуге деб нек буюрмагъанды, кёкге кюнню,
джерге нюрню буюргъанча? Огъесе адамны кесине
ышаныб кьойгъан болурму ол аны?..

Керек болса, мен да учуб келирме санга. Тау адет-
ни бузмазма мен джоругъун. Къор болайым босагъа-
нга, бююн сен къонакъса манга, элими сыйлы адамы-
са, алай а «къонакъ кьойдан джууашды» дейдиле сиз-
де деб, джунчума, билгенингча джюрют кесинги — тенг-
ни ашхы адети адет болуб къалсын бизни таулада!..

Илгениб къарадынг кёзюме, ышаналмай умутунгу
сёзюнге. Кёзлеримде кёзлеринги гинджилери уюб-уюб
къалдыла. Эслемединг, джарсыуунгу джарсыуум бла
джамарымы.

Ахыр кюнюм, билеме, къонакъ болуб келмейсе сен
кишиге да, алай а бир тилегим барды санга: эти этим
болгъанланы унукъдурма мени элтген кюнюнгде...

Сау бир дуняды кёкюрекде джюрек: таула тюзле
да бардыла анда, джулдузла да, кёкде кибик, джанал-
ла. Тенгиз да чайкъалад аны ичинде! Боран да улуйду,
сабий да тууад, джыр да чыгъады, чартлаб ичинден!..

Къар таугъа илешгенча, таулу таугъа келишгенча,
илешигиз бир-биригизге, джер юсюнде уланла. Ойлаш-
чыгъыз, кёз гинджича, тегерекди джерибиз, аны юсюн-
де джетерикди ариудан барыбызгъа да орун. О улан!
Мараб атма кесинг кибик бир уланны...

Дуннягъа туугъан сабий! Анангы баууруча, халал, ачыкъ болсун санга джашау. Ол деб айтырча бир адам бол, халал кыйынынгы халкъдан аяма. Джашау бла ёлюм деген кюн ёлеме десенг, тёлөле тобукъланыб сыйларча иште ёл...

Кюн таякъча назик кызычкы, илгиздик чыпчыкчык! Джазыу сени аясын, насыб санга илешсин. Ол сен, тартыныб, кёзюне къараялмагъай, керти тенг болсун санга, сен да къанат бол анга...

Анам дей билген уланла, сакъ болугъуз дуннягъа. Хар анагъа да багъалыд бала: сен да бала, ол да бала, къарыу кёбдю саныгъызда, бош затланы кёюгъуз да, дуння тынчлыкъны сакълагъыз. Сиз бирден огъай десе-гиз, сизден уллу джокъду дуняда къарыу!

Темирни туудугъу Халил Мырза Шади-мюлк деген джырчы кызыны сюнгенинде, къум тюзлеге къуууб ийгенд Асхакъ аны. Сыныб къалчы, сындырыгъа излей эсенг сыйымы деб, джарсый-джарсый ёлгенд, дейле, улан анда, Шади-мюлк да, келе-келиб, ауушханды, сюнгенини къабырына къабланыб...

Джюрегими талпыуларын къандыра, тобукъланыб Къарча суудан ичеме, Минги Таудан Тейри аязчык ура да, Адурхайны джырлагъанын эшитеме...

О нюр кюрен! Джарсыуладан джерни сакъла, унутма: кыыш чилледе кюн таякъ бол, джай кюнде уа, булут бол да, хайда джау...

Джаныуарлыкъ этгенликге джаныуар, налат болсун деб, чабмайды киши анга, инсан этсе уа джаныуарлыкъ, джер титирейди, тебед джамагъат...

Джерленмеген эмилик! Ляма тишленн, ауузлугъунгу чайна, туягъынг бла тала ташланы... Кишнесенг а, тилеб айтама, джюреклени титиретме, ёхтемликге учундура, ариу кишне...

Уланчыкъ бла Акъ тайчыкъ! Тау кёллеча терендиле экингде да къара кёзле, кёкюрекледе джюрекчикле гып-гып эте, бир-биринге илешесиз, джер джюзюбюз нюр джылыугъа илешгенча...

Кёк джашнады. Кюкюреди. Ырхы келиб кёк суулань бокълады. Джел кюбду да, огъурсуз джел, кюш уядан балаларын тёрт джанына силдеди. Инджилдиле къанатлары къатмагъан балачыкъла, кыйналдыла учалмайын ызларына. Аналары — ол а, хариб, излей эди балаларын мийикде, чакъыраед къая ранда уясына...

Кюнлени бир кюнюнде кюн ышарыб, алтын таягъын айныб келген кюш балагъа узатды. Қъанатларын ёхтем кериб, балала кюн таякъны джол этдиле уягъа...

Эгечлерим! Кёкде джаннган беш джуддузум беш тау шоркъам, джюрегими беш ургъаны, чууакъ кёкде джарыкъ кюнню джерни ийнакълаб тургъаны!..

Эгечлерим! Ана нюрю — бетигизде, ана джылыу—этигизде къор болайым бешигизге!..

— «Айда барды бир ай кёл. Сары алтынды аны сууу. Анга кириб джууунган муратына джетед дейле». деб эсими кюзгъай эди сабийликде мени анам, — алай

а — деб аманат сала эди олсагыат — ары баргъан тѣ-
ренг болса, унутма, кесинг джангыз кѣлге кириб кет-
мезсе да, илипинчик айырыб, кѣлню сууун джерге нер-
се, андан сора тенглеринг бла, джуууна-джуууна ту-
рурса...

Тау, илгениб, титиреди. Тарс деб атылды къая. Джа-
расындаи кызыл къаны тѣгюле, заф деб ауду къара
джерге шош марал... Олсагыатлай сен да джетдинг
гузаба, сояйым деб, бычагынга узала...

Унуталырмамы?! «Менде джокъду терслик!» — деб,
китабны манга узатдың. Баред, баред сенде терслик.
Ол себебден шууулдатдым мен китабны ызына. Ол ки-
табха табына, меннчаланы джазыуларына абына, ётер-
ге излеенг сен тѣрге...

Ай медет деб, джер къырдышын тырнадың, башны
булгъай, тѣгерекге къарадың. Ичинг кюйдо. Тишлери-
нги жыгырдата сокъурандың... Не болгъанд деб ки-
ши келмед къатынга, джетген кюнде керти болмай
къалгъаненг да антынга...

Кетме, кетме, джарыкъ кюн! Кетген къайтмайд ызы-
на. Ашыкъдырма джолоучуну, джунчутма юй бийчени.
Сабырчыкъ бол, сабийле да эшикделле, ойнама къой...

Кюрт юзюлсе, джел къобса, суу къутурад. Таш-
агъач да къатышады пчинде. Адам, мал да чарпыйды-
ла, кѣпюрле да боладыла суу азыгы... Эркишини ал-
джамагъан ол кюн къуру...

Атам чалкъы чалгъан джер, анам тылы басхап
джер... Бир татлыса, бир джылыса, тапсыгъымы адал-

майма, бир сейирсе, чыммакъ-акъса, кѣм-кѣксе, кѣз
гинджимча, бир бурхуса дюн-дунияча, бир уллуса...

— Алай хомух къалай болдунг? — деб кысылдым
тарс деб атылгъан къаягъа.

— Джарсыуунга джарсыгъандан джарылгъанма, —
деб ахсынды ёхтем къая.

— Джукълаб къалгъан сабыр сѣз, джулдузму эдинг,
джарсыуму эдинг?

— Джазыу эдим! Заманында халкъгъа керек къа-
рыу эдим! — дед да чыкъды, ёшюнюмю эки джарыб
алтын сѣз...

Къанатла, о къуш къанатла! Бирден къагъыб, бир-
ден къалкъыб туругъуз. Бир-бирлерин марасала къа-
натла, мийик кѣкге учуб чыкъмаз ёхтем къуш...

Табигъатда тилсизди деб, бир да билмейме джукъну.
Хар нени да барды кесини тили: къанатлы эсе, кѣкге
чыгъыб учады, гокка эсе, кѣз алдайды, къарасанг...

Чегетлерим джел бла ушакъ этелле, кѣкге узала,
сюелелле тауларым, джулдузларым, кѣлге къараб къу-
була, тангнга дери гѣзет этиб чыгъалла...

Джел тарайды чачларымы ийнакълаб, бери айла-
ныб, къучакълайды бойнумдан, умут этед ол оюмсуз
сени орнунгу алыргъа, сени кибики онг джанымда ба-
рыргъа...

Кел, кѣкге учайыкъ, кѣзбаудан къачайыкъ, Тейрини
эшигин халкъгъа ачайыкъ. Кюрен тартайыкъ джерни
юсюне, кырдык чыгъарча юйюрсюне...

Джел тарайды биченликни. Бёденени излейди ол уясын. Чалкычыла келликдиле, бир мадар эт башынга деб джалынады, джалбарады, юйюн-башын унутуб, баурланыб айланады, айланады...

Эсими эшигин ачханлай турама: тенгиме багъалы ётсюн деб төрюне, анга багъалы манга да алай кёрюне. Аймысына, буз да урсун, къар да джаусун аны ючюн юсюме...

Джер юсюне тынчлыкъ болуб ёмюрлеге къалырча, кыш къар болуб, кълну-тюзню джабайым; джангур болуб, джаз башында джауайым; сабан болуб, дангыл тюзде чагъайым, мюрзеу болуб, хар арбазгъа барайым...

Атамы эски тыбыры, сенден сыйлы джукъ болтурму дуняда?! Джилтининге юйюрсюнуб, отну тейри джунунда джашаууму саудан аулаб чыгъама...

Сейир тюлмюд, бир эли да болмагъанлай мяланы къалынлыгъы, ырджи болуб эки юлешед сау дуняны: бири тыбыр, сууумазлыкъ джылыуу бард, бири да орам, орамда уа ышыкъ болмайд кишиге да...

О джанкылыч, тейри кызыны кямары! Не бард кёкде? Джерге тюш да тереклени беллерине чырмалчы, толкъунланы тозурат да, сыначы, аязчыкъ бла бирге кир да сабанланы джашнатчы. Не бард кёкде, ол узакъда?!

Шошлукъ. Толкъун. Сослан таш. Хар бирини джумушлары башхады. Шошлукъ хаухду. Учхарады, оюмсузду толкъун да... Таш а — джуртум кирик, къадамд...

Джумуртхадан чыкыгъан палапан джюджек, айтсанг а, сенден башха киши джокъду ол къабукъну ичинде: гаккыдан сенден ким тамадад, ким кимни табханд?..

Туугъан Джуртум! Кём-кём тенгиз болайым, толкъунумда акъ къайыгъынг джюзерча, къан-къара джер болайым, бауурумда кёгет терек битерча, бир сослан таш болайым, тыбырынгда кюерча... джырчы къызынг болайым, дуния сени сюерча!..

Къудретлиди асыл бюртюк: джерден чыгыб, джерде чагыб, болад халкыгъа берекет, баш урады мюрге суге аны ючюн инсан да...

Джангур. Тансыкъ джангур! Бетими кюннге буруб тутханма Джау, джау юсюме! Джаякъларымы сыла да, сапларымдан саркъа барыб, джазгы джерге синг да къал...

Бюртюкню къачы урсун сабанчыны сыйламагъанны, ананы къачы урсун кесинден сабийни марагъанны...

Кюн бата барса, кёкино къуру этек учун кызартад: ахыр жаркыасын отха ата болур да, кёб бармайын джукъланад...

Умут, булутча, кёзбау болурму, ышаныргъа болмазмы анга? Тынгылачыгъыз, «унут» дегенча эшитилиб къалад бир-бирде...

Онсузну ачытыргъа деб берилмейдиле азаула, зорлукъну къаушатыр ючюн ёселле игиде ала...

□ □ □

Къалай ётдюнг алай дженгил, заманым? Бир кёб затны эсгертмейин, юсюм бла уруб кетдинг. Марадынгмы бир затымы, огъесе алаймыды хар кимге да этнуйонг?

□ □ □

Сейирсиниб къарайма, замансызлай онгуб къалгъан тюрсююнге: бир артыкълыкъ этген болурмуса сен кеси кесинге: озгъан айча, джарты болуб, кёрюнесе кёзюме...

□ □ □

Буу силегей кюн таякъгъа илинсе, турна сюрюу кёк джюзюне ючгюл болуб тизилсе, саркъайсала ёхтем суула сюзюлюб, кюнтурушда ныгышлагъа джарашалла тау элдеде къартларыбыз...

□ □ □

Теберди. Анамы эли. Мийикде джулдузла. Нарат чегет шуулдайды къатымда. Суу аязы джаякъларымы сылайд, кюрешеди ол манга хапар айтыргъа... Мени эсим а, джашинган отха кетгенд да, аны кызыл джурунунда излейди анамы сыфатын...

□ □ □

Кёк джашнады, бир огъурсуз чамланыб. Буз да келиб, джерни туюб къаралтды. Шыбыласы, джел эте, чегетлени къармады, тереклени беллеринден сындырыб, шош сууланы бауурларын талады...

□ □ □

Сабий эсим! Тынгылама кишиге. Урушма къой. Эс джыйгъанла дженгил сууб къалалла, сабийтеден ала харам болалла. Мен а сени бла келише билеме къуру да: кёгюм — кём-кёк, джерим а — гоккаладан джасанма, андан ёзге не керекди адамгъа?!

□ □ □

«О хадауус къайгъыла! Зинк болугъуз, къорачыгъыз къатымдан! Кёрмеймисиз, джараладан топ-толуду джю-

регим?» — деб юсюмден кыстасам, джукъу кирмейд кёзюме, гурушхасы бла бирге сау дунияны джарсыуун силдеб иед юсюме...

Джадетде не да барды дейдиле: алтын терекде алтын алмала, кюн исси болмайд, суу да бузламайды, джел джокъду анда, аязыкъ кыгад... Сора бары да алай иги эсе, дунияда аманлыкъ ары нек чабмайд?..

Ким эди экен биринчи кере джылы суу бла тылыны басхан, кълун узатыб кёкге, ким эди тамчыга аязын тутхан, джерге кыбланыб биринчи кере анам деб айтхан ким эди?!

Элин-джерин керти сюген, джамагъат деб кыайгъыргъан ырысхыга алданмайды, сый излемейд башына, такъыйкысын иймейди ол бошуна, тынч орнунда тынчлыкъ табмайд, тангга чыкмайд кыайгысыз...

Иссилеуню кыйнундагы джудзум! Насыбымча, бир мийикден кыарайса. Сен билмеген элибизде не барды? Ёмюрлени эслерине кир да кыайтчы, ёшюнюнгю ёрге тут да, тау элими махтауларын бир айтчы!

Ах, таулада сууукъ боран... Джолуочуну борбайларын кыяды, кийиклени дорбунлагъа джыяды, аджаштырад мен дегенни джолундан, аямайды, не келсе да кълундан...

«Мени тенгли заманында неси баред Кыайсыны? Мени уа — шахарда фатарым, сюгеи ишим кълумда...», — деб махтанды бир джаш адам Кызимни тоюнда.

— О хадауус оюмсуз! Сени тенгли заманында Ата Джуртну джюгю баред Къайсынны бойнунда...

□ □ □

Онгуз къарт болса да атанг, тѣшекде турса да ананг: экиси — эки къаланг. Ала сауда кѣлюнг сынмайд, ѣт-гюрдю, хар сѣзлери акъыл бере, оюмлары—кѣпюрдю...

□ □ □

Джарсыма, кѣк дуня! Сен джарсысанг, сабийле да джарсыйла. Кѣз гинджим бол. Анамача къарарма. Ин-нетим бол, къыз сыйымча, сакъларма... Алай тюлмюд, кесинг тирил, ѣкюнме, ѣшюнюнгде артыкълыкъны кѣлтюрме!..

□ □ □

Гоккалада бал излейди бал чибин. Ийисинден излеб табад ариу хансны узакъда. Сары чибин а мухарды: гоккагъа да, чирий тургъан мыллыкга да бирча джутланыб чабад...

□ □ □

Марал джангур! Тейри тамчы! Сени излейме, киймей джамчы. Ий, къайдаса, кимни сюрюб айлапаса?.. Тѣгюлме да бошуна, энци мени къошума!..

□ □ □

О кюн тамчы баппахан! Сен неге да тѣсесе, джол юсюнде ѣсесе. Къартлыкъ джетиб къартайсанг, учуз болмай, учхун болуб кетесе...

□ □ □

Ёлтюрюрге сюе эсенг сен мени, излеб кыйналма кесими... Къобанымы кѣк шоркъасын бокъла да, орайдамы хур макъамын джут да кый...

□ □ □

Баширге

Кѣкде джаннган джулдузум!

Алтын кюнум сени юсюнге батмасын, сени менден кызгъанган бир муратын табмасын...

□ □ □

«Бир кюнню ишсиз турмагъанма, бир адамгъа аман-
лыкъ этмегенме, бир затны урламагъанма ёмюрюм-
де», — деб шукур эте эди джюз джыл болгъан атам,
туудукъларына осият эте.

□ □ □

Ата-бабаларыбызны тансыкълаб, Къарачайны Къа-
дау ташын бай этеме. Тобукъланыб, тёрт бюклениб та-
бынама джигитликге... Ол къачан да халкъны джакъ-
лай билгенди...

□ □ □

Алтын этегигизге башым къурман, о берч къоллула,
джерими джарыгъы джигерле, арый-тала билмегенле!
Халкъны ичинде кимден да сиз багъалысыз, тёлюлеге,
ёсюб келген сабийлеге сиз таймазлыкъ дагъансыз...

□ □ □

Кюн таякъла, чыпчыкълача, келиб-келиб джюрегинге
къонсала, сен аланы джоппу джыйыб, узатаенг сабий-
леге, ойнагъыз деб кёл этеенг, ала бла атыгъызны
джанкъылычда джазыгъыз деб юретеенг...

□ □ □

Кёкрекде джюрек джаныуар болуб атды мыллыгын
юсюме. Талады. Сойду. Не айтды, не айтмады. Хомух-
са деди, эсимн алыргъа изледи.

Бой салмадым. Ийилмедим айтханына. Сора, тю-
нгюлдю болур эди, огъесе къарыуунму билди. Суууду,
сабыр эсеме джол къойду...

□ □ □

«Тёрт дуня! — деб тюшюмде къозгъады бир таууш
мени. Уяндым: эсим ичимде, санымда—тирилик. Дюр деб
учдула юсюмден чыпчыкъла. Учундум. Джан тенгеме —
столума — къабландым: къанатлыла харифле болуб,
акъ къагъытха бир-бири ызларындан къондула...

Анамы тюрсюню. Кюн таякъ нюрюнде бугъунчакъ ойнайды. Джулдузла, дуу джана, хар бири анама сукъ-лана, ай да, къарт аммача, мюйюшге кысылыб, таймаздан тарала, джомакъла айтады ол манга...

Узакъда бир айгъыр кишнеди. Ашыкъды. Ташланы талады, эсимде от джакъды...

— Бирге келгенек, бирге кетербиз! — деб хыны этдим айгъыргъа, тынчаймагъа къоймадынъ деб ачуулана.

Харх этди айгъыр, тауну-ташны титирете:

— Эки кере джерлемейди мени киши. Тынчайгъанга бой салмайма мен ёмюрде! — деди да жанкылычны юсю бла учуб кетди...

«Анам» деб джазгъан джеримде, «Джуртум» деб джазама кёлюмде. Дуу джанадыла алтын харифле, суула шууулдай, жангурла джауа, кёк да кюкюрейд, сабан да чагъад, уяларындан чынчыкъла уча...

Кёз тиймесин деб ол сейир затлагъа джюрегим аны менден джашырад...

Хапчаланы Ибрагимге

Ныгъышдагъы сыйлы къарт! Тауларыма тансыкъ болуб къарагъанча, къучакълагъанча атамы, джолда тюбесем, къучакълайма сени киби къартланы...

Насыб таймайд юсюнгден, муратларынъ юйреселе джюрегингде, кюнюнъ батмайд, инджитмейди джазыу сени, ахлунъ, тенгинъ къууансала тёрюнде...

Къыппа-къызыл къарампил! Джерден чыгъыб, къара джерден, шо, бир айтчы, кёк къойнунда джулдуз киби, дуу деб къалай джанаса?!

Иегиден, бир сюекден, джаратылмагъанма мен!
Танг алада, сен квалкыгъан заманда Тейри эшикни
ачыб, чыгыб келгенме...

Балдыргъан да не эсе да сарнайды, бир къайгысы
болур аны, ишексиз... Джел, тул болуб, ары киргенд,
дейдиле, тарбууунда бетин тырнаб джылайды...

Джазгы джауум джаугъан киби, тегюле, джашлы-
гъымда кёб джанынга тийгенме. Харамлыгъым болма-
гъанд да ёмюрде, кечеринги, энди эсгериб, тилейме...

Чыгъана тонун киеди тюртю, кызыл кызларын
джашыра, ала уа истемей, сынджыр бутакъдан бизге
къарайла, ышара...

Джер! Къучагъыма кир да квал. Джарсыуладан
сени сакълай ёлейим. Бир адамгъа ёге болма. Барабыз
да бауурунгдан юзюлгенбиз. Барыбыз да ышыгъында
ёсгенбиз...

Джюрегизбизни джара, кёк джашнады, башыбыздан
кюкюреди, ташны-агъачны титирете, шыбыласы саны-
бызны талады, сагаллады. Оноу сормаи бирибизге,
талах салды экибизге...

Адам эсде кирсизлик, къолда айланыр хазна болма.
Ариурукъгъа эгеч бол да, джюреклеге кир да квал!..

Къазийге

Сен туугъан кюн бир тау туугъан болурму эди, бир
кёк шоркъа таш тюбюнден ычхыныб, джайылгъанмед

узакъдагы тюзлеге... Огъесе факхму бла халаллыкъдан сау дуниягъа эркишилик туугъанмы эди ма ол кюн?..

Сен кетдинг. Ол къалды, амалсыз, адамсыз... Юйдегинг атынгы унутду. Къар джауду къауданнга. Алысын юшюдю. Сен кетдинг, юйдегинг атынгы унутду...

Сабий ышарыб келди къатыма. Джарсыуларым думп болдула. Кюн тийди, джарытды, тыбырымда от джакъды...

Сокъур жангур деб атагъанд сокъур джюрек рахат джаугъан джауумгъа. Сокъур тюлдю, тамам ана джюреклиди: таякъ болуб урмайд джерни, мугур этмейд джюреклени, къолу бла сабий башны сылагъанча, бир сериуюн тама билед ол джерге, чакъсынла деб терекле...

Кюн таякъгъа сукъланама: излемейди ол кишиден бюсюреу, келиб тийиб джюреклени джарытад. Суу шоркъагъа сукъланама: джалынмайды ол кишиге, хакъ излемейд чырт ишине, хар инсанны эсин бёлед, джолоучугъа тин киргизед, шоркъулдайд да къууат салады джерге.

Тау тууду туурамда тубандан. Эследим: булутла акъыртын мийикге узая, бир затла аланы ызындан узала — тау тууду туурамда тубандан.

Тау тууду, тегерек джарыды...

О кюнню джарыгъын юлешген! Булут болуб басма сен кёкню, ана кёлюнден юлеш сен аны, азлыкъ этмесин, джарытсын кёкню, джылытсын кёбню!

□ □ □

Туугъан джуртум, джулдузум! Этегинге кёк таяныб турады, кюн ийнакълаб ёшюнюнге къонады... Алай кёрсем, туугъан джерим, тансыкъ болуб, къучакълайма, тобукъланыб бай этеме, топрагъынгы, суу ташынгы...

□ □ □

Кёзлеге кёзлерим къараса, кёзледен кёзлеге нюр тамса, кёздеде джилтинде мен сени кёралсам, ол джилтин турад да джюрекде от джагъад, джюрекде джалынсыз от джанад...

□ □ □

Джаз келликме дединг да, кём-кёк джашнадым. Джай келликме дединг да, чыммакъ-акъ чакъдым, кюз келликме дединг да, кюннге айланыб кызардым.

Къачда джетерме дединг да, сакъладым да саргъалдым...

□ □ □

Джюз минг миллет джашайд дейле дунияда, джюз минг тил да барды дейле алада. Джалгъанды ол, ийнанмагъыз сиз анга. Адамланы тюрсюнлери бир-бирине ушамайды деселе да, ийнанмагъыз, бир-бирлерин ангыламайла деселе да — ийнанмагъыз!

Ийнанмагъыз!

Дуния къойнунда джашайды къуру эки миллет: эркишиле, нартла киби, къууатлыла, ётгюрле, кёз тиймесни бу затлагъа ёмюрде!

Джюрегинде уа, кёк джулдузну джюрегинде, джашайбыз биз — башха миллет — тиширула: джюрегибиз, нинетибиз ала блады, ол кесибиз табханла бла...

□ □ □

Шеждеге ийилигиз манга, мёлекле! Сен да тобукълан, бюгюлмеген ибилис. Энишге ийил да баш урчу манга, аллах кеси да алай айтханед санга!

Адамма мен. Джана-кюе да билеме мен.

Адамма мен!

ХАРИБНИН¹ ОНЕКИ САРНАУУ

Аджашдым, актылдан мен шашдым, Минги Тау, бузларынг бассыпла юсюмден. Биреуню джеринде, джюрегим джарыла, асырайма сени кѣлюмде. Аджашдым, ах, шашдым актылдан, бузларынг юсюмден бассыпла...

Джортханны ызындан чабханлай, джазыугъа табыныб, онгугъа джалыныб, чырт джылыу табалмай, юзюлюб билегим, мен сени, о джерим, таймаздан кюссейме... Терслигим юсюмдед, кеч мени. Азабны отунда кюейим. Кеч мени.

Кеч мени, багъангы джангыдан билейим.

Кеч мени...

Узакъдан узалыб, мен санга джеталсам, о джерим, былайдан мен къачыб кеталсам, барырем сюркелиб, джашарем тюзелиб, ташынгы джаларем балсытыб, о джерим.

О джерим!..

Мен кетдим — джюрекде джарала, мен кетдим — ёксюзле балала, анамы джюрегин бушуу ашайды, юй бийчем бапханы сайлагъанд.

Мен кетдим — джюрекде джарала...

Ахсыныб, турнаны ызындан къарасам, джюрекде бушууум кѣзюмден къанымы агъызад, анамы ауазы, анамы ауазы элме-джериме чактырад...

Анамы ауазы, ах андад, Къобанны джанындад, джарыкъдад...

¹ Х а р и б — джуртун тас этген адам.

Тауладан узакъда «джандетни» биз излей, адебсиз, амалсыз да болдукъ. Биреуню джеринде биреуге табына, билексиз, юлюшсюз, джазыугъа ёгеле да болдукъ...

Былайда къабыргъа джерни да сатыб берелле, ёлгенни кюйдюрюб, юйюнге иелле. Былайда ёлгенле — саулагъа гурушха, былайда адамла джазыугъа уруша, тилекчи болалла онглогъа...

Былайда адамла, джашаудан тюнгилюб, ёлелле...

Элим джокъ. Джерим джокъ. Таянчакъ — бир да джокъ. Тауларым кёлюмде, джыламукъ кёзюмде. Ах, джазыу, бууала бууарыкъ, сеи мени былайгъа нек атдынг?

Былайда адамла не тенгле, не къарнаш болмайла, къарыусуз атаны тыбыргъа кьоймайла. Атам дер орнуна джоулгъан деб анга, ызына, ызына кьайтарыб иелле...

Былайда адамла бир загдан тоймайла...

Унасанг, сыйынсанг, ах, джерим, кьойнума кьучакълаб кьоярем, къадалыб бойнунга бир тамчынг болурем, сингерем ичинге, джангыдан туугъанча, башымы тенг этмей тышында кишиге...

Ах, джерим, кьойнума кьучакълаб кьоярем!

Мийикде кёгере къатапа чегетле, сууларынг гузаба саркъалла, кёгюнгде булутла, бёлекле бёлекге бёлюне...

Ах, джерим, бир ташынг нек тюлме, нек тюлме бир тамчынг, ичинге сингерик, нек болдунг сен ачым, ичимде кюерик?!

Ах, джерим, бир ташынг нек тюлме?!

Сен билемисе кюсей-термиле? Чырт кетгенмисе джуртдан кериге?..

Бир татлы болад джуртну джуруну: хауасы — дарман, адамы — ахлу, джюрекни джолу — джоругъу...

Ах, тюшюнде да айырма, джазыу, туугъан джеринден кишини!

БАШЛАРЫ

Чыммакъ сынджыр тауларым 4

Къарча

«Къарча» романны I-чи китабы 9

Таулада таулугъа джолукъсам

Сюймеклики алтын кюрени	173
Реквием	194
Табынама эрлеге	197
Къубратны осянты	198
Джюз джарсыу	206
«Три голубые долины»	214
Учуб баргъанлай къанатым сынды	221
«Эсимдеди сейир такъыйкъа»	257
Атам	260
Сыйлы тюрсюн	270
Джюрекден джюрекге	272
Саркъгъан суула	275
Къан джол	279

Уядан чыпчыкъла учсала

ИБ 1594

КАГИЕВА НАЗИФА МАГОМЕТОВНА

Сто раздумий, сто тревог...

Роман, повесть, рассказы, новеллы, миниатюры

Редактор **А. И. Кубанов**, Художник **М. Р. Хахандуков**. Худ.-редактор **Л. А. Асланова**. Техн. редактор **М. Г. Климовская**. Корректор **З. М. Козбаева**. Сдано в набор 07.06.85 г. Подписано в печать 13.11.85. ВУ 77199. Формат 84x108^{1/32}. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 17,2. Усл. кр.-отт. 17,3. Уч.-изд. л. 17,5. Тираж 2000 экз. Заказ № 2836. Цена 1 р. 30 коп. В ледерине—1 р. 50 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства. 357100. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография. 357100. Черкесск, Первомайская, 47.

